НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна наукова праця
На правах рукопису

ЧЕРЕМСЬКА ОЛЬГА СТЕПАНІВНА

УДК 81–11(477)"19"(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА 20–30-х рр. ХХ ст.

10.02.01 – українська мова

Подано на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ О. С. Черемська

Науковий консультант:
Єрмоленко Світлана Яківна,
член-кореспондент НАН України,
доктор філол. наук, професор

Київ 2020

АНОТАЦІЯ

Черемська О. С. Харківська філологічна школа в історії українського мовознавства 20–30-х рр. XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова». – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2020.

Виконана дисертація є новаторським дослідженням значення Харківської філологічної школи (ХФШ) в історії українського мовознавства, ролі ідей О. О. Потебні як очільника й натхненника цієї школи, а також наукового доробку його учнів і послідовників у провадженні історико-філологічних і розгортанні українознавчих філологічних студій на початку XX ст., у яких вагоме місце займають праці українських мовознавців 20–30-х років.

Уперше запропоновано комплексний підхід до вивчення наукової діяльності ХФШ в історії українського мовознавства XIX – першої третини XX ст.: виокремлено основні етапи розвитку ХФШ, узагальнено погляди представників цієї школи на становлення й розвиток науки про українську мову, зокрема про її літературний різновид; актуалізовано напрями й аспекти діяльності цих учених-філологів; здійснено спробу об'єктивної оцінки внеску представників ХФШ в наукове дослідження української мови.

Дисертація містить оригінальні теоретичні та практичні напрацювання, пропонує авторський підхід до розгляду ХФШ як певного соціокультурного феномену. Структуру дисертації підпорядковано досягненню її мети – здійсненню комплексного діахронного аналізу становлення та розвитку ХФШ впродовж XIX – першої третини XX ст.: визначення кола мовознавчих питань, відображених у теоретичних працях харківських лінгвістів; обґрунтування історичних етапів формування цієї школи на матеріалі конкретних наукових пошуків; виокремлення концептуальних засад нормотворчої діяльності представників ХФШ; аналіз теоретичних, науково-методичних та лексикографічних праць як основа наукового підходу до проблем унормування

та формування літературного стандарту української мови у 20–30-ті роки XX ст.

Методологія дисертації враховує загальнофілософські принципи й методи наукознавства, теоретичні основи історії мовознавства. Основні етапи дослідження зосереджені на доборі й упорядкуванні джерельних матеріалів, хронологізації, реконструкції тогочасного науково-освітнього дискурсу з використанням описового й інтерпретативного підходів, що дозволяє відтворити логіку еволюції наукової думки ХФШ протягом зазначеного історичного періоду. Історіографічний опис напрямів діяльності цієї школи засвідчує її вплив на розвиток наукових ідей в українській лінгвістиці 20–30-х років XX ст.

На основі опрацювання біо- та бібліографічних матеріалів, наукових праць і спогадів представників школи запропоновано періодизацію діяльності ХФШ упродовж XIX – першої третини XX ст. і виокремлено *чотири етапи* її розвитку, що зумовлено еволюцією поглядів у європейському мовознавстві та зміною напрямків наукових досліджень школи: на *першому* етапі *(синкретичних досліджень)* (10–20-ті роки XIX ст.) започатковано студії класичної філології, риторики та словесності; на *другому* етапі *(порівняльно-історичних досліджень)* (30–50-ті роки XIX ст.) з'являються перші діалектологічні розвідки, студії фонетичних, лексичних та граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у порівняльному аспекті, нагромаджується етнографічний матеріал; *третій* (60–90-ті роки XIX ст.) етап *(психолінгвістичних досліджень,* або *потебнянський)* ознаменований запровадженням і утвердженням психологічного напрямку в мовознавстві й літературознавстві; *четвертий* етап *(стандартизації літературної мови)* (перша третина XX ст.), для якого характерний системно-структурний підхід до аналізу мовних фактів. Наголошено, що перші три етапи засвідчують розвиток в українському мовознавстві XIX ст. генетичної (порівняльно-історичної) наукової парадигми, а четвертий – таксономічної (системно-структурної) парадигми.

З'ясовано, що виникненню та розвиткові ХФШ сприяли процеси національно-культурного відродження на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зокрема відкриття Харківського університету створило нові можливості для розвитку науки і дало поштовх до гуртування вчених-однодумців (І. С. Рижський, І. Орнатовський, І. Ф. Тимківський, П. П. Гулак-Артемовський та ін.), а згодом і до формування школи філософії мови.

Констатовано, що синкретичний характер наукових досліджень, які провадилися в Харківському університеті в першій половині XIX ст., стимулював наукову активність ХФШ, якій передували праці представників школи риторики (Є. Тихорський, І. С. Рижський, О. В. Склабовський) і «школи романтиків» або т. зв. «харківської трійці» (І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський). Діяльність «харківської трійці», зокрема І. І. Срезневського та його учня П. О. Лавровського, зосереджена на зв'язку мови з ментальністю народу та його культурою, сприяла появі порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов, що створило передумови для формування порівняльно-історичного мовознавства не лише в Україні але й у Росії.

Зафіксовано, що романтизм та україноцентризм «харківської трійці» вплинули на активізацію лексикографічних досліджень, які охоплювали передусім різноманітні живомовні лексичні явища. Зібрані матеріали виходили друком як додатки до етнографічних збірників М. А. Цертелєва, І. Г. Кулжинського та А. Л. Метлинського. Лексикографічні дослідження періоду українського романтизму 20–60-х років XIX ст. продемонстрували словникове багатство слобожанських говірок і стали поштовхом до наукового аналізу української мови, зокрема до систематизації фонетичних, лексичних та граматичних рис живого мовлення, що відбито в працях О. П. Павловського «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» (1818) та в «Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія» (1822).

Засвідчено, що в другій половині XIX ст., завдяки створенню Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ), діяльність ХФШ

набула ознак системності, яка полягала в появі суто наукових лінгвістичних праць, осмисленні історії українського мовознавства та усвідомленні необхідності створення на цій основі літературного стандарту української мови. Це відбито в наукових працях представників ХФШ О. О. Потебні, О. В. Попова, Д. М. Овсянико-Куликовського, В. І. Харцієва, О. В. Ветухова, М. Ф. Сумцова, Б. М. Ляпунова, І. М. Бєлорусова, О. І. Соболевського, Е. Вольтера, Й. Мікколи, які дістали схвальні відгуки інших наукових центрів в Україні та поза її межами.

Доведено, що найвизначнішим представником ХФШ є О. О. Потебня – основоположник психолінгвістичного напряму в слов'янському мовознавстві, науковий світогляд якого формувався на ґрунті історико-етнографічних студій М. І. Костомарова, І. І. Срезневського, А. Л. Метлинського, а також під впливом європейських наукових теорій (В. фон Гумбольдт). Як очільник ХІФТ О. О. Потебня постійно спрямовував роботу товариства в культурно-освітній простір українознавчих студій, започаткувавши дослідження мови у зв'язку з історією народу та зі зверненням до фольклору і художніх цінностей, які становлять надбання національної культури. Поняття «мова» і «мислення», «народ» і «народність», мова як породження «народного духу» і як вияв ментальності народу («народності») стали домінантними у лінгвософській теорії вченого.

Психолінгвістичний підхід О. О. Потебні дав поштовх до виникнення феномену *потебнянства*, який із філософсько-лінгвістичної концепції поступово став цілим напрямом гуманітаристики, що включає в себе дослідження на стику мовознавства, літературознавства, філософії, психології, логіки та інших гуманітарних дисциплін. Критично осмислено функціонування терміна *потебнянство*, який тривалий час через ідеологічні причини був поза увагою історії українського мовознавства, та порушено проблему багатоаспектного наукового підходу до його вивчення на міждисциплінарному рівні. Також окреслено і проаналізовано зміст поняття «неопотебнянство» у стосунку до сучасних теорій лінгвістики та літературознавства.

З'ясовано, що диференційніми ознаками ХФШ XIX ст., які вирізняють її з-поміж інших лінгвістичних осередків, є: синкретичний підхід до аналізованих мовних явищ, психолінгвістичний напрям досліджень із заглибленням у питання загального мовознавства; широке залучення матеріалу інших слов'янських мов для порівняльних досліджень.

Простежено процес формування в українській філологічній науці 20–30-х років XX ст. двох лінгвістичних шкіл: Київської («етнографічної») школи та Харківської, названої «європеїзаторською» (Ю. В. Шевельов). Ці школи відрізнялися між собою підходами до творення літературного стандарту української мови. Представники Київської школи наполягали на використанні у нормотворчому процесі виключно внутрішніх мовних ресурсів, тоді як харківські мовознавці займали більш поміркована позицію, допускаючи використання як основи для термінотворення також запозичень із європейських мов.

З'ясовано, що у 20–30-ті роки XX ст. ХФШ стала провідною в процесі нормування української мови. Завдяки працям О. Н. Синявського, О. Б. Курило, Л. А. Булаховського, К. Т. Німчинова, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, М. Ф. Наконечного, М. Г. Йогансена, О. М. Матвієнка, Б. Д. Ткаченка було закладено теоретичну базу для стандартизації літературної мови, що дало можливість розпочати практичну реалізацію цього завдання: визначити напрями подальших наукових досліджень, створити й видати підручники, термінологічні та перекладні словники. На цій основі розроблено, погоджено й ухвалено нову редакцію українського правопису 1929 р., який увійшов до історії вітчизняного мовознавства як *Харківський правопис*.

Установлено, що у 20–30-ті роки XX ст. одним із напрямів діяльності ХФШ була лінгвостилістика. У науковому доробку О. Б. Курило, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського, М. Г. Йогансена, О. М. Фінкеля, Л. А. Булаховського закладено основи стилістичної лексикології та морфології, а також стилістичного синтаксису. У «Нарисі української стилістики» Б. Д. Ткаченка вперше в українському

мовознавстві обґрунтовано необхідність вивчення стилістики як окремої навчальної дисципліни, сформульовано її мету й завдання, окреслено понятєвий апарат. Досліджено сутність і природу взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та здійснено спробу систематизації мовних явищ за окремими функціональними стилями, закладено основу теоретичної і практичної стилістики української літературної мови.

Видатний філолог-славіст Ю. В. Шевельов, який вважав себе представником ХФШ, у своїх працях привернув увагу до спадкоємності ідей О. О. Потебні у підході харківських мовознавців 20–30-х років до стандартизації української літературної мови, а також до аналізу різних її аспектів: від фонетичної системи та опису діалектів живої мови до виявлення питомих рис граматики та стилістики. Наукові праці викладачів ХНУ ім. В.Н. Каразіна та ХНПУ ім. Г. С. Сковороди сприяли розширенню об'єктів і предметів дослідження сучасного українського мовознавства, зокрема в галузі фразеології, історичної граматики, етимології та лексикології, а також ономастики, історії мови та лінгвостилістики, що засвідчує неперервність традицій ХФШ.

Ключові слова: історія українського мовознавства, Харківська філологічна школа, О. О. Потебня, потебнянство, Харківське історико-філологічне товариство, українська літературна мова, мовне унормування, харківський правопис, лексикографія, стилістика української мови.

SUMMARY

Cheremska O. S. Kharkiv Philological School in the history of Ukrainian linguistics of 1920th – 1930th. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation for obtaining the academic degree of Doctor of Philology in speciality 10.02.01 "Ukrainian Language". – Institute for Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

This dissertation presents an innovative research of the significance of Kharkiv Philological School in the history of Ukrainian linguistics, the role of the ideas of O. Potebnia, as the head and inspirer of this school, as well as scientific achievements of his students and followers in conducting historical and philological studies of Ukrainian language at the beginning of XXth century, in which an important place belongs to the works of Ukrainian linguists of 1920th – 1930th.

For the first time a comprehensive approach to the investigation of scientific activity of Kharkiv Philological School in the history of Ukrainian linguistics of XIXth – first third of XXth century is offered: main stages of the development of this school are singled out; views of the representatives of this school on the formation and development of Ukrainian linguistics are sorted out; directions and aspects of activity of these linguists are actualized; an attempt to objectively assess the contribution of this school representatives to scientific investigation of the Ukrainian language is made.

The dissertation contains original theoretical and practical developments, offering the author's approach to the assessment of Kharkiv Philological School as a certain socio-cultural phenomenon. The structure of the dissertation is subordinated to the achievement of its objective – implementation of the comprehensive diachronic analysis of the formation and development of this school during XIXth – first third of XXth century: determination of the scope of linguistic issues reflected in the theoretical works of Kharkiv philologists; justification of the historical stages of the formation of Kharkiv Philological School based on the material of detailed scientific researches; identification of the conceptual bases for the linguistic standardization of

the representatives of this school; analysis of theoretical, methodical and lexicographical works as a basis for the scientific approach to the problems of standardization of the Ukrainian language and formation of its literary standard in 1920th – 1930th.

Methodology of the dissertation takes into account general philosophical principles and methods of science, as well as theoretical foundations of the history of linguistics. Main stages of the investigation are focused on the selection and arrangement of source materials, chronologization, reconstruction of the scientific and educational discourse of that time using descriptive and interpretive approaches, which allow us to reproduce the logic of the evolution of scientific thought of Kharkiv Philological School during selected historical period. Historiographical description of the directions of activity of this school testifies its impact on the development of scientific ideas in Ukrainian linguistics of 1920th – 1930th.

On the basis of elaboration of the biographic and bibliographic materials, scientific works and memoirs of the representatives of Kharkiv Philological School, periodization of its activity during XIXth – first third of XXth century is proposed and four stages in its development are distinguished. At the *first* stage (1810th – 1820th) studies of classical philology, rhetoric and literature were started; the *second* stage (1830th – 1850th) is characterized by the appearance of dialectological, phonetical, lexical and grammatical studies of Slavic languages, including their comparative aspect, as well as by accumulation of the ethnographic material; the *third* (1860th – 1890th) or so called Potebnia period, is marked by the introduction and establishment of the psychological direction in linguistics and literary studies; the *fourth* (first third of XXth century) is characterized by the system-structural approach to the analysis of linguistic facts. It is stated out that in Ukrainian linguistics of XIXth century first three periods are distinguished by the development of genetic (comparative-historical) scientific paradigm, and the fourth period – by the development of taxonomic (system-structural) paradigm.

It is found out that the emergence and development of Kharkiv Philological School was facilitated by the processes of national and cultural revival that begun in

Slobozhanshchyna at the end of XVIIIth – beginning of XIXth century, in particular the opening of Kharkiv University created new opportunities for the development of science and gave the impetus to the emergence of group of like-minded scientists (I. Ryzhskiy, I. Ornatovskiy, I. Tymkivskiy, P. Hulak-Artemovskiy etc.) and subsequently to the formation of the school of philosophy of language.

It is stated out that the syncretic nature of scientific research, conducted at Kharkiv University in the first half of XIXth century, has motivated the scientific activity of Kharkiv Philological School, which was preceded by works of the representatives of rhetoric school (E. Tikhorskiy, I. Ryzhskiy, O. Sklabovskiy) and "school of romantics" or so called "Kharkov Trinity" (I. Sreznevskiy, M. Kostomarov, A. Metlynskiy). The work of the "Kharkiv Trinity", in particular of I. Sreznevskiy and his disciple P. Lavrovskiy, focused on the connection, existed between the language and mentality of the people and its culture, significantly contributed to the emergence of comparative-historical studies of Slavic languages, which created the preconditions for comparative-historical linguistics not only in Ukraine but also in Russia.

It is testified that romanticism and Ukrainocentrism of the "Kharkiv Trinity" influenced the intensification of the lexicographic studies, which covered primarily a variety of living lexical phenomena. The collected materials were published as supplements to ethnographic collections of M. Tsertelev, I. Kulzhinskiy and A. Metlynskiy. Lexicographic studies of the period of Ukrainian romanticism of 1820th – 1860th demonstrated the vocabulary richness of Slobozhan dialects and became the impetus for scientific analysis of the Ukrainian language, in particular for the systematization of phonetic, lexical and grammatical features of living speech, which was summarized in the works of O. Pavlovskiy "The grammar of Ukrainian dialect" (1818) and "Additions to the grammar of Ukrainian dialect" (1822).

It is also testified that in the second half of XIXth century, due to the creation of Kharkiv Historical-Philological Society, the work of Kharkiv Philological School became more systematic. This became noticeable due to the emergence of strictly scientific linguistic works, deliberation on the history of Ukrainian phylology and

realization the necessity to create a literary standard of Ukrainian language. This was reflected in scientific works of the representatives of this school – O. Potebnia, D. Ovsianiko-Kulikovskiy, B. Liapunov, O. Popov, V. Khartsiev, O. Vetukhov, M. Sumtsov, I. Belorusov, O. Sobolevsky, E. Voltaire, J. Mikkola, which received positive feedback from other research centers in Ukraine and abroad.

It is proved that the most prominent representative of Kharkiv Philological School is O. Potebnia – founder of the psychological direction in Slavic philology, whose scientific worldview was formed on the basis of historical and ethnographic studies of M. Kostomarov, I. Sreznevskiy, A. Metlynskiy, as well as under the influence of European scientific theories. As the head of the Kharkiv Historical-Philological Society, O. Potebnia constantly directed the work of the Society to the cultural-educational space of Ukrainian studies, initiated studies of the language in connection with history of the people and with reference to folklore and artistic values of national culture. The concepts of *language* and *thinking*, *people* and *nationality*, language as emanation of the "spirit of the people" and manifestation of the people's mentality ("nationality") became dominant in the linguosophic theory of the scientist.

O. Potebnia's psycholinguistic approach gave impetus to the emergence of such phenomenon as *Potebnianism*, which gradually developed from the philosophical-linguistic concept to the holistic humanitarian trend, which includes researches at the intersection of linguistics, literary criticism, philosophy, psychology, logic and other humanities. The functioning of the term *Potebnianism*, which for a long time was ignored by the history of Ukrainian linguistics due to ideological reasons, is critically reconsidered, and the problem of a multifaceted scientific approach to its study at the interdisciplinary level is raised. The meaning of the concept of *Neopotebnianism* in relation to modern theories of linguistics and literary criticism is also outlined and analyzed.

It is found out that the differential features of Kharkiv Philological School of XIXth century, which distinguished it from other linguistic centers, are: the syncretic approach to analyzed linguistic phenomena; the psycholinguistic direction of

researches with delving into the general linguistics; wide involvement of material from other Slavic languages for comparative studies.

The process of formation of two linguistic schools in the Ukrainian philology of 1920th – 1930th was investigated. Kyiv ("ethnographic") school and Kharkiv school, called "europeanizing" by Yu. Sheveliov, had different approaches to creation the literary standard of Ukrainian language. Representatives of Kyiv school insisted on relying in standardization process exclusively on the internal language resources, while Kharkiv linguists took a more moderate position, allowing to use loan-words from European languages as a basis for Ukrainian terminology formation.

It is found out that in 1920th – 1930th Kharkiv Philological School became a leader in the work of standardization of Ukrainian language. Thanks to the scientific works of L. Bulakhovskiy, O. Syniavskiy, O. Kurylo, M. Gladkiy, M. Sulyma, M. Nakonechny, K. Nimchynov, O. Iziumov, M. Johansen, O. Matvienko and B. Tkachenko, a theoretical basis for the process of standardization of Ukrainian language was laid. This made possible the start of practical implementation of this task: the directions of further scientific research were determined, textbooks, terminological and translation dictionaries were created and published. On this basis, in 1928 a new scientific version of Rules of the Ukrainian orthography was developed, agreed upon and approved. In the history of national linguistics this version is known as the *Kharkiv orthography*.

It is established that in 1920th – 1930th one of the directions of work of Kharkiv Philological School was linguostylistics. The scientific works of O. Kurylo, M. Gladkiy, M. Sulyma, O. Syniavskiy, S. Smerechynskiy, M. Johansen, O. Finkel, L. Bulakhovskiy contain the foundations of stylistic lexicology, morphology and syntax. In B. Tkachenko's "Essay of Ukrainian Stylistics" the necessity of studying stylistics as a separate academic discipline for the first time in Ukrainian linguistics was proved, its objective and tasks were formulated and the conceptual apparatus was outlined. As well as the essence and nature of interrelations of literary language with individual and vernacular language were investigated, the attempt of systematization

of language phenomena according to the different functional styles was made, the basis of theoretical and practical stylistics of Ukrainian literary language was laid.

Prominent philologist-slavist Yu. Sheveliov, who considered himself a representative of Kharkiv Philological School, drew attention to the continuity of O. Potebnia's ideas in the approach of Kharkiv linguists of 1920th – 1930th to the standardization of Ukrainian literary language, as well as to the analysis of it's different aspects: from phonetic phenomena and description of dialects of living language to identification of the specific features of grammar and stylistics. Scientific works of the professors of V. Karazin Kharkiv National University and G. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University contributed to the expansion of objects and subjects of research in modern Ukrainian linguistics, in particular in the fields of phraseology, historical grammar, etymology and lexicology, as well as in onomastics, history of language and linguistic stylistics, which testifies the continuity of Kharkiv Philological School traditions.

Key words: history of Ukrainian linguistics, Kharkiv Philological School, O. Potebnia, Potebnianism, Kharkiv Historical-Philological Society, Ukrainian literary language, language standardization, Kharkiv orthography, lexicography, stylistics of Ukrainian language.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях

Індивідуальна монографія

1. *Черемська О. С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX ст.). Харків: Видавець Савчук О. О. 2020. 484 с.

Розділи в колективних монографіях

2. *Черемська О. С.* Вступ. Розділ І. Слово в народнопоетичному й художньому контексті / О. С. Черемська, І. М. Ходарєва, І. Ю. Підгородецька, С. Ю. Сокол. *Слово в поетичній мові: функціональний аспект*: монографія. Харків: ХНЕУ, 2011. С. 3–32.

3. *Черемська О. С.* Вступ. Розділ І. Нормативні процеси в українській термінолексиці / О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх, Л. М. Архипенко, І. М. Шелепкова. *Становлення та нормування української економічної термінолексики*: монографія. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 3–40.

4. *Черемська О. С.* Дефініції слова в контексті лінгвософського виміру / О. С. Черемська, В. Г. Сухенко. *Ukrajinistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk* : kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně / Ed. H. Myronova et al. = *Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова* : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на філософському факультеті університету ім. Масарика в Брно / ред. Г. Миронова та ін. Brno: Jan Sojnek – Galium, 2015. S. 457–465.

Наукові праці в закордонних виданнях

5. *Черемська О. С.* Щодо проблеми нормування термінологічної лексики (на матеріалі назв економічних понять). *Скарына і наш час: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гомель, 13.11.2008).* Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2008. С. 308–313.

6. *Черемская О. С.* Переводческая деятельность Марии Пилинской. *Язык и культура в эпоху глобализации: сб. науч. трудов по материалам II Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 26.03.2015): в 2-х частях.* Санкт-Петербург, 2015. Ч. 1. С. 117–123.

7. *Черемська О. С.* Лінгводидактичні погляди Л. Булаховського. *Tradiție și inovație în cercetarea filologică: conferința științifică internațională (Universitatea de stat A. Russo din Bălți, 27.10.2015).* Bălți, 2016. Vol. 1. P. 109–112.

8. *Черемська О. С.* Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20–30-ті роки XX ст.). *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16.10.2015).* София, 2016. С. 199–209.

9. *Cheremska O.* The basic aspects of the Kharkiv Philological School's activity in the 1920s – early 1930s. *Modern Scientific Researches and Developments: theoretical value and practical results: materials of International scientific and pract. conf. (Bratislava, 15–18.03.2016) = Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати: матеріали Міжнар. науково-практ. конф. (Братислава, 15–18.03.2016).* Київ, 2016. Vol. 3. P. 148–150.

10. *Черемська О.* Харківська та Київська лінгвістичні школи 20–30-х років XX ст.: два підходи до формування літературного стандарту української мови з погляду Юрія Шевельова. *Science and Education a New Dimension. Philology.* 2017. V. 34. Issue 124. P. 19–22.

11. *Черемська О. С.* Стилістичні студії мовознавців Харківської філологічної школи 20–30-х років XX ст. *Stylistyka: międzynar. rocznik naukowy Uniwersytetu Opolskiego.* Opole, 2019. T. 28. S. 373–392.

12. *Черемська О. С.* До питання тлумачення термінів *потебніанство* та *неопотебнянство* в гуманітаристиці. *Дриновски сборник* / Българска АН, ХНУ ім. В. Н. Каразіна. София – Харков, 2019. Т. XII. С. 261–270.

Наукові праці у фахових виданнях України

13. *Черемська О. С.* Національно-мовна картина світу у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2003. Вип. 11, Ч. 1. С. 36–40.

14. *Черемська О. С.* О. Потебня і О. Курило про унормування української літературної мови. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство*. 2004. № 1 (11). С. 27–30.

15. *Черемська О. С.* До питання перекладу сакрального тексту. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2005. Вип. 19. С. 32–36.

16. *Черемська О. С.* Національна специфіка лексики української народної казки. *Культура народов Причерноморья*. Сімферополь, 2008. Т. 1, № 137. С. 286–290.

17. *Черемська О. С.* Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки XX ст.). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2009. № 854. Вип. 57. С. 44–48.

18. *Черемська О. С.* Проблеми термінологічного нормування в економічній сфері на сучасному етапі. *Ученые записки Таврического НУ им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации.* Сімферополь, 2011. Т. 24 (63), № 2, Ч. 2. С. 134–138.

19. *Черемська О. С.* Термінологічне нормування у 50–80-ті роки XX ст. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2012. Вип. 22. С. 242–247.

20. *Черемська О. С.* Ізмаїл Срезневський про значення рідної мови у формуванні мовної особистості. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. 2012. № 1021. Вип. 66. С. 51–55.

21. *Черемська О. С.* Історико-мовна та українознавча спадщина професора Ольги Георгіївни Муромцевої. *Культура слова*. Київ, 2013. № 78. С. 55–58.

22. *Черемська О. С.* Засади лексичного нормування у працях мовознавців Харківської філологічної школи (перша третина XX ст.). *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2014. Вип. 50. С. 108–111.

23. *Черемська О. С., Масло О. В.* Культивування критеріїв літературної норми у харківських часописах 20–30-х років XX ст. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 57. С. 127–131.

24. *Черемська О.* Мовна особистість Олекси Синявського в історії Харківської філологічної школи 20–30 рр. XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2015. Вип. 73. С. 47–53.

25. *Черемська О.* Витоки Харківської філологічної школи і потебнянські національно-мовні традиції. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 92–111.

26. *Черемська О.* Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова*. Київ, 2016. Вип. 84. С. 187–195.

27. *Черемська О. С.* Потрактування понять «літературна мова», «нормативність» у «Нарисі української стилістики» Бориса Ткаченка. *Культура слова.* Київ, 2017. Вип. 87. С. 91–105.

28. *Черемська О. С.* Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка в контексті харківських лінгвістичних студій 20-х – початку 30-х років XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 77. С. 123–131.

29. *Черемська О.* Філологічна школа Олександра Потебні в оцінці Олексія Ветухова. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 97–109.

30. *Черемська О. С.* Лексикографія Харківської філологічної школи періоду українського романтизму. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2018. Вип. 48. С. 316–322.

31. *Черемська О. С.* Про «потебніанство», «потебніанців» і «неопотебніанців». *Культура слова*. Київ, 2018. № 89. С. 177–188.

32. *Черемська О. С.* Роль харківських мовознавців у становленні правописних норм української літературної мови (20-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 285–295.

33. *Черемська О. С., Жовтобрюх В. Ф.* У стихії пристрасного осягнення життя, людей і слова (до 85-річного ювілею І. В. Муромцева). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 285–295.

Додаткові публікації

34. *Черемська О. С.* Щодо проблеми нормування термінолексики видавничої справи. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали II Міжнар. наук. конф. (Харків, 21-23.04.2010)* / за ред. О. С. Черемської. Харків, 2010. Ч. 1. С. 110–116.

35. *Черемська О. С.* Юрій Шевельов у духовному вимірі світового українства. *Досвід Харківсько-Полтавської єпархії в українському церковному житті діяспори (1944–1989): матеріяли історико-богословської конференції (Харків, 17.12.2011)*. Харків: Вид-во «Фавор», 2012. С. 57–63.

36. *Черемська О. С.* Історичний характер мовної норми. *Українська мова у XXI ст.: традиції і новаторство: тези доповідей II Всеукр. лінгвістичного форуму молодих учених (Київ, 24-26.04.2012)*. Київ, 2012. С. 167–169.

37. *Черемська О. С.* Нормативний аспект наукової комунікації. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали III Міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19.05.2012)* / за ред. О. М. Кузя, О. С. Черемської. Харків, 2012. С. 55–62.

38. *Черемська О. С.* Наукова спадщина професора Муромцевої Ольги Георгіївни: відомого українського мовознавця, знаного фахівця в галузі лексикології. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2013. № 7. С. 38–40.

39. *Черемська О. С.* Погляд на перспективу: соціолінгвістичні проблеми у висвітленні О. Г. Муромцевої. *Життєсвіт Учителя і Друга: зб. матеріалів III Муромцевських читань (до 75-річчя від дня народження професора О. Г. Муромцевої)* / упоряд. О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх. Харків, 2013. С. 105–112.

40. *Черемська О. С.* Харківська філологічна школа: ідеї творення мовного стандарту. *Історичні, філософські, мовні і методологічні тенденції розвитку сучасної освіти: матеріали II Всеукр. науково-практ. конф. (Харківський нац. аграрний універ. ім. В. В. Докучаєва, 3-4.12.2015)*. Харків, 2014. С. 28–32.

41. *Черемська О. С.* Шевченкова мова і літературомовна традиція в дослідженнях мовознавців Харківської філологічної школи першої половини XX ст. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014) /* за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 43–51.

42. *Черемська О. С.* Вітаємо з ювілеєм професора Коломієць Лідію Іванівну. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014) /* за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 9–10.

43. *Черемська О. С.* Юрій Шевельов про харківську лінгвістичну школу 20–30-х років XX ст. і формування стандарту української літературної мови. *Юрій Шевельов: учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури: зб. статей / упоряд. С. В. Вакуленко.* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 41–54.

44. *Черемська О. С.* «Нарис української стилістики» Бориса Ткаченка в історії Харківської філологічної школи. *У просторі культури мови і стилю (Світлані Яківні Єрмоленко): наук. збірник*. Київ, 2019. С. 116–131.

45. *Черемська О. С.* Олексій Ветухов про наукову школу Олександра Потебні. *На шляху до «п'ятого Харкова...»: зб. наук. праць на пошану проф. Ю. М. Безхутрого*. Харків: Майдан, 2019. С. 70–88.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ……..24
УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ …….… 25
ВСТУП 28

РОЗДІЛ 1. ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ ……..…….. 48
1.1. Поняття «наукова школа» в наукознавстві: критерії диференціації напрямків, концепцій …….....48
1.2. Взаємодія понять «особистість» – «вчення» – «школа» – «учень / послідовник») у контексті виокремлення Харківської філологічної школи …….....67
1.3. Етапи формування Харківської філологічної школи …….. 87
Висновки до розділу 1 ……..…….....97

РОЗДІЛ 2. СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ХАРКІВСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ШКОЛІ XIX ст. ……..99
2.1. Синкретизм філології початку XIX ст. ……..…….....99
2.2. Університетські школи філософії, граматики та риторики (Й.-Б. Шад, І. С. Рижський, І. Орнатовський, І. Ф. Тимківський)……...102
2.3. Історико-культурний аспект славістичних досліджень……111
2.3.1. Українознавчі мотиви творчості поетів-романтиків та історико-етнографічна концепція «Харківської трійці» (І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров) у контексті європейського романтизму……111
2.3.2. І. І. Срезневський про рідномовне навчання ……124
2.4. Проблеми нормалізації правопису і лексики (О. П. Павловський, М. А. Цертелєв, П. П. Білецький-Носенко,

О. С. Афанасьєв-Чужбинський, П. С. Морачевський, В. С. Мова-Лиманський)……...128
Висновки до розділу 2…….....139

РОЗДІЛ 3. О. О. ПОТЕБНЯ І ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА……..142
3.1. «Потебнянство»: диференційні ознаки школи ……142
3.2. Теоретичні і практичні підходи до словесності …….....154
3.3. Концепція народності та лінгвософія мовного буття в працях О. О. Потебні ……163
3.4. Психолінгвістична теорія О. О. Потебні …….....166
3.5. Граматична концепція О. О. Потебні ……... 177
3.5.1. Слово як об'єкт граматичної концепції О. О. Потебні ……... 177
3.5.2. Частини мови як об'єкт граматичної концепції О. О. Потебні…….....179
3.5.3. Речення як об'єкт граматичної концепції О. О. Потебні ……184
3.6. Науково-теоретичне значення праць потебнянців ……..…..... 191
3.6.1. Погляд на особистість ученого та його наукову спадщину..191
3.6.2. Розвиток психолінгвістичної теорії О. О. Потебні в наукових виданнях потебнянців ……..…… 205
3.6.3. Питання словесності в працях потебнянців ……... 215
3.6.4. Нові аспекти граматичної теорії О. О. Потебні в працях учнів і послідовників ученого ……..……..223
Висновки до розділу 3 ……....230

РОЗДІЛ 4. СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ НАПРЯМ У ХАРКІВСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ШКОЛІ (20–30-ті роки XX ст.)…….. 232
4.1. Суспільно-історичні та освітньо-практичні передумови гуманітарної науки в першій третині XX ст. ……..232
4.2. Дослідження структури української літературної мови……..241

4.2.1. Структуралістські та психологічні засади української фонології 20–30-х років XX ст. (С. М. Кульбакін, М. Г. Йогансен, О. Н. Синявський, М. Ф. Наконечний, І. Троян, Л. А. Булаховський) ……241
4.2.2. Пошук національно-мовної ідентичності у сфері внормування морфології та синтаксису ……249
4.2.3. Взаємодія логічного і психологічного підходів у ділянці синтаксису ……..…….. 253
4.2.4. Принципи кодифікації лексики в працях мовознавців Харківської філологічної школи …….....257
4.2.5. Роль харківських мовознавців у становленні правописних норм української літературної мови ……...265
4.2.5.1. Всеукраїнська правописна конференція і Харківський правопис ……...265
4.2.5.2. Українські мовознавці про Харківський правопис …….....272
4.2.5.3. «Правописний словник» Г. К. Голоскевича …….. 275
4.2.5.4. «Правописний словник» О. П. Ізюмова ……..278
4.3. Функціональний аспект у дослідженнях харківських мовознавців на початку XX ст. ……...286
4.3.1. Синкретизм досліджень зі стилістики та культури української мови ……...286
4.3.2. Розвідки зі стилістики та культури української мови в доробку Харківської філологічної школи 20-х – початку 30-х років (Л. А. Булаховський, М. Ф. Сумцов, М. Д. Гладкий, М. Ф. Сулима, М. Г. Йогансен, О. М. Фінкель)…….. 290
4.3.3. Теоретична і практична стилістика в лінгводидактичній концепції Б. Д. Ткаченка ……307
Висновки до розділу 4 …….. 321

РОЗДІЛ 5. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ 20–30-х років ХХ ст. …….…. 324
5.1. Інтерпретація понять «літературна мова», «нормування», «мовна норма» ……...324
5.1.1. Погляди Л.А. Булаховського на проблему літературної мови в контексті загального мовознавства…….....324
5.1.2. Б. Д. Ткаченко про поняття «літературна мова» та «літературна норма» ……..… ……....332
5.2. Основні позамовні та внутрішньомовні чинники формування літературної норми ……337
5.3. Оцінка мови Т. Г. Шевченка як джерела формування й унормування української літературної мови…….. 342
5.4. Погляди мовознавців на джерела розвитку української літературної мови ……...349
5.4.1. Часові і просторові відмінності літературної мови ……..349
5.4.2. Нормотворча діяльність М. Д. Гладкого та М. Ф. Сулими…… 359
5.4.3. «Норми української літературної мови» О. Н. Синявського……365
5.5. Обговорення проблем нормування на сторінках періодичних видань Харківщини ……...374
5.6. Роль Ю. В. Шевельова в українській лінгвоісторіографії та популяризації доробку Харківської філологічної школи…….. 385
Висновки до розділу 5 …….....401

ВИСНОВКИ 403
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ТА ДЖЕРЕЛ ……..... 412
Додаток А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ……..…….. 483
АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ……..…….. 490

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська Академія наук

ЕУ – Енциклопедія українознавства

ЗВО – заклад вищої освіти

ІНУ – Імператорський Новоросійський університет

ІУМ – Історія української мови

ІУП – Історія українського правопису

ИЯ – История языкознания

КФШ – Київська філологічна школа

НКО – Народний комісаріат освіти УРСР

РУС – Російсько-український словник

ТУМ – Техніка української мови

УАН – Українська Академія наук

УМЕ – Українська мова. Енциклопедія

ХІНО – Харківський інститут народної освіти

ХІФТ – Харківське історико-філологічне товариство

ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

ХНПУ – Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ХУ – Харківський університет

ХФШ – Харківська філологічна школа

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

АШРЛ 1975 – Академические школы в русском литературоведении. Гл. IV: Психологическое направление в русском литературоведении (А. А. Потебня, Д. Н. Овсянико-Куликовский) / отв. ред. П. А. Николаев. Москва: Наука, 1975. С. 300-399.

ІУМ 1983 – Історія української мови. Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 504 с.

ІУМ ЛФ 1983 – Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова, Л. І. Коломієць та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 742 с.

ИФФХУ 2007 – Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Сага, 2007. XII+390 с.

ИХУ 2004 – История Харьковского университета: сист. библиогр. указатель (1805–1917). Ч. 1. Вып. 2 / сост. М. Г. Швалб, С. Б. Глибицкая, М. М. Красиков. Харьков, 2004. 225 с.

КСУЛМ 1951 – Курс сучасної української літературної мови: в 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. 520 с., Т. 2. 408 с.

ЛЭ 11 – Литературная энциклопедия: в 11 т. / под ред. А. В. Луначарского, В. М. Фриче. Москва: Изд-во Коммунистической академии, 1929–1939.

МПЯ 1988 – Методологические проблемы языкознания / под ред. А. С. Мельничука. Киев: Наукова думка, 1988. 216 с.

НЗ 1926 – Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури / за ред. акад. Д. І. Багалія. Т. 2–3 (пам'яті проф. О. Потебні). Харків: ДВУ, 1926. 278 с.

НУС 1929–1930? – *Ткаченко Б. Д.* Нарис української стилістики (у 5 лекціях) / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930?

ОТСНТТ 1902 – *Василенко В. И.* Опытъ толкового словаря народной технической терминологіи по Полтавской губерніи. *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1902. Т. 13. С. 139–124.

ПРУС 1926 – *Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б.* Практичний російсько-український словник. Дніпропетровськ: ДВУ, 1926. 238 с.

РБС 25 – Русскій біографическій словарь: в 25 т. / Русское историческое общество; гл. ред. А. А. Половцев. Санктъ-Петербургъ (Петроградъ). 1896–1918.

РУС 24–33 – Російсько-український словник: у 4-х т. / за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Київ, 1924–1933.

СДМ 2018 – Словник ділової мови: термінологія та фразеологія (проєкт) / М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич (репринт з вид. 1930 р.). Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2018. XVI+248 с.

СІС 1974 – Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 776 с.

СІС 2000 – Словник іншомовних слів (23.000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1017 с.

СМТ 2020 – *Калинович Ф.* Словник математичної термінології (проєкт). Ч. I: Термінологія чистої математики. Київ: ДВУ, 1925. 240 с.; Ч. II: Термінологія теоретичної механіки Київ: ДВУ, 1926. 80 с.; Ч. III: Астрономічна термінольогія й номенклатура. Київ: ДВУ «Радянська школа», 1931. 117 с. (репринт з вид. 1925–1931 рр.). Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2020. XXIV+460 с.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948–1965.

СУЛМ – Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969–1973.

СУМ 11 – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

УМЕ 2000 – Українська мова. Енциклопедія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ; ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 750 с.

УМЕ 2004 – Українська мова. Енциклопедія: 2-ге вид. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ; ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

УП 1926 – *Український* правопис (Проєкт). Харків: ДВУ, 1926. 121 с.

УП 1929 – Український правопис / Народний комісаріят освіти УРСР. Київ: ДВУ, 1929. 103 с.

УП 1933 – Український правопис / Народний комісаріат освіти УРСР. Харків: Радянська школа, 1933. 95 с.

ФС 1986 – Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. 800 с.

ВСТУП

Актуальність дослідження. В історії розвитку лінгвістичної думки в Україні XIX – першої третини XX ст. важливу роль відіграли наукові осередки, що об'єднували інтелектуалів-словесників – фундаторів різних напрямів української філології. Процес зародження таких центрів великою мірою зумовлений створенням вищих навчальних закладів – Києво-Могилянського колегіуму (1632), Львівського університету (1661), Харківського колегіуму (1726), Харківського університету (1804), згодом Київського (1834), Новоросійського (Одеського) (1865) та Чернівецького (1875) університетів.

Дослідження еволюції філологічних осередків доцільно здійснювати в парадигмі лінгвоісторіографії як міждисциплінарної галузі, що поєднує опис і пояснення того, які ідеологеми стимулювали розвиток мовознавства, які знання про мову створили ті чи ті постаті, який мовний субстрат склав основу їхніх досліджень.

Спеціальні дослідження з історії мовознавства, зокрема й вітчизняного, спорадично з'являлися з початку XIX ст. Однак інтерес до проблем загальної історії лінгвістики та окремих її галузей помітно зріс наприкінці XX ст. Активізація історіографії лінгвістики перетворює цей науковий напрям в окрему дисципліну, у якій поступово виробляється періодизація історії науки, «розширюється коло проблем, що стають об'єктом вивчення; збагачуються новими дослідженнями всі жанри лінгвістичної історіографії; формуються й удосконалюються методи та прийоми», виявляються аспекти дослідження її на кожному конкретному етапі розвитку [*Німчук 1985*: 3].

Історію національної лінгвістики розглядають у двох аспектах: інтралінгвальному й екстралінгвальному (історико-культурному), виділяючи в першому два плани, що взаємно доповнюються: історіографічний (історіографія вивчення певної галузі мовознавства чи конкретних, насамперед видатних, праць учених минулого) й історико-мовний (стан і тенденції в розвитку літературної мови (літературних мов), висвітлення ролі теоретично-

практичних посібників в нормалізації – кодифікації писемної мови, визначення впливу живої розмовної мови на кодифікаційні заходи лінгвістів, вивчення живомовного матеріалу, зафіксованого в пам'ятках лінгвістики. Історико-культурний аспект зобов'язує вивчати суспільні умови, у яких розвивалася граматична думка, потреби, що викликали створення конкретних творів [*Німчук 1985*: 10].

Об'єкт лінгвістичної історіографії – мовознавчі праці різних періодів розвитку української філологічної думки у зв'язку зі змінюваною проблематикою гуманітарних напрямів і шкіл.

Предметом лінгвістичної історіографії є з'ясування внутрішньої логіки розвитку мовознавства та розроблення основних принципів періодизації історії української лінгвістики, накреслення аспектів і напрямів досліджень, визначення змінюваності в методологіях наукового пошуку, у термінологічному апараті досліджень; створення біобібліографій видатних науковців і викладачів, оцінка внеску наукового доробку вчених у розвиток української та європейської наукової думки.

Міждисциплінарний підхід сучасної лінгвоісторіографії передбачає залучення методологічних принципів наукознавства, історії, філософії, культурології, етнології, серед яких для нас найважливіші: *принцип загального зв'язку*, що охоплює вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта розгляду; *принцип розвитку*, що базується на врахуванні різноманітних змін, трансформацій в усіх явищах природи та суспільства; *принцип історичності*, що передбачає розгляд наступності явищ і процесів, їхньої еволюції та періодичності; *активне застосування порівняльно-історичного методу* дає змогу виявити схожість і відмінність між явищами, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку; *принцип системності*, який визначає стратегію наукового дослідження, передбачає розгляд предмета як упорядкованої єдності відносно самостійних частин (підсистем, елементів), структурно-функціонального – системно-діяльнісного – системно-генетичного та ін. підходів; *принципи*

єдності аналізу і синтезу, ґрунтовані на переконанні, що структура об'єкта є продуктом його еволюції і відбиває її основні етапи; *принцип сходження від абстрактного до конкретного* доповнює і конкретизує розглянутий вище принцип єдності аналізу і синтезу.

Як комплексна багатопланова дисципліна, лінгвоісторіографія використовує як мовознавчі методи, так і нелінгвістичні: «вивчення прогресу в науці, виявлення спадковості, контактів, взаємовпливів, виділення нових явищ у розвитку немислимі без порівняльного й зіставного методів дослідження, які поруч із описовим є головними в історіографії» [*Німчук 1985*: 3]. Методологія мовознавства «ґрунтується на філософії і на вироблених у науці теоріях, законах, класифікаціях мовних одиниць і явищ» [*Дорошенко 2009*: 405].

Використання загальнонаукових і філософських принципів і відповідних методів пізнання сприятиме всебічному, об'єктивному і ґрунтовному вивченню мовних явищ та лінгвістичних процесів у кореляції із динамікою суспільно-культурної практики та з урахуванням ролі творчої (мовної) особистості як дослідника української мови, лінгводидакта-систематизатора.

Українська лінгвоісторіографія вже має свій досвід. Один із фундаторів Харківської філологічної школи (ХФШ) – *Л. А. Булаховський* – причетний до перших кроків упровадження певних теоретико-методологічних засад в дослідження історії мовознавства, що надалі продовжували його послідовники – М. А. Жовтобрюх, А. О. Білецький, І. К. Білодід, А. Й. Багмут, В. В. Німчук, Ю. В. Шевельов, О. Б. Ткаченко, Т. Б. Лукінова. Вагома роль в осмисленні методології мовознавства належить *О. С. Мельничукові* [*Мельничук 1966, 1981, 1997*], *С. І. Дорошенку* [*Дорошенко 1980, 2006, 2009*], *М. П. Кочергану* [*Кочерган 2004, 2006*], *О. О. Селівановій* [*Селіванова 1999, 2006, 2008, 2010*] та *В. А. Глущенкові*. Зокрема останній обґрунтував *актуалістичний метод* дослідження, здійснивши історико-наукову реконструкцію в галузі історичної фонетики східнослов'янських мов на матеріалі фонетичних студій Харківської та Московської лінгвістичних шкіл [*Глущенко 1998, 2010, 2013, 2016, 2017*].

Серед праць мовознавців-славістів важливими для української лінгвоісторіографії джерелами є:

– енциклопедичні видання, біобібліографічні словники (зокрема «Энциклопедія славянской филологіи» [*Ягичъ 1910*], у якій подано численні огляди-характеристики діяльності українських учених XVII – XIX ст.; «Лингвистический словарь Пражской школы» [*Вахек 1964*], що є своєрідною «енциклопедією» ідей Празького лінгвістичного гуртка, де систематизовано праці, а також окремі формулювання і висловлювання його представників і прихильників; «Восточнославянские языковеды: биобиблиографический словарь» [*Булахов 1976*]; «Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія» [*Селіванова 2006*], «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми» [*Селіванова 2008*]; *Л. Л. Звонська* «Енциклопедичний словник класичних мов» [*Звонська та ін. 2017*]; «Литературная энциклопедия» (1929–1939) [*ЛЭ 11*]; «Енциклопедія українознавства» (1949–1995) [*ЕУ*]; «Українська мова. Енциклопедія» [*УМЕ 2000, 2004, 2007*]; «Енциклопедія історії України» (2003–2013, 2018–2019));

– історико-мовні наукові матеріали («Историко-филологическій факультетъ Харьковскаго университета за первые 100 лет его существованія (1805–1905)» (подъ ред. *М. Г. Халанскаго, Д. И. Багалѣя* (1908)) [*ИФФХУ 2007*]; «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років» (2004); «История Харьковского университета (1805–1917)» [*ИХУ 2004*]; «Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ ім. В. Н. Каразіна)» (2015); «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років» [*Білодід І. 1957*]; «Мовознавство на Україні за п'ятдесят років» (1967); «Постаті та ідеї: З історії мовознавства в Україні» [*Постаті 1995*]; «Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (1930–2005). Матеріали до історії» (2005); «Історія української мови. Словник-довідник» [*ІУМ 2013*]).

На помежів'ї XX та XXI століть активізовано дослідження наукового доробку окремих особистостей, установлено їхнє значення у формуванні

потужних наукових напрямів і наукових шкіл (С. П. Бибик, В. М. Брицин, С. В. Вакуленко, І. Р. Вихованець, П. Ю. Гриценко, А.П. Грищенко, К. Г. Городенська, А. І. Даниленко, С. Я. Єрмоленко, А. П. Загнітко, М. П. Лесюк, Л. А. Лисиченко, Т. Б. Лукінова, В. С. Калашник, Ю. О. Карпенко, Є. А. Карпіловська, В. А. Качкан, Т. А. Коць, М. П. Кочерган, І. Л. Михайлин, Л. Т. Масенко, Н. О. Мех, М. Мозер, І. В. Муромцев, О. Г. Муромцева, В. В. Німчук, Л. М. Полюга, П. О. Селігей, Л. О. Ткач, В. Ю. Франчук, Ю. В. Шевельов, Л. І. Шевченко).

Основою реконструкції історії наукової галузі або її окремих напрямків є розроблення та обґрунтування періодизації, що передбачає отримання сукупності її фундаментальних ідей, теорій, законів і відкриттів, які складають ескіз ідейного зрізу її розвитку, зміну фундаментальних парадигм. Періодизація є своєрідним контуром історії науки, яку формують фундаментальні результати, перетворюючи на інноваційну історію наукового поступу через ключові факти. Переламні, знакові події на певних етапах стають прискорювачами її розвитку, «безліч інших фактів із хронологічної бази даних науки, її фактологічний матеріал використовується для наповнення розробленої періодизаційної схеми з метою деталізації отриманої картини» [*Храмов 2018*: 93].

У різних галузях наукознавства послуговуються поняттям «наукова школа». Виявляють характерні риси та функції певних наукових шкіл, їхні «життєві» цикли, вплив наукового лідера на їх еволюцію та на розвиток наукової галузі загалом (Д. В. Аронов, С. Г. Водотика, Г. М. Добров, Г. В. Додонова, В. М. Заруба, В. І. Онопрієнко, І. Т. Пасько, С. І. Побожій, В. В. Ткаченко, Л. П. Ткаченко, О. М. Ткаченко, М. Г. Ярошевський, Ю. О. Храмов, Т. О. Щербань). Зокрема, відомі праці, у яких зосереджено увагу на питаннях історії та традиціях лінгвістичних шкіл в Україні (Ф. С. Бацевич, В. А. Глущенко, А. П. Грищенко, С. І. Дорошенко, І. І. Ковалик, Т. А. Космеда, М. П. Кочерган, Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко, Т. С. Матвєєва, Г. П. Мацюк, І. В. Муромцев, О. О. Селіванова, О. І. Скопненко,

О. О. Тараненко, В. Ю. Франчук, Ю. В. Шевельов, Л. І. Шевченко, Є. Х. Широкорад, Г. І. Шкляревський).

Попри розмаїття подібних праць проблема ідентифікації наукових філологічних шкіл, аналізу впливу їхньої діяльності на розвиток лінгвістичної думки в Україні набуває щораз більшої актуальності, адже стають доступними нові праці, що змінюють «портрет» конкретної наукової доби, наукової школи та її методології, змінюються соціально-культурні оцінки вже раніше відомого доробку вчених, з часом відкриваються нові імена, праці, проблеми, що потребують повернення до «витоків», змінюються суспільно-політичні вектори ціннісного підходу до національних надбань культури та науки тощо. Прикладом останнього є нова хвиля українського відродження 90-х років XX ст., що характеризується активізацією уваги до робіт мовознавців 20–30-х років XX ст., зокрема й представників Харківської філологічної школи у сферах: історії української літературної мови [*Ажнюк 1999, 2004; Бевзенко 1991, 1993; Бріцин 2018, Глібчук 1994, Грищенко 1998; Грищенко 1967, 2005; Калашник 2012, Каруник 2019, Мацюк Г. 2018, Полюга 2005, Муромцев 2009, 2016; Селігей 2008, Трифонов 2000, Черемська 2004, 2014, 2015*], культури мови та лінгвостилістики [*Бибик 2013, 2018, 2019*; *Гавриш 2000, Карікова 2012, 2018; Коць 2013, 2014, 2018; Попович 2018*, *Тихоненко 2013, 2015; Черемська 2017, 2018, 2019*], теоретичних основ нормування [*Білецька 1993, Боярова 2009, Вакуленко 2018, Мацько 2010, Скопненко 2009, Ораці 2018, Палюх 2014, Фаріон 2009; Черемська 2000, 2009, 2014, 2015*; *Шумицька 2010*]; лексикології й лексикографії [*Бойко 2010*; *Данилевська 2019, Мельник 2010, 2013; Муромцева 2000, 2004; Струганець 2002, 2011, Struhanets 2017*; *Тараненко 2000, 2004*; *Черемська 2014, 2016*], термінологічних процесів [*Городенська 2003, 2004; Кочан 2011, Процик 2004, 2012; Симоненко 2013, Черемська 2008*].

У такому контексті акцентуємо увагу на відомому серед наукових осередків XIX – першої третини XX ст. – Харківському, знаному за провідним становищем, за вагомістю наукових здобутків у сфері української лінгвістики, ширше – словесності й славістики.

Від 50-х років XX ст. до наших днів вже побачили світ праці, орієнтовані на узагальнення науково-теоретичного та практичного досвіду ХФШ, а саме:

✓ викладено фрагменти аналізу напрямків та аспектів діяльності ХФШ (*Г. М. Удовиченко* «Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень» [*Удовиченко 1980*]; *В. Ю. Франчук, Ю. В Рождественський* «Харьковская лингвистическая школа» [*Франчук и др. 1998*]; *В. Ю. Франчук* «Харківська філологічна школа» [*Франчук 2004*]; *М. А. Жовтобрюх* «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941)» [*Жовтобрюх 1991*];

✓ розкрито значення лінгвістичної концепції фундатора школи О. О. Потебні (*О. І. Білодід* «Граматична концепція О. О. Потебні» [*Білодід О. 1977*]; *В. Ю. Франчук* «Олександр Опанасович Потебня» [*Франчук 1985*], «А. А. Потебня» [*Франчук 1986*]; «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності» [*Франчук 2012*]; *Ю. В. Шевельов* «О. О. Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця» [*Шевельов 1992*], «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» [*Шевельов 1992, ч. 2–3; 2008*], «Олександер Потебня як мовознавець» [*Шевельов 2014, т. 15*]; *Л. В. Ушкалов* «Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха» [*Ушкалов 2016*]);

✓ окреслено роль знакових постатей ХФШ (*І. К. Білодід* «Леонід Арсенійович Булаховський» [*Білодід І. та ін. 1975*]; *А. П. Загнітко* «Історія українського мовознавства в особах» [*Загнітко 2006*]; *Ф. С. Бацевич* «Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень» [*Бацевич 2008*]; *Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко* «Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції» [*Лисиченко Л. та ін. 2015*]);

✓ дослідники-лінгвоісторіографи здійснили добір та опис матеріалів, що ілюструють роль учених Харківського університету в системному аналізі історичної еволюції української мови в загальнослов'янському контексті (*Г. А. Левченко* «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.» [*Левченко 1946*]; *Р. В. Кравчук* «З історії слов'янського

мовознавства» (1961); *А. А. Москаленко* «Нариси історії української лексикографії» [*Москаленко 1961*]; *Т. Б Лукінова* «Нариси з історії славістики в Україні» [*Лукінова 2018*]; *В. В. Німчук* «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» [*Німчук 1985*], «Періодизація як напрям дослідження генези та історії української мови» [*Німчук 1997*], «Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.» (2002); *В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва (упоряд.)* «Історія українського правопису XVI–XX ст. Хрестоматія» [*ІУП 2004*]; *В. Чапленко* «Історія нової української літературної мови (XVIII ст. – 1933 р.)» [*Чапленко 1970*]; *В. М. Русанівський* «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» [*Русанівський 1985*]; *С. П. Бевзенко* «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» [*Бевзенко 1991*]; *І. В. Муромцев* «З історії українського мовознавства» (2009); *О. Горбач* «Засади періодизації української літературної мови й етапи її розвитку» (1993); *Ю. В. Шевельов* «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1949) [*Шевельов 2003*]; «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (1987) [*Шевельов 1987, 2008; Шерех 1998; Шерех 1998, т. 3*], «Портрети українських мовознавців» (2002) [*Шевельов 2002*], «Новітня українська літературна мова з типологічного погляду» (2018); *А. І. Даниленко* «Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов» [*Даниленко 2000*], «Формування нової української літературної мови: з історії неоголошеного змагання Правобережної і Лівобережної України XVIII ст.» (2009), «Oleksandr Popov (1855–1880) and the reconstruction of Indo-European noun Inflection» (2016); *М. Мозер (M. Moser)* "Die Geschichte der ukrainischen Schriftsprache in Galizien im mitteleuropäischen Kontext" (2004), «Причинки до історії української мови» [*Мозер 2008*], «Історія української мови» [*Мозер 2018*]; *К. Д. Каруник* «Юрій Шевельов як дослідник української мови» [*Каруник 2019*]);

✓ висвітлено окремі аспекти діяльності ХФШ у галузях граматики, морфології, фонетики, лексики та фразеології, стилістики, теорії літературної мови в контексті історії української літературної мови (*І. Огієнко* «Історія

української літературної мови» (1949) [*Огієнко 1995*]; *Ф. П. Медведєв* «Історія української мови» (1950), «Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського» (1955, у співавторстві), «Вступ до історії української мови» (1967); *П. П. Плющ* «Нариси з історії української літературної мови» [*Плющ 1958*]; *М. А. Жовтобрюх* «Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.)» [*Жовтобрюх 1963*], «Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)» (1970); *Ю. В. Шевельов* «Мовне внормування на Україні та його внедійснення» (1976) [*Шевельов 2018*]; *П. Ковалів* «Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами» [*Ковалів 1958*]; колективні монографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні: «Сучасна українська літературна мова. Фонетика» [*СУЛМ 1969*], «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» [*СУЛМ 1972*], «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» [*СУЛМ 1973*]; «Історія української мови. Морфологія» [*ІУМ 1978*], «Історія української мови. Фонетика» [*ІУМ 1979*], «Історія української мови. Лексика і фразеологія» [*ІУМ ЛФ 1983*], «Історія української мови. Синтаксис» [*ІУМ 1983*]; *В. М. Русанівський* «Історія української літературної мови» [*Русанівський 2001*]; *Г. Бідер* «Тенденції нормалізації лексики й словотвору української літературної мови в XX ст.» [*Бідер 2002*], «Класифікація східнослов'янських мов та наріч у галицькому мовознавстві (друга половина XIX ст.)» (2003); *Л. Т. Масенко (ред.)* «Українська мова в XX ст.: історія лінгвоциду. Документи і матеріали» [*Укр. мова XX ст. 2005*]; *О. Г. Муромцева* «Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст.» [*Муромцева 1985*], «З історії української літературної мови» (2008); *С. Я. Єрмоленко* «Історія української літературної мови» [*Єрмоленко 2007 (УМЕ)*]; *Л. В. Струганець* «Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст.» [*Струганець 2002*]; *М. І. Степаненко* «Історія української мови» [*Степаненко 1998*], «Історія, граматика, поетика українського слова» (2008); *О. О. Скоробогатова* «Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтика именных категорий в текстах и идиостилях» [*Скоробогатова 2014*];

С. В. Вакуленко «Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015)» [*Вакуленко 2018*]);

✓ популяризовано праці вчених-представників ХФШ у навчальних виданнях (*І. К. Білодід* «Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII ст.» (1957); *П. Д. Тимошенко* «Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови» (1959, Ч. І; 1961, Ч. ІІ) [*Тимошенко П. 1961*]; *Б. В. Кобилянський* «Короткий огляд історії мовознавства» [*Кобилянський 1964*]; *І. І. Ковалик, С. П. Самійленко* «Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки» [*Ковалик та ін. 1985*]; *Н. Д. Бабич* «Історія української літературної мови: практичний курс» (1993); *С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко (упоряд.)* «Історія української мови. Хрестоматія» [*ІУМ 1996*]; *М. П. Кочерган* «Загальне мовознавство» [*Кочерган 2004 (2-ге); 2006*]; *І. Л. Михайлин* «Історія української журналістики XIX століття» [*Михайлин 2003*]; *В. В. Лучик* «Вступ до слов'янської філології» [*Лучик В. 2008*]; *О. І. Ніка* «Історія української літературної мови» [*Ніка 2014*]);

✓ актуалізовано позиції раніше заборонених постатей українського мовознавства для оцінки загального суспільно-культурного наукового контексту, тенденцій формування літературної мови початку XX ст. (*С. Я. Єрмоленко* «Мова і українознавчий світогляд» [*Єрмоленко 2007*]; *Л.Т. Масенко* «Мова і суспільство» (2004); *П. О. Селігей* «Історія українського мовознавства XX – початку XXI ст.» [*Селігей 2012*]; *Л. І. Шевченко* «Українська лінгвістика: ідеї, постаті, проблеми» (2014)).

Розрізнена інформація не дозволяє комплексного осягнення процесів зародження, розвитку ХФШ у визначений період, синтезованого відображення внеску харківських словесників-лінгвістів у національний і загальноєвропейський мовознавчий досвід. А останній прислужився вже на першому етапі закладання ХФШ, на початку XIX ст., для ініціації пропагування наукового світогляду, передової думки і загальнонаукових досягнень. Перші професори-іноземці, запрошені з університетів Європи, порушували філософські проблеми науки. Як видатні ритори сучасності, вони виголошували

провідні наукоцентричні ідеї, викладені у працях різними європейськими мовами. Актуальність такого методологічного напрямку виявляє спецкурс професора всесвітньої історії, географії та статистики *А. Дегурова (Дюгурова)* (1765–1849) – «Исторіи успеховъ человеческаго разума въ искусствахъ и наукахъ». У відомій промові «De la renaissance des lettres et de la preponderance quelles ont donné a l'Europe sur les autres partie de la terre» («О возрожденіи наукъ и перевѣсѣ, который они дали Европѣ передъ прочими частями свѣта») (1807) професор наголосив на благотворному впливі наук в епоху Просвітництва [*Щеголевъ 1905*: 162]. Ці ідеї розвинув німецький учений *Х. Роммель* (1781–1859), який у промові «О силѣ и преимуществахъ истиннаго и совершеннаго дарованія» (1811) протиставив освіту і науку епохи Просвітництва середнім вікам [*Гласко 1918*: 72].

Велике значення для становлення філології в Україні мали переклади відомих і впливових у Європі наукових праць. Доктор філософії, славіст, перший ректор Харківського університету *І. С. Рижський* (1755–1811) здійснив переклад твору *О. Бурдо* «О пользѣ наукъ и художествъ» (1791). Професор *І. Я. Кронеберґ* (1788–1838) в останні роки життя працював над історичним трактатом «Основанія науки древности».

Такі праці класичної європейської гуманітаристики заклали основу формування наукового світогляду викладачів та студентів Харківського університету. На переконання Д. І. Чижевського, саме «висока школа утворює певну традицію наукової праці, виховує певні кола до наукового думання, утримує традиції духовного життя в несприятливі доби життя народу» [*Чижевський* 2005: 126–129].

Отже, ***актуальність*** дисертації

– визначена відсутністю спеціального комплексного лінгвоісторіографічного дослідження Харківської філологічної школи, значущістю внеску харківських мовознавців у розвиток лінгвістичної думки XIX – першої третини XX ст. та потребою з'ясування назрілих проблем української лінгвоісторіографії, зумовлених необхідністю всебічного вивчення

й історіографічного опису напрямів, концепцій, шкіл, без яких неможливо сформувати цілісний погляд на розвиток гуманітарного знання і, зокрема, мовознавства;

– мотивована новим поглядом на історію українського мовознавства та історію літературної мови, аналізом концепцій дослідників окремих періодів, які тривалий час перебували поза лінгвістичним дискурсом, були замовчувані або ж тенденційно потрактовані;

– пов'язана з потребою об'єктивної реконструкції лінгвістичного знання, зняття офіційних ідеологічних оцінок з актуальною політичною семантикою з конкретних історичних періодів, що спричинювало, здебільшого однобічне сприйняття і потрактування особистості вченого та його концепцій.

Вчасним і важливим є переосмислення і напрацювання нових критеріїв історичної репрезентації історії розвитку українського мовознавства, у контексті якої дослідження становлення й формування наукових філологічних і лінгвістичних напрямів, течій, шкіл набуває першочергового значення.

Необхідність системного підходу до розгляду понять *філологічна школа*, *історія української літературної мови* в усіх взаємозв'язках викликана потребою міждисциплінарного осмислення й узагальнення знань про суспільну значущість української літературної мови.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової проблематики відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики «Сучасна лінгвостилістика в інтегративній науковій парадигмі» (державний реєстраційний номер 0113U1489) та «Лінгвософія українських текстів XXI ст.» (державний реєстраційний номер 0118U002069); згідно з планами науково-дослідних робіт кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян Харківського національно економічного університету імені Семена Кузнеця за темою «Актуальні проблеми функціональної лінгвістики» (державний реєстраційний номер 0117U007650), у якій автором висвітлено передумови лексичного нормування та кодифікації української літературної мови у першій третині

XX ст., історію української лексикографії Харківської філологічної школи XIX – початку XX ст.; за темою «Функціональні аспекти сучасної соціально-економічної та науково-технічної термінології і проблеми викладання мовних дисциплін» (державний реєстраційний номер 0117U007651), у якій автором описано й систематизовано стилістичну термінологію в наукових розвідках і граматиках мовознавців Харківської філологічної школи 20–30-х років XX ст.

Тему дисертації затверджено на засіданні наукової ради Інституту української мови НАН України (протокол № 72 від 11 червня 2015 р.).

Мета роботи – комплексно проаналізувати теоретико-практичну діяльність представників ХФШ у 20–30-х роках XX ст. в контексті історії становлення та розвитку українського мовознавства впродовж XIX – першої третини XX ст.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких основних ***завдань***:

1) випрацювати методологічні засади інтегративного підходу до об'єктів лінгвоісторіографії;

2) з'ясувати критерії диференціації наукових, зокрема філологічних, шкіл, напрямів, течій та окреслити теоретико-методологічні засади їх дослідження в контексті наукознавства;

3) визначити зміст поняття «Харківська філологічна школа» в українській лінгвоісторіографії;

4) виокремити етапи формування ХФШ та простудіювати вплив слов'янознавчих досліджень у Харківському університеті на започаткування українознавчих студій;

5) висвітлити вплив традицій ХФШ на розвиток української літературної мови в контексті наступності та спадкоємності принципів її унормування;

6) комплексно проаналізувати концепції словесності та народності, психолінгвістичну та граматичну теорію О.О. Потебні;

7) з'ясувати зміст поняття «потебнянство»; установити диференційні ознаки лінгвістичної школи О. О. Потебні; обґрунтувати теоретичне і

практичне значення праць потебнянців у науковому контексті доби та в історії українського мовознавства;

8) диференціювати етапи розбудови й нормування української літературної мови у 20–30-ті роки ХХ ст.;

9) систематизувати погляди мовознавців ХФШ 20–30-х років ХХ ст. на шляхи нормування української літературної мови та впровадження відповідних методологічних засад в освітню й дослідницьку практику в Україні;

10) з'ясувати місце та роль лексикографічних праць представників ХФШ в історії східноєвропейської літературно-мовної традиції;

11) конкретизувати внесок учених ХФШ у розвиток теоретико-практичних засад та становлення структурних напрямів вітчизняного мовознавства, зокрема в теорію та практику стандартизації української мови.

Об'єкт дослідження – сукупність науково-теоретичних, лінгводидактичних і лексикографічних праць представників ХФШ XIX – XXI ст., зокрема з історії мовознавства та історії сучасної української літературної мови, фонетики, фонології, морфології, синтаксису, лінгвостилістики, праці нормативного характеру як репрезентанти цілісного феномену ХФШ в його історичній змінюваності й оцінці сучасниками та послідовниками.

Предмет дослідження – наукові ідеї, теоретичні концепції та погляди представників ХФШ XIX – 20–30-х років ХХ ст. в контексті еволюції, соціокультурної вмотивованості зміни методологічних і лінгводидактичних засад лінгвоукраїністики.

Джерельну базу дослідження становлять: «*Харьковскій Демокритъ*» (1816); «*Украинскій вѣстникъ*» (1816–1819); «*Украинскій журналъ*» (1824–1825); «*Украинскій альманахъ*» (1831); «*Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*» (1834–1917); «*Снѣпъ*» (1841); «*Молодикъ*» (1843–1844); «*Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго общества*» (1886–1914); «*Вѣстникъ Историко-филологическаго общества при Харьковскомъ университете*» (1911–1914); «*Труды XII археологическаго съезда въ Харьковѣ*»

(1905); «*Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*» (1993–2019); «*Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук*» (1919–1931); «*Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*» (1892–1937); бібліографічні видання: «*Біобібліографічний словник учених Харківського університету*» (2019); мовознавчі праці представників ХФШ з історії української літературної мови та мовознавства, історії філологічного факультету, наукових шкіл Харківського університету XIX–XX ст.: І. С. Рижського, І. Орнатовського, І. Ф. Тимківського, Д. І. Багалія, А. Л. Метлинського, І. І. Срезневського, О. О. Потебні, О. М. Веселовського, М. Ф. Сумцова, М. І. Костомарова; наукові статті з проблем формування літературного стандарту української мови: О. Б. Курило, О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Л. А. Булаховського, К. Т. Німчинова, М. Ф. Наконечного, Б. Д. Ткаченка, Ю. В. Шевельова, публіцистичні, науково-методичні, а також лексикографічні джерела досліджуваного періоду.

Використано історичні та сучасні лексикографічні видання: «*Словарь української мови*» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) [*Грінченко 1907–1909*]; «*Словник української мови*», упорядкований Б. Грінченком, за редакцією С. О. Єфремова та А. В. Ніковського в чотирьох томах, з яких видано лише три (1927–1928) [репринт 2017 р.] [*СУМГ*]; «*Російсько-український словничок термінів природознавства та географії*» К. Дубняка (1917) [*Дубняк 1917; Дубняк 1917 (3-тє)*]; «*Словник української фізичної термінології*» О. Курило (1918) [*Курило 1918*]; «*Словник хемичної термінології*» О. Курило (1923) [*Курило 1923*]; «*Словник математичної термінології*» Ф. Калиновича (Ч. І, 1925; Ч. ІІ, 1926; Ч. ІІІ, 1931) [репринт 2020 р.] [*СМТ 2020*]; «*Словник ділової мови: термінологія та фразеологія*», укладений М. Дорошенком, М. Станіславським та В. Страшкевичем (1930) [репринт 2018 р.] [*СДМ 2018*]; «*Практичний російсько-український словник*», укладений М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим та Б. Ткаченком (1926) [ПРУС 1926]; «*Правописний словник*» Г. Голоскевича (1929, 1930) [*Голоскевич 1929, 1930*]; «*Російсько-український словник*» О. Ізюмова (1926) [*Ізюмов 1926 (РУС)*];

«*Правописний словник*» О. Ізюмова (1930, 1931) [*Ізюмов 1930, 1931*]; «*Російсько-український словник*» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в чотирьох томах, з яких видано лише три (Т. 1: А–Ж (1924); Т. 2: З–Н (вип. 1–3, 1929–1933); Т. 3: О–П (вип. 1–2, 1927–1928) [репринт 2016 р.] [*РУС 24–33*]; «*Словник української мови*» в 11 томах (1970–1980) [*СУМ 11*]; «*Тлумачний словник української мови*» у 20-ти томах: електронна версія видання (т. 1–10, 2010–2020); «*Словарь современного русского литературного языка*» в 17 томах за редакцією В. І. Чернишова (1948–1965) [*ССРЛЯ*]; «*Російсько-український словник сталих виразів*» І. Виргана, М. Пилинської (2009) [*Вирган та ін. 2009*] та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше в українському мовознавстві: *запропоновано* комплексний підхід до вивчення наукової діяльності філологічної школи в Україні в історичній динаміці для неупередженого висвітлення основних закономірностей її розвитку; *створено* цілісну лінгвоісторіографічну концепцію становлення, формування й розвитку ХФШ у XIX – першій третини XX ст. як просторового і часово змінюваного науково-освітнього дискурсу; *запропоновано* періодизацію діяльності ХФШ упродовж XIX – першої третини XX ст. і виокремлено *чотири етапи* її розвитку; *об'єктивовано* історичну ретроспективу становлення української науки про літературну мову з урахуванням змінюваних концептуальних засад мовознавства та ролі мовної особистості вченого; *узагальнено* погляди представників харківської філологічної традиції у взаємозв'язку аспектів дослідження мови як суспільного явища і як мовної системи щодо розвитку й нормалізації української літературної мови та з урахуванням загальноєвропейського контексту.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її ідеї та висновки розширили знання про особливості вітчизняного лінгвоісторіографічного процесу, доповнили і поглибили теоретичні засади наукознавства, лінгвоперсонології, історії українського мовознавства, історії літературної мови, лексикології, лексикографії, культури української мови та

лінгвостилістики. Результати дослідження сприятимуть осмисленню понять і категорій «наукова школа», «науковий напрям», «потебніанство», «літературна мова», «Харківська філологічна школа». Аналіз проблем нормування літературної мови у ХХ ст., викладених у працях представників ХФШ (О. Н. Синявського, О. Б. Курило, Л.А. Булаховського, М.Ф. Наконечного, Б.Д. Ткаченка, М. Ф. Сулими, В. М. Ганцова, М. Д. Гладкого), реалізація нормативних приписів науковців у кодифікаційній практиці 20–30-х рр. ХХ ст. стануть важливим джерелом вивчення культуромовних тенденцій в українській мові. Концепція дисертації слугуватиме розвиткові наукознавчих, лінгвоісторіографічних, лінгвоперсонологічних принципів аналізу процесів і проблем розвитку й формування філологічних осередків в інших слов'янських країнах.

Практичну цінність отриманих результатів дослідження визначає введення до наукового обігу нових та маловідомих наукових джерел, які можуть бути використані для створення таких освітньо-дослідницьких спецкурсів, як лінгвоісторіографія, лінгвоперсонологія. Матеріали дослідження знайдуть застосування в лінгводидактиці – у викладанні історії української літературної мови, історії українського мовознавства, історії українського правопису, лексикології, лексикографії, лінгвостилістики, культури мови. Систематизовані й узагальнені лінгвальні та теоретико-методологічні факти прислужаться у науково-пошуковій роботі студентів та здобувачів наукових ступенів.

Вірогідність отриманих результатів і висновків забезпечило використання філософських принципів і загальнолінгвістичних і специфічних ***методів*** лінгвістичної історіографії: *історіографічного методу* (для вивчення мовних фактів з урахуванням історико-культурної ситуації); *описового* (для характеристики зібраного фактичного матеріалу); *порівняльного* (для встановлення спільних і відмінних рис у наукових дослідженнях представників ХФШ); *абстрактно-логічного* (для виявлення логічних взаємозв'язків між напрямами досліджуваної наукової школи і побудови теорії її функціонування);

системного (для з'ясування характерних ознак наукової школи); *інтерпретаційного* (для представлення концепцій, поглядів, взаємозв'язків, суперечливих трактувань); *актуалістичного* методу, який спирається на онтологічний, операціональний і телеологічний компоненти (за В. А. Глущенком); методу *контекстуалізації* (для відтворення лінгвістичного контексту в історичній ретроспективі).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Формулювання його основних положень, отримані результати і висновки самостійні.

Апробація результатів дослідження. Концепцію та результати дослідження обговорено на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 9 від 15 жовтня 2020 р.).

Основні положення дисертації представлено в доповідях на таких наукових заходах:

— ***міжнародних наукових та науково-практичних конференціях***: «Традиції і сучасне в українській культурі» (Харків 2002); «Українська мова в часі і просторі» (Львів 2004); «Загальнолюдські цінності та національний менталітет у дзеркалі слов'янських літератур» (Луцьк 2004); «П'яті Лесезнавчі наукові читання» (Луцьк 2005); «Українська преса початку XX століття як націєтворчий чинник» (Полтава 2005); «Актуальні проблеми функціональної лінгвістики» (Харків 2005); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ 2006, 2009); «Міжкультурні комунікації: проблеми російсько-українського білінгвізму» (Алушта 2006); «Українська термінологія і сучасність» (Київ–Умань 2007); «Текст та його одиниці в аспекті різних лінгвістичних парадигм (на матеріалі української та російської мов» (Харків, 2007); «Скарына і наш час» (Гомель, Білорусь 2008); «Наукова спадщина Юрія Шевельова і світ сучасної української філології» (Харків 2008); «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків 2010, 2012, 2014, 2016, 2018); «Міжкультурні комунікації: ноосферна парадигма в мові» (Алушта 2008);

«Мовно-культурна комунікація в сучасному соціумі» (Київ 2008); «Українство у світі: Україна є там, де живуть українці» (Чернігів 2009); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ 2009); «Лінгвістичний опис художнього тексту в структурній та антропоцентричній парадигмах (на матеріалі української та російської мов)» (Харків 2010); «Українська журналістика у двохсотлітній ретроспективі» (Харків 2012); «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог 2015); «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного знання: традиції і новаторство» (Харків 2017); «Свобода в українській літературі: від свободи творчості до свободи сприйняття» (Харків 2017); «Славянские чтения–10» (Кишинів, Молдова 2018); «XII Кирило-Мефодіївські читання (до 200-річчя від дня народження академіка І. І. Срезневського)» (Харків 2012); «Язык и культура в эпоху глобализации» (Санкт-Петербург, Росія 2015); "Tradiţie şi inovaţie în cercetarea filologică" (Бєльці, Молдова 2015); «Лексикографията в началото на XXI в.» (Софія, Болгарія 2015); «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (Братислава, Словаччина 2016); «Людина і право в сучасних ЗМІ» (Одеса 2018); "Styl i pamięć" (Ополе, Польща 2018); «Художній текст: лексика, граматика, стилістика» (Харків 2018); «Наукові школи в гуманітаристиці: критерії, традиції, взаємовпливи (XIX Кирило-Мефодіївські читання)» (Харків 2019);

— ***всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях***: «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та українська культура XIX–XX століть» (Харків 2003); «Теоретичні і практичні аспекти культури мови» (Тернопіль 2004); «Муромцевські читання» (Харків 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2017); «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві» (Харків 2006); «Григорій Квітка-Основ'яненко у просторі й часі української культури» (Харків 2013); «Слово – текст – мова у дослідницьких парадигмах сучасної лінгвістики» (Харків 2015); «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (Острог 2015); «Слово – текст – мовна картина світу (до 180-річчя від дня народження О. О. Потебні)» (Харків 2015);

«Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики» (Харків 2016); «Всеукраїнські Грищенківські читання» (Ніжин 2016); «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики (до 100-річчя від дня народження Д. І. Багалія)» (Харків 2017); «Культура слова» і час (до 50-річчя видання)» (Київ 2017); «Філологічний факультет Харківського університету: від заснування до сьогодення» (Харків 2018); «Науковий доробок професора О. Г. Муромцевої в українському мовознавчому вимірі» (Харків 2018); «Правда життя й міф літератури (до 100-річчя від дня народження Олеся Гончара) (Харків 2018); «Всеукраїнські Дорошенківські читання» (Харків 2019);

— ***всеукраїнському семінарі молодих учених***: «Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство» (Київ 2017).

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку використаних джерел та наукових праць (700 позицій), додатка А (Список публікацій за темою дисертації. Апробація результатів дослідження). Загальний обсяг дисертації – 493 сторінки. Обсяг основного тексту – 411 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ

1.1. Поняття «наукова школа» в наукознавстві: критерії диференціації напрямів, концепцій

В історії українського мовознавства провідна роль належить не лише окремим видатним постатям, а й науковим школам, які вони започаткували, – динамічним осередкам науки, що забезпечують спадкоємність наукового знання і створюють відповідні умови для його розвитку. Для виокремлення та представлення такого феномену, як *Харківська філологічна школа*, важливо визначити основні принципи диференціації наукового доробку певних учених у контексті розвитку наукового напряму як такого.

Через суспільно-політичні та ідеологічні обставини українське наукознавство розвивалося нерівномірно, тому допоки немає цілісної історії наукових шкіл в Україні. Цей феномен дедалі більше привертає увагу істориків науки і потребує міцного теоретичного підґрунтя, яке дає сучасне наукознавство. Об'єкт останнього – проблеми еволюції наукового знання різних галузей науки. Історіографічний підхід передбачає розгляд історії проблеми як процесу виникнення, формування й розвитку.

Становлення західноєвропейського наукознавства розпочалося в XVII ст. з відомої праці *Р. Декарта* «Міркування про метод» (1637), але як окрема галузь науки воно було започатковане лише в першій половині XX ст. У цей період з'являються праці американського статистика, математика, фізика й хіміка *А. Лотки* «Частота розподілу наукової продуктивності» (1926), російського вченого *І. А. Боричевського* «Наукознавство як точна наука» (1926), згодом – дослідження польських філософів *Марії та Станіслава Оссовських*

«Наука про науку» (“Nauka o nauce”) (1935) та британського вченого *Д. Бернала* «Соціальна функція науки» (1938).

Наприкінці 20-х років XX ст. побачили світ праці з теорії науки представників харківської наукової традиції: математика і філософа Г. О. Грузинцева та філософа, історика, літературознавця, бібліографа Т. І. Райнова, який був послідовником О. О. Потебні У додатку до монографії «Елементи теорії множин»[1] (1927) та в праці «Очерки по теории науки» *Г. О. Грузинцев* розглянув проблему наукових досліджень у філософському аспекті та порушує питання системного підходу до аналізу науки [*Грузинцев 1928*][2]. Дослідження *Т. І. Райнова* («Руководящие открытия в науке» (1935), «Наука в России XI–XVII веков: Очерки по истории донаучных и естественно-научных воззрений на природу. Ч. 1–3» (1940)) окреслюють історію розвитку науки в динаміці[3].

До феномену наукових шкіл в Україні значну увагу привернуто лише в 60–70-ті роки XX ст. у зв’язку з розвитком у СРСР нової дисципліни – *наукознавства* [*Гинделис 2011*]. У цей час вийшли у світ російськомовні переклади книг *Дж. Бернала* «Наука в історії суспільства» (1956), *Д. Прайса*

---

[1] Автор застерігає від помилок в очевидних речах і формулює два принципи вимог до наукових досліджень: принцип повноти та принцип економії: «Обґрунтоване дослідження повинно містити все, що потрібно для доведення (принцип повноти), і тільки те, що потрібно для доведення (принцип економії) [*Грузинцев 1927*: 237]. Іще один принцип можливого логічного спрощення передбачає, на думку дослідника, роздроблення складних понять на складові елементи.

[2] Основне поняття теорії науки, за Г. О. Грузинцевим, – пізнавальна система, яку необхідно вивчати в динаміці, розкриваючи розвиток наукових проблем [*Мамчур и др. 1997*: 80–82]. Автор монографії висвітлює проблему структури науки, яку розглядає як відображення процесу розвитку останньої; окреслює складники цієї структури – поняття «елемент», «система», «пізнавальна система», «науковий символ». Окремо розглянуто теорії поняття та проблеми, методику їх формулювання, а також класифікацію проблем обґрунтування і проблем дослідження. Науковці відзначають довершеність стилю Г. О. Грузинцева [*Годзь 2014*: 88].

[3] Праці Т. І. Райнова з наукознавства вирізняють характерні для окремих періодів соціальних відносин особливості стилю наукового мислення, їх співвідношення з організаційними аспектами науки та взаємозв’язки з еволюцією наукової думки. І хоча Т. І. Райнова називають універсальним ученим через багатогранність наукових напрямків, у яких він залишив вагомий доробок, однак його погляди, як зауважують дослідники, не були достатньо вивчені й актуалізовані [*Ілізаров 2017*: 411], а ім’я вченого згадується нечасто.

«Маленька наука, велика наука» (1966); Ф. Махлупа «Виробництво і поширення знань у США» (1966).

У 1966 р. видано книгу українського вченого *Г. М. Доброва* «Наука про науку». У ній окреслено визначення поняття «наукознавства» як комплексного дослідження і теоретичного узагальнення досвіду функціонування систем у науці та представлено концепцію розвитку наукознавства як комплексного напряму, що охоплює:

а) широкий спектр питань організації, планування й управління наукою,

б) програму наукознавчих досліджень, що розглядає такі проблеми, як ефективність науки, тенденції розвитку наукового потенціалу, прогнозування науково-технічного прогресу [*Добров 1989*].

Однак не всі науковці погоджувалися з теорією Г. М. Доброва. Варто зазначити, що формування наукознавства як окремої наукової дисципліни відбувалося в дискусіях про предмет і об'єкт його дослідження на представницьких наукових конференціях як в Україні, так і поза її межами. У червні 1966 р. відбувся радянсько-польський симпозіум (Львів – Ужгород) із проблем комплексного вивчення розвитку науки, на якому обговорювано предмет нової дисципліни. На думку учасника симпозіуму В. П. Копніна, наукознавство не має свого предмета вивчення, оскільки його проблематику розробляє логіка, предметом якої вчений вважав не закони правильного мислення, а наукове знання: розглядаючи наукове знання, логіка з'ясовує і закони правильного мислення, які змінюються разом зі змінами самого знання. У зв'язку із зазначеним дослідник формулює своє визначення наукознавства: «Наукознавство – це не якась нова, раніше не відома наука, а сукупність знань про науку, яку дають найрізноманітніші галузі знання» [*Копнин 1968*: 15].

У 70-ті роки XX ст. вітчизняні наукознавці обговорювали завдання створення «загальної теорії науки». У структурі наукознавства дослідники виокремлювали різну кількість дисциплін. Так, Н. І. Родний виділяв *сім наукознавчих дисциплін*: методологія науки, логіка розвитку науки, соціологія науки, наукометрія, економіка науки, організація науки, психологія науки,

наукова політика. Наукознавство зосередило увагу на дослідженнях проблем функціонування науки: методи і поняття теорії інформації, індикатори науки і засоби їх обробки (*Indicators of Science*), метричні моделі їх аналізу на основі бібліометрії, моделі зростання науки – масиву наукових публікацій як системи подання знань, нові шляхи вивчення наукової творчості (Д. Пельц, Ф. Ендрюс, М. Г. Ярошевський). Застосування підходу в науковій діяльності на основі теорії інформації сприяло виявленню кількісних методів вимірювання внеску вчених в дослідницькі галузі (бібліометричні методи, *цитат–індекс*), їхніх дисциплін і спеціальностей [*Блажевич 2016*: 112].

Однак прогнозованого в 70–80-ті роки XX ст. розвитку наукознавства не відбулося, по-перше, через його марксистський характер; по-друге, через його орієнтацію на узагальнення досвіду *природничих* наук і розроблення для них рекомендацій щодо того, як правильно їм розвиватися, і очевидного ігнорування соціогуманітарної науки як науки «другого сорту» [*Юревич 2005*: 27–29]. З огляду на зазначені причини цілісного наукознавства ні в нашій країні, ні за кордоном так і не було створено.

Сьогодні в Україні виходить Міжнародний науковий журнал «Наука та наукознавство», який видає, починаючи з 1993 р., Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. Журнал створено на основі республіканського міжвідомчого наукового збірника «Науковедение и информатика» (1970–1992).

У цьому джерелі визначено зміст поняття «наукова школа», схарактеризовано особливості, притаманні науковим школам, і їх роль у сучасній науці[4]. Описано історію становлення та функціонування наукових

[4] Створено робочу модель (науковий лідер – кафедра ЗВО – семінар) сучасної наукової школи, згідно з якою остання являє собою «неформальну творчу спільноту дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у певному науковому напрямі, об'єднаних однаковими підходами до розв'язання проблеми, стилем роботи й мислення, оригінальністю й новизною ідей і методів реалізації дослідницької програми, яка одержала значні наукові результати, здобула авторитет і громадське визнання в даній галузі знання» [*Храмов 2008*: 122]. Унікальність наукової школи зумовлюється також самоорганізацією, спільністю наукових інтересів; її характерні риси: демократичність, ентузіазм, атмосфера творчості, наукових спілкувань, дискусій.

університетських і академічних шкіл, наукових товариств як громадських об'єднань діячів науки й освіти. Розглянуто проблеми дослідження в галузі методології та соціології науки, висвітлено актуальні питання інноваційної теорії. Ідентифіковано та наведено перелік провідних наукових шкіл у ЗВО та НАН України.

У сучасний період феномен *наукової школи*, зокрема такі його аспекти, як типологія, структура та загальні принципи функціонування, висвітлено в працях науковців різних галузей знань (Д. В. Аронов, С. Г. Водотика і Л. А. Савенок, В. А. Глущенко, В. М. Заруба, Д. Д. Зербіно, Т. А. Космеда, І. В. Пасько, О. О. Селіванова, В. В. Ткаченко, Л. П. Ткаченко, Ю. О. Храмов).

Полісемантичне поняття «наукова школа» вчені окреслюють як «колективний ієрархічний організований розум, що концентрує досвід декількох поколінь» [*Зеленська 2008*].

Дослідники-наукознавці Б. Д. Гасилов, Д. Д. Зербіно, Б. М. Кедров, Н. І. Родний, К. А. Ланге розглядають поняття «наукова школа» як наукове співтовариство (співдружність, колектив), координоване лідером – автором ідеї та програми дослідження.

Як зауважує Ю. О. Храмов, *наукова школа* – не лише колектив дослідників, очолюваний лідером, а творча співдружність учених різних поколінь, згуртованих єдиними принципами підходу до вирішення тієї чи тієї проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації наукової програми, що має вагомі результати та авторитет і дістала суспільне визнання [*Храмов 1987*: 13]. Призначення наукової школи дослілник вбачає в тому, що вона акумулює творчу енергію вчених, координує їхню діяльність у процесі наукового пошуку, максимально сприяє розкриттю творчих здібностей молодих учених, їх вихованню й перетворенню в зрілих дослідників, ініціює нові «точки зростання» науки та напрямів, сприяє їхньому становленню [*Храмов 2008*: 123].

Наукознавець Д. Д. Зербіно, окреслюючи поняття «наукової школи» як професійної співдружності людей, що сформувалася під егідою особистості –

ученого-лідера, наголошує, що поняття «наукової школи» передбачає наявність таких ознак, як розроблення нового оригінального напряму в науці, спільність основного кола завдань, які розв'язуються в школі, для всіх її представників; спільність принципів і методичних прийомів розв'язання поставлених завдань; навчання молодих учених наукової творчості в широкому розумінні цього слова завдяки безпосередньому й тривалому контакту керівника школи та його учнів [*Зербино 1994*: 9; *Зербіно 2001*: 13].

Отже, поняття «наукової школи» передбачає наявність ученого-лідера, який виступає в ролі модератора нових «наукових напрямів», «течій», «гуртків». Останні в наукознавстві потрактовано як «неформальна інституціоналізація науки, зорієнтована на самоосягнення і самопізнання, врешті-решт на саморозгортання й самоорганізацію академічної спільноти в певному історичному часі, соціо- та етнокультурному просторі» [*Ясь 2010*: 214]. Однак варто зауважити, що поняття «наукового напряму» та «течії» відрізняються від поняття «наукової школи» більш широкою семантикою: «напрям – це потужне та масштабне утворення, що еволюціонує протягом тривалого історичного періоду та охоплює сукупність течій, які мають значні розбіжності, але відстоюють деякі спільні принципові положення» [*Наконечна 2010*: 124].

Отож, узагальнюючи зазначене, можемо визначити такі основні риси наукової школи: *колективна форма творчості*, *ідейний та морально-психологічний, організаційний вплив визнаного вченого*, *новизна змісту і методів* наукових досліджень. Характерними ознаками наукової школи є: *вагомість і суспільна визнаність одержаних результатів*; *авторитет у певній галузі науки*; *оригінальність методики досліджень*, *спільні наукові погляди*; *висока кваліфікація дослідників*, згуртованих навколо провідного вченого. Важливими рисами також є розроблення прогресивної або інноваційної наукової ідеї та продуктивної дослідницької програми, існування яких стає провідним чинником консолідації ієрархічно структурованої наукової спільноти; єдність тематики наукового пошуку керівника та учнів; традиція

наступності й передачі світосприймання, наукових цінностей, технологій науково-дослідної роботи; наявність системи підготовки науково-педагогічних кадрів, органічних форм спілкування та взаємного впливу членів співтовариства один на одного [*Гнізділова 2014*: 79].

Психолог, психолінгвіст і фахівець з історії науки та психології творчості *М. Г. Ярошевський*, автор праць «Учение А. А. Потебни о языке и мышлении» [*Ярошевский 1945*]; «Проблема детермінізму в психофізіології XIX ст.» (1961), науковий редактор збірника «Школы в науке» [*Школы 1977*], на засадах єдності предметно-логічного, соціально-наукового та особистісно-психологічного підходів до науки запропонував своє трактування поняття «наукова школа». Він вважав, що це поняття об'єднує традиції, дослідницькі програми лідера та напрями розвитку думки. Відповідно різновидами наукових творчих груп є:

– науково-освітня школа, що формує майбутніх дослідників за допомогою залучення їх до певної ідейно-теоретичної та експериментальної традиції наукового дослідження;

– школа – дослідницький колектив як група вчених, які спільно розробляють під керівництвом лідера (керівник школи) накреслену ним дослідницьку програму;

– школа – напрям у науці, що виникає завдяки встановленню певної традиції, яка охоплює ряд учених і колективів [*Ярошевский 1974*: 108].

Як дослідницьку групу розглядає наукову школу Г. М. Добров. За його визначенням, це первинний колектив діячів науки, об'єднаних темою спільного дослідження. Науково-дослідницька група є базовим елементом, на основі якого формуються такі організаційні структури науки, як лабораторії, відділи, інститути [*Добров 1986*: 43].

Як форма організації колективної наукової праці вчених під керівництвом лідера школи, відомого вченого, який є автором програмної концепції, наукова школа характеризується єдиною дослідною програмою, спільністю наукових поглядів і стилю наукової діяльності в конкретній галузі. Основні феноменологічні прояви (феноменали) наукової школи визначає А. В. Фурман:

«1 – оргдіяльнісна єдність пізнавальної творчості, навчання і самоосвіти, процесу дослідження і скоординованого співжиття;

2 – єдина теоретико-методологічна позиція, котрої дотримується група вчених на відміну від решти чи всупереч решті науковців;

3 – наявність визнаного лідера школи як талановитого дослідника, яскравої доброзичливої особистості, ефективного організатора і керівника, мудрого наставника молоді;

4 – наукові виступи (доповіді, повідомлення) і публікації, що змістовно підтверджують наявність процесу виробництва нових знань і є їх популяризацією та розповсюдженням» [*Фурман 2015*: 74].

Основними критеріями для об'єднання вчених у наукову школу можемо вважати наявність таких складників, як *лідер, учні, установи, власна ідеологія та видання й оприлюднення наукових досягнень*. Лідер є засновником, організатором, керівником та головним ініціатором наукових ідей школи. Учні, послідовники й прихильники утворюють її персональний склад. Об'єднання має єдину ідеологію – власну методику та методологію, власні погляди й переконання щодо наукових фактів і явищ, власне бачення перспектив розв'язку наукової проблеми.

Теоретико-методологічні засади вивчення наукової школи передбачають визначення основних методів, етапів та алгоритму її виокремлення. *Методологія* – у загальнофілософському розумінні – це спосіб пізнання й осмислення об'єктивної дійсності та процесів формування й упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини (від гр. *méthodos* – шлях дослідження та *lógos* – слово, вчення); «комплексне вивчення методами і засобами різних наук якого-небудь важливого і складного об'єкта, унаслідок чого досягається його вивчення в усіх багатогранних зв'язках і опосередкуваннях» [*Копнин 1968*: 10].

У «Словнику української мови» наведено два значення слова-поняття «метод»: «1. Спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя. 2. Прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці,

виробництві тощо)» [*СУМ 11 1973, т. 4*: 692]. У наукознавстві його вживають у різних значеннях: широкому (як спосіб, знаряддя й засіб пізнання) та вузькому (як сукупність прийомів дослідження) [*Глущенко 2010, № 6*: 34]. Виконання будь-якого завдання передбачає здійснення системи кроків за певним алгоритмом із застосуванням визначених методів (які розуміємо як підхід, систематизацію та теоретичне осмислення матеріалу) та методик (способів пошуку нового матеріалу).

Дослідження становлення й еволюції наукової школи має за мету аналіз наукових джерел, які слугували генетичною основою для її формування, наукових досягнень школи за науковими напрямами та етапами, доробку провідних учених за період її діяльності. Вагомим чинником розвитку наукової школи є соціально-історичні умови та культурно-освітнє середовище. Фактично рівень науки в історичній тяглості визначається завданнями, які ставить перед нею суспільство, станом її розвитку та попередньою історією, а також рівнем розвитку інших наук, як суміжних, так і несуміжних з нею.

Зазначені проблеми належать до кола завдань *лінгвоісторіографії*, що перебуває на стадії формування як окремої галузі лінгвістичної науки. Лінгвоісторіографія вивчає історію, процес нагромадження і розвитку лінгвістичних знань. Вона являє собою сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні; передбачає науковий аналіз повноти і достовірності дослідження у філологічній науці тієї чи тієї проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби.

Звернення до окремих методологічних аспектів дослідження наукової школи дасть змогу об’єктивно оцінити напрям і рівень розвитку науки, зрозуміти значення наукової школи і роль її видатних представників.

Лінгвометодологія спрямована на з’ясування природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв, соціумом, культурою, дійсністю, комунікацією, процесами пізнання світу, а також на формування інструментарію, засад і способів опису й аналізу мови та її продуктів

[*Селіванова 2008*: 11] і передбачає використання відповідних методів: *історичного, порівняльного, системного* та ін.

Застосовуючи *історичй метод*, можемо розглянути наукову школу як систему, яка у своєму розвитку має здатність змінюватися у часі. Вдаючись до *філософських методів* у діяльності наукової школи, намагатимемося простежити принципи *взаємозумовленості, взаємозв'язку, причинності*. Передусім простежуємо зв'язок між лідером, учнями та послідовниками школи. Наявність такого зв'язку між засновником і представниками школи в часі дасть змогу розкрити походження наукової школи, її генетичну основу. На основі категорій *одиничного, особливого і загального* здійснюємо спробу встановити закономірності розвитку й функціонування наукової школи, а також напрями наукової діяльності, властиві школі, тематику досліджень її окремих представників.

Порівняльний метод застосовуємо для виявлення спільних і відмінних рис у наукових дослідженнях учнів школи і її очільника. Порівнюємо окремі аспекти досліджень, що розглядаються з різних позицій і різними науковцями. Використовуючи *аналіз і синтез*, простежуємо інтегрування наукових здобутків лідера, його учнів та послідовників у досягненні єдиної позиції наукової школи.

Ще одним невід'ємним компонентом методології досліджень є *абстрактно-логічний метод*. Його завдання – виявлення логічних взаємозв'язків між елементами досліджуваної системи і побудова теорії її функціонування. Логічне абстрагування в науці часто виступає як *метод генералізації*, що передбачає усунення під час дослідження (об'єктів, явищ і процесів) несуттєвих другорядних властивостей та взаємозв'язків і виділення основного, визначального. Наприклад, виділення наукових напрямів у діяльності школи.

У дослідженні важливо передбачити застосування *системного підходу*, оскільки наукова школа має ознаки складної системи. Одним із важливих дослідницьких прийомів є *структурно-функціональний підхід*, який сприяє

розчленуванню складного об'єкта на складники, вивченню зв'язків між ними й визначенню їх місця і ролі у функціонуванні об'єкта як єдиного цілого: «*Функціоналізм* як дослідницький підхід передбачає сприйняття об'єкта в його взаємодії із середовищем … функціонування системи» [*Селіванова 2008*: 42]. С. І. Дорошенко серед загальних мовознавчих дослідних методів називає також *гіпотетично-дедуктивний, порівняльно-історичний і квантитативний*, до часткових (спеціальних) методів уналежнює: *дистрибутивний, компонентний, метод опозиції, метод трансформації* [*Дорошенко 2009: 406–407*]. В. М. Русанівський наголошував на принципі причиновості як конкретизації принципу загального зв'язку явищ, а О. С. Мельничук – на принципах причиновості та системності [*Русанівський 1975*; *МПЯ 1988*: 7–8]. *Метод узагальнення* – це комплекс послідовних дій зі зведення характеристик, конкретних одиничних фактів в єдине ціле з метою виявлення типових притаманних досліджуваному явищу рис.

Місцем діяльності наукової школи є зазвичай науково-дослідницькі та академічні установи: університети, наукові товариства, навчальні центри, кафедри, асоціації, об'єднання. Підсумком їхньої діяльності є оприлюднення результатів праці у виданнях школи: періодичному друкованому органі, тематичних збірниках, збірках документів, часописах, альманахах, монографіях. Наявність зазначених складників у комплексі дає змогу відрізнити одну наукову школу від іншої або визначити її як ексклюзивну в окремій науці чи галузі науки.

Дослідники відзначають таку необхідну умову існування школи, як феномен взаємодії в науці, який здійснюється впродовж тривалого часу. Результати діяльності шкіл, або конституювання нової школи, виявляють дедуктивним шляхом – беручи за основу ідею школи, вивчають сукупність індивідуальних траєкторій життєдіяльності в науковому середовищі, на основі чого роблять висновок про наявність чи відсутність підстав для визнання колективних засад у цій діяльності [*Острянко 2012*: 304].

На думку Т. Ю. Наконечної, «труднощі з визначенням поняття наукової школи, пов'язані насамперед з тим, що в різні часи в нього вкладали різний зміст та ще й у різних галузях науки. Оскільки наукова школа – це історичний феномен, то в цьому контексті необхідно звернути увагу на етапи еволюції даного явища» [*Наконечна 2010*: 128]. Узагальнюючи періодизацію розвитку шкіл, запропоновану С. Д. Хайтуном та О. З. Мирською, науковець виокремлює три основні етапи розвитку шкіл у науці:

I період (до 30-х років XX ст.): етап «класичних шкіл»;

II період (30–50-ті роки XX ст.): етап «дисциплінарних шкіл»;

III період (із 60-х років XX ст.): етап «проблемних шкіл» [*Наконечна 2010*: 128].

За спостереженнями сучасних дослідників, окремі наукові школи, створені як національні, здобули світове визнання. «Феномен наукових шкіл – явище для науки унікальне і своєрідне, що, за своєю сутністю, часом стає загальнолюдським надбанням. Втім, за формою вони здебільшого виникали і розвивалися як школи національні» [*Ткаченко В. 2008*: 37]. З огляду на те, що українські наукові школи репрезентують внесок вітчизняної науки у світовий доробок, їх вивчення стає необхідною умовою ґрунтовного дослідження різних галузей наукових знань, зокрема лінгвістики.

Отже, для виокремлення наукової школи вважаємо релевантними такі ознаки: 1) наявність керівника, учнів, послідовників і прихильників; 2) наявність організаційної структури (університети, наукові товариства, академії наук); 3) спільність основних ідей (з урахуванням їх історичної ретро- та проспекції), актуальних для тієї чи тієї наукової галузі; спільність концепцій засновника школи та його учнів; 4) спільність методологічних засад; 5) наявність наукових видань (журналів, наукових збірників).

Основними рисами внутрішньої організації *наукової школи* є: 1) взаємозв'язок учитель – учні, послідовники, прихильники; 2) чинність соціокультурного, організувального, психологічного механізмів творчої співдружності, інтелектуальної співпраці; 3) реальна ефективність діяльності

школи, що визначається новим поглядом на проблему та єдиними підходами до її вирішення; 4) перспективи подальшого розвитку школи, її еволюція до появи нової наукової школи, що засвідчує «прогресивний характер школи-попередниці».

Наукові школи постали на основі творчого засвоєння національних і світових традицій організації та проведення досліджень, імплементації їх результатів у практику та освіту. Переконані, що вагомим чинником появи наукової школи є історіографічне узагальнення її набутків у тій чи тій галузі знання. Наукові осередки, очолювані лідером, тому й вирізняються як окремі дослідницькі мікросередовища, оскільки здійснюють потужний вплив на процес пізнання та перетворення дійсності. Однак їх вагомість не вичерпується внеском у розвиток науки, а полягає ще й у тому, що вони відіграють роль своєрідного ферменту в інтелектуальному житті й визначають атмосферу в науково-освітньому просторі, сприяючи її творчому зростанню. Об'єктивною передумовою становлення та розвитку філологічних шкіл, течій, напрямів стало відкриття потужних наукових центрів. Визначальна роль у них належить саме науковим школам як формі організації наукової спільноти, у якій концентрується та реалізується потужна інтелектуальна енергія в процесі наукового пошуку і пізнання дійсності. Саме це є фундаментальною основою розвитку наукового знання. Значущість наукових шкіл проявляється в підвищені теоретико-методологічного і практичного рівня наукових досліджень.

Ще один важливий аспект – просторовий і часовий. Адже за локалізацією й у певному часовому вимірі та чи та наукова школа здобуває додаткове якісно-відносне означення – *Харківська* (слов'янознавча, психолінгвістична, фонетична, граматична, стилістична) школа, *Київська* (історико-філологічна, фонетична, стилістична) школа, *Одеська* (фонетична) школа, *Львівська* (нормувально-граматична) школа.

Мовознавці наголошують, що характеристики окремої наукової школи є «диференційними й водночас значною мірою властивими науковому простору

певного часу. Проте в сукупності певних характеристик можна спостерегти виразні контури наукового мислення персоналій тієї чи іншої школи, домінантних епістем, теорій і концепцій, розглядуваних школою, як це спостерігаємо у празькому, швейцарському чи інших світових наукових співтовариствах» [*Шевченко Л. та ін. 2018*: 4].

Про ХФШ ітиметься в нашому дослідженні (Розділи 2–5). У той самий час формувалася й *Київська історико-філологічна школа*, яка бере початок від *М. О. Максимовича*, автора праць з історії словесності, етнографії та фольклору («Украинскіе народные пѣсни» (1834); «Исторія древней русской словесности» (1839); «Нѣчто о стихотвореніяхъ Феофана Прокоповича: письмо к П. И. Бартенёву» (1872); «Пѣснь о Полку Игоревѣ» (1979)). Кафедра, яку очолював М. О. Максимович, стала потужним осередком наукової та культурної діяльності (вчений започаткував перші в Києві історико-літературні періодичні альманахи «Денница» (1830, 1831, 1834), «Кіевлянинъ» (1840, 1841, 1850), збірник «Украинецъ» (1859, 1864)); одним із центрів філологічної науки та осередком філологічних шкіл Київського університету, зокрема *фонетичної* та *стилістичної* школи. Варто зауважити, що М. О. Максимович – засновник і перший ректор університету Св. Володимира в Києві, започаткував також фундаментальні дослідження в галузі філологічних наук, передусім з історії української мови; запропонував власну класифікацію слов'янських мов, у якій було чітко виокремлено як самостійні російську, українську і білоруську мови [*Лучик 2008*: 253–254]. У своєму лекційному курсі вчений зосереджував увагу на характеристиці пам'яток російської та української народної творчості як одному з найважливіших історичних джерел, підкреслюючи, що «иногда в предании народном затаено больше истины, чем раскрыто оной в иной догадке и розыске ученого» [*Максимович 2004*: 90–91]. Як учений М. О. Максимович акумулював досвід різних галузей знань і декількох наукових шкіл, зокрема Харківської[5].

[5] Відомо, що першим учителем М. .О. Максимовича був його дядько, доктор філософії і права, професор Харківського університету Ілля Федорович Тимківський: «Въ ту же пору и

За рівнем наукового пізнання згадані школи можна окреслити, услід за Л. І. Скупейком та О. І. Блик, «як національний варіант загальноєвропейського значення». Вивчення фольклору, видання збірників народних пісень і балад, звернення до історичного минулого, перекладацька діяльність, оновлення літературної мови, жанрове новаторство – усе це відгомін епохи романтизму в європейській культурі: «прикметно, що процеси, які відбувалися усередині цих шкіл, були надзвичайно подібними у всіх європейських літературах. Зокрема, йдеться про ієнську школу, гейдельберзьку школу, озерну школу, «українську школу» в польській літературі та Харківську школу романтиків під кутом зору захоплення народною культурою й фольклором, широкого використання народної мови, жанрово-стильових пошуків, особливо ж – з'ясування ролі наукових і культурних центрів та розвитку інтелектуальних рухів тощо» [*Блик 2014*: 296–297].

Київська стилістична школа 20–30-х років XX ст. відома іменами О. Б. Курило й С. С. Смеречинського. Своїми працями початкового періоду, а найбільше «Увагами до сучасної української літературної мови» (1920, 1923, 1925), *О. Б. Курило*, перебуваючи під впливом ідей Київської (пуристичної) школи, заклала основи української стилістики [*Курило 1920; 1923 (2-ге); 1925*]. Вагомим доробком у галузі стилістики стали «Нариси з української синтакси: у зв'язку з фразеологією та стилістикою» (1932) *С. С. Смеречинського*, який дослідив питомі риси українського синтаксису й описав стилістичні функції синтаксичних засобів мови [*Смеречинський 1932*].

Київську фонетичну школу початку XX ст. пов'язують із постаттю *Є. К. Тимченка* та його працями «Українська граматика» (1907, 1917) і «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» [*Тимченко 1927*], у яких

старшій дядя мой, Илья Ѳеодоровичъ Тимковскій, – докторъ обоихъ правъ и философіи, бывшій профессоромъ русскаго законовѣдѣнія въ Харьковскомъ университетѣ, – оставивъ по болѣзни службу, поселился въ Турановкѣ на р. Шосткѣ въ 18-ти верстахъ отъ Глухова (въ имѣніи жены своей Софіи Ивановны, урожденной Халанской). Туда взялъ меня И. Ѳ. къ себѣ, въ 1811 году, и училъ меня началамъ разныхъ наукъ и по-латыни» [*Максимовичъ 1904*: 325].

ґрунтовно описано фонетичну систему, представлено багатий матеріал для вивчення фонетики й морфології української мови. Фонетичну термінологію вчений вживав також у працях із діалектології («Причинки до української діалектології» (1908), «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» (1910)) [*УМЕ 2004*: 24]. Діалектологічні розвідки *О. Б. Курило*, учениці Є. К. Тимченка, містять опис фонетичних рис української мови («Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів» [*Курило 1924*]; «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» [*Курило 1925, ч. 5*]; «До питання про умови розвитку дисимілятивного акання» (1928)). Розвідка О. Б. Курило «До поняття *фонема*» [*Курило 1930*] є етапною працею в історії вивчення фонологічної системи [*УМЕ 2004*: 24].

Представником *Одеської фонетичної школи* є професор Новоросійського університету *О. І. Томсон* (1860–1935), автор праць «Фонетическіе этюды» (1905) і «Общее языковѣдѣніе (1909, 1910), розділи IV і V якої присвячені проблемам загальної фонетики та фонетичних змін у мові. Учений створив перший в Україні кабінет експериментальної фонетики (до 1917 р.), був членом Всеукраїнської наукової Асоціації сходознавства в Харкові. Із 60-х років XX ст. в галузі фонетики плідно працює *Т. О. Бровченко*, автор праць із теоретичної і прикладної фонетики, експериментального дослідження англійської та української мов: «Порівняльний аналіз голосних української й англійської мов» (1954); «Словесний наголос в сучасній українській мові» (1969); «Інтонаційні засоби мовної експресії» (1989) [*Циганок 2020*: 57–58].

Представники *Львівської школи* І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький здійснили граматичний опис української мови з опертям на українську граматичну традицію XVI–XVII ст., ідеї загального мовознаства та славістики. Йдеться про граматики першої половини XIX ст.: *І. Могильницького* «Вѣдомѣсть о рускомъ языцѣ» і «Грамматыка ѧзыка словєно-рускаго» (1823); *І. Вагилевича* “Grammatyka języka maloruskiego w Galicyi” (1845); *Й. Лозинського* “Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego)” (1846); *Й. Левицького* “Grammatic der ruthenischen oder klein

russischen Sprache in Galizien" (1834); *Я. Головацького* «Грамматика руского ѧзыка» (1849). З-поміж численних львівських граматик найбільш вдалою і змістовною вважають граматику Я. Головацького. У ній на відповідному тогочасному науковому рівні проаналізовано загальноукраїнські фонетичні й граматичні явища, а також діалектні, властиві галицьким говорам [*Гриценко П. 2004*: 102; *Жовтобрюх 2004*: 113].

Пошуки граматичної правильності літературної мови в цих галицьких граматиках були спрямовані на окреслення норм, визначених *узусом*. Беручи до уваги звичай мовлення як критерій нормування, львівські граматисти віддавали перевагу функціональному чинникові, підтвердженому усномовною реалізацією конкретних елементів. Як зауважують сучасні дослідники, Я. Головацький брав до уваги також діалектні морфологічні ознаки всіх трьох наріч, визнаючи за нормативні ті форми волинсько-подільського наріччя, які повторювалися (за його термінологією) в галицькому чи гірському. «У спробі узгодити морфологічні норми діалектів свого регіону бачимо перший пошук наддіалектної форми української мови для Галичини. Таким чином, характер граматичних норм визначали територія функціонування української мови та діалектна основа у вигляді говорів південно-західного наріччя» [*Мацюк Г. 2004*: 6]. Вагомим здобутком представників Львівської школи було поглиблене трактування морфології і спроби осмислення синтаксичних понять: словосполучення і речення. Підходи до опису граматичних норм львівських граматистів XIX ст. відіграли конструктивну роль у формуванні лінгвістичних приписів у граматиках М. Осадци, О. Партицького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Ґартнера.

Як стверджує Г. П. Мацюк, вивчення граматик XIX ст., написаних у Галичині, дозволяє доповнити перелік ще однією регіональною школою – «*нормативно-граматичною*» за характером інтерпретації україномовного матеріалу, яка почала формуватися в першій половині XIX ст. Її представники (І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький) розпочали граматичний опис української мови, який

продовжили і розвинули граматисти другої половини XIX ст., ті, що у класифікації Ю. Шевельова представляли вже школу Ф. Міклошича[6] в Галичині [*Мацюк Г. 2004*: 3].

У зв'язку із зазначеним актуалізовано поняття «регіональна школа» стосовно наукової школи з огляду на її територіальне розташування, а не у зв'язку з локальним (місцевим) значенням її діяльності. Науковці зауважують, що саме *регіональним науковим школам* в Україні належить пріоритетність у певних наукових напрямах. Зокрема це стосується створених ще в 40-х роках XIX ст. наукових шкіл *слов'янознавства* – в Харківському університеті (І. І. Срезневський) і *фольклорно-краєзнавчої* – в університеті Св. Володимира в Києві (М. О. Максимович), які на той час існували в офіційному науково-освітньому просторі й належали до провінційних інтелектуальних осередків, але згодом здобули визнання серед східноєвропейської й західноєвропейської спільноти [*Пасько 2008*: 15].

Вважаємо справедливою зауважу І. В. Муромцева про відсутність об'єктивної наукової оцінки діяльності не лише Харківської, а й інших наукових шкіл у сучасному російському мовознавстві (маємо на увазі праці М. А. Кондрашова, В. І. Кодухова, Т. А. Амірової, В. В. Виноградова, В. А. Звєгінцева), оскільки «майже всі російські видання з історії «лінгвістичних учень» і загального мовознавства виділяють окремо «московську» і «казанську» школи, не згадуючи навіть про свою власну

[6] Франц Міклошич (нім. *Franz Ritter von Miklosich*) (1813–1891) – словенський, австрійський мовознавець; очолив у 1873 р. новостворену кафедру слов'янської філології у Віденському університеті, створив фундаментальну чотиритомну «Порівняльну граматику слов'янських мов» ("Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen" (1852–1875)), у якій схарактеризував, зокрема, фонетичні та морфологічні особливості української мови. Уклав «Етимологічний словник слов'янських мов» ("Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen" (1886)), куди включив і українські лексеми. Одним із перших західноєвропейських мовознавців обстоював самобутність української мови. У 1852 р. опублікував ґрунтовний нарис фонетики української мови, широко використовував українські матеріали в інших своїх дослідженнях. Допомагав у виданні «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського у 2-х томах (1885–1886; т. 2 завершив С. Недільський). Підтримував зусилля українців Західної України розвивати свою літературну мову на народній основі. До наукової школи Ф. Міклошича належали українські мовознавці І. Верхратський, Є. Желехівський, О. Калужняцький, М. Осадца, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, О. Барвінський та ін. [*Дзендзелівський 2004*: 345].

«петербурзьку». «Харківської» там взагалі немає (щоправда, про неї згадують і не всі аналогічні українські джерела… Фактичний її опис, як правило, подається у відповідних російських наукових і бібліографічних виданнях з такими заголовками «Погляди О. Потебні» або «Психологічний напрям у мовознавстві Росії» [*Алефиренко 2005*: 22; *Муромцев 2016*: 25]. Лише поодинокі енциклопедичні й дисертаційні праці містять поняття «Харківська лінгвістична школа» із науковим аналізом цього явища [*Березин 1976, 1979, 1984; Хухуни 1984*]. Такий підхід до виокремлення лінгвістичних шкіл спричинений, на нашу думку, ідеологічними настановами, спрямованими на реалізацію радянською владою основних засад і принципів централізму: наукові школи є лише в Росії.

Не виокремлював наукових шкіл в українському мовознавстві XIX ст. і Ю. В. Шевельов, а лише відзначав окремі постаті за їхній науковий доробок в окремій галузі. До таких постатей другої половини XIX – початку XX ст. він зараховує лише кількох визначних мовознавців, принагідно зазначаючи, що вони не створили своїх шкіл і напрямів в Україні: «Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: *Павло Житецький* (1836–1911), *Кость Михальчук* (1840–1914) і *Олександр Потебня* (1835–1891). Кожний у своїй ділянці, вони були піонерами не тільки в українському мовознавстві, а і в загальнослов'янському» [*Шевельов 2002*: 9]. Для таких тверджень Ю. В. Шевельов, очевидно, мав підстави, зауваживши, що для розвитку мовознавства потрібні не тільки поодинокі талановиті вчені. Потрібна також сталість їхньої праці, тяглість створеної ними школи, зв'язок їх з ґрунтом. Цього українські передреволюційні мовознавці не мали і не могли мати в умовах тогочасної Росії, оскільки перші двоє не були допущені до викладання в університетах і виступали спорадично, а О. О. Потебня на українські теми писав лише час від часу.

Науково обґрунтованим є твердження, що ХФШ «хронологічно й концептуально передувала Московській, яка творчо використовувала досвід Харківської» [*Глущенко 1998*: 23]. Лінгвістичні традиції ХФШ заклали основи формування наукових осередків не лише в Україні, а й поза її межами. Учені

Харківського університету стали провідними науковцями Київського (А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, Л. А. Булаховський, М. К. Грунський, О. І. Білецький, О. Н. Синявський); Петербурзького (І. І. Срезневський); Варшавського (М. О. Лавровський, П. О. Лавровський, М. О. Колосов) та багатьох інших університетів.

Визначаючи лінгвоісторіографію як галузь знань, яка вивчає розвій лінгвістичної думки, збагачення наукових лінгвістичних знань, місце філологічної науки в суспільно-історичному процесі, вважаємо важливим окреслити тенденції розвитку лінгвістичних знань у межах ХФШ як наукового осередку Харківського університету, схарактеризувати внесок визначних українських філологів у збагачення лінгвістичних знань в Україні, а також у світову лінгвістику.

1.2. Взаємодія «особистість» – «вчення» – «школа» «учень» / «послідовник» у контексті виокремлення Харківської філологічної школи

Історія кожної науки оперує поняттями «наукова традиція», «напрям», «течія», «школа», що містять наукову теорію або ж сукупність наукових теорій, концептуально й змістовно пов'язаних. Поняття «етапу», «школи» чи «напряму» в історії мовознавства передбачає виокремлення актуального знання, яке вирізняє їх від інших етапів, шкіл чи напрямів у розвитку науки: встановлення значення нових концепцій для відповідного часу і переспектив для розвитку науки в цілому. Здебільшого наукову школу розуміють не лише як зібрання людей, які разом провадять наукову діяльність, але як «їх об'єднання на основі спільної ідеї, платформи, методу наукового моделювання, що створюють своєрідність теорії мови» [*Гируцкий 2017*: 7].

У сучасному українському мовознавстві активізовано дослідження наукового доробку окремих особистостей, значення їх діяльності у формуванні потужних наукових напрямів і наукових шкіл. Зосереджено увагу на питаннях

історії та традиціях лінгвістичних шкіл в Україні (Ф. С. Бацевич, А. П. Загнітко, Є. Г. Кравченко, Н. І. Зайченко, М. П. Кочерган, Т. А. Космеда, Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко, Т. Б. Лукінова, Т. С. Матвєєва, Г. П. Мацюк, І. В. Муромцев, Є. М. Степанов, В. Ю. Франчук, Ю. В. Шевельов, Л. І. Шевченко, Є. Х. Широкорад, Г. І. Шкляревський та ін.).

Привернуто увагу до проблем історії становлення ХФШ, її окремих представників та їхньої науково-практичної діяльності, зокрема:

1. Зросло зацікавлення діяльністю ХФШ другої половини XIX – початку XX ст. в аспектах історіографії, що засвідчується численними дослідженнями з історії українського мовознавства, літературознавства, психології, педагогіки, культурології, філософії та українознавства загалом (Г. В. Додонова, С. В. Вакуленко, А. П. Загнітко, В. А. Качкан, В. С. Калашник, П. О. Селігей, Ю. В. Шевельов, Т. О. Щербань).

2. Проаналізовано джерела вивченння історії мови окресленого періоду, розглянуто проблеми принципів і методів наукового дослідження у працях мовознавців ХФШ, з'ясовано їхні погляди на системні властивости мови (В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, В. М. Овчаренко, М. А. Каламаж, В. В. Святченко, О. В. Піскунов).

Серед загальних питань, що потребують детальнішого розгляду й чіткішого викладу в контексті визначення «*Харківської філологічної школи*» є поняття «напрям», «парадигма», «вчення»; «послідовник», «учень», «представник»; «історико-філологічна школа», «філологічна школа», «лінгвістична школа». Як зауважують науковці, ці терміни частіше різняться «в стислому їхньому й до певної міри, суб'єктивному викладі, оскільки в лексикологічному плані вони дуже часто майже трохи не абсолютно ототожнюються, хоч у науковому й соціальному мовленні іноді не просто розрізнюються, але також і протиставляються» [*Муромцев 2016*: 25].

Поняття «школа», для якого характерне зближення з поняттями «напрям» і «течія», визначають як «науковий, літературно-художній, суспільно-політичний напрям, течію, яким притаманні які-небудь характерні відмінні

риси» [*ССРЛЯ 1965, т. 17*: 1449]; «напрям у науці, мистецтві, суспільно-політичній думці, що ґрунтується на комплексі спільних поглядів, ідей та принципів, часто різного походження, відмінних, однак, від суміжних, близьких або віддалених, іноді протилежних, навіть ворогуючих» [*Куньч 2005*: 834].

Поняття «вчення» визначається як «сукупність теоретичних положень в якій-небудь галузі знань, система поглядів на щось...; система основних поглядів кого-небудь…; сукупність основних положень, догматів якої-небудь релігії, віровчення…» [*СУМ 11 1979, т. 10*: 533]. Відповідно розрізняються щодо сфер наукової і мистецької терміни «*напрям*» і «*течія*». Мовознавці зауважують, що «течії та напрями можуть мати певні спільні епістемологічні риси (позитивістська методологія простежується й у молодограматиків і структуралістів, зокрема, й у дескриптивістів; генеративізм і дескриптивізм також мають певні спільні методологічні засади, хоч перший напрям і був альтернативою антименталізму й реактивності другого)» [*Селіванова 2008*: 21]. Як синонім уживають також термін «*парадигма*» – «сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періодові розвитку науки, культури, цивілізації» [*Бибик та ін. 2006*: 415]. Атрибути терміна «парадигма» варіюють залежно від головних представників або основоположників наукових шкіл (соссюрівська, хомськіанська парадигми), яких висувають на перший план історіографи мовознавства.

У сучасній лінгвістиці парадигму розглядають також широко, як підхід до розгляду мови, сукупність принципів її дослідження, прийнятих у певній мовознавчій спільноті [*Селіванова 2008*: 15]; як панівну на кожному етапі історії лінгвістичних учень систему поглядів на мову, яка визначає предмет і принципи лінгвістичного дослідження відповідно до культурно-історичного й філософського контексту епохи [*Алефіренко 2005*: 18]. Як стверджує О. О. Селіванова, «парадигма об'єднує підходи, течії, школи, теорії: підхід є лише ракурсом дослідження об'єкта (наприклад, речення розглядається зважаючи на структурний, семантичний, прагматичний та ін. підходи; аналіз

значення слова в семасіології здійснюється на підставі асоціативного, параметричного, прототипного чи інших підходів), течія може існувати в межах підходу або поєднувати кілька підходів залежно від настанов та принципів дослідження, наукова школа грунтується на відповідному підході й функціонує в певній течії» [*Селіванова 2008*: 15]. За історіографічною концепцією *Т. Куна*[7], приймаючи певну парадигму, творці науки змушені дивитися на світ крізь її призму. Не тільки факти контролюють теорію, а й теорія вирішує, які саме фрагменти осмисленого досвіду можна вважати науковими фактами [*Кун 2001:* 20].

З огляду на зазначене, історію лінгвістики розглядають як послідовну зміну домінанти (або співіснування, згідно з концепцією *П. Серіо*[8]) трьох або чотирьох головних наукових парадигм: *генетичної* (порівняльно-історичної, еволюційної), яка набула особливої ваги в мовознавстві XIX ст.; *таксономічної* (системно-структурної), що домінувала в першій половині XX ст.; *прагматичної* (комунікативно-функціональної), становлення якої відбулося у другій половині XX ст.; *когнітивної* (або когнітивно-дискурсивної), яка охоплює сучасний період розвитку мови. У межах будь-якої з наведених вище парадигм постулюють існування течій, наукових шкіл, які нерідко мають різну методологічну орієнтацію.

Зіставлення наукових шкіл і напрямів свідчить про те, що *науковий напрям* у значенні «тенденція розвитку науки» характеризується широтою просторових і часових меж, багатоаспектністю і різноманітністю поглядів на

---

[7] Кун Томас Семюел (англ. *Kuhn Thomas Samuel*) (1922–1996) – американський. історик і філософ науки, автор праці "The Structure of Scientific Revolutions" (1962) (укр. пер.: «Структура наукових революцій» (2001). Створив історіографічну концепцію науки, спираючись на оригінальну інтерпретацію поняття «парадигма», зокрема тезу про несумірність парадигм.

[8] Серіо Патрік (фр. *Sériot Patrick*) (нар. 1949) – швейцарський лінгвіст, дослідник у галузі слов'янського мовознавства, історії лінгвістичних учень у праці "Structure et totalité: les origines intellectuelles du Structuralisme en Europe Centrale et Orientale" (1999) (рос. пер.: «Структура и целостность: об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе (1920–30-е годы)» [*Серио 2001*]) висвітлив процес зародження ідей структуралізму в Празькому лінгвістичному гуртку і запропонував концепцію наукових парадигм.

проблему або комплекс проблем і способів їх вирішення, визначальним методом пізнання, парадигмальною єдністю.

«*Школа*», як більш часткова, на нашу думку, локальна категорія стосовно «*напряму*», являє собою організоване співтовариство дослідників, для якого характерні єдність основних поглядів його членів на вирішення наукової проблеми; спільність і спадкоємність принципів, підходів, методів, стилю наукового мислення; просторова й тимчасова приналежність. «*Наукова школа*» здебільшого виникає і розвивається в межах «*напряму*». Основна її функція полягає в генерації нових ідей і програм, у продукуванні нового знання і системи знань. Функція «*напряму*» полягає у поширенні генерованих знань і відкриттів різних шкіл і перевірці їх практикою.

Процес формування й розвитку шкіл і напрямів у науці супроводжується їх зміною, а також можливим «переростанням» «*школи*» в «*напрям*». Причини змін можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми, виявлення яких здатне змінити картину загального руху лінгвістики як науки і привести до якісних змін у ній.

Такі думки висловлює російський мовознавець В. О. Звегінцев стосовно психологічного напряму в мовознавстві, який, на думку вченого, не є замкнутою і обмеженою певними лінгвістичним доктринами школою, оскільки психологічне тлумачення явищ мови властиве не лише Г. Штейнталю та О. О. Потебні, а й молодограматикам, і представникам казанської та московської лінгвістичних шкіл. Однак якщо молодограматиків і можна об'єднати в одну групу на основі спільних для них методологічних і методичних принципів, наприклад, психологічного тлумачення фактів мови, то щодо інших мовознавців цього робити не можна з тієї причини, що вони перебувають поза школами, хоч у їхніх лінгвістичних працях широко представлений психологічний чинник. Вони настільки різні, що їх важко обмежити «тісними рамками певної школи. До таких мовознавців належать Г. Штейнталь, О. О. Потебня, В. Вундт та ін.» [*ИЯ 1964*: 123].

Як цілком справедливо зауважують учені, школа і її очільник не з'явилися на порожньому місці. Їхні здобутки були пов'язані з попереднім етапом розвитку світової й харківської лінгвістики, а також із творчістю самого О. О. Потебні в повному обсязі: «Від праць молодого дослідника, коли він перебував під впливом ідей В. Гумбольдта, до творів самостійного майстра, «провінційного генія XIX ст.», який увібрав у свій досвід те, що вважав за краще у світовому мовознавстві, не втративши водночас критицизму разом з об'єктивністю оцінки інших поглядів і тієї провідної ідеї, котра згодом дала основну характеристику його школі, зокрема основному напряму її студій. Адже, як і В. Гумбольдт, який був мовознавцем-енциклопедистом і чию діяльність не дарма пов'язують із засновниками різних, іноді протилежних напрямами мовознавчих шкіл, такими, як Ф. Бопп, Ф. де Соссюр, А. Шляйхер, Г. Штейнталь, П. Фортунатов, І. Бодуен де Куртене» [*Кондрашов 1979*: 48, 60–63], харківський учений відзначався такими ж рисами, вихованими в ньому реальними й духовними вчителями, що належали переважно до істориків та філологів – компаративістів і прихильників описової лінгвістики, – від першого ректора університету філолога й великого загалом авторитету І. С. Рижського, істориків О. П. Зерніна, О. П. Рославського-Петровського до братів філологів П. О. та М. О. Лавровських, а також А. Л. Метлинського разом з їхнім учителем і колегою І. І. Срезневським (останнього напівжартома О. О. Потебня називав дідом, а себе – його науковим онуком) [*Муромцев 2016*: 28–29; *ИФФХУ 2007*: 95–96; *Потебня 1992*: 50]. Сам учений визнає, що він почав готуватися до магістерського іспиту й прагнути до наукової діяльності за сприяння *П. О. Лавровського*[9] [*Халанскій 1908*: 95–96]. Дослідник лінгвістичної

[9] Вирішальне значення в становленні Потебні-славіста відіграли праці П. О. Лавровського, для яких характерна «блискуча джерелознавча підготовка», набута під час роботи над магістерською і докторською дисертаціями, що «визначила ту скрупульозність, з якою він розглядав і зарубіжні середньовічні пам'ятки» [*Лиман 2010*: 40]. Проблемі дослідження характерних рис української мови, що дають їй право претендувати на роль рівноправної мови серед інших слов'янських мов, присвячені праці вченого: «Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго сравнительнаго съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями» (1859), «Южнорусскій элементъ въ Австріи» (1861), «О некоторыхъ фонетическихъ и грамматическихъ особенностяхъ южнорусскаго (малорусскаго)

історіографії, зокрема й ХФШ, В. А. Глущенко наголошує, що «разом зі своїм учителем Срезневським Лавровський стояв біля джерел Харківської лінгвістичної школи; Лавровський був учителем О. О. Потебні – фундатора й головного теоретика Харківської школи» [*Глущенко 2016*: 15]. Про визначальний вплив братів Лавровських на О. О. Потебню та особливо великий інтерес ад'юнкта кафедри слов'янських наріч П. О. Лавровського до здібного студента зауважує В. Ю. Франчук [*Франчук 2012*: 55].

Очільник і головний теоретик ХФШ. О. О. Потебня як учений мав широке коло наукових зацікавлень: досліджував фонетичні та граматичні особливості східно-слов'янських мов у їх еволюції; розробляв теорію походження і розвитку мови, історичну граматику, семасіологію, поетику, історію літератури; вивчав фольклор та етнографію, які є надбанням національної культури; глибоко аналізував питання взаємовідношення мови і мислення, мови і нації й цією «спрямованістю в дослідженнях мови, що виходить на зв'язок людської мови з мисленням і психікою людини, переважно індивідуума при спілкуванні» накреслив нові напрями розвитку лінгвістики XX і XXI ст. Оцінюючи значення наукової спадщини мислителя, його учень М. Ф. Сумцов справедливо зауважує: «Що ж до оцінок учених праць Потебні, то найбільш ґрунтовні належать з мови професорам Ляпунову, Овсянико-Куликовському, Ламанському і Соколову, з етнографії – Сумцову. О. О. Потебня був найбільш видатною науковою силою на історико-філологічному факультеті за все сторіччя університету» [*ИФФХУ 2007*: 98].

Наукова діяльність О. О. Потебні припадає на другу половину XIX ст. Це період становлення лінгвістичної славістики та індоєвропеїстики в Україні в умовах приналежності її східних та південних територій до складу Російської імперії. З огляду на це діяльність ученого в дорадянській історіографії

языка, не сходныхъ съ великорусскимъ и польскимъ» (1863). Учений «звернув увагу на своєрідність українського словотвору. Цінними для нас є його спостереження над українськими дифтонгами: він перший пояснив їхнє виникнення у зв'язку з наголосом, кількісною характеристикою і типом складів. «Однак у визначенні місця української мови серед інших слов'янських («перехідна» від великоросійської, північної до південнослов'янських, зокрема сербської) Лавровський помилявся» [*Широкорад 2004*: 289].

здебільшого згадують у контексті російської філологічної науки. Із цієї причини виникають дискусії з приводу українського і російського джерел в ХФШ. Не заперечуємо того, що в умовах бездержавності українські вчені, з-поміж яких і український мовознавець О. О. Потебня, прислужилися й іншим культурам: «тільки наше тяжке політичне становище є причиною того, що його, потомка української старшини, людину, що любила свій народ, досліджувала мову цього народу, що Потебню у світі знають як російського вченого. Професор Харківського університету, Потебня мусів викладати на цім університеті по-російському. Так само, живучи в часах нелюдських переслідувань українського слова, мусів друкувати свої твори російською мовою. Тим-то російській науці легко було привласнити собі Потебню, й за російським показом зробили з Потебні російського вченого на заході Європи. А втім, Потебня тут не єдиний…» [*Симович 2010*: 157].

Так, у праці «Академические школы в русском литературоведении» (1975) іменами О. О. Потебні та Д. М. Овсянико-Куликовського представлений психологічний напрям в російському літературознавстві [*АШРЛ 1975*: 300–399]. Однак для нас видається важливим дослідження лінгвософських традицій головного теоретика ХФШ та його учнів і послідовників у контексті історії саме українського мовознавства, адже «тематикою, ідеологією і почуттям (від себе додамо – і за матеріалом досліджень. – *О.Ч.*) О. О. Потебня був насамперед українським науковцем». Хоч наукові праці мовознавця написані здебільшого російською мовою, його «фразеологічне мислення» було «виразно українське», він прагнув максимально «сприяти збереженню української мови і тим самим простелити шлях її майбутньому усамостійненню» [*Шевельов 2008*: 463].

Високі прагнення вченого мали, окрім глибокого теоретичного спрямування, потужне практичне втілення. Активна культурно-освітня діяльність О. О. Потебні як члена Харківської громади сприяла заснуванню Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ), яке впродовж 1878–1890 рр. він очолював та «був його головною науковою силою і моральним

опертям» [*Широкорад 2005*: 8]. За участі вченого формувався українознавчий напрям наукових пошуків[10]. Задовго до початку роботи інших наукових центрів, зокрема в Києві та Львові, зусиллями науковців, викладачів та студентів Харківського університету та його історико-філологічного товариства проводилися дослідження побутової історії місцевого населення, археології, народної культури, фольклору та мови [*Мандибура 2011*: 37].

Про особливий вплив О. О. Потебні на слухачів згадує його учень і послідовник А. Г. Горнфельд: «Професор наповнював своєю особистістю, своїм змістом, своїми поглядами; за ученим ми бачили людину, за теоретичним викладом спеціальної науки нам відкривалася інша правда, яка передавалася нам не доказами, а переконанням, не логічним аналізом, а настроєм… Нас захоплювала ця широта поглядів, це проникнення в суть явищ, це прагнення ідеалізувати явище, не обмежуючи його прямолінійним узагальненням… Перед схвильованим слухачем вставав безконечний простір царства думки, царства правди» [*ИФФХУ 2007*: 102]. Своє захоплення ерудицією вченого висловлює також його учень, професор М. Г. Халанський: «Потебня стояв на всій висоті свого становища…, вражаючи слухачів своєю ерудицією і прекрасною силою та гнучкістю свого розуму… Вони схилялися перед його науковою діяльністю, благоговіли перед його чесністю і правдою» [*ИФФХУ 2007*: 102]. Такі ж думки висловлює М. Ф. Сумцов: «Потебня вражав і імпонував цілісністю свого світогляду і строгістю моральних принципів… Глибоке формальне вивчення мови йшло разом з філософським її розумінням, разом з любов'ю до поезії і мистецтва… У кожному його слові вчувалося живе особисте захоплення

[10] ХІФТ стало одним із провідних наукових центрів у розвитку історичного краєзнавства, фольклорно-етнографічних, археологічних, діалектологічних та археографічних досліджень в Україні, у поширенні та популяризації наукових знань в багатьох галузях гуманітарних наук та підготовці видатних фахівців з різних галузей знань. Завдяки ініціативі та діяльності членів ХІФТ опубліковано періодичні наукові видання. Друкованим органом Товариства став «Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества» (усього вийшов 21 том із 1886 до 1914 рр.). Також виходили друком «Труды Харьковскаго историко-филологическаго общества» (7 томів, із 1893 до 1902 рр.) і «Вѣстникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества», який проіснував найкоротший термін (із 1911 до 1914 рр., вийшло друком 5 номерів).

наукою, як вищим проявом людського духу, повага до особистості людини й особистості народу» [*ИФФХУ 2007*: 102].

Варто зауважити, що мовознавці першої половини XIX ст. належали до порівняльно-історичного мовознавства, яке вважало мови світу генетично спорідненими і досліджувало питання їх походження. Логічний напрям здійснював у мові пошук загального, відносячи її до сфер мислення, і часткового, співвідносячи його з національної формою мови. Психологічний напрям відзначався заглибленням у проблему розуміння та співвідношення мови і мислення, семантичної інтерпретації мовних фактів. Останній – характерний для наукової школи О. О. Потебні, представленої його учнями й послідовниками.

У зв'язку з ім'ям Олександра Потебні в російському мовознавстві дискутувалося питання про те, наскільки його постать може бути пов'язана з поняттями «школи», «напряму», «течії» в науці про мову. Адже до кінця XIX ст. там сформулися теоретичні доктрини О. О. Потебні, П. Ф. Фортунатова й І. А. Бодуена де Куртене, які прийнято розмежовувати за поняттями «потебнянство» й «бодуеніанство» як наукові напрями підросійської Харківської, а також Казанської і Петербурзької шкіл відповідно. З одного боку вважалося, що вплив ідей О. О. Потебні був набагато ширший за коло його безпосередніх учнів, що складали Харківську школу в стислому розумінні слова. А з іншого – кожна з двох заснованих Бодуеном де Куртене шкіл (Казанська і Петербурзька) мала окремі специфічні риси, що роблять традиційний термін *Казансько-Петербурзька школа* певною мірою неточним. Що ж стосується Московської школи П. Ф. Фортунатова, то зауважували, що її можна розглядати, як і Лейпцизьку школу, у межах більш широкого напряму, умовно названого *неграматичним* хоча, зрозуміло, що необхідно повністю враховувати й специфіку кожної з них [*Хухуни 1984*].

І. І. Ковалик і С. П. Самійленко в навчальному посібнику «Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки» (1985) у розділі «Вітчизняні лінгвістичні школи – Харківська О. О. Потебні, Московська –

П. Ф. Фортунатова, і Казанська І. О. Бодуена де Куртене» окреслюють значення О. О. Потебні в історії загального мовознавства в Росії і світу, спираючись на наукову оцінку Л. В. Щерби: «У старій Росії було три знаменитих лінгвісти-теоретики: О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов і І. О. Бодуен де Куртене… хоч і зовсім різною мірою були справді самостійними мислителями в цій галузі… всі три не зіграли в світовій науці про мову тієї ролі, яку вони повинні були б зіграти за своєю особистою вченою якістю, за широтою і глибиною свого лінгвістичного світогляду» [*Ковалик та ін. 1985*: 142]. Учені наголошують, що саме ці мовознавці стали творцями трьох відмінних оригінальних паралельних самостійних лінгвістичних шкіл, які заклали міцні основи українського та російського мовознавства: «*О. О. Потебня – засновник харківської лінгвістичної школи, П. Ф. Фортунатов – основоположник московської лінгвістичної школи, І. О. Бодуен де Куртене – творець казанської лінгвістичної школи*»[11] [*Ковалик та ін. 1985*: 143].

Непроминуще значення всіх трьох корифеїв полягає в тому, що вони визначили загальне спрямування до розуміння всієї мовної структури та її складових частин; незалежно один від одного самостійно доходили до переконливого і виправданого висновку про суспільний характер людської мови; намагалися розв'язувати загальнотеоретичні проблеми лінгвістичної науки; створили свої окремі лінгвістичні школи, відмінні проблематикою і принципом наукового лінгвістичного аналізу лінгвальної дійсності; заклали важливі начала й елементи таких нових галузей лінгвістики, як фонологія, морфонологія, психолінгвістика, соціолінгвістика, акцентологія, стилістика, лінгвостилістика, семіотика.

---

[11] Зауважимо, що в «лінгвістичній спадщині П. Ф. Фортунатова схрещувалися з класичними молодограматичними підходами соціальне розуміння суті мови та намагання до формалізації лінгвістичних досліджень в галузі теоретичного і порівняльно-історичного мовознавства» [*Ковалик 1985*: 167]. І. О. Бодуен вибудував свою лінгвістичну концепцію на основі полеміки з панівною молодограматичною парадигмою. Перспективу мовознавства кінця XIX ст. він вбачав у зв'язку лінгвістики з психологією і соціологією, у послідовному синхронному підході до мови, у відмові від обов'язкового історизму. Заперечуючи логіцизм і молодограматичні концепції, учений зосередив увагу на процесах, властивих індивідуальному мовленню [*Кочерган 2006*: 80].

Представники ХФШ. Щодо понять «*учень*» і «*послідовник*» зазначають, що вони майже тотожні за значенням через їхнє переносне використання, хоч різняться своїми прямими значеннями. Як показав проаналізований матеріал, у цьому питанні немає єдності в історіографів української гуманітаристики. Зокрема, до безпосередніх учнів О. О. Потебні зараховують мовознавця *М. Г. Халанського*, мистецтвознавця і літератора *А. Г. Горнфельда*, які захоплено відгукувалися про свого вчителя [*ИФФХУ 2007*: 101–102], а також історика, етнографа і мовознавця *М. Ф. Сумцова*, що у своєму доробку мав кілька статей про вчителя [*Сумцов 1922, 1926*] і уклав першу бібліографію наукових праць О. О. Потебні [*ИФФХУ 2007*: 102, 108–112], проте їх не всі зараховують до послідовників чи представників «*школи О. Потебні*» [*Муромцев 2016*: 27]. Погоджуємося з І. В. Муромцевим, який вважає таку оцінку М. Ф. Сумцова і певною мірою М. Г. Халанського не цілком справедливою, тому намагатимемося ґрунтовно розглянути роль цих постатей в історії ХФШ, а також їхні напрацювання з української словесності.

Справжнім учнем і послідовником «харківської школи О. Потебні» з-поміж дореволюційних науковців Ю. В. Шевельов уважає лише *О. В. Попова*, зараховуючи інших тільки до «представників» [*Шевельов 1966*: 1628] з відповідною щодо цього мотивацією.

М. А. Кондрашов зауважує: «Серед учнів О. О. Потебні відзначимо *акад. Д. М. Овсянико-Куликовського, О. В. Попова, В. І. Харцієва, акад. Б. М. Ляпунова, О. Ветухова, І. Бєлорусова, акад. О. І. Соболевського, Е. Вольтера, Й. Міккола*» [*Кондрашов 1979*: 92]. Серед представників школи згадується також професор Варшавського університету *М. О. Колосов* (1839–1891) [*АШРЛ 1975*: 307].

До учнів О. О. Потебні цілком справедливо зараховують славістів-іноземців: балтиста *Е. Вольтера* й *Й. Міккола*. Як наголошує М. Г. Халанський, широке визнання наукових заслуг мовознавця сприяло тому, що «в Харківський університет, до Потебні, як до авторитетного вченого в галузі філології, неодноразово надсилали молодих людей із вихованців інших університетів,

зокрема тих, що стали професорами, Й. Міккола (Гельсингфорського університету), Е. Вольтера (Петербурзького університету)» [*Халанскій 1908*: 96].

Загальновизнаним представником ХФШ мовознавці вважають також професора Новоросійського університету *Б. М. Ляпунова*, який наприкінці XIX ст. жив переважно у Харкові, де під керівництвом О. О. Потебні виконав магістерську дисертацію, яку захистив уже після смерті вчителя. Хоча Б. М. Ляпунов спілкувався з О. О. Потебнею лише в останні чотири роки життя вченого, проте окрім титулу «*представник школи*», він здобув собі ще й характеристику «*близький учень*» [*ИФФХУ 2007*: 97].

Автор «Короткого огляду історії мовознавства» (1964) *Б. В. Кобилянський* у третьому підрозділі «Харківська лінгвістична школа О. О. Потебні», відзначаючи заслуги вченого «у збагаченні науки про мову величезним новим матеріалом, який він (Потебня – *О. Ч.*) глибоко проаналізував і узагальнив» [*Кобилянський 1964*: 67], до учнів і послідовників О. О. Потебні зараховує *О. В. Попова* як автора праці «Сравнительный синтаксисъ именительнаго, звательнаго и винительнаго падежей в санскрите, зенде, греческомъ, латинскомъ, нѣмецкомъ, литовскомъ, латвийскомъ и славянскомъ нарѣчіяхъ» (1881); *Д. М. Овсянико-Куликовського* в контексті праць «Къ вопросу о классификаціи бессубъектныхъ предложеній» [*Овсянико-Куликовскій 1901*] і «Синтаксисъ русскаго языка» [*Овсянико-Куликовскій 1912*]; *О. М. Пєшковського* з огляду на працю «Синтаксисъ русскаго языка въ научномъ освѣщеніи» (1914) [*Пешковский 1956*] (аналогічні думки щодо цієї праці вченого висловлює і М. П. Кочерган: «Синтезуючи ідеї Фортунатова і Потебні, тобто формально-граматичний підхід із психолого-семантичним, він створив оригінальну синтаксичну теорію. Новою і продуктивною була його ідея використання в дослідженні мови методу інтроспекції, тобто експерименту над собою» [*Кочерган 2006*: 126]); *Ф. Є. Корша*, праця якого «Способы относительнаго подчиненія. Глава изъ сравнительнаго синтаксиса» (1877) «перекликається з синтаксичними ідеями О. О. Потебні і О. В. Попова»

[*Кобилянський 1964*: 68]. Послідовниками синтаксичних досліджень О. О. Потебні в галузі граматики називають *О. О. Шахматова, Л. А. Булаховського* та *В. В. Виноградова*.

Безсумнівним учнем О. О. Потебні вважається також *Д. М. Овсянико-Куликовський* (1853–1920). Він особисто спілкувався з О. О. Потебнею в останні три роки життя вченого, будучи вже досить відомим дослідником, що пройшов науковий вишкіл у Петербурзі, Одесі й Казані.

О. В. Ветухов, репресований ще на початку війни 1941 р., схарактеризований в «Енциклопедії українознавства» абсолютно однозначно як «учень і популяризатор учення Потебні», який «принципи «потебніянства» застосовував в етнографічних працях», будучи до того ще й «автором численних наукових праць і підручників... членом Потебніянського Комітету» [*ЕУ 1955, т. 1*].

Мовознавець і теоретик літератури *В. І. Харцієв* (1865–1937) скромно вважав разом із відповідною підтримкою наукової громади, що «головною його заслугою була публікація не цілком упорядкованих рукописів праць О. Потебні (учнем якого був В. Харцієв), не виданих за його життя, зокрема третього тому «Из записок по русской грамматике» (1899) [*Потебня 1968*] і популяризація поглядів Потебні» [*ЕУ 1980, т. 9*: 3567]. В. К. Чернецький у статті, присвяченій В. І. Харцієву, також пише про його значний внесок у впорядкування і видання не відомих у тогочасній лінгвістиці творів останнього періоду життя О. О. Потебні [*Чернецький 1968*].

О. В. Попов у тритомнику М. Г. Булахова «Восточнославянские языковеды» однозначно схарактеризований як «відомий російський мовознавець, представник Харківської лінгвістичної школи, талановитий учень О. Потебні, дослідник граматики індоєвропейських мов» [*Булахов 1976, т. 1*: 194]. Показово, що М. Г. Булахов у біографічній статті про О. В. Попова спеціально наголошує на принципових розходженнях у його поглядах на генезу і розвиток простого речення з О. О. Потебнею, у такий спосіб підкреслюючи самостійність наукових суджень О. В. Попова. Однак разом зі згадкою про

досить різкі негативні відгуки на цю працю низки відомих тогочасних мовознавців, у тому числі й самого О. О. Потебні, біограф цитатою з XX ст. (В. В. Виноградов) не лише відзначає перспективність студій молодого автора (О. В. Попов помер у віці 25 років) і їхню важливість для сучасності, але й говорить про щиру скорботу вчителя: некролог написано саме О. О. Потебнею. Уже після смерті О. В. Попова він приділяє низку сторінок своїх знаменитих «Записок по русской грамматике» цьому талановитому автору [*Булахов 1976, т. 1*: 194–195]. Сам же О. В. Попов своєю діяльністю довів, як можна йти проти ідей учителя, водночас залишаючися його відданим і улюбленим учнем.

До наукової школи О. О. Потебні зараховують також філолога-славіста *М. О. Колосова* (1839–1881), який навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1861–1865) і викладав у Варшавському університеті (1871–1881). У Харківському університеті він захистив магістерську дисертацію «Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка с XI по XVI ст.» [*Колосовъ 1872*], а у Варшавському – докторську «Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей народнаго русскаго языка» (1878) [*Колосовъ 1878; Ковалик та ін. 1985*: 164; *Лукінова 2010*: 100].

В. В. Виноградов вважає, що в галузі історичної діалектології російської мови продовжувачами і послідовниками О. О. Потебні були переважно його учні, серед яких називає *О. І. Соболевського, Б. М. Ляпунова,* а також *О. О. Шахматова* та *Є. Ф. Карського* [*Виноградов 1975*: 315].

Як наголошує І. В. Муромцев, важливо також визначитися з поняттям «харківські лінгвісти (мовознавці)», оскільки це важливе перш за все для представників періоду СРСР. Воно стосується переважно україністів, русистів, а також фахівців з інших мов, у тому числі й неслов`янських, що мали або мають творчий зв'язок (прямий чи опосередкований) з Харковом, зокрема з Харківською мовознавчою школою та її представниками в різні періоди свого життя. Певних зауважень заслуговують і особи, діяльність яких припадає на XX ст., що за радянської доби зазнали поневірянь і через те замовчувалися офіційною пресою, а також ті представники когорти, що виразно засвідчують

справедливість або недоречність включення їх до складу названої школи [*Муромцев 2016*: 33].

Із нехарків'ян до ХФШ безумовно слід включити за ідейними, тематичними та методичними позиціями *В. М. Ганцова, К. П. Михальчука* та *О. Б. Курило* [*Шевельов 2002*], а з харків'ян-мовознавців – ще й молодограматика *С. М. Кульбакіна*; славістів *М. С. Дринова* і *М. К. Грунського* та україністів *О. Н. Синявського, Л. А. Булаховського, М. Ф. Наконечного, О. Д. Петренка, З. М. Веселовську, Ю. В. Шевельова, Л. А. Лисиченко, В. Ю. Франчук, М. В. Павлюка*; русистів *М.М. Баженова, О. М. Фінкеля, Г. І. Шкляревського, Н. І. Сукаленко, А. Т. Гулака*; германіста *В. В. Акуленка*; а також відомих літературознавців *О. І. Білецького* та *А. М. Ніженець*. До цього ж кола зараховуємо також випускників Харківського університету, мовознавців-нормалізаторів: *М. Д. Гладкого* (співробітника Інституту української наукової мови ВУАН, співавтора чотиритомного «Російсько-українського словника»); *М. Ф. Сулиму* (професора науково-дослідної кафедри мовознавства Харківського інституту народної освіти, автора праць зі стилістики та синтаксису); *М. Г. Йогансена* (викладача загального мовознавства Інституту профосвіти, філолога-енциклопедиста) і *Б. Д. Ткаченка* (старшого наукового співробітника Харківської філії Інституту мовознавства АН УРСР, автора праць з української діалектології, сучасної української літературної мови, лексикографії та правопису) [*Муромцев 2016*: 34].

Поняття «представник» («той, хто в своїй особі представляє певну групу, розряд і т. ін. людей чи певну галузь діяльності, хто є *типовим зразком* такої групи» [*СУМ 11 1976, т. 7*: 530]) за змістом відрізняється від понять «*прихильник*» і «*послідовник*» («той, хто поділяє чиїсь погляди, дотримується якого-небудь учення; послідовник» [*СУМ 11 1977, т. 8*: 82]) своїм щільнішим зв'язком із широким поняттям «школа».

Про розмежування напрямків ХФШ і способів їх номінування. Важливим видається окреслити особливості функціонування понять «естетико-психологічна», «історико-філологічна», «філологічна», «лінгвістична» школа,

оскільки всі вони (і не лише ці) активно вживаються в дослідженнях, присвячених Харківській філологічній школі.

У працях з історії літературознавства натрапляємо на номінацію *естетико-психологічна школа*: «він (*Потебня. – О. Ч.*) створив цілу школу інтерпретації поетичних творів, яку ми називаємо *школою естетико-психологічною*» [*Білецький Л. 2008*: 392].

І. К. Білодід та Т. Б. Лукінова виокремлюють «*Харківську лінгвістичну школу історико-порівняльного мовознавства*»: «Правомірно, на нашу думку, говорити про *харківську лінгвістичну школу історико-порівняльного мовознавства* (виділення наше. – *О.Ч.*) з широким охопленням нею також питань етнографії, фольклору, культури народу. Характерними рисами наукових досліджень цієї школи були: заглиблення в питання загального мовознавства (з психологічним відтінком, залишеним О. О. Потебнею); широке охоплення матеріалу всіх слов'янських мов, боротьба за їх рівноправність і престиж… Починаючи з 1905 р., історико-філологічний факультет Харківського університету порушував питання про відкриття двох українознавчих кафедр – історії України та історії української мови і словесності, але не дістав дозволу царського міністерства освіти. З 1907 р. професор М. Ф. Сумцов розпочав читання факультативного курсу «Історія малоруської словесності» [*Білодід І. та ін. 1975*: 5–6].

Білоруський мовознавець М. Г. Булахов, автор бібліографічного словника «Восточночнославянские языковеды», вживає термін *Харківська лінгвістична школа* [*Булахов 1976, т. 1*: 194–195].

М. Г. Удовиченко відзначає особливу роль О. О. Потебні в історії «*Харківської мовознавчої школи*»: «відомий в історії лінгвістики як людина величезної працьовитості, високої лінгвістичної культури, як вдумливий дослідник психології мовотворчої діяльності людини, самобутній мовознавець з широкими теоретико-філософськими обріями, блискучий лектор, дбайливий вихователь, *основоположник Харківської мовознавчої школи* (виділення наше. – *О.Ч.*)» [*Удовиченко 1980*: 50].

Автор підручника «Загальне мовознавство» М. П. Кочерган називає О. О. Потебню засновником «*Харківської лінгвістичної школи*»: «Видатним представником психологічного напряму в слов'янському мовознавстві є Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) – український мовознавець, *засновник Харківської лінгвістичної школи*, визначна фігура у світовій лінгвістиці, теоретик у мовознавстві, рівних якому не було в Російській імперії. Крім мовознавства він досліджував проблеми філософії, літературознавства, фольклору» [*Кочерган 2006*: 58–59].

Б. В. Кобилянський – автор «Короткого огляду історії мовознавства» (1964) використовує номінацію «*Харківська лінгвістична школа О. О. Потебні*» як назву третього підрозділу «Короткого огляду історії мовознавства» [*Кобилянський 1964*: 67].

Попри таку одностайність поглядів в українському, та й загалом слов'янському мовознавстві, в окремих твердженнях сучасних мовознавців наявні суперечливі міркування щодо значення О. О. Потебні у формуванні Харківської філологічної школи і навіть заперечення щодо існування Харківської лінгвістичної школи [*Шевельов 2002*: 9; *Бацевич 1999*: 285–303; *Луценко 1999*: 280–303].

Однак, як справедливо зазначають А. П. Загнітко та Є. Г. Кравченко, «Такі думки, при усій їх аргументованості вимагають своєї корекції, бо поглиблення / непоглиблення теоретичних міркувань засновника школи його послідовниками не може бути діагностичним показником наявності / відсутності відповідної лінгвістичної школи, відштовхування від ідей учителя та розвиток самого напряму лінгвістичних студій можуть виступати показником самої школи» [*Кравченко та ін. 2000*: 52]. До сказаного можемо додати, що відомі екстралінгвальні чинники періоду 30-х років XX ст. значно обмежили вплив потебнянської теорії та ідей потебнянців на розвиток українського мовознавства.

На думку Л. І. Шевченко, «*школою*» традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому

центрі або центрах – звідси й назви Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа та ін. Зі школою співвідносять наукові здобутки певного дослідницького центру або університету, що дозволяє розглядати такі результати пошукової діяльності вчених як цілісність [*Шевченко Л. 2012*: 3].

Не менш поліваріантною щодо семантики, зауважує Л. І. Шевченко, є й атрибуція поняття: «історична» чи «історико-філологічна школа», що в мовознавстві вказує передусім на явище, яке розглядається в контексті певної хронології наукових подій, стадіальної зміни дослідницьких парадигм, віднесеності до ідей, співмірних зі здобутками того чи іншого культурного періоду [*Шевченко Л. 2012*: 5].

А от поняття «філологічна» й «лінгвістична» частіше вживано як синонімічні, ніж як поліваріантні. Зокрема Є. М. Степанов, автор статті «Наукові ідеї Ватрослава Ягича в розвитку Одеської філологічної школи» [*Степанов Є. 2015*], висвітлюючи «потужний слов'янознавчий напрямок в особі самого Ф. І. Леонтовича, а також В. І. Григоровича, В. Ягича і Б. В. Богишича», О. І. Маркевича, Д. М. Овсянико-Куликовського, О. О. Кочубинського, Б. М. Ляпунова, «плідну роботу Товариства Кирила і Мефодія», «Історико-філологічного товариства при ІНУ», використовує ці поняття, не розмежовуючи їх: «вивчення основ порівняльного слов'янознавства, одним із найбільш авторитетних представників якого на зорі становлення традицій *одеської лінгвістичної школи* був В. Ягич, дозволяє вже протягом більше 100 років підтримувати і розвивати цей напрям в Одеському університеті…» [*Степанов Є. 2015*: 259, 269].

Аналогічний підхід до окреслення зазначеного поняття простежуємо в монографії Л. А. Лисиченко та Т. Ю. Лисиченко: «Харківська філологічна школа – видатне явище в розвитку філологічних наук, яке впливало й продовжує впливати на наукові пошуки та процес фахової підготовки лінгвістів в Україні й далеко за її межами. Ця школа формується від початку XIX ст. і розвивається донині. Вона позначена іменами видатних мовознавців

І. І. Срезневського, О. О. Потебні, Л. А. Булаховського та творчістю багатьох учених, що виробили своєрідний дух цілого напрямку в мовознавстві. Однією з основних рис цього напрямку є тісний зв'язок лінгвістики з проблемами суміжних наук – літературознавства, культурології, етнографії, психології, філософії» [*Лисиченко Л. та ін. 2015*: 4–5].

Досліджуючи різноаспектну діяльність ХІФТ, науковці акцентують увагу на окремих напрямах його багатогранних досліджень, що заклали основу наукових шкіл у різних галузях науки [*ХІФТ 2002*]. Тому в науковій літературі знаходимо такі номінації: *наукова школа Олександра Потебні* [*Сумцов, Багалій*]; *Харківська поетико-психологічна школа* [*Білецький*]; *Харківська психологічна школа* [*Новікова*]; *Харківська школа народознавства* [*Мандибура*]; *Харківська естетична школа* [*Левчук-Керечук*]; *Харківська естетико-психологічна школа* [*Вернудіна*]; *Харківська лінгвістична школа історико-порівняльного мовознавства* [*Білодід, Лукінова*]; *Харківська історико-філологічна школа* [*Шевченко*]; *Харківська лінгвістична школа* [*Бабак, Булахов, Кочерган, Левчук-Керечук, Лучик В., Медведєв, Муромцев, Самійленко, Франчук, Чопик*]; *Харківська лінгвофілософська школа* [*Бацевич*]; *Харківська мовознавча школа* [*Горбач, Удовиченко*]; *Харківська школа мовознавства* [*Муромцева*]; *Харківська філологічна школа* [*Калашник, Лисиченко Л., Лисиченко Т., Олексенко, Філон, Франчук, Хомік, Шкляревський*]. У науковій літературі, присвяченій історії лінгвістичних учень в Україні й зрідка поза її межами, переважає номінація *О. Потебня і Харківська лінгвістична школа* [*Ковалик, Самійленко, Березин, Будагов*].

Розмаїття номінацій, на наш погляд, характеризує синтетизм і різновекторність напрямків лінгвістичних досліджень О. О. Потебні та його наукової школи. Ці напрямки детерміновані загальними тенденціями розвитку філології у відповідні історичні періоди. Так, у другій половині XIX ст. філологія, використовуючи принципи історизму, діахронічного розгляду мови, психологізму, була спрямована на дослідження еволюційних змін мов, генетичної близькості мов світу та використовувала як основний історико-

порівняльний метод. Випереджаючи свій час, О. О. Потебня виявляв широке коло зацікавлень, «що випливало з синтезуючого характеру його методу, включало в себе питання народнопісенної творчості, діалектології, етнографії, літературознавства» [*Лисиченко Л. та ін. 2015*: 93]. Із 20-х років XX ст. у мовознавстві відбувається диференціація не лише за мовами, але й за галузями (фонетика, граматика, історія мови, стилістика).

1.3. Етапи формування Харківської філологічної школи

У першій половині XIX ст. центром наукових досліджень і осередком українського культурного життя став Харківський університет, заснований у 1804 р.

Це був час оновлення суспільно-культурних тенденцій. Університетське середовище гуртувало культурні сили, об'єднувало всю літературну та видавничу діяльність, що набирала «на диво широкого розмаху, великої інтенсивности та нечуваної різнобарвности» [*Балицький 1928*: 132]. На цій основі зароджуються традиції синкретичного підходу у викладанні словесності, розпочато фольклористичні студії, привернуто увагу до української мови. Як зауважує І. М. Дзюба, на зміну майже втраченій книжній бароковій і схоластичній культурі XVI–XVIII ст. приходить нова, «що шукає ґрунту в народній культурі та мові… І перші її осередки виникали на Лівобережжі, зокрема на Слобожанщині, й тяжіли до нововідкритого (1805) Харківського університету, який мав знаменувати російську культурну експансію в Україну, але опріч того став і одним із вогнищ відродження української культури» [*Дзюба 2008*: 80].

Варто зауважити, що перший університетський статут 1804 р. надав Харківському університету свободу викладання та дослідження, створивши умови для узгодження університетського викладання з досягненнями європейської науки. Провідниками передових ідей європейської наукової думки

були іноземні професори, які в умовах слабкої диференціації наук своєю діяльністю сприяли накопиченню історіографічних знань.

Перше покоління харківських професорів-філологів було представлене широко освіченими вченими, «які стояли на рівні європейської науки. Академік Іван Рижський, професори Іван Срезневський, Іван Кронеберґ, Василь Маслович, Євграф Філомафітський, Олександр Склабовський були філологами з глибокими і різнобічними знаннями: вони знали класичні і сучасні мови, історію, філософію, теорію мистецтва, риторику й інші науки» [*Назаренко 2000*: 480]. Викладання в університеті відбувалося в надрах суміжних дисциплін, передусім історії словесності. Завдяки впливу цих чинників у першій третині XIX ст. історіографічні знання та історіографічний метод стали невід'ємною частиною університетської освіти [*Кісельова 2010*: 259].

Ще одним чинником активізації інтелектуальної діяльності в Харківському університеті стала *романтична течія*, що пронизувала всі сфери культури й науки, зокрема й філологію. За переконанням мовознавців, українська мова від часів граматики О. П. Павловського і до початку XX ст. формувалася саме під впливом романтизму: «*Романтична ідея мови як вияву сутності нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного відродження… стає одним з провідних гасел усього українського культурного й політичного руху в другій половині XIX і на початку XX ст.*» [*Шевельов 2002:* 8–9].

Якщо до появи школи романтиків[12] харківські видання були російськомовними (з поодинокими вкрапленнями українських фрагментів у художніх творах), то завдяки діяльності поетів-романтиків (І. І. Срезневський, І. В. Розковшенко, Ф. С. Євецький та О. С. Євецький, О. О. Корсун, О. Г. Шпигоцький) з'явилася низка видань, у яких українською мовою друкували художні твори, а також розвідки з історії, етнографії,

[12] Зародження Харківської школи романтиків А. П. Шамрай пов'язує з першим гуртком І. І. Срезневського, «об'єднаним на спільності літературних інтересів… в кінці 20-х і на початку 30-х років. З організації цього гуртка і треба починати, на нашу думку, історію українського романтизму» [*Шамрай 1930*: 21].

фольклористики, славістики. Зокрема в другій книзі літературного альманаху «Утренняя звѣзда» (1833) було вперше надруковано україномовну прозу (твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка).

Харківська школа романтиків, репрезентована двома гуртками (перший створено в 1820-х роках навколо І. І. Срезневського, із яким були пов'язані видатні поети-романтики Л. І. Боровиковський та О. Г. Шпигоцький; другий діяв у середині 1830-х років також під керівництвом І. І. Срезневського, до нього належали А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, О. О. Корсун, М. М. Петренко, С. Писаревський та ін.), започаткувала видання етнографічних збірників. Знаковими для діяльності цих гуртків були збірки «Украинскій альманахъ» (1831) та «Запорожская старина» (1833–1838).

Статті та розвідки представників Харківської школи романтиків доводили давнє походження української мови, її високий художній потенціал (І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський). Важливим підтвердженням цього був вихід численних альманахів українською мовою як у Харкові, так і в Санкт-Петербурзі, зокрема альманахів «Снѣпъ» («Украинській новорочникъ»), «Ластівка», «Молодикъ», «Южный русскій зборникъ». Ці видання, створені за ініціативи викладачів Харківського університету, набули популярності. Висвітлення в них джерел (листів, документальних матеріалів) з історії України, історії літератури та мови, результатів етнографічної діяльності вчених сприяло становленню теоретико-методологічних основ української словесності.

На сторінках видань опубліковано оригінальні твори українських письменників, а також переклади з інших мов на українську: Л. Боровиковського, М. Костомарова, П. Кореницького, М. Писаревської, М. Петренка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, О. Бодянського, Т. Шевченка, Я. Щоголева, В. Забіли, О. Шаховського, О. Афанасьєва-Чужбинського. Жанрова розмаїтість доби романтизму засвідчувала «зв'язки між мовою літератури та мовою філософії чи народнопісенної творчості, та аж ніяк не з мовою говірною чи діловою. Дві останні належали до низьких жанрів,

допоки в добу реалізму не сягнули верхів'їв, – і мова літератури значною мірою ввібрала їх у себе, взоруючися на них. За романтизму мова літератури відкладає в говірній мові цілі пласти висловів та образів, а в період реалізму вона, крім того, виконує ще й посередницьку роль у ширенні нововведень, започаткованих у говірній мові» [*Шевельов 2014, № 3*: 152].

У процесі активізації видавничої справи поставало питання внормування українського правопису. Спроби і пошуки О. О. Корсуна, І. Є. Бецького, І. І. Срезневського, А. Л. Метлинського, П. П. Гулака-Артемовського сприяли *формуванню українського правопису та відокремленню його правописних норм від російських*. Нововведення, які закріпилися у виданнях Харківської школи романтиків, сприяли створенню *слобожанського варіанта українського правопису*, засадничим принципом якого був *фонетичний принцип*, що ґрунтувався на використанні й дотриманні вимови звуків, які передавали літерами російського алфавіту.

Активна діяльність І. І. Срезневського, М. І. Костомарова, А. Л. Метлинського, О. О. Корсуна, І. Є. Бецького, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка перегукувалася із поглядами письменників центральної України (М. О. Максимович) та з діячами українського відродження, які жили та працювали в Санкт-Петербурзі (О. М. Бодянський, Є. П. Гребінка). Українська мова за першу половину XIX ст. здійснила значний поступ у своєму розвитку, перейшовши від вправляння «любителів малоросійського слова» до повноцінних художніх творів, створених народною мовою.

Харківська школа романтиків заклала міцну основу для становлення ХФШ – першої наукової лінгвістичної школи в Російській імперії, яка «виникла на теренах України, у Харкові, в першій половині XIX ст., і пов'язана з іменами І. І. Срезневського та П. О. Лавровського, а далі з учнями останнього – О. О. Потебнею й М. О. Колосовим. Вони вивчали спорідненість мов, зокрема східнослов'янських, підходили до мовних явищ з історичних позицій, досліджували слов'янські мови в їх еволюції, а лексику – комплексно, у широкому культурному та історичному контексті» [*Лукінова 2010*: 100].

У лінгвістичній історіографії формування й розвитку ХФШ виділяємо *чотири етапи* (що зумовлено еволюцією поглядів у європейському мовознавстві та зміною напрямів наукових досліджень школи).

Перший – 10–20-ті роки XIX ст. (*етап синкретичних досліджень*) – започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань. Активізація діяльності в різних галузях науки в першій половини XIX ст., спричинена усвідомленням необхідності національного самовизначення, спонукала до опрацювання історичних джерел української культури (фольклору, етнографічних матеріалів, історичних пам'яток, фактів з діалектології), аналізу питань походження українського народу та його мови. Такий напрям дослідження українського наріччя як одного зі слов'янських наріч випливав із панівного в мовознавстві першої половини XIX ст. напрямку – порівняльно-історичних славістичних студій. Об'єктом порівняльно-історичного мовознавства були споріднені, тобто генетично пов'язані мови, встановлення співвідношень між ними та опис їхньої еволюції в просторі й часі. Основним був порівняльно-історичний метод, значною мірою представлений в порівняльно-історичних граматиках, що спирався на фонетику й етимологічні словники (лексику). Характерно, що в цей період аспект порівняльний переважав історичний (генетичний), оскільки ідеї універсальної логічної граматики домінували над проблемою мови-джерела. Ознаменували цей період праці німецьких мовознавців Ф. Боппа (1791–1867), Я. Грімма (1785–1863), В. фон Гумбольдта (1767–1835) та данського орієнталіста й компаративіста Р. Раска (1787–1832), у яких започатковано порівняльно-історичний метод дослідження мов.

Другий – 30–50-ті роки XIX ст. (*етап порівняльно-історичних досліджень*) – поява перших діалектологічних розвідок; вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у зіставному аспекті; нагромадження етнографічного матеріалу; поява досліджень української мови, позначених етнографічним спрямуванням.

У цей період характерною ознакою наукового мислення стає *історизм* та утверджується *порівняльно-історичний метод дослідження*. Як наголошує В. А. Глущенко, саме дослідження засновників порівняльно-історичного методу й засвідчили «застосування до мовних явищ принципу історизму. Головним надбанням мовознавства як науки у 20–60-ті роки XIX ст. стало розуміння змінюваності мови. Виникає ідея нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів (І. І. Срезневський, Ф. І. Буслаєв)» [*Глущенко 1998*: 9]. Процес розвитку мови постає як поступовий і безперервний, і ці характеристики інтерпретовано в романтичному та натуралістичному планах. На переконання Т. Б. Лукінової, на відміну від попереднього етапу, «коли на мовні факти дивилися як на давно створене й незмінне, то тепер вони, як і все в природі й суспільстві, постали в русі, у динаміці, здатними змінюватися у просторі й часі. Відбувся перехід від прагматичного опису мови, підпорядкованого головним чином практичним завданням читання й коментування пам'яток та текстів шкільного навчання, до розуміння мови як самостійного об'єкта наукового пізнання в усій складності закономірностей його існування й розвитку» [*Лукінова 2018*: 6].

Третій – 60–90-ті роки XIX ст. (*етап психолінгвістичних досліджень,* або *потебнянський*) – ознаменований загальним піднесенням теоретичного мислення, що сприяло активізації розвитку лінгвістики (становлення східнослов'янської *лінгвософії*[13], психолінгвістики, семасіології, розвиток словесності в працях О. О. Потебні). У цей історичний період руйнується синкретизм філологічних наук, який сформувався в першій половині XIX ст. Кожна галузь наукових знань починає розвиватися самостійно, відчуваючи вплив інших, але при цьому все-таки рухаючись у власному напрямі. ХФШ стає науковою школою лінгвістичного спрямування.

---

[13] Термін *лінгвософія*, що активно входить у науковий дискурс, мовознавці розглядають як дисципліну «на межі лінгвістики, психології, філософії, яка вивчає природу взаємозв'язків мислення, мови й мовлення» [*Голобородько К. 2018*: 90].

Наукові пошуки третього етапу зумовлені появою і згодом взаємодією різних наукових шкіл, а також бурхливим розвитком експериментальних наук. Завершилася епоха німецького ідеалізму у філософії і на зміну їй прийшли позитивізм та емпіризм. Філософія Геґеля, Шеллінґа та Фіхте, як наука наук, поступилася місцем «експериментальній психології Теодора Фехнера або ще раніщій асоціятивній психології Йоганна Гербарта. Ця друга стала теоретичною базою «Берлінської школи», яка аж до його смерти була основним теоретичним апаратом О. Потебні» [*Фізер 1991*: 38].

Оригінальність О. О. Потебні як ученого закорінена в його синтетичному складі мислення і сфокусована в гармонійному поєднанні філософа й філолога – мовознавця, історика літератури, дослідника фольклору та міфології. Лише вчений із широким колом лінгвістичних інтересів (філософія мови, синтаксис, морфологія, фонетика, семасіологія слов'янських мов, діалектологія, порівняльно-історична граматика, проблема мови художніх творів, естетична функція мови) міг розвинути теорію словесності, охопивши поетику, історію літератури, етнографію, фольклор.

Це дало поштовх до виникнення на початку різних напрямків у викладанні словесності, спрямованість яких визначалася завданнями нового часу. Активне застосування здобувають ідеї психологічної школи, висунуті в працях О. О. Потебні, а провідною ідеєю стає *потебнянство*. Увага до внутрішніх, психологічних аспектів художньої творчості, підхід до літературного твору як до вираження суб'єктивних авторських переживань, зацікавлення проблемою читацького сприйняття характеризують праці того часу, серед яких «Теорія поезіи и прозы (теорія словесности)» (1914) *Д. М. Овсянико-Куликовського*; «Теорія словесности і хрестоматія» (1909) і «Дополнительный курсъ теоріи словесности» (1910) *О. Г. Шалигіна*; «Изъ черновыхъ заметокъ А. А. Потебни о мифѣ» (1914), «Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія (изъ лекцій А. А. Потебни) (1910) і «Художественное творчество какъ особый видъ экономіи мысли» (1907, 1911)

Б. А. Лезіна; «Будущее искусства» (1910) і «Муки слова» (1911) *А. Г. Горнфельда* та ін.

Четвертий – 10–30-ті роки XX ст. (*етап стандартизації літературної мови*) – тривав до початку 30-х років XX ст. (кінець доби українізації). Здобутки попередніх етапів дали поштовх до розвитку культури, науки, мистецтва, а отже, й мови, яка є віддзеркаленням цього розвитку. Настає потреба структурування її внутрішньої організації та формального опису, а значить, інтерпретації мови як функціональної системи, тобто як системи засобів вираження, що служать якійсь певній меті. Актуальними для українського мовознавства стають ідеї структуралізму, започатковані Ф. де Соссюром і творчо розвинуті мовознавцями Празької лінгвістичної школи. Вплив цих ідей простежуємо в О. Б. Курило, М. Ф. Наконечного, К. Т. Німчинова, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського, Б. Д. Ткаченка та ін.

В основні лінгвістичного структуралізму лежать принципи визнання істинною й основною реальністю не окремих фактів будь-якої мови, а мови як системи, кожен елемент якої існує лише внаслідок його відношення до інших елементів у складі системи; система не складається з елементів, а навпаки, визначає їх; структуру системи створюють позачасові відношення; відношення в межах системи домінують над елементами; мова є системою особливого типу: з одного боку – це знакова система, що існує об'єктивно, поза психікою людини, в міжособистісному спілкуванні людей, з іншого боку – ця система існує й у психіці людей.

Одним із завдань лінгвістики стає унормування лексико-граматичних і стилістичних засобів мови. Історичні традиції та новаторство в цій сфері мовознавства значною мірою пов'язані з Харківською лінгвістичною школою. Процеси внормування української літературної мови у XX ст. зумовлені діяльністю представників ХФШ 20–30-х років XX ст.

Дослідженню мовознавчої спадщини харківських лінгвістів присвячені праці українських і зарубіжних учених В. В. Акуленка, І. К. Білодіда, Г. Бідера, С. П. Бевзенка, С. В. Вакуленка, А. І. Даниленка, В. А. Глущенка,

А. П. Грищенка, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюха, В. С. Калашника, Б. В. Кобилянського, І. І. Ковалика, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, Т. Б. Лукінової, Л. Т. Масенко, Ф. П. Медведєва, М. Мозера, О. Г. Муромцевої, І. В. Муромцева, І. Огієнка, В. М. Русанівського, О. О. Тараненка, О. Б. Ткаченка, В. Ю. Франчук, Ю. В. Шевельова, Є. Х. Широкорад, Г. І. Шкляревського, О. С. Юрченка та ін.

Етап 20–30-х років XX ст. ознаменований усталенням основних літературних норм у всіх функціональних стилях з урахуванням підходів *харківської лінгвістичної традиції*. Цей період історично детермінований відродженням української державності та проголошенням самостійності України 22 січня 1918 року, що й дало поштовх, за І. І. Огієнком, розвиткові «соборної всеукраїнської літературної мови», яка в цьому розвої була спрямована «уже до нового, чого давніш не було: до культурності, до європеїзації змісту і форми» [*Огієнко 2004*: 284]. Реалізовувати це завдання були покликані українські мовознавці О. Б. Курило, С. С. Смеречинський, М. Ф. Сулима, К. Т. Німчинов, М. Д. Гладкий, О. Н. Синявський, В. І. Сімович, О. П. Ізюмов, М. Г. Йогансен, Н. М. Малеча, І. І. Огієнко, Н. Л. Солодкий, Б. Д. Ткаченко, Г. О. Сабалдир, А. Ю. Кримський, які за своїми поглядами належали як до Харківської, так і до Київської лінгвістичних шкіл (окремі з них, наприклад, О. Б. Курило, у різні періоди наукової діяльності належали до тієї й іншої).

Проблеми історії розвитку мовознавства 20–30-х років XX ст. різноаспектно досліджено в працях українських мовознавців (Л. А. Булаховський, С. П. Бевзенко, П. Ю. Гриценко, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, О. Г. Муромцева, В. В. Німчук, П. П. Плющ, Л. М. Полюга, І. І. Огієнко, О. І. Скопненко, Ю. В. Шевельов, О. Горбач, С. Я. Єрмоленко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко).

Основними питаннями ХФШ, українського мовознавства періоду 1917 – початку 30-х років було активне дослідження фонетики і граматики, історії й діалектології української мови, творення її літературного стандарту.

Осмислення шляхів нормотворчої діяльності ґрунтувалося на теоретичних узагальненнях як російського, так і загальноєвропейського досвіду. Дві концепції – *етнографічна* (наближення літературної мови до народної) та *поміркована* (долучення іншомовних елементів) значною мірою були оперті на ідеї Є. Будде, Ш. Баллі про розмежування мови й мовлення та на ідеї представників Празької школи структуралізму.

Однак, якщо період 1917 – початок 30-х років характеризується активним дослідженням фонетики і граматики, історії й діалектології української мови, яскраво вираженим практичним спрямуванням мовознавчої науки, то наступний період (30-ті – 40-ві роки) – провадженням наступу на українізацію і репресивною політикою ВКП (б) – КПРС, згортанням теоретичних досліджень і призупиненням практичної роботи в зазначеному руслі [*УМЕ 2000*: 648]. В останній часовий проміжок спрацьовує не чинник логіки розвитку науки, а чинник «політики науки». Тобто, наукові дослідження стають політично детермінованими.

Отже, ХФШ є одним із осередків розвитку лінгвістики другої половини XIX – першої третини XX ст., хоча підвалини її було закладено значно раніше – в перші роки існування Харківського університету, коли науковці виявляли широкий підхід до філологічних питань і дбали про розвиток прикладного мовознавства, оскільки одна й та ж особа нерідко виступала і як професор-теоретик, мовознавець, і як поет. Багато викладачів поетики й естетики в університеті були водночас і віршописцями, надихаючи своїх слухачів до індивідуальної творчості (І. Срезневський, Є. Філомафітський, П. Гулак-Артемовський, М. Костомаров, А. Метлинський та ін.) [*Лисиченко Т. 2017*: 55].

Характерною особливістю діяльності ХФШ кінця XIX ст. і першої третини XX ст. була причетність до розвитку лінгвістики інших слов'янських країн, що зумовлювалося історичними обставинами. Студії з порівняльного мовознавства слов'янських мов сприяли визначенню місця й ролі української мови в загальноєвропейському контексті.

Висновки до Розділу 1

Отже, основними ознаками наукової школи є, передусім, наявність ієрархічно структурованої вченої співдружності: «*лідер*», «*послідовник*», «*учень*», «*представник*» – «*наукова традиція*», «*вчення*», «*напрям*», «*течія*». Однак з приводу зарахування окремих учнів О. О. Потебні (А. Г. Горнфельда, М. Г. Халанського, М. Ф. Сумцова), до відповідної категорії «*послідовник*», «*представник*» в українському мовознавстві немає одностайності серед історіографів.

Безперечною вимогою до існування наукової школи є наявність територіальної спільності її членів – в історію української науки правомірно ввійшли й існують такі поняття, як «Харківська», «Київська», «Одеська», «Львівська» та інші філологічні школи. Усі вони ідентифіковані як національні наукові співтовариства і репрезентують здобутки української науки у світовому науковому поступі.

Оцінювання ефективності діяльності та внеску окремих учених і наукових колективів передбачає широкий соціокультурний контекст аналізу, здійснювати який доцільно переважно з позицій різних наукових дисциплін і поглядів. У цьому аспекті найбільш пріоритетним завданням залишається оцінювання внеску конкретного вченого в розвиток окремої наукової школи або співтовариства, визначення його місця в інтелектуальному контексті певного історичного регіону та його соціокультурному поступі.

На основі ретроспективного аналізу джерельних матеріалів запропоновано періодизацію діяльності ХФШ упродовж XIX – першої третини XX ст. і виокремлено *чотири етапи* її розвитку, що зумовлено еволюцією поглядів у європейському мовознавстві та зміною напрямків наукових досліджень школи: *перший* етап *(синкретичних досліджень)* – 10–20-ті роки XIX ст. – започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань; *другий* етап *(порівняльно-історичних досліджень)* – 30–50-ті роки XIX ст. –

поява перших діалектологічних розвідок; вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у порівняльному аспекті; нагромадження етнографічного матеріалу, який стане ґрунтовною джерельною базою для наукових лінгвістичних досліджень у наступний період; *третій* етап *(психолінгвістичних досліджень* або *потебнянський)* – 60–90-ті роки XIX ст. – ознаменований запровадженням і утвердженням психологічного напрямку в мовознавстві й літературознавстві. У цей історичний період руйнується синкретизм філологічних наук, який сформувався в першій половині XIX ст. Кожна галузь наукових знань починає розвиватися самостійно, відчуваючи вплив інших, але при цьому все-таки рухаючись у власному напрямі. ХФШ стає науковою школою лінгвістичного спрямування; *четвертий* етап *(стандартизації літературної мови)* – тривав до початку 30-х років XX ст. (кінець доби українізації). На цьому етапі настає потреба структурування внутрішньої організації мови та її формального опису, а значить, інтерпретації мови як функціональної системи. Для українського мовознавства актуальним стає системно-структурний підхід до опису мовних фактів, започаткований Ф. де Соссюром і творчо розвинутий мовознавцями Празької лінгвістичної школи. Перші три етапи засвідчують розвиток в українському мовознавстві XIX ст. генетичної (порівняльно-історичної) наукової парадигми, а четвертий – таксономічної (системно-структурної) парадигми. Ці парадигми й визначали відповідну методологічну орієнтацію кожного з періодів.

РОЗДІЛ 2
СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ХАРКІВСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ШКОЛІ XIX ст.

2.1. Синкретизм філології початку XIX ст.

Синкретизм – явище історичне, яке має об'єктивний характер. З одного боку, можливості синкретизму об'єктивно закладені в самій мовній системі й зумовлені особливостями її функціонування, що є ознакою динамічності системи, з іншого – синкретизму як явищу мови за його внутрішньою природою властивий світоглядний характер, який являє собою вираження певної форми архаїчної свідомості [*Рылов 2013*: 143].

За лексикографічними працями термін синкретизм має кілька значень. У «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука виокремлено два його значення: «*Синкретизм* (від гр. *Συνκρητισμός* – об'єднання) – 1) нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища; 2) різновидність еклектики, поєднання суперечливих, протилежних один одному поглядів» [*СІС 1974*]. Подібне тлумачення цього терміна бачимо й у інших словниках: «*Синкретизм* (від гр. *Συνκρητισμός* – об'єднання) – нерозчленованість явища, якою характеризуються початкові стадії його розвитку, а також неприродна з'єднаність різнорідних елементів у певній цілісній сукупності» [*Канак 2002*: 581]. Синкретизм як загальнонауковий термін, що означає змішування, неорганічне злиття різнорідних елементів, є поняттям різних наук: соціології, психології, філософії, релігієзнавства, мовознавства, мистецтвознавства та має розгалужену систему подібних значень у цих науках [*СІС 2000*: 837].

Із погляду сучасного мовознавства, синкретизм – нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів. Це явище «притаманне всім рівням мовної структури, однак на кожному з рівнів має специфічні особливості. Синкретизм пов'язаний, з одного боку, з нейтралізацією, з іншого – з

процесами взаємоперехідності одиниць мови» [*Кочерган 2004*: 584]. У літературознавстві термін *синкретизм* активно вживається і має різні тлумачення. Дослідники-літературознавці відзначають такі характерні його ознаки, як поліфункціональність і дифузність [*Єременко 2010*: 15–17].

Шукаючи відповідь на питання про сутність синкретизму, ми звернулися до «Історичної поетики» (1913) *О. М. Веселовського*, де він спробував побудувати генетичне визначення поезії, беручи до уваги найбільш суттєвий її складник – ритмічність. Історичне пояснення первісної поезії вчений побачив у *синкретизмі* «як сполученні ритмічних, оркестричних рухів із піснею – музикою та елементами слова» [цит. за *Аничковъ 1911*: 112]. При цьому дослідник зауважив, що синкретизм – це не змішування, а *відсутність відмінностей* між певними поетичними родами, поезією та іншими мистецтвами, щось таке, що й тепер можна спостерігати в народній поезії. Саме з цього синкретичного нерозрізнення з часом виникає ряд видів: із танцю і драматичної гри виокремлюється ліро-епічна пісня, зі змістом, запозиченим зі старого міфу, а згодом – і складна літературна епопея [*Аничковъ 1911*: 117–118].

Відзначена О. М. Веселовським особливість синкретизму характерна і для інших галузей знань. На переконання сучасних дослідників, синкретизм є специфічною рисою функціонування різних сфер соціальної реальності в певні періоди історичого розвитку. Проявляючись в тих чи тих формах і механізмах, синкретизм впливає на соціальну реальність і результатом такого впливу є створення якісно нових структурних елементів соціальних систем, що дає змогу «розглядати його як чинник формування й еволюції соціальної реальності» [*Гаврилова 2015*: 34].

Синкретизм виявлявся й у принципах організації освіти у Харківському університеті, де класична освіта передбачала викладання французькою, німецькою мовами або латиною. А це підтримувало принцип історизму, тому викладання класичної спадщини античності та філологічних дисциплін охоплювали також питання слов'янознавства і сходознавства, класичної

філософії. Такі орієнтири відбивала і структура кафедр Харківського університету, де на історико-філологічному факультеті від 1850 р. серед шести кафедр було дві історичні та чотири філологічні: 1) красномовства, віршування і російської мови; 2) грецької мови і грецької словесності; 3) старожитностей і латини; 4) східних мов. У 1835 р. відкрито кафедру історії і літератури слов'янських наріч, яку очолив І. І. Срезневський [*Халанскій 1908*: 5–7].

Студенти-філологи були змушені вивчати також предмети загальні (богослов'я, церковна історія, основні закони Російської імперії, історія Росії, теорія статистики, логіка, латина і нові мови) та спеціальні (філософія, давня філологія, слов'яноруська філологія, політичні науки) [*Халанскій 1908*: 11].

Теорія словесності, як базова синкретична філологічна дисципліна, формувала уявлення про неперервність історико-літературного процесу, особливості його періодизації, про залежність цього процесу від розумового і суспільного життя народу і розвитку його політичної історії [*Киселёва 2010*: 251]. Метою гуманітарної освіти було виховання «самородної діяльності духу», що засвідчив трактат *І. Я. Кронеберґа* «О изученіи словесности» [*Кронебергъ 1835*], де автор обґрунтовує необхідність філософської рефлексії [*Ходанен 1994*: 159].

Російську мову і російську словесність, яку викладав А. Л. Метлинський, вивчали у взаємозв'язку з теорією прози, теорією поезії і практичними вправами із російської словесності, що переобтяжувало не лише студентів, а й викладача, про що засвідчено у відповідному рапорті [*Халанскій 1908*: 69].

Така система навчання в університетах першої половини XIX ст. сприяла появі праць синкретичного характеру, у яких висвітлювали проблеми етнографії, історії, словесності та мовознавства. Саме в цей час зароджується «отой широкий погляд на філологію як синтетичну науку, погляд і наукові методи, що охоплювали широке коло проблем літератури, фольклору, мови, історії, етнографії та ін.» [*Лисиченко Л. та ін. 2015*: 60]. *Синкретичний підхід* до вивчення суспільних явищ, на відміну від *абстрактно-теоретичного*, був зумовлений необхідністю з'ясування питань їх походження та історичного

розвитку. Синкретизм досліджень мови, історії, культури є також однією з диференційних ознак ХФШ: «інноваційність, енциклопедичність, синкретичний (комплексний) підхід до аналізованих явищ, персоналізований розвиток традиції, що виявляється як сформована парадигма гуманістичних цінностей ученого» [*Шевченко Л. та ін. 2018*: 4].

Період заснування Харківського університету збігся з розквітом романтизму, що значною мірою було зумовлено західноєвропейськими мистецькими культурними і науковими впливами, зокрема Єнської школи романтиків. Цей період був теоретично осмислений у працях учених Харківської університетської школи філософії, граматики, риторики та Харківської філологічної школи.

2.2. Університетські школи філософії, граматики та риторики (Й.-Б. Шад, І. С. Рижський, І. Орнатовський, І. Ф. Тимківський)

Першою академічною школою в Харківському університеті можна вважати «*школу філософії*» *Йогана Баптиста Шада* (1758–1834) – німецького філософа, богослова, перекладача, письменника та композитора, представника новітнього філософського напряму німецького ідеалізму (німецької класичної філософії), одного із засновників і активних членів «Харківського товариства наук» (1812) [*Абашник 2014*]. Він створив і оприлюднив у Харкові важливі праці, зокрема «Чиста та прикладна логіка» (1812), «Підручник природного права» (1814), «Про повернення Європі свободи» (1814) та ін.[14]

Як зазначають дослідники, учений заснував першу філософську школу в Україні, представниками якої були його учні: Г. Хлапонін, П. Бразоль, А. Дудрович (1782–1830), П. Ковалевський, А. Гевлич (1790–1861), Г. Гесс-де-

[14] Дві виголошені на урочистих засіданнях промови Й.-Б. Шада («Про вище призначення людини», «Про необхідність студіювати філософію») залишилися ненадрукованими [*Чижевський 1992*: 88]. У «Підручнику природного права» автор вперше в Україні виступив за ліберальне право людини на помилку, наголошуючи, що навіть свобода помилки є необхідною умовою, завдяки якій ми приходимо до пізнання істини.

Кальве (1784–1837), І. Гриневич, І. Зацепін, П. Любавський, І. Любачинський, М. Білоусов (1799–1854), С. Єсикорський (імовірно, автор російського перекладу твору Й.-Ґ. Фіхте «Яснѣйшее изложеніе, въ чемъ состоитъ существенная сила новѣйшей философіи», виданої в Харкові 1813 р.) та інші [*Чижевський 1992*: 93; *Горський 1996*: 207]. Учні професора Й.-Б. Шада поширювали західноєвропейські романтичні ідеї, передусім *шеллінґіанство*. Так, А. І. Дудрович цікавився проблемами філософії та романтичної психології (дисертація "De philosophiae genuino conceptu nec non necessitatis ejus absolutae" / «Про вродженість поняття абсолютної філософії та її необхідність», 1814); професор класичної філології І. Я. Кронеберґ (навчався в Єнському університеті, у 1807 р. здобув ступінь доктора філософії і був обраний членом Єнського великогерцогського латинського товариства) свою систему культури обґрунтовував на основі філософської системи Ф.-В. Шеллінґа. Наукові ідеї вчених, які вони висвітлювали на сторінках започаткованих при Харківському університеті часописів «Украинскій вѣстникъ» (1816–1819), «Украинскій журналъ» (1824–1825), спонукали до осмислення історичного минулого народу, осягнення особливостей національного життя. Тож не випадково Харківський університет цього часу стає одним із провідних центрів поширення ідей німецької класичної філософії, передусім Канта і Шеллінґа, близьких українській ментальності.

Представники філософської школи Й.-Б. Шада видали понад 15 друкованих творів на теми філософії, естетики, філософії права, у яких критично переосмислювали ідеї німецького ідеалізму; захистили магістерські й докторські дисертації з філософії та викладали в різних навчальних закладах: у Харкові – Петро Любавський; у Курську – доктор філософії Григорій Хлапонін; у Києві та Кишиневі – професор Ілля Гриневич; у Воронежі – професор філософії, протоієрей Іоанн Зацепін; в Одесі – професор філософії Рішельєвського ліцею Іван Дудрович; у Катеринославі – доктор філософії Іван Любачинський; у Луганську – доктор філософії Густав Гесс-де-Кальве (автор першої статті про Г. С. Сковороду і першого в Україні дослідження з теорії

музики); у Ніжині – професор Микола Білоусов (який був учителем М. В. Гоголя), а також інші відомі постаті[15].

До того ж, на переконання Д. І. Чижевського, не лише учні, а й колеги Й.-Б. Шада цікавилися філософією німецького ідеалізму [*Чижевський 1992*, 92–93]. Зокрема професор І. С. Рижський, який у своєму підручнику наголошував на значенні філософських наук для словесності, висловив ряд важливих думок про виникнення та розвиток мови, ставлячи її в залежність від рівня розвитку науки й культури кожного народу та від його специфічних особливостей. Вважаючи форми пізнання відображенням реальних предметів і явищ світу, він наголошував на двох сторонах процесу пізнання: чуттєвій та раціональній, водночас підкреслюючи їх єдність. Пізнання, як зазначав І. С. Рижський, починається з відчуттів, які вказують людині на зовнішній бік буття, а розум, сприймаючи все критично, пізнає внутрішні якості буття [*Рижскій 1790*, 1–15].

Отже, разом із Харківською школою філософії виникає і «*школа філософії мови*». Як зауважує Г. П. Мацюк, такий напрям був властивий «*школі Ф. Міклошича*» в Галичині, погляди якого вплинули на галицьких граматистів від М. Осадци до О. Огоновського та «*школі О. Потебні*» у Харкові [*Мацюк Г. 2004*: 3]. Зацікавлення філософією було зумовлене характером викладання в гімназіях Російської імперії, де граматики навчали разом із риторикою, логікою, етикою та історією філософії. Тогочасні студенти були знайомі з класичною німецькою філософією Канта, Фіхте, Шеллінґа. Після затвердження 1804 року нового навчального плану університетська освіта значно розширила межі викладання гуманітарних (зокрема лінгвістичних) дисциплін [*Ткаченко Л. 2017*: 191–192].

---

[15] Серед харківських учнів Й.-Б. Шада були майбутні поети, письменники, перекладачі, юристи та політичні діячі: теоретик естетики, сенатор, губернатор *Авксентій Гевлич*; сенатор і співавтор проєкту реформи зі скасування кріпосного права в Росії *Олексій Львовшин*. Послідовниками філософа були етнограф і географ академік *Петро Кеппен*; письменник і перекладач *Орест Сомов*; журналіст, байкар і поет Василь Маслович – засновник першого гумористичного та сатиричного видання в Російській імперії – часопису «Харьковскій Демокритъ», у якому використовували також українську мову.

Перше покоління харківських професорів-філологів представлене вченими, філологічні ідеї яких випереджали відомі дослідження європейської науки, зокрема щодо співвідношення мови і мислення, слова і поняття. Маємо тут на увазі харківських мовознавців початку XIX ст. (І. С. Рижського, І. І. Срезневського, І. Я. Кронеберґа, В. Г. Масловича, О. В. Склабовського, І. Орнатовського, І. Я. Тимківського). У цей період університетські професори-філологи розпочинають розроблення теорії словесності. Для перших харківських професорів характерне «розуміння філології як синкретичної науки, на відміну від традиції деяких зарубіжних і вітчизняних лінгвістичних шкіл зосереджувати увагу на проблемах граматики. Харківські вчені розглядали філологію як науку, що охоплювала і власне мову, і суміжні з нею фольклор, етнографію, історію, культурологію» [*Лисиченко Т. 2017*: 54–55].

Уже самі назви дисциплін, що їх викладали в Харківському університеті в початковий період, засвідчують лінгвософське спрямування філологічної освіти. Так, на *кафедрі російської мови і словесності* (з 1835 р. – *російської словесності*), починаючи з 1804 р., викладали такі курси: «теорію словесности», «науку краснорѣчія», «о поэзіи вообще», «о томъ, что витія въ рассужденіи слова человѣческаго особенно наблюдать долженъ», загальний курс «исторіи россійской словесности» (І. С. Рижський, 1805–1811 рр.); «эстетику и исторію россійской словесности» (Д. С. Борзенков, 1811–1829 рр.); курс «словесности россійской», «основанія эстетики и критики теоретически и практически» (І. О. Срезневський, 1812–1820 рр.). Згодом на кафедрі викладали: Р. Т. Гонорський (після І. О. Срезневського); О. В. Склабовський – «философскую грамматику и поэзію»; М. Протопопов – «риторику»; І. Я. Золотарьов – «риторику, поэзію и исторію литературы»; А. К. Бабічев, а згодом В. А. Якимов – «россійскую словесность». З 1850 р. помічником В. А. Якимова став А. Л. Метлинський, який до 1854 р. викладав «теорію словесности и философскую грамматику русскаго языка». У 1856 р. з кафедри педагогіки був переведений М. О. Лавровський, який з 1859 р. читав лекції з «исторіи русскаго языка». Після переходу М. О. Лавровського до Ніжина (1873)

його місце зайняв М. Ф. Сумцов. Із 1889 р. «історію русскаго языка и русской діалектології» на кафедрі викладав М. Г. Халанський, а з 1899 р. лекції з історії російської літератури почав читати А. П. Кадлубовський [*Халанскій 1908*: 15–16]. На *кафедрі слов'янознавства* польську мову викладав П. П. Гулак-Артемовський (із 1818 р.), завдяки успішній діяльність якого засновано кафедру «Исторіи и литературы славянскихъ нарѣчій» (1835). У 1839 р. на цю кафедру обрано І. І. Срезневського, якого було одразу відряджено на стажування за кордон. Повернувшись із Європи, він почав викладати слов'янські наріччя (1842–1847). Після від'їзду вченого до Санкт-Петербурга на його місце призначено П. О. Лавровського. У 1871 р. курс «славянскихъ древностей» тут читав О. О. Потебня. З 1873 р. слов'янську історію і філологію викладав М. С. Дринов, згодом слов'янські наріччя викладали П. О. Безсонов (1879–1889), Б. М. Ляпунов (1892–1901), М. К. Грунський (1899–1902), М. Г. Халанський (1904–1905). У 1905 р. на кафедру обрано за конкурсом приват-доцента Новоросійського університету С. М. Кульбакіна [*Халанскій 1908*: 16–17].

Є. Тихорський, викладаючи риторику в Харківському колегіумі, а також перші професори Харківського університету (І. С. Рижський, О. В. Склабовський) спиралися на досвід античної теорії красномовства, праці авторів середньовіччя та епохи Відродження, а також на нові течії західноєвропейської культури [*Ткаченко Л. 2017*: 177].

Особлива роль тут належить першому ректорові Харківського університету *Івану Степановичу Рижському* (1759–1811) – авторові праць у галузі філософії («Умословіе или умственная философія» [*Рижскій 1790*]) та філології («Опытъ риторики» (1796) [*Рижский 1998*]; «Введеніе въ кругъ словесности» [*Рижскій 1806*] і «Наука стихотворства» (1811)). Учений уперше в Російській імперії розглянув мову як знакову систему, що єднає мовну і позамовну дійсність. Згодом ці ідеї розвиватиме О. О. Потебня.

Зокрема в праці «Введеніе въ кругъ словесности» (1806), серед загальних міркувань про походження мови І. С. Рижський викладає вчення про «людське

слово» та створює нарис загальної граматики. У цій праці вперше висвітлено питання логіко-граматичної доцільності мовлення. Автор наголошує: «Слова є знаками наших думок. Відповідно, все, що істотне і належить нашим думкам, має бути істотним і незмінним і в наших словах» [*Рижскій 1806*: 38].

Праця І. С. Рижського «Опытъ риторики» (1796, 1805), що складається із чотирьох частин, теж присвячена проблемам культури мови й досконалості мовлення. Зокрема в першій частині – «О совершенствахъ слова, которые происходятъ отъ выраженій, или объ украшеніи», розглянуто питання чистоти мовлення. У другій – «О совершенствахъ слова, которые происходятъ отъ мыслей, или объ изобретеніи» порушено проблему ясності мовлення. У третій частині «О расположеніи и о различныхъ родахъ прозаическихъ сочиненій» представлена теорія жанрів прозової літератури XVIII ст. У четвертій – «О слоге, или о совершенствахъ слога» порушено проблему досконалого мовлення. Характерно, що університетська риторика цього періоду ґрунтується на мовній практиці майстрів слова XVIII ст. Виклад теоретичного матеріалу супроводжується ілюстраціями-прикладами з літературних творів. Як відзначають дослідники, риторика І. С. Рижського була фактично теоретичною стилістикою літературної мови XVIII ст. Саме з цього періоду починається системний характер наукових досліджень словесності та риторики, з'являються ґрунтовні праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цих галузей гуманітарного знання [*Ткаченко Л. 2018*: 54].

Серед яскравих представників «*школи філософії мови*» варто назвати Івана Орнатовського, професорів Харківського університету Іллю Тимківського, Людвіґа Якоба та Івана Кронеберґа. Усвідомлення потреби глибше пізнати природу мовних явищ спонукає вчених розробляти загальні засади російської словесності. Такою була праця *І. Орнатовського* «Новѣйшее начертаніе правилъ россійской грамматики, на началахъ всеобщей основанныхъ» (1810), видана в типографії Харківського університету, хоча сучасні науковці висловлюють міркування, що І. Орнатовський не викладав у

Харківському університеті (зокрема, його прізвище відсутнє у переліках серед перших викладачів університету).

Характерно, що автор граматики чи не вперше обґрунтовує необхідність розрізняти мову як природний засіб спілкування і мову як особливий дар слова. У вступній частині розглянуто теоретичні питання побудови окремих граматик на загальних логічних засадах. Друга частина праці присвячена граматичній будові російської мови. Граматику вчений розглядає як мовознавчу науку, до складу якої входять чотири елементи: «слово-составленіе» (словопоходження, етимологія), «слово-сочиненіе» (синтаксис), «слово-произношеніе» (складонаголошення, просодія) і «правописаніе» (орфографія) [*Орнатовскій 1810*: 41]. Варто зазначити, що такі ж елементи містять і граматики, видані згодом, наприклад, «Грамматика руского ѧзыка» (1849) *Я. Ф. Головацького* і «Граматика руского языка» (1862) *М. Осадци*. У цій останній розділи розміщені в такому порядку: «О звукословію», «О видословію», «О словообразованю», «О словосочиненю». У додатку подано правила правопису та «стихотворення».

Граматика, на думку І. Орнатовського, може бути загальною або філософською, коли з'ясовує склад мовлення в його відношенні «до понять, зображуваних членорозрізнювальними звуками», і частковою, коли аналізує правила конкретної мови: «Граматика поділяється на граматику загальну, чи філософічну (лат. *grammatika universalis sive philosophica*) і граматику часткову. Перша, тобто загальна граматика, з'ясовує склад слова людського у відношенні його до тих понять, які зображуються членороздільними звуками і які складають суттєвий предмет цієї здатності. Отже ця наука ґрунтується на розумуваннях»[16] [*Орнатовскій 1810*: 37–38]. Другий вид граматики є вторинним і підпорядковується першому. Дослідники відзначають значну перевагу цієї граматики над іншими, оскільки в ній уперше в східнослов'янському мовознавстві вказано «на відмінність між мовою як

[16] Варто зауважити, що І. Орнатовський розглядає граматику як науку про мову загалом: «Хоч грецьке слово γραμματική походить від γράμμα «літера» чи «написання», але тут розуміємо його в найширшому сенсі як науку всієї мови» [*Орнатовскій* 1810: 87].

притаманною людині здатністю до мовної діяльності та мовою конкретного народу» [*Березин 1976*: 49–50; *Булахов 1976, т. 1*: 178–179].

На переконання С. В. Вакуленка, розрізнення «мови в ширшому розумінні» та «мови у вужчому розумінні», як його тлумачив І. Орнатовський у своїй граматиці, співвідносне з розрізненням «langage» і «langue» у Ф. де Соссюра: «наявне в нього розрізнення понять «langage» і «langue» корелює з тим, що його Орнатовський прагнув закарбувати за допомогою термінів «слово», «дар слова», «мова в ширшому розумінні», з одного боку, та «мова у вужчому розумінні»» [*Вакуленко 2008, № 6*: 47]. Науковець наголошує на важливості «загальної граматики» І. Орнатовського для О. О. Потебні, із яким той полемізує в першому розділі праці «Думка й мова» щодо причини мовних змін. Як відомо, О. О. Потебня довів, що тут важливими є внутрішні закони розвитку мови, а не «впливи сторонні» чи «примхи мововжитку» [*Вакуленко 2008, № 6*: 49]. Отже, уперше в мовознавстві початку XIX ст. розглянуто відмінності мови та мовної діяльності, осмислено питання змінності мови та мовного розвитку.

Отже, цілком закономірним видається зародження в Харківському університеті в 10–20-х роках XIX ст. *школи філософії мови*, яку Ю. В. Шевельов пов'язував із появою в цей період кількох універсальних граматик російської мови. Ідеться про три граматики, видані в Харкові: «весь корпус «російських загальних граматик» (не рахуючи перекладних творів) складається з шести праць і три з них видано саме в Харкові: крім книжки Орнатовського, сюди належать «Вступ у коло словесності» І. С. Рижського та «Досвідний спосіб для філософічного пізнання російської мови» І. Ф. Тимківського. Навіть четверта, дарма що видана в Санкт-Петербурзі, вийшла з-під пера запрошеного до Росії німця Л.-Г. Якоба, який із 1806 р. й до переїзду в столицю (1809 або 1811 р.) професорував у Харківському університеті» [*Вакуленко 2008, № 6*: 47]. Автор дослідження має на увазі працю німецького філософа Л.-Г. Якоба «Начертаніе всеобщей грамматики» (1812), яка вийшла як друга частина підручника «Курсъ философіи для гимназій». У

цій граматиці приділено увагу поняттю знака, здійснено розмежування мови й мовлення; через поняття, виражені мовленням, окреслено теорію частин мови.

Граматика *Іллі Федоровича Тимківського* (1773–1853), що має назву «Опытный способъ къ философическому познанію россійскаго языка» (1811), починається із опису її складників: «Правила всеобщей грамматики, изъясняя употребленіе россійскаго слова, приводятъ къ познанію его состава, свойства и силы. Разсудительныя о семъ изслѣдованія открываютъ постепенную связь предметовъ, которая содержитъ в себѣ: I. Грамматическій разборъ частей речи и смысла выраженій. II. Окончанія производныхъ словъ съ ихъ знаменованіемъ. III. Сложеніе словъ съ изъясненіемъ означенія сложныхъ. IV. Произведеніе словъ, находящихся въ рѣчи, для примѣра взятой, и употребленіе тѣхъ же словъ въ другихъ выраженіяхъ. V. Связь и опредѣленіе понятій для составленія мыслей. VI. Опредѣленіе и связь мыслей. VII. Порядокъ словъ и звуки въ выраженіяхъ. VIII. Древности языка славено-россійскаго и отношенія его къ другимъ языкамъ. IX. Начальное руководство къ ясному понятію чужихъ и сообщенію своихъ мыслей» [*Тимковскій 1811:* 3].

Така структура граматики засвідчує, що І. Ф. Тимківський уперше порушив питання про старожитність мови слов'ян та її зв'язки з іншими давніми мовами (розділ VIII); про періодизацію історії «славено-російської» мови; вказав на відмінності між церковнослов'янською та російською мовами; здійснив порівняння деяких «славено-російських» слів із лексемами грецької, латинської, німецької та інших мов для доказу їх спорідненості; здійснив спробу класифікації лексики залежно від походження. Як історика мови його вважають попередником І. І. Срезневського [*Німчук 2004*: 684].

Знавець класичної філології *Іван Якович Кронеберг* (1788–1838), автор «Латинсько-російського лексикона» (1819) та «Латинської граматики» (1820), значну увагу приділяв філологічним дослідам, надаючи особливої ваги вивченню грецької та латинської мов, оскільки вважав, що завдяки вивченню цих мов та здобуттю класичної освіти можна дорівнятися до європейської освіченості. Звертаючись до наук, він на перше місце ставив філософію, яка

органічно пов'язує між собою як окремі науки, так і їх частини. На його думку, філософія є духом внутрішнього життя, який поєднує між собою форму і матерію життя зовнішнього (мову та історію). Учений приділяв особливу увагу слову як фундаментальній формі, у якій проявляється інтелект і творчий дух людини. Сприйнявши романтичні ідеї, І. Я. Кронеберґ наголошував на великому значенні народної поезії та народної мови в житті націй. Характерно, що учнями І. Я. Кронеберґа були І. І. Срезневський, М. І. Костомаров та А. Л. Метлинський, які, перейнявшись ідеями романтизму, поширювали їх у Харківському університеті.

Отже, характерною особливістю першого етапу розвитку ХФШ було прагнення пов'язати дослідження історії мови з історією народу. Значну роль у формуванні школи відіграло виокремлення напрямів наукових досліджень: вивчення фольклору, етнографії, діалектології, зосередження уваги на проблемі походження українського народу та його мови, визначення самобутніх рис української мови, здійснення порівняльно-історичних славістичних досліджень.

2.3. Історико-культурний аспект славістичних досліджень

2.3.1. Україноцентризм наукової та художньої практики представників «Харківської трійці» (І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров) у контексті європейського романтизму

Як зазначено вище, на початку XIX ст. в Україні поширилися ідеї романтизму, пов'язані з вивченням проблеми походження української мови. «Пробудження інтересу до літературного минулого, – на думку О. І. Білецького, – зв'язане було, як і в інших країнах Європи, з виникненням *романтичної течії*. Однак і перші українські романтики елегічно роздумують над долею рідної «південно-руської», як вони говорили, мови, що «з дня на день забувається і мовкне, і прийде час – забудеться і змовкне. І слова її хіба,

може, в тужливих піснях долетять до потомства (А. Метлинський)» [*Білецький О. 1960*: 21]. Однак, наголошує О. І. Білецький, романтики все ж плекали надію, що «краса української мови стане запорукою її життєвості». Цю ідею гаряче підхопили «романтичні ентузіасти». Зокрема україно-філ-романтик замолоду *Ізмаїл Іванович Срезневський* (1812–1880), який, спираючись на факти українського письменства XIX ст., доводив, що українська мова є однією з найбагатших слов'янських мов. У статті «Взглядъ на памятники украинской народной словесности» (1834) він одним із перших висловив думку, що українська мова є самостійна мова, «а не нарѣчіе русскаго или польськаго (языка) ... одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, ... языкъ поэтическій, музыкальный, живописный» [*Срезневскій 1834*: 2].

Навчаючись на етико-політичному відділенні філософського факультету Харківського університету (1826–1829), І. І. Срезневський захопився українською старовиною та народною творчістю, заснував студентський гурток любителів народної словесності на межі 20–30-х років XIX ст., «ставши згодом душею гуртка харківських романтиків» (Іван Розковшенко, Опанас Шпигоцький, брати Федір та Орест Євецькі, Осип Джунковський, Олександр Хиждеу та інші – так зване перше покоління харківських романтиків) [*Матвєєва 2015*: 118–121; *Русанівський 2001*: 164]. Живе зацікавлення народною творчістю сприяло ознайомленню вченого з історією України, зокрема Слобожанщини, творчістю І. П. Котляревського, П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка [*Сумцовъ 1914:* 73].

Характерно, що в першому, студентському гуртку І. І. Срезневського, «українські інтереси не займали основного місця й уживалися з об'єднуючою усіх учасників цікавістю до загальнотеоретичних і філософських проблем, до «витонченої словесності» і т. ін. Гурток цей розпався, коли Срезневський виїхав з Харкова після закінчення університету у 1832 р. Другий гурток утворився в середині 30-х років, коли Срезневський повернувся до Харкова із зібраними фольклорними багатствами, приступив до видання «Запорожской старины» [*Айзеншток 1968*: 36]. Як наголошує А. П. Шамрай, «коло молодого,

талановитого Срезневського гуртуються його колеги по університету, перейняті цікавістю до української старовини, до української історії, захоплені в рівній мірі й новими літературними ідеями, що йшли з Польщі й Росії» [*Шамрай 1930*: 21]. Поетичну творчість другого гуртка поетів характеризує ідилічно-песимістичне захоплення українським минулим. Ця ідея пронизує шість збірників «Запорожской старины» (1833–1838), у якій представлено етнографічні матеріали та фольклорні записи, зібрані вченим на Харківщині й Полтавщині.

Період 30–40-х років XIX ст. ознаменований науково-теоретичною діяльністю І. І. Срезневського, зусиллями якого започатковані слов'янознавчі дослідження в Україні. Вивчивши слов'янські мови впродовж чотирирічних історико-філологічних і етнологічних студій під час закордонного наукового відрядження, І. І. Срезневський у своєму лекційному курсі, вперше прочитаному в Харківському університеті, розробив основні принципи викладання історії слов'янських мов і культур, які стали класичними для слов'янознавства XIX ст. («Взглядъ на памятники украинской народной словесности» (1834), «О нарѣчіяхъ славянскихъ» (1841), «Исслѣдованіе о границахъ славянскихъ нарѣчій» (1843), «Обозрѣніе главныхъ чертъ сродства звуковъ въ нарѣчіяхъ славянскихъ» (1845), «Мысли объ исторіи русскаго языка и другихъ славянскихъ нарѣчій» (1887)). Зокрема, в останній праці вчений довів, що зіставлення сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем: «прозирнути в давню вимову руську» можна «за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя» [*Срезневский 1959*: 31]. У цьому аспекті вчений розглядав необхідність «опрацювання мови», яке протиставлене дослідженню «пам'яток писемності»: «опрацюванням мови» він називав вивчення сучасних діалектів. Фактично І. І. Срезневський «окреслив коло джерел вивчення історії мови,

виділивши три джерела: 1) дані сучасної мови; 2) дані споріднених їй мов; 3) матеріал давніх писемних пам'яток» [*Глущенко та ін. 2017, вип. 4*: 8].

З діяльністю романтиків пов'язані також перші в Україні науково-публіцистичні видання – журнали «Харьковскій Демокритъ» (1816), «Украинскій вѣстникъ» (1816–1819), «Украинскій журналъ» (1824–1825), «Украинскій альманахъ» (1831).

Ці видання, на переконання дослідника історії українського книговидавництва й відомого книговидавця П. О. Балицького, «не тільки дають нам безліч україніки – матеріалу з історії України, географії, етнографії російською мовою, але й обдаровують нас цілою низкою преінтересних друків українською мовою. Одначе через те, що ні в якому іншому місті не спліталися так щільно стихії великоруська з українською, як у Харкові, ніде ми не спостерігаємо й такого дружнього співжиття їх, як на харківських виданнях. Тут не тільки славнозвісними українськими видавцями стають великороси, не тільки українські автори використовують у своїх писаннях обидві мови, але й самі великороси роблять неабиякі літературні спроби українською мовою» [*Балицький 1928*: 133].

Як зауважує І. І. Огієнко, ці видання здійснено завдяки тому, що перший російський цензурний статут 1803 р. був дуже ліберальний і віддав цензуру в руки самих університетів. Ось чому в Харкові постав такий великий український видавничий рух, бо цензура «була в українських руках» [*Огієнко 2004*: 227].

У цей період з'являються перші публікації літературних творів українською мовою і виступи на захист української мови П. П. Гулака-Артемовського в «Украинскомъ вѣстникѣ» (1818, ч. 12; 1819, ч. 16), літературно-критична стаття «Нѣкоторые замѣчанія касательно исторіи и характера малороссійской поэзіи» І. Г. Кулжинського в місячнику «Украинскій журналъ» (1825, ч. 1), у якій автор порушує питання про давність української мови порівняно з іншими слов'янськими мовами. Оскільки в ній є багато слів, що відсутні в значно пізніші часи у близьких нам народів, можна стверджувати,

що ці слова прийшли до нас від … далеких предків, а отже, Київська Русь була українською державою й література цього періоду теж українська: «По сему же драгоцѣнному праву наслѣдства малороссіяне смѣло могутъ называть неизвѣстнаго Певца Игорева – своимъ стихотворцемъ», стверджував І. Г. Кулжинський [*Кулжинський 1996*: 48]. Попри окремі вади й історичні неточності, ця стаття «має непроминуще значення як перша постановка питання про українське письменство» [*Михайлин 2003*: 74].

Харківські поети-романтики започаткували дослідження української етнографії, писали поетичні твори, здійснювали лексикографічні записи [*Борзенко 2006*]. Разом з І. І. Срезневським студії розпочинають також А. Л. Метлинський і М. І. Костомаров. Літературознавець М. К. Зеров назвав цих учених *«Харківською трійцею»* і так окреслив їх значення в розвитку наукової думки: «Новий університет почав свою діяльність скромно, і цілих чверть віку треба було, поки він заявив про себе великими культурними силами і ввійшов органічно у життя краю. Тільки на початку 30-х років у Харкові створився гурток, який поставив собі ціллю працювати на полі науки й літератури задля відродження української народности. Одного з головніших його учасників І. І. Срезневського ми вже бачили. Поряд із Срезневським стає спочатку Метлинський, а згодом молодий Костомаров. Срезневський виступає перед нами в ролі аматора старовини, збирача народнопісенного матеріялу та видавця українських творів (опублікування п'єс Котляревського). Метлинський і Костомаров поєднують етнографічні студії з власною поетичною творчістю, причому, якщо вірити Костомарову, «идея писать на малорусском языке» спала вперше саме йому, Метлинський же був навіть у числі противників його «идей о малорусском писательстве» [*Зеров 2007*: 75–76]. «Харківська трійця» аргументувала самобутність українського «наріччя» як окремої слов'янської мови.

Визначальним був вплив І. І. Срезневського на М. І. Костомарова, про що сам історик зізнається в автобіографії: «За сприяння Амвросія Лук'яновича Метлинського, з яким близько зійшовся, ще живучи в Артемовського-Гулака,

де він проживав як домашній учитель, я познайомився із видавцем «Запорозької старовини», Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який вже тоді був призначений на посаду ад'юнкт-професора статистики в університеті. Знайомство це мало надовго сильний вплив на мене. Ізмаїл Іванович, у той час хоч іще дуже молодий чоловік, був глибоко начитаний, прекрасного розуму та з великим запалом і бажанням до наукової праці. Я почав часто відвідувати його, і дім його став для мене місцем відпочинку й обміну думками… Загалом зближення моє з цією людиною дуже сприяло моєму прагненню до вивчення малоруської народності» [*Костомаровъ 1890*: 28–29].

Як зазначає М. Ф. Сумцов, не без впливу І. І. Срезневського М. І. Костомаров написав у 1843 р. дисертацію «Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи»[17] [*Костомаровъ 1843*], що дістала схвальний відгук ученого. І. І. Срезневський відзначив цю працю як цінний внесок не лише для вітчизняної, а й для європейської науки, наголосивши, що погляди автора є новими не лише в Україні, але й на Заході. Для нас видається важливим, що в ній автор створив оригінальну концепцію вивчення народної пісенної творчості й одночасно подав зібрання українських народних пісень і народних звичаїв XIII–XIX ст. У монографії розкрито знакову природу символу, яку згодом розвинуто в працях О. О. Потебні, О. М. Веселовського, М. Ф. Сумцова.

Варто зауважити, що *Микола Іванович Костомаров* (1817–1885) був першим, хто здійснив спробу аналізу літературного процесу в Україні в першій половині XIX ст. від І. Котляревського до харківських романтиків, зосередивши увагу на творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, ранніх творів Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка та поетів-романтиків. У праці «Обзоръ сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ» [*Костомаровъ 1843, ч. 3*], проаналізувавши особливості тогочасної української літератури, він акцентував на зв'язку мистецтва слова із життям народу, що переконливо засвідчує

[17] У 1844 р. історик захистив її як магістерську роботу, незважаючи на недоброзичливі відгуки професора філософії М. Протопопова та його критичну оцінку: «такий предмет, як мужицькі пісні, принизливий для твору, що має на меті здобуття наукового ступеня» [*Котомаров 1990*: 457].

творчість Т. Шевченка: «это целый народъ, говорящій устами своего поэта» [*Костомаровъ 1843, ч. 3*: 177]. «Енеїду» названо достовірною картиною українського побуту, з блискучою мовою, народною найвищою мірою, найкращою пам'яткою літератури. В огляді Г. Квітці-Основ'яненку належить «честь створення малоросійської літератури»; Квітка – «прекрасний письменник ... в очах освіченої публіки»; письменник має свій стиль, свій тон, сприймає передане йому народом і повертає «од нього взяте повним і усвідомленим, неправильним уривчастим частинам надає цільності» [*Костомаровъ 1843, ч. 3*: 169]. Література, що має такі твори, як у Квітки, «не може бути нікчемною» [*Костомаровъ 1843, ч. 3*: 168]. У рецензії на «Кобзар» М. І. Костомаров ставить Т. Шевченка поруч з Пушкіним і Міцкевичем.

У цій праці вчений висловлює оптимістичний погляд щодо перспектив розвитку української літературної мови, спростовуючи упереджені відгуки про неспроможність її поступу: «Малоросійська мова, існувала віддавна й тепер існує, як наріччя слов'янського кореня, що за своєю граматичною і лексичною будовою займає середину між східними і західними наріччями великого слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості» [*Костомаровъ 1843, ч. 3*: 157]. У статті «Малорусская литература» (1872) М. І. Костомаров робить ще один огляд української літератури, зосереджуючи увагу на творчості Т. Шевченка.

Погляди вченого щодо поширення української мови набули конкретизації у його публіцистичних творах дальшого періоду: «О преподаваніи на южнорусскомъ языке» [*Костомаровъ 1862*]; «О преподаваніи на народномъ языке в Южной Руси» (1863) [*Костомаров 1928*]; «Правы ли наши обвинители?» (1863); «О нѣкоторыхъ фонетическихъ и грамматическихъ особенностяхъ южнорусскаго (малорусскаго) языка, не сходныхъ съ великорусскимъ и польскимъ» (1863) [*Костомаровъ 1863; Костомаров 1928*], а також у літературному творі «Воспоминаніе о двухъ малярахъ» (1861). Як наголошує С. Я. Єрмоленко, у працях істориків «*мова постає як активний суб'єкт історії українського народу*. І для М. Костомарова, і для

М. Грушевського самобутність, окремішність української мови серед інших слов'янських мов, створений цією мовою багатовіковий фольклор були переконливим доказом того, що український народ має право на самостійну історію» [*Єрмоленко 2017*: 7].

Розглядаючи мову як основну ознаку народності, учений схвально відгукнувся про появу україномовних творів Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка. За словами вченого, ці видання «складають нашу народну славу» [*Костомаровъ 1862*: 1]. Однак, на переконання М. І. Костомарова, це не було основним завданням українського письменства того часу. З огляду на це вчений вважає за необхідне осмислити проблему й запропонувати своєрідну програму розвитку просвіти українського народу: 1) визнання і надання права навчатися рідною мовою; 2) запровадження початкової рідномовної освіти; 3) залучення до розвитку народної освіти заможних і національно свідомих представників суспільства; 4) укладання і видання найперших рідномовних книжок (букварів, читанок) на матеріалі православних релігійних книжок; 5) ознайомлення народу з основами наукових знань; 6) забезпечення пересічних людей елементарними знаннями їхніх юридичних прав.

Важливими складниками народної освіти є дотримання релігійних традицій, «ознайомлення з природою: потрібно написати для народу арифметику, космографію, географію та легкі для читання твори, які б знайомили його з важливими напрямами природознавства взагалі. Водночас слід скласти граматику рідної мови, за якою народ мав би спостерігати за будовою людського слова». Зрештою, зазначав учений, потрібно написати книжечку, в якій сповістити народові головні засади його стану в державі та його юридичних прав» [*Костомаровъ 1862*: 3].

Пройнятий ідеєю просвіти народу насамперед рідною мовою, М. І. Костомаров закликав представників вищих кіл українського суспільства до активної праці: «…заможні люди, які проживають в Малоросії – нехай покажуть свою любов до народу на ділі, та переймуть на себе видання таких

творів і заведення училищ, де б діти поселян здобували освіту рідною мовою» [*Костомаровъ 1862*: 3]. Завдання «обдарованих українських письменників» учений убачав в обробленні народного слова і його використанні як інструмета народної освіти [*Костомаровъ 1862*: 6].

Ідею про важливість науково-популярних україномовних видань для народу вчений пропагував на сторінках газети «Голосъ» (1863), у якій виступив зі статтею «О преподавании на народном языке в Южной Руси» [*Костомаров 1928*: 156–159] та часопису «Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія», у якому опубліковано статтю «О нѣкоторыхъ фонетическихъ и грамматическихъ особенностяхъ южнорусскаго (малорусскаго) языка, не сходныхъ съ великорусскимъ и польскимъ» (1863) [*Костомаровъ 1863*: 45–56; *Костомаров 1928*: 168–179]. На основі порівняльної характеристики основних фонетичних і синтаксичних рис української мови вчений доводив її самостійність. Науковці зазначають, що частина статті залишилася неопублікованою. У ній М. І. Костомаров виступав за широку просвіту народу, необхідною умовою якої має стати рідномовна освіта українців. Учений був переконаний, що заборона рідномовної освіти викликає у народу почуття «народного скривдження» [*Костомаров 1928*: 176]. Тому, на його думку, вільне видання та поширення українських книжок, вільне викладання українською мовою в народних школах є «безпечним і справедливим шляхом» розвитку народної просвіти [*Костомаровъ 1881*].

Як зауважують дослідники просвітницької діяльності М. І. Костомарова, цікавою є ще одна стаття «Правы ли наши обвинители?» (1863), адресована газеті «Голосъ», однак не опублікована через цензурну заборону. У ній учений доводить необхідність збереження української мови, закликає українство до опрацювання народної мови, що існувала в «живому» слові українського народу, щоб надати можливість українському простолюдинові здобувати «живу» просвіту рідною мовою, і спонукає видавати науково-популярну літературу українською мовою [*Дутко 2012*: 57].

Завдяки активній просвітницькій діяльності М. І. Костомаров, прогресивних діячів української науки у 50–60-ті роки XIX ст. на теренах Наддніпрянської Україні з'явилися такі навчальні книги для початкової школи, як «Граматка» П. Куліша (1857); «Южнорусскій букварь» Т. Шевченка (1861); «Букварь» О. Потебні (1861); «Українська граматка» Г. Дарагана (1861); «Українська абетка» М. Гатцука (1861); «Граматка для українського люду» Л. Ященка (1862); «Домашня наука» К. Шейковського (1861); «Азбука по методу Золотова для южнорусскаго края» О. Строніна (1861) [*Дутко 2012*: 53].

Не можемо оминути й перекладацьку діяльність ученого, переклади якого дали змогу українському читачеві ознайомитися з лірикою Дж. Байрона («Погибель Саннахерибова», «До жидівки», «Дика коза»), з фрагментами трагедій В. Шекспіра («Верба (Пісня Дездемони)»). У своїх поетичних творах М. І. Костомаров прагнув збагатити українську літературу новими темами й мотивами. У його трагедіях помітна впевнена тенденція до розширення тем, відходу від суто побутової та селянської тематики.

Отже, наукові й публіцистичні праці М. І. Костомарова та його художня творчість засвідчують постійну увагу до теми мови як активного суб'єкта історії народу. Власне історик «констатував ознаку окремішності того феномену, який постав в історії як мова українського народу» [*Єрмоленко 2018*: 5], а також глибоко проаналізував закономірний процес творення української літературної мови на народно-розмовній основі.

Як учений і письменник сформувався в Харківському університеті й *Амвросій Лук'янович Метлинський* (1814–1870). Захистивши магістерську дисертацію «О сущности цивилизаціи и значеніи ея элементовъ» (1843), А. Л. Метлинський викладав теорію словесності та філософську граматику російської мови і був помічником професора В. О. Якимова, який викладав історію російської словесності (до 1850 р.). У 1849 р. захистив докторську дисертацію на тему «Взглядъ на историческое развитіе теоріи прозы и поэзіи» і обійняв посаду ординарного професора Київського університету, на якій

працював із 1850 р. до 1854 р., а згодом знову повернувся до Харкова [*Халанскій 1908*: 15].

У 1839 р. А. Л. Метлинський у Харкові видав свої твори окремою збіркою, що мала назву «Думки і пісні та ще дещо», під псевдонімом Амвросій Могила. До збірки ввійшло тридцять оригінальних поезій і переклади (транслітеровані українськими літерами тексти народних пісень) із чеської, словацької, сербської, польської та німецької мов. Замість передмови у збірці вміщено «Замѣтки относительно южнорусскаго языка», у яких поет висловив свої думки про історичне значення української мови, давність її походження та занепад. А. Л. Метлинський «проголошує право української мови на рівний розвиток з мовами інших слов'янських народів» [*Русанівський 2001*: 164]: «южнорусскій языкъ, на которомъ отцы наши воспѣли… жизнь и славу Южной Руси,… языкъ, на которомъ, вѣроятно, звучали рѣчи Князей Кіевскихъ …, котораго слова и выраженія и донынѣ звучатъ въ Святомъ Писаніи»; «южнорусскій… языкъ со дня на день забывается и молкнетъ и, придетъ время, – забудется и смолкнетъ» [*Думки и пѣсни 1839*: 3], тому метою збірки є збереження дорогоцінного скарбу для нащадків.

На матеріалі обґрунтувань Метлинського-мовознавця можна відстежити також генеалогію його міфопоетичного мислення. Як прихильник романтичної теорії міфологемного винаходу, учений стверджував, що завдання поета – відновити поетичність слова, його внутрішню форму, наділити слово новим, відмінним від первісного, уявленням про предмет.

У поетичній збірці А. Л. Метлинського вміщено також зауваги автора про неусталеність правописної системи української мови: «оно еще не установилось: одни придерживаются правописанія великорусскаго языка или словеноцерковныхъ книгъ; другіе стараются выражать произношеніе словъ южнорусскаго языка буквами, слѣдуя выговору ихъ въ Великоруссіи» [*Думки и пѣсни 1839*: 11], далі зазначено, що «самымъ удобнымъ былъ бы средній путь, при которомъ правописаніе намекало бы на корень словъ, но и не затрудняло бы ни пишущаго, ни читающаго многочисленностію своихъ правилъ и

исключеній» [*Метлинскій 1839*: 11]. Учений, услід за Й. Гердером та В. фон Гумбольдтом, вважав, що звукова форма мови виражає національно-духовні самобутні риси, тому окремі звукові й граматичні явища «червоноруської» говірки можуть прислужитися в розбудові національної мови. До збірки додано словничок «Объясненіе непонятныхъ для великороссіянъ южнорусскихъ словъ и выраженій» [*Метлинскій 1839*: 191].

Дослідники творчості А. Л. Метлинського зазначають, що вчений «одним із перших вводить в національний науковий обіг те окреслення національного духу, яке було здійснене представниками Берлінської мовознавчої школи», доводячи, що «романтик ототожнював мову й націю, що й зумовило його потужну мовознавчу діяльність», зауважуючи, що з цього погляду наукова позиція А. Л. Метлинського співзвучна з концепцією Берлінської мовознавчої школи: український учений по-філософськи осмислював факт розмаїття мов. Це давало підстави аргументувати рівноцінність мов («мов» і «говірок» відтак не існує), що мало принципове значення на тлі тогочасних дискусій про статус української мови [*Свириденко 2002*: 7]. Тут ідеться про концепції Й. Гердера та В. фон Гумбольдта, що всяке розуміння є водночас нерозумінням, що слово як посередник між автором і реципієнтом «умовніше, тому незрозуміліше». Саме так учений розкриває діалогічну природу художньої творчості. Він наголошує, що поетичний дух не може бути виражений без народного слова, а отже, національну літературу потрібно творити рідною мовою. Розвиток цих ідей ми знайдемо в О. О. Потебні. Можна погодитися з думкою І. Лисого про те, що загальносвітоглядні засади О. О. Потебні складалися під впливом М. І. Костомарова й громадівців, а його філософсько-методологічні орієнтири формувалися спочатку під впливом А. Л. Метлинського, який і спрямував молодого вченого в русло «гумбольдтівської філософії мови», ідей Г. Лотце, Й.-Ф. Гербарта, Г. Штейнталя та ін. філософів «берлінської школи». Саме тому він зумів випередити «концептуальні побудови пізніх гумбольдтіанців (Б. Кроче, К. Фосслера, Е. Сапіра, Л. Шніцлера). Відправною для Потебні була ідея Гумбольдта про мову як діяльність (*energeia*) духу, про творення думки мовою.

Постулюючи найтісніший зв'язок мови і мислення, Потебня показував, що думка виявляє себе через мову, а кожний мовленнєвий акт творчий і несе відбиток неповторності, тож процес спілкування – діалогічний, розуміння завжди передбачає і непорозуміння» [*Лисий 2002*: 162–164].

А. Л. Метлинський видавав також український літературний альманах «Южный русскій зборникъ» (п'ять випусків, 1848 р.), де виступав на захист української мови, літератури та народної творчості; подав «Правописаніе южнорусскаго языка или нарѣчія»; умістив переробки зі своєї збірки «Думки і пісні та ще дещо» і твори поетів-романтиків: «Думки та співи» Михайла Петренка; «Вовкулака» Степана Александрова; «Наталя, або дві долі разом» та «Гарасько, або талан і в неволі» Михайла Макаровського.

Вінцем фольклористичної діяльності А. Л. Метлинського став збірник «Народные южнорусскіе пѣсни» (1854), який був лише незначною частиною зібраних автором матеріалів, що збереглися в архіві Російського географічного товариства, куди його, ймовірно, передав І. І. Срезневський. У цьому збірнику вперше подано відомості про місце запису та про особу, від якої записано твір; представлено нові варіанти дум. Усі збірники А. Л. Метлинського засвідчили високий рівень української фольклористики на той час. Як зауважує дослідник історії фольклору М. К. Азадовський, «за двадцять років, що відділяють перші спроби збирання від виходу збірника «Народныхъ южнорусскихъ пѣсен», Метлинський пройшов складний і тривалий шлях: почавши з романтичного ставлення до фольклору як до своєрідного екзотичного матеріалу, він прийшов до утвердження активної дієвості фольклору як «прояву народного духу», незмінно високого і змістовного, незважаючи на всі й усякі несприятливі умови розвитку духовного життя народу» [*Азадовский 1963*: 30–31]

За свідченнями О. О. Потебні, зокрема в автобіографії, саме цей збірник був першою книгою, за якою він учився придивлятися до явищ мови. Тому не дивно, що потужний етнографічний струмінь вплинув на формування його наукових поглядів. Цей факт засвідчує М. Ф. Сумцов у статті з нагоди п'ятдесятиріччя збірника А. Л. Метлинського: «Вплив Метлинського на

Потебню був дуже сильним. У творах Потебні, переважно в ранніх, часто зустрічаються посилання на Метлинського. Щодо поглядів на українську мову, на важливість визнання обласних наріч, взагалі в справі культурного розвитку, погляди Метлинського й Потебні збігалися такою мірою, що деякі сторінки рецензії Потебні на збірник Головацького уявляються простим розвитком думок Метлинського, висловлених ним у передмові до «Народныхъ южнорусскихъ пѣсенъ» [*Сумцов 2008*: 366][18].

Творчість і перекладацька діяльність А. Л. Метлинського сприяли збагаченню української літературної мови (перекладав зі словацької, сербської, польської, німецької) та розвиткові нових жанрів (балада, сонет) в українській поезії, оскільки вчений сприяв опублікуванню «Байок й прибаюток» Л. Боровиковського (1852).

2.3.2. І. І. Срезневський про рідномовне навчання

Актуальною, на нашу думку, є лінгводидактична концепція І. І. Срезневського, створена впродовж петербурзького періоду науково-педагогічної діяльності вченого й представлена в працях: «Наставленія преподавателямъ русскаго языка и словесности въ гимназіяхъ Санкт-Петербургскаго учебнаго округа» (1852), «Замечанія о первоначальномъ курсѣ русскаго языка» (1859), «Об изученіи родного языка вообще и особенно въ детскомъ возрастѣ» (1861), «Замечанія объ изученіи русскаго языка и словесности въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ» (1871). В основі цієї концепції – соціальна і пізнавальна функції рідної мови, питання творчого підходу до вивчення мови, її значення в процесі навчання та здобування освіти, роль мови у формуванні творчої особистості.

[18] Звичайно, це великою мірою зумовлено тим, що А. Л. Метлинський викладав студентам курсу О. О. Потебні російську граматику та «благотворно вплинув на Потебню, посиливши в ньому зацікавлення народною творчістю та етнографією» [*Франчук 1985*: 24].

На думку вченого, знання рідної мови необхідне як найважливіша умова і знаряддя освіти кожної людини зокрема й освіченості народної загалом. Сутність знання мови та її засвоєння полягає в розумінні двох сторін феномену мови: а) знання внутрішнього, знання про себе для задоволення внутрішніх потреб розуму того, хто пізнає, б) знання зовнішнього, знання для інших, для задоволення вимог і очікувань їх розуму. Внутрішнє знання мови – це знання слів і їх сполучуваності. Зовнішнє знання – це вміння користуватися словами, легко їх знаходити і за потреби творити; уміння поєднувати їх для правильного передавання своїх думок і почуттів; уміння зрозуміло і красиво вимовляти слова і вирази; уміння писати так, щоб можна було сприйняти і зрозуміти написане.

Вчений виокремлює *кілька ступенів оволодіння мовою*. Найнижчого ступеня дитина досягає в ранньому дитинстві, наступний – осягає з розвитком сил і освітою, а подальше вдосконалення вимагає докладання сил розуму, уважності, вдумливості, кмітливості й прагнення досліджувати, проникати в таємниці законів буття і законів мови для вміння ними користуватися [*Срезневский 1986*: 107–110]. Лінгводидактична концепція І. І. Срезневського ґрунтується на первинності мовної освіти: «Мова не лише знаряддя пізнавальної і мисленнєвої сили людини, наголошує вчений, але й сама ця сила, тіло, у якому і яким вона живе і без якого завмирає; разом з тим мова – скріплення сімей і поколінь, близькоспоріднених, або тих, які споріднюються, що творить з них один народ» [*Срезневский 1986*: 140]. Якщо без усякої іншої науки можна обійтися, то без знання рідної чи іншої мови, яка її замінює, обійтися не можна, бо це – *основа людяності*. Тому, дбаючи про морально-духовне виховання людини, варто думати про її рідну мову не лише як про один із багатьох її предметів, а як про основний, що зосереджує в собі всі інші.

Саме так І. І. Срезневський обґрунтовує *значення рідної мови як основного засобу навчання й виховання*. Багато його думок набули афористичності: «Мета, якої досягає загальна освіта через вивчення рідної мови, є розвиток уміння користуватися рідною мовою як необхідним

загальнонародним знаряддям думки, почуття, знання і порозуміння» [*Срезневский 1986*: 162]. «Рідна мова наша повинна бути головною основою і нашої освіченості, й освіти кожного з нас – так, щоб у ній вони зосереджувалися і від неї залежали» [*Срезневский 1986*: 107]. Учений порушує питання, яку мову потрібно вивчати як рідну: «мову загальнонародну, а не який-небудь тимчасовий говір якогось прошарку народу, хоч би і вищого за освітою» [*Срезневский 1986*: 113].

Вагомим *складником мовної освіти є вивчення відтінків мови давньої і місцевих наріч*, що стане в пригоді всім, хто відчуває брак засобів для вираження відтінків уявлень і понять чи надмірний вплив іншомовних запозичень. «У кожній народній мові, у кожному місцевому наріччі, – стверджує вчений, – є сила неосяжна і тим не менш потужна, що зосереджує а собі всі інші сили. Це – дух народності. Він один і той же, лише з відтінками в усіх краях землі народу; але не однаково сильний у всіх прошарках народу. Чим штучніша освіта того чи іншого прошарку, тим він слабший, і звичайно найслабший у прошарку найбільш освіченому – у тому, який, між іншим, найбільше сприяє творенню загальнонародної мови» [*Срезневский 1986*: 114]. Для вивчення мови потрібно виховувати в собі живе чуття рідного слова, намагатися вилучати з нього все те, що йде наперекір цій силі, що її ослаблює, і віднаходити в ній усе, що може надати і «живість», і достоїнство всякому виразові. Це дуже нелегко, але важливо, тому що сила народності мови не може бути здобута зовнішнім наслідуванням, а повинна бути засвоювана душею.

Ще один аспект, акцентований у лінгводидактичній концепції І. І. Срезневського, – висвітлення *питання про мову як загальнонаціональне надбання*: «Кожна жива мова є таким народним надбанням, яким кожен член народу за законом природи повинен користуватися, втілюючи його в собі, втілюючи в ньому силу свого духу». На запитання, як довго в житті потрібно вивчати рідну мову, як головну основу, головний корінь усякого освітнього розвитку духовних сил, учений відповідає, що праця над рідною мовою в

людині не припиняється ніколи, не зупиняється весь той час, поки розвиваються духовні сили людини [*Срезневский 1986*: 105].

Вчений убачав знання мови не в тому, щоб бездоганно відтворювати правила і розбирати за частинами мови і членами речення штучно створені приклади, а в *розвитку творчих здібностей у процесі засвоєння мови*. Потрібно прагнути до розуміння значення слів, збагачення лексичного запасу, щоб із цієї великої кількості слів легко знаходити необхідні для висловлення своїх думок. Потрібно вміти з'єднувати слова в цілі вислови. Необхідно правильно і красиво вимовляти як окремі слова, так і цілі речення і вміти так писати, щоб інші добре розуміли написане. Для того, щоб досягти такого знання мови, на переконання вченого, учитель повинен привчати учнів думати визначено, тобто словами; шукати і знаходити потрібні слова й вислови, замислюватися над ними і над відтінками значення, які вони містять; думати послідовно, тобто правильними сполученнями слів, над словесними зображеннями зв'язків думок.

Наступним важливим аспектом лінгводидактичної концепції вченого є *формування усвідомленого погляду на мову*: розуміння ролі й значення рідної мови як історично сформованого феномену вітчизняної культури, сконденсованого в художній творчості Г. С. Сковороди, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, І. П. Котляревського, П. П. Гулака-Артемовського; у народних піснях, казках, прислів'ях, загадках, місцевих говорах, у кожному з яких є «сила неосяжна». Такий підхід сприятиме збереженню й захисту рідної мови, боротьбі за її чистоту, утвердженню національного характеру й патріотизму, неустанній діяльності над словом.

Однак цього замало для розвитку мовного чуття. Потрібно черпати знання там, де їх черпають і письменники – в науці. «Обставини, що перешкоджають розвитку чуття мови, заглушують разом з ним і вільну діяльність розуму: ось чому люди більш обдаровані й самі тягнуться до боротьби з цими обставинами і до постійної праці над своєю мовою наперекір своїм особливим заняттям. Ось чому над рідною мовою працюють неустанно впродовж всього свого життя, між іншим, і ті з письменників, які свідомо

розуміють своє високе покликання» [*Срезневский 1986*: 115–117]. Кожна людина, стверджує І. І. Срезневський, повинна триматися рідної мови як головної основи, оскільки лише рідною мовою може людина визначити для самої себе «правильно і вільно всякий рух свого розуму і серця».

2.4. Проблеми нормалізації правопису і лексики (О. П. Павловський, М. А. Цертелєв, П. П. Білецький-Носенко, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, П. С. Морачевський, В. С. Мова-Лиманський)

Правописні дискусії, що тривали від першої половини XIX ст., «були зумовлені мовно-культурними традиціями українців, які жили в різних державах і часто по-різному уявляли стандарт писемної літературної мови» [*Єрмоленко 2018, вип. 5*: 85]. Ці дискусії, що у зв'язку із зазначеними причинами охопили і Галичину, й Східну Україну, мають глибокі корені, що зумовили різні впливи й різні шляхи становлення правописних норм [*Лесюк 2014*: 513].

Правописна проблема в Галичині була пов'язана з «азбучним питанням», тобто з так званою «азбучною війною», яка розпочалася ще до появи «Русалки Дністрової» із публікацією статті Йосифа Лозинського "O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego" (1834), у якій автор аргументовано доводив перевагу польського «абецадла» над кирилицею, розуміючи, що її потрібно реформувати чи замінити через надмірну громіздкість [*Лесюк 2014*: 528–529]. Ця стаття викликала гостру полеміку, що розбудила галицьку громадськість. Проти введення «абецадла» і заперечення давніх традицій переконливо виступили історик Денис Зубрицький (1777–1862) і поет Маркіян Шашкевич (1811–1843). Вони «розуміли значущість кожної окремої літери та цілого алфавіту для кожної конкретної мови, передусім кирилиці для української мови, усвідомлюючи, що букви – це не лише графічні знаки, а знаки лінгвокультури, що виражають «дух мови» [*Соболь 2016*: 48].

У Східній Україні правописні питання, що їх порушували й широко дискутували вчені Харківського університету, українські письменники й мовознавці, були зумовлені потребою виокремлення й опису самобутніх рис української мови, які вирізняли її з-поміж інших слов'янських мов, передусім російської. Представники Харківської школи романтиків – літератори, фольклористи й культурні діячі Слобожанщини першої половини XIX ст. – створили основу для формування правописних норм. Своєю творчістю, науковою і культурно-просвітницькою діяльністю, виступивши в оборону української мови, вони сприяли розвиткові української літературної мови на народній основі [*Блик 2016, № 3*: 29–30]. Як зазначає Ю. В. Шевельов, упродовж XIX ст. українська мова розвивалася, «живлячися загальною філософією романтизму (на Україні від часу «Граматики» О. Павловського (1805–1818) цей аргумент протримався до початку XX ст.» [*Шевельов 1986*: 39]. Ідеї романтизму, а згодом – позитивізму, були найважливішими аргументами «на користь збереження української мови» [*Шевельов 1986*: 39–40].

Перший творець правописних норм, автор «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» (1818) *Олексій Павлович Павловський* (1773–1822), походив із Сумщини, що значною мірою позначилося на доборі фактологічного мовного матеріалу видання. М. Ф. Наконечний називав цю працю «першою граматикою «нової» літературної мови» [*Наконечний 1968*: 43], бо вона виявила практичний підхід до народної мовної основи. Це – не повна, а диференційна граматика української мови, у якій відтворено «тільки те, що становить відмінності української мови від мови російської» [*Цілуйко 1972*: 6]. Граматика складається з двох частин: граматичної (фонетичний і морфологічний розділи) та лексико-фольклорної [*Грищенко О. 2010*: 168–169]. Фонетичний розділ засвідчує, що підхід автора до формування правопису ґрунтувався на фонетичному принципі, який послідовно в ній застосовувано. Започаткувавши граматичне дослідження української народної мови, мовознавець спричинився до усталення фонетичних, граматичних і лексичних норм української літературної мови.

Ю. В. Шевельов присвятив «Граматиці» О. П. Павловського та особі її автора ґрунтовну аналітичну працю [*Шевельов 1964*].

Згодом і ширше коло української громадськості пристало до правописної практики, застосованої в «Енеїді», а ще більше в граматиці О. П. Павловського. Підтримали її українські письменники початку й середини XIX ст.: Кирило Тополя, Стецько Карпенко, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, О. Бодянський, Л. Боровиковський, Т. Шевченко. Як зазначає В. М. Русанівський, «такі українські письменники першої половини XIX ст., як П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Галка та ін., намагалися базувати український правопис на фонетичному принципі, послідовно використовуючи при цьому сучасну їм російську графіку як спадщину XVIII ст. Дотримувався цього ж принципу і Т. Шевченко. Хоч у листі до О. Корсуна він віддає перевагу тій граматиці, якою користувався цей український письменник і видавець. У листі до нього від січня 1842 р. Т. Шевченко пише: «А шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися – треба буде знову компонувать, а поки що буде, надрукуйте хоч це, що маю, – тільки друкуйте своєю граматикою, бо вона мені дуже полюбилася» [*Русанівський 2002*: 93]. У творах Т. Шевченка фонетичний принцип поєднано «зі збереженням окремих традиційних елементів (***ъ*** у кінці слів, спорадичний ***ѣ*** для голосного ***і***, ***ё*** після м'якого приголосного перед ***о*** тощо)» [*Півторак 2013:* 257].

Фонетичний принцип правопису підтримали також харків'яни, зокрема Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, С. Писаревський і П. П. Гулак-Артемовський, який найбільшою мірою спричинився до створення слобожанського варіанта українського правопису [*Півторак 2013:* 256]. Відповідно до цього принципу, треба писати так, як вимовляється, з послідовним використанням і дотриманням вимови звуків, що передавалися літерами російського алфавіту: звук ***і*** позначався літерами ***і*** (перед голосними і ***й***) та ***и*** (між приголосними), звук ***и*** – літерою ***ы***; замість апострофа вживали літери ***ь*** і ***ъ***; м'якість приголосного перед ***о*** та йотоване ***о*** передавали літерою ***ё***

(*синёго, ёго*). Літеру ***ф*** в іншомовних словах відтворювано згідно зі слобожанською говіркою як ***хв*** чи ***х*** (***Хв**едір, **Х**ранція*).

Серед харківських видавців прибічником фонетичного підходу був поет-романтик *О. О. Корсун* (1818–1891). У своєму альманасі «Сніп» («Снѣпъ. Украинській новорочникъ», 1841) він запровадив на позначення звука ***і*** незалежно від його походження літеру ***ј***, а літерою ***и*** замінив дві давні літери ***ы*** та ***и***. Перше нововведення не прижилося в українській мові. Однак друге виявилося доречним: заміна ***ы*** на ***и*** дала змогу зафіксувати особливості української мови та її фонетичні відмінності від російської, що відповідало правилам милозвучності.

Фонетичний принцип вав також видавець альманаху «Молодикъ. Украинскій литературный сборникъ» (1843–1844) І. Є. Бецький (1818–1890), який публікував прозові твори Г.Ф. Квітка-Основ'яненка та поезії Т. Шевченка, М. Костомарова, Я. Щоголева, А. Метлинського.

Професор Харківського університету, поет, етнограф, перекладач і видавець А. Л. Метлинський (1814–1870), який написав низку статей, присвячених правописним питанням («Замѣтки относительно южнорусскаго языка» (1839), «Правописаніе южнорусскаго языка или нарѣчія» (1848)), також застосовував фонетичний правопис у своєму альманасі «Южный русскій зборникъ» (1848).

Фонетичний принцип застосовано й у виданні «Записки Юго-западнаго отдѣла Русскаго географическаго общества», перший том якого вийшов у 1873 р. за редакцією В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, М. В. Лисенка, К. П. Михальчука, П. П. Чубинського. За твердженням І. І. Огієнка, у цьому журналі вперше вжито літеру ***ї*** у звичному для нас значенні. Від цього часу вживання ***ї*** стає послідовним. Отже, вплив «Записок» на український правопис був безперечним і дуже корисним [*Огієнко 1927*: 9].

На думку деяких мовознавців, «роль граматики О. П. Павловського була б впливовішою, якби принципи, викладені в ній, були підтримані таким

потужним науковим авторитетом, як Михайло Максимович. Однак цього не сталося» [*Лесюк 2014*: 522].

Можливо, цього не сталося тому, що вчений мав власний погляд щодо передачі окремих літер української абетки, зокрема, він дотримувався історико-етимологічного принципу, який описав у передмові до своєї збірки «Малороссійскіе пѣсни» (1827). З приводу такого підходу критично висловився І. І. Срезневський. Ознайомившись із принципами фонетичної транскрипції М. О. Максимовича, він зауважив, що дослідник правильно відчув місцеву вимову, але його правопис, неповно виражений у правилах, не може бути використаний повсюдно: «Надобно было сохранить правильность выговора, не отдаляясь отъ общественнаго употребленія, – и между тѣмъ, для пользы самаго же языка не оставить без вниманія этимологію. Я нарочно пересматривалъ всѣ лѣтописи, бумаги, письма, – словомъ все, что попадалось подъ руки писаннаго на украинскомъ языкѣ; прислушивался къ различнымъ мненіямъ; и наконецъ, сообразивши все, вывелъ для себя свои правила правописанія украинскаго. Я почитаю ихъ самыми лучшими» [*Срезневскій 1833*: 20–21][19].

Свої думки з приводу українського правопису М. О. Максимович все ж висловив, і спонукали його до цього саме харківські письменники. Переймаючись проблемами українського правопису, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко виклав свої міркування про розвиток української мови й літератури у «Супліці до пана іздателя» та «Письмахъ къ издателямъ «Русскаго Вѣстника». Уривок із листа до видавця «О правописаніи малороссійскаго языка (отрывокъ изъ письма Грицка Основьяненки)» опубліковано в журналі «Маякъ» (1840) [*О правописаніи 1840; Квітка-Основ'яненко 1981*]. Цей лист спонукав М. О. Максимовича до написання статті «О правописаніи малороссійскаго

[19] Цікавими є подані в «Запорожской старинѣ» транскрипція української фонетики та коментар самого І. І. Срезневського щодо відтворення особливостей української фонетики у виданні [*Срезневскій 1833*: 21–22], наприклад: «*Ой тодѝ то не сивѝ тумани вставали, то зъ города Азова три брата зъ тяжкои неволи Турецькои втѝкали. То брати старшѝ рѝдниѝ. обѝдва кѝннѝ, а найменьшій братъ пѝшій пѝхотою за кѝнными братами уганяе, о сырѝ корѝнья та бѝлѝ камѝнья нѝжки свои Козацькіи побѝвае, кровью слѝды поливае, до кѝнныхъ братѝвъ уганяе, за стремена хватае, дрѝбными слезами обливае; словами промовляе…*» [*Срезневскій* 1833: 94].

языка: Письмо къ Основьяненко», опублікованої на сторінках «Кіевлянина» (1842, кн. II) [*Максимович 2004 (ГУП)*]. Звертаючись до редактора часопису «Маякъ», М. О. Максимович фактично долучається до тривалої правописної дискусії, що відбувалася в Україні з першої половини XIX ст. Викладаючи свої погляди на правописне питання, довкола якого українські патріоти «ходять, але не сходяться» [*Максимовичъ 1880, т. 3*: 327], учений аналізує правописні принципи І. П. Котляревського, П. П. Гулака-Артемовського, І. М. Вагилевича, Й. І. Левицького та висловлює думку про унормування українського правопису з урахуванням національних традицій [*Максимовичъ 1880, т. 3*: 313].

Період українського романтизму спричинився до розвитку *лексикографії*. Доробок ХФШ представлений працями викладачів і випускників Харківського університету, його почесних членів. З-поміж відомих сьогодні праць початку XIX ст. можна навести невеликі словники, додані до етнографічних збірників, наприклад: «Словарь малороссійскаго языка» (218 слів) до збірки «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» (1819) *М. А. Цертелєва* (який у 1810–1814 рр. навчався в Харківському університеті) та «Изъясненіе малороссійскихъ словъ...» (62 слова) до праці «Малороссійская деревня» *І. Г. Кулжинського* [*Кулжинскій 1827*]. До словників такого типу належить також лексикографічна праця А. Л. Метлинського «Объясненіе непонятныхъ для великороссіянъ южнорусскихъ словъ и выраженій» (260 слів), додана до збірки «Думки и пѣсни та шче де-шчо» Амвросія Могили (1839) [*Думки и пѣсни 1839*].

Як зауважує В. В. Німчук, «згадані словники були диференційними, в реєстрах їх подавалися лише ті українські слова, яких немає в російській мові. Вони мали на меті пояснити незрозумілі для читачів слова у творах українських письменників і народних піснях. Значення їх полягає не тільки в тому, що вони допомагали читачам інших національностей знайомитись в оригіналах з творами українських письменників і з скарбами українського фольклору, давали матеріал для наукового вивчення української мови. Ці лексикографічні праці знайомили читачів інших українських земель із словниковими

особливостями східноукраїнських говірок, на основі яких почала формуватись нова літературна мова, тому відіграли і певну нормативну роль. Однак всі вони були неповними, подавали лише невелику частину лексики української мови. Відчувалася потреба в окремому повному словнику української мови» [*Німчук 1966:* 6].

Саме такою працею стала пам'ятка української лексикографії вказаного періоду – український словник, укладений членом Товариства наук при Харківському університеті (з 1817 р.) *Павлом Павловичем Білецьким-Носенком* (1774–1856). У 1832 р. дослідник упорядкував «Словарь герменевтическій, лингвистико-историческій, географическій, съ изъясненіемъ истиннаго смысла словъ застарѣлыхъ, вышедшихъ изъ употребленія, находящихся въ лѣтописяхъ россійскихъ» [*Москаленко 1961*: 39]. «Словарь малороссійскаго или юго-восточнорусскаго языка, составленный по произношенію, какимъ говорятъ въ Малой и Южной Россіи», над яким автор працював упродовж 1838–1843, «був першим повним словником української мови, його обсяг (понад 20 000 словникових статей) був перевершений тільки словниками 80-х років. До того ж автор зазначив, що він не ввів у словник ті слова, які є спільними для української й російської мов, а подає лише слова, властиві тільки українській мові або спільні з російськими, але відмінні від російських звуковим складом (написанням)» [*Німчук 1966*: 33]. У праці широко представлено лексику і фразеологію першої половини XIX ст., подано фонетичні та словотворчі варіанти реєстрових слів. Жива народна мова і фольклор стали джерелами цього словника, а сам він є джерелом для вивчення основи формування лексики і граматики нової української літературної мови.

Варто також згадати «Словарь малороссійскаго нарѣчія» (1835) невідомого автора, досліджений і описаний А. Я. Лященком у 1928 р., який дехто з мовознавців приписує А. Л. Метлинському (А. Я. Лященко, П. Й. Горецький, А. А. Москаленко, М. М. Пилинський), а дехто (Б. К. Галас) – Ф. С. Шимкевичу. Як зауважує А. Я. Лященко, словник має назву «Словарь малороссійскаго нарѣчія сравнительно съ другими славянскими нарѣчіями». На

обкладинці прізвище автора не вказане. Однак зіставивши рукопис цього словника зі словником, доданим до збірки «Думки и пѣсни та шче де-шчо», виданої А. Л. Метлинським під псевдонімом Амвросій Могила (1839), А. Я. Лященко дійшов висновку, що словник уклав саме А. Л. Метлинський [*Москаленко 1961:* 43]. Б. К. Галас стверджує, що рукопис українсько-російського словника 1835 р. належить не А. Л. Метлинському, а білорусові за походженням Ф. С. Шимкевичу – мовознавцю, колишньому студентові й викладачеві Київської духовної академії [*Галас 1995*].

Найменш дослідженою з-поміж цих праць є «Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчію» (1853), випускника фізико-математичного відділення Харківського університету (1823) *Пилипа Семеновича Морачевського* (1806–1879) [*Самойленко 2016*: 238]. У словнику зафіксовано слова, що побутували в живій мовній практиці. Семантику українських слів підтверджено висловами з пам'яток народної поезії, творів І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, а також взятими з народного мовлення. У 1853 р. П. С. Морачевський представив цей словник на розгляд відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук. Однак його було відхилено.

Академік І. І. Срезневський, який рецензував працю П. С. Морачевського, вказав на її значний обсяг, та добре володіння автора матеріалом. Однак висловив негативну думку щодо ілюстративного матеріалу й української мови словника загалом. Зокрема І. І. Срезневський зазначав: «зібрання обласних слів, якими є малоросійські, не є мова у власному розумінні. Це одне із простонародних наріч. Тут нема слів для виразу багатьох найзвичайніших понять. Малоросіянин, наприклад, говорячи по-своєму, постійно повинен вставляти в свою мову то слова із загальної російської мови, то іноземні… Їм немає місця у словнику власне малоросійському… Авторитет письменників, які вправляються в мистецтві володіти малоросійським наріччям, не може в малоросійському словнику мати ту силу, яка звичайно відводиться авторитету письменників в словниках тої чи іншої літературної мови. Єдиним джерелом

словника простонародного наріччя є сам народ. Письменник, який змінює зміст слів народних, не є авторитетом, а лише зразком перекручення народного говору…» [цит. за *Самойленком 2016*: 239]. Як зауважує Г. В. Самойленко, «офіційна академічна наука на той час не могла визнати, що крім російської, існувала ще одна багата на словниковий актив слов'янська мова – українська. Подальша доля цього «Словника…» невідома [*Самойленко 2016*: 240].

Варто зауважити, що в цей же період у Санкт-Петербурзі видано «Словарь малорусскаго нарѣчія» (1855) *Олександра Степановича Афанасьєва-Чужбинського* (1816–1876), створений не без участі відомих представників Харківської школи романтиків. О. С. Афанасьєв-Чужбинський був відомою постаттю у середовищі харківських поетів. Так, у листі до І. І. Срезневського від 5 травня 1840 р. А. Л. Метлинський згадує про дружні посиденьки, учасником яких був і «улан Чужбинський». Зв'язки О. С. Афанасьєва-Чужбинського із харківським романтичним об'єднанням не обмежувалися лише дружніми зустрічами. М. П. Гнатюк відзначає участь О. С. Афанасьєва-Чужбинського в «Украинскомъ альманахѣ» (1831) [*Блик 2016*: 19–21]. Цей словник був частково (до літери **З**) уміщений у «Извѣстіяхъ отделенія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ» (1855). Академік І. І. Срезневський високо оцінив працю, назвавши її «дорогоцінним надбанням філологічної літератури російської», та зазначив, що вона варта того, щоб посісти місце поряд із сербським словником В. Караджича. Значення цього словника в історії літературної мови полягає в тому, «що він орієнтував українських письменників, учених брати і використовувати в літературній мові передусім загальнонародні слова української національної мови» [*Москаленко 1961:* 52].

Вартий уваги «Словарь малороссійскихъ идіомовъ» (Москва, 1861) *Миколи Васильовича Закревського* (навчався в Харківському університеті в 1929–1931 ? рр.), у передмові до якого автор захищає право українців мати літературу своєю рідною мовою. Цей словник містить 11127 ідіом і є результатом 20-ти річної праці етнографа. Пізніші упорядники словників

української мови (наприклад, М. Левченко) використовували його матеріали для своїх словників [*Левченко 1946*].

Характерною ознакою згаданих словників є те, що вони лише фіксували українську лексику та фразеологію. З часом постає питання правописних норм, яких мали додержуватися лексикографічні праці. Наприкінці 50-х років сформувався фонетичний правопис, якого додержувалася більшість українських видань. Але О. С. Афанасьєв-Чужбинський використовув етимологічний правопис (М. О. Максимовича), а М. В. Закревський – мішаний.

На жаль, окремі лексикографічні праці представників ХФШ й досі залишаються неопубліковані. Варто наголосити, що не лише мовознавці й етнографи займалися лексикографічною діяльністю в цей період. Український письменник і літературний критик *Василь Семенович Мова-Лиманський* (1842–1891), який спочатку навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, а через два роки перейшов на юридичний факультет (закінчив у 1867 р.), у журналі «Основа» опублікував цикл статей на захист поезії Т. Шевченка (1861) і укладав «Російсько-український словар». Про цю останню працю ми вперше дізнаємося з допису Михайла Комарова, опублікованому в одному з чисел львівського літературно-наукового та громадсько-культурного часопису «Зоря» за 1892 р. і передрукованому в додатках до збірки поезій В. Мови-Лиманського (1965) [*Крижанівський 1965*: 4–5; *Комаров 1965*: 184]: «*Російсько-український словар – велика книжка, де заведені слова з примірами від* ***А*** *до* ***И****. Крім сієї книжки, дуже багато слів записано на карточках і дещо впорядковано і вписано в особливі зшитки; чутка була, що сей словар доведений Мовою майже до кінця. У всякім разі, словарні матеріали, зібрані Мовою переважно в Чорноморії, стануть в великій пригоді для словарної праці, що ведеться на Україні, і бажалось би, щоб сі матеріали якомога швидше дісталися кому слід, як саме бажалось би, щоб і всі інші рукописи Мови скоріше вийшли на світ Божий*» [*Комаров 1965*: 184]. На жаль, про долю цього рукопису сьогодні нічого не відомо.

Лексикографічні праці мають неоціненне значення в історії українського мовознавства й національно-культурного відродження. «Підготовка і видання окремих словників або серії словників української мови на певному етапі історичного розвитку, – зауважує Л. М. Полюга, – як правило, зумовлюється національним почуттям самозбереження, утвердженням самобутності народу. Словники в історії української культури, особливо часів національного гноблення, ставали ніби маніфестами національного пробудження, підтримували духовність етносу. В часи посиленої русифікації, полонізації, германізації, румунізації, мадьяризації частини українського національно слабосвідомого населення… словники належали до тих видань, які могли легально засвідчувати, захищати і навіть утверджувати повноправність української нації» [*Полюга 1992*: 218].

Потреба в словниках української мови постала в період формування української національної мови і закріплення її в літературі кінця XVIII – першої половини XIX ст. Значення лексикографічних праць полягало в тому, що вони: 1) сприяли ознайомленню зі скарбами українського фольклору та творами українських письменників; 2) містили фактичний матеріал для наукового вивчення української мови; 3) давали змогу нормувати вживання слів у «формованій національній, літературній українській мові».

Перші словники М. А. Цертелєва, І. Г. Кулжинського, А. Л. Метлинського, додані до етнографічних збірників, були диференційними працями прикладного характеру, оскільки містили лише ті українські слова, яких немає в російській мові. Видані згодом «Словарь малороссійскаго или юго-восточнорусскаго языка» П. П. Білецького-Носенка (1843); «Словарь малороссійскаго нарѣчія» (1835) невідомого автора (досліджений і описаний А. Я. Лященком у 1928 р.); «Словарь малорусскаго нарѣчія» (1855) О. С. Афанасьєва-Чужбинського та «Словарь малороссійскихъ идіомовъ» (1861) М. В. Закревського, представивши мовний матеріал східноукраїнських говірок, засвідчили лексичне багатство української живомовної практики, яка

лягла в основу формування нової літературної мови. Окрім цього, згадані словники мали також певне нормативне значення.

Висновки до Розділу 2

Для першої половини XIX ст. характерним став *синкретизм*, зумовлений західно-європейськими мистецькими культурними і науковими впливами, він виявився в синтезі гуманітарних і соціальних наук, у дотриманні принципу історизму в гуманітарному навчанні; набув теоретичного осмислення й розвитку в працях учених харківської школи філософії, школи філософії мови, граматики та риторики.

Передумовою виникнення школи філософії мови, граматики та риторики була активізація наукової діяльності в різних галузях науки, усвідомлення необхідності національного самовизначення. Важливим чинником стала поява кола мовознавців, «*Харківської трійці*» (І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський), об'єднаних ідеєю вивчення історичних джерел української культури. Характерною особливістю цього періоду було прагнення пов'язати дослідження історії мови з історією народу. Значну роль у формуванні школи відіграло виокремлення напрямів наукових досліджень: вивчення фольклору, етнографії, діалектології, зосередження уваги на проблемі походження українського народу та його мови, визначення вихідних рис української мови, здійснення порівняльно-історичних славістичних досліджень.

Здобутки порівняльно-історичного мовознавства, які чітко окреслилися в європейському мовознавстві в середині XIX ст., підготували ґрунт для потужного розвитку лінгвістичної думки в Україні, особливо в 60-х роках, з широкими творчими задумами, своєрідним розумінням явищ мови й оригінальними методами дослідження. Різне розуміння цими школами завдань порівняльно-історичного методу було показником широких перспектив, які відкрила наука для мовознавства.

Період українського романтизму спричинився до обговорення правописних проблем та створення лексикографічних праць. Дискусія між Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком та М. О. Максимовичем продемонструвала різні підходи до правописних питань: *фонетичний* – у харківських письменників і *етимологічний* – у М. О. Максимовича. У першій праці з граматики української мови «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» (1818) О. П. Павловського та у виданнях поетів-романтиків (альманахи О. О. Корсуна «Сніп» та І. Є. Бецького «Молодик») застосовано фонетичний принцип правопису: дотримання вимови звуків, що передавалися літерами російського алфавіту. Отже, харківські літератори, фольклористи й видавці першої половини XIX ст. створили основу формування правописних норм.

Перші словники М. А. Цертелєва, І. Г. Кулжинського, А. Л. Метлинського, додані до етнографічних збірників, були диференційними працями прикладного характеру: містили лише ті українські слова, яких немає в російській мові. Видані згодом «Словарь малороссійскаго или юго-восточнорусскаго языка» П. П. Білецького-Носенка (1843); «Словарь малороссійскаго нарѣчія» (1835) невідомого автора (досліджений і описаний А. Я. Лященком у 1928 р.); «Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчію» (1853) П. С. Морачевського; «Словарь малорусскаго нарѣчія» (1855) О. С. Афанасьєва-Чужбинського; «Словарь малороссійськихъ идіомовъ» (1861) М. В. Закревського представили мовний матеріал східноукраїнських говірок, чим не тільки засвідчили лексичне багатство української живомовної практики, яка лягла в основу формування нової літературної мови, але й мали певне нормативне значення.

Отже, Харківська філологічна школа виникла на підготовленому ґрунті, який закладено діяльністю мовознавців, етнографів, письменників, культурних діячів першої половини XIX ст. Вага першого періоду в історії ХФШ виявилася у заснуванні перших в Україні науково-публіцистичних видань, опублікуванні творів західноєвропейських та українських письменників новою українською літературною мовою, що сприяло стабілізації і вирівнюванню її норм, а також

створювало вагомі аргументи на захист повноцінності й окремішності української мови серед східних слов'янських.

РОЗДІЛ 3

О. О. ПОТЕБНЯ І ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА

3.1. «Потебнянство»: диференційні ознаки школи

Головним теоретиком та ідеологом ХФШ вважають ***Олександра Опанасовича Потебню***. Значення постаті О. О. Потебні – провідника й генератора наукових ідей виразно постає у працях представників його наукової школи. «Історія науки в Росії за XIX ст., – як стверджує М. Ф. Сумцов, – ясно вказує на такі ймення, котрі одержали провідне значіння, таких вчених, котрі керували думками на протязі значного числа років, керують досі, під прапором котрих виникли «школи», наукові традиції, наукові напрямки. Такими керовниками в першу добу були в межах філології, історії мистецтва й письменства Буслаєв, Тіхонравов і Фортунатов, родоначальники наукових шкіл, трохи пізніш – Потебня, Шахматов, Олександр Веселовський і Ягіч. Їх значення першорядне, їх наукові твори мають великий вплив на розвиток думки, їх учні численні…» [*Сумцов 1926*: 5].

О. О. Потебня пройшов складний шлях самоствердження: доводилося творити в умовах бездержавності, друкувати праці у провінційних наукових виданнях, його праці не мали широкого визнання, однак порушені в них «глибокі лінгвістичні й філософські думки, потроху жевріючи, не згасли, не вкрились попілом забуття, а все більш розгораються, і все більш наростає число прихильників Потебні» [*Сумцов 1926*: 5]. Багатоаспектна проблематика та водночас цілісна теорія мови, розроблена в працях «О некоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи» (1860) [*Потебня 2000*], «Мысль и языкъ» (1862), «Замѣтки о малорусскомъ наречіи» (1870), «Изъ записокъ по русской грамматике» (1874), відображені в положеннях філософсько-лінгвістичної, лінгвопсихологічної та граматичної концепцій представників його наукової школи, що наприкінці XIX – на початку XX ст. дістала назву *потебнянство*.

Історія виникнення терміна *потебнянство* (*потебніанство, потебніянство*) закорінена в багатогранній історії ХФШ. У науковій літературі його вживання зумовлене поширенням і розвитком ідей ученого, узагальненням результатів його праці учнями та послідовниками [ширше див.: *Черемська 2018*: 92].

Слово *потебнянство* сьогодні належить до пасивної лексики, але у 20–30-х роках XX ст воно активно вживалося. За своїм походженням цей термін є *відонімним апелятивом*, що бере початок від імені відомого українського мовознавця, літературознавця, філософа, фольклориста, доктора слов'яно-руської філології, професора Харківського університету, члена-кореспондента Петербурзької академії наук (1875), члена зарубіжних наукових товариств, головного теоретика ХФШ – Олександра Опанасовича Потебні.

Зміст поняття «потебнянство» розкрито в наукових працях О. В. Ветухова «Потебнианство» (1923), «Акад. М. Сумцов та потебніянство» (1924); Д. І. Багалія «Олександр Опанасович Потебня» (1924); М. Ф. Сумцова «До історії наукового впливу О. О. Потебні» (1926) [*Ветухов 1923, 1924; Багалій 1924; Сумцов 1926*].

Після смерті О. О. Потебні ці вчені розпочали опрацювання його наукової спадщини. Для них *потебнянство* було не що інше, як вивчення і популяризація наукових ідей видатного мовознавця. Зокрема у статті Д. І. Багалія зазначено, що «основні матеріяли для характеристики Потебні, – це його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в XX т. (більш 500 аркушів друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографичні матеріяли про його особу й життя є офіційні документи; його власне листування, спомини про нього сучасників і ці біографичні матеріяли повинні бути критично розробленими, ініціятиву чого взяла на себе *наукова школа Потебні* (виділення наше. – *О.Ч.*); вже зараз виросло «потебніянство», яке розробляє його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Д. Овсяніко-Куліковський, А. Горнфельд, акад. М. Сумцов, Б. Лезін, О. Ветухов та инші» [*Багалій 1924*: 143].

У сучасних лінгвістичних словниках термін *потебнянство* не актуалізований. Не набув він поширення і в словниках 20-х років XX ст., у яких натрапляємо на терміни, що позначають відповідні наукові школи і напрями: *гетельянтво* (гегельянство), *берштейніянство* (берштейніанство), *кантіянство, ніцшеантво* [*Голоскевич 1929*]. В окремих енциклопедичних і філософських лексикографічних працях сучасного періоду, а також у літературознавчих розвідках подано такі визначення *потебнянства* (*потебніанства, потебніянства*):

1) ***філософсько-лінгвістична концепція наукової школи О. О. Потебні***, яка має «фундаментальне значення для усвідомлення й оцінки того грандіозного синтезу лінгвістичної концепції історичної граматики, порівняльно-історичного мовознавства взагалі, вивчення східнослов'янських мов, філології, фольклористики, естетики, психології, логіко-гносеологічних принципів прогресивної філософії і демократичних суспільних ідеалів, який пов'язаний із *потебніанством*» [*Кардаш 2009*: 8]. Приклади вживання в лексикографічних працях: «Потебня Олександр Опанасович (10 (22) жовтня 1835 р. – 29 листопада (11 грудня) 1891 р.) – український і російський мовознавець, творець філософсько-лінгвістичної концепції *потебніанства*» [*ФС 1986*]; «Мысль и язык» – відома праця лінгвіста О. О. Потебні. Написана й опублікована у 1862 р. В праці викладена основа філософсько-лінгвістичної концепції наукової школи «*потебніанства*». З'ясовується відношення мовознавства до філософії, психології та логіки. Розглядається історія мислення як нерозривний процес з розвитком мови» [*ФС 1986*];

2) ***напрям у розвитку суспільного знання***, наприклад: «Найвизначнішими ліворадикалами, які перебували ще в складі «старої громади», були Олександр Потебня, видатний вчений-мовознавець, що дав ім'я цілому напряму в розвитку суспільного знання (*потебніанство*)» [*Подольська та ін. 2009*];

3) створена учнями й послідовниками О. О. Потебні ***філософсько-поетологічна школа***: «*Потебніянство* – філософічно-поетологічна школа,

утворена учнями й послідовниками О. Потебні у 1890–1920-х роках, головно при Харківському університеті, згрупована навколо збірника «Вопросы теории и психологии творчества» (8 томів, 1907–1923, за ред. Б. Лезіна), а також «Бюлетеню ред. ком. для виддання творів О. Потебні» (1921); до неї належали Д. Овсянико-Куликовський, О. Ветухів, Б. Лезін, А. Горнфельд, Т. Райнов, В. Харцієв, П. Енґельмеєр та ін. *Потебніянці* спиралися на психологічну теорію О. Потебні про утворення й сприймання слова, його зовнішню (звукову) й внутрішню форму (себто етимологічне значення) та (актуальне) значення з дальшим застосуванням цієї теорії при аналізі творів літератури; далі – теорію про виключну ролю мови в пізнаванні (інакше непізнавального) зовнішнього світу колись мітом, згодом наукою і – в досконалішій формі – поезією, при чому одначе повне розуміння між мовцем і сприймачем слова неможливе, бо поняттєвий зміст слова кожночасно суб'єктивний. Поетологічну теорію О. Потебні почасти (А. Бєлий) прийняли російські символісти» [*Горбач 1970*: 2279].

У наукових працях з літературознавства, зокрема теорії поетики, зауважено, що «праці Потебні були співзвучні деяким художнім пошукам того часу (символізм, футуризм)» [*Муратов 1990*: 7]; «Боротьба навколо *потебнянства*, яка велася в нашому літературознавстві до початку 1930-х років, була, по суті, боротьбою навколо психологічної школи, у межі якої О. Потебня, однак, ніяк не «вкладався» [*Муратов 1990*: 10–20].

4) ***ревізіоністський варіант теорії О. О. Потебні***, наприклад: «не підтверджені практикою визначення О. Потебні в основному породили *потебніанство*, ревізіоністський варіант його теорії» [*Фізер 1993*: 148];

5) ***учні О. О. Потебні (потебнянці)***, наприклад: «Поняття «потебнянство» вже має певну літературознавчу традицію на позначення учнів О. Потебні, які були згуртовані доокруж збірника «Питання теорії і психології творчості» [*Сінченко 2015*: 16].

Представлені в енциклопедичних словниках і літературознавчих розвідках лексико-семантичні варіанти терміна *потебнянство* засвідчують

багатоаспектість цього явища та різнобічність його осмислення й оцінювання в різні історичні періоди. На наш погляд, *потебнянство*, виникнувши як наукова школа О. О. Потебні, еволюціонувало в потужний світоглядно-філософський напрям у гуманітаристиці ХХ ст. Тому слушною в цьому разі видається думка І. В. Фізера про «ідеологічно й історично різні контексти *потебніанства*» впродовж столітнього часового проміжку. Для зазначеного в дослідженні періоду актуальним є визначення: *філологічна школа, створена учнями й послідовниками О. О. Потебні в Харківському університеті наприкінці XIX – у першій третині XX ст.*

Уперше термін *потебнянство* вжито в однойменній статті О. В. Ветухова, який провадив активну діяльність, спрямовану на розвиток і популяризацію вчення О. О. Потебні. Дослідник окреслює різні аспекти потебнянства як наукової школи, розкриваючи своє бачення завдань потебнянців. У статті з однойменною назвою «Потебнианство» (1923) цей термін вжито 12 разів у таких контекстах: «Ось тут і починає плекатися, розкидаючи вшир і вглиб своє коріння, – *потебніанство*, тобто *просування ідей Потебні по новому* (друге виділення наше. – *О. Ч.*), можливо і «неправильно», по-своєму, однобічно, і на тих же рідних нивах і на цілком нових. Часом шлях до цих ідей іде через посередників, часом і за цілковитого незнання творінь самого Потебні, оскільки ідеї його «кружляють у повітрі», як крилаті насінини, які іноді дуже далеко від свого рідного дерева падають у плодючий ґрунт. Так *закладається початок* створенню в науці *нового терміна* (виділення наше. – *О. Ч.*); сьогодні він кристалізується» [*Ветухов 1923*: 111]; «Хай *потебніанство* незабаром скаже ***б*** услід за сказаним Потебнею ***а***, – це його чергове завдання» [*Ветухов 1923*: 111]; «*Потебніанство*…, як сильна духовна течія, як благодійний гольфштром…– поширює цю багату думку, і із зерна виростає колос» [*Ветухов 1923*: 111]; «*Потебніанство* дає багатоманітні його відображення» [*Ветухов 1923*: 113]; «Потебня вчив: «сфера мови не збігається зі сферою думки»; форми творчості в мові відмінні від форм творчості розумової. І які пишні квіти вирощує на цьому ґрунті *потебніанство*»;

«*потебніанство*, в особі нової школи в медицині…» [*Ветухов 1923*: 113]; *Потебніанство*, в особі школи «опоязівців»… зайнялося наполегливо своєрідною розробкою цієї теми» [*Ветухов 1923*: 114]; «*Потебніанство* викликало на цьому ґрунті гарячу боротьбу партій» [*Ветухов 1923*: 114]; «Будемо слідувати за ним і в цих верховіттях духовного укладу; … зерном будемо живитися, втілюючи його в здорові продукти *потебніанства*, – і наша культура зробить новий поступальний крок вперед. Не зробить – два назад. Така сила *потебніанства*» [*Ветухов 1923*: 115]; «Потебня, його учні і *потебніанство*…» [*Ветухов 1923*: 116]. Отже, можемо виокремити такі значення цього терміна в праці О. В. Ветухова: *духовна основа*; *розвиток наукових ідей О. О. Потебні*; *оточення О. О. Потебні*; *наукова спадщина О. О. Потебні*; *наукова школа О. О. Потебні.*

Вжиті у статті О. В. Ветухова *відонімні апелятиви* засвідчують етапи розгортання діяльності наукової школи О. О. Потебні: *потебнянці, ранні потебнянці, гуртки потебнянців, потебнянські дослідження, потебнянська система, Потебнянський комітет*: «*Потебніанці* в особі хоча б А. Г. Горнфельда («Муки слова»), розвернули це вчення вшир». «Кількість *потебніанців* поступово індивідуально, однак щораз зростала, ширилося визнання його значення дедалі більшою кількістю осіб…» [*Ветухов 1923*: 111]; «Важче це було для тих, хто і пізнав (хоч і з названих спогадів і праць цих *ранніх потебніанців*) і був захоплений глибиною і яскравістю геніальної думки Потебні, але повинен був будувати ліси високі для підняття до його сфери думки» [*Ветухов 1923*: 110]. «У різних містах, навіть порівняно невеликих (Ярославль, Курськ, Кременчук та ін.), виникають *гуртки потебніанців*, збираючи навколо себе найкращі місцеві сили й спрямовуючи їх на… творчу роботу» [*Ветухов 1923*: 111]; «у схемі літературної критики марксистських журналів схема *Потебніанської системи* була наочною, змінився лише підхід до явищ – замість лінгвістично-народного з'явився соціально-класовий» [*Машкін 1926*: 114]. Отже, номен *потебнянці* має активну вживаність і широку сполучуваність в аналізованій статті О. В. Ветухова.

Результатом насиченої різноаспектної діяльності потебнянців – учнів, послідовників і прихильників ученого – наприкінці XIX ст. та особливо у 20-ті роки XX ст. став значний доробок, що склав ґрунтовну основу *потебнянства* не лише на десятиліття, а й на подальші століття. Йдеться насамперед про опрацьовані за архівними матеріалами збірки праць О. О. Потебні, які підготували й видали Д. М. Овсянико-Куликовський, М. Ф. Сумцов, В. І. Харцієв, Д. І. Багалій, А. Г. Горнфельд, Б. А. Лезін, М. Г. Халанський, А. П. Машкін, Б. М. Ляпунов. Вони презентують не лише популяризацію спадщини О. О. Потебні, а й ґрунтовні оцінки оригінальних концепцій ученого з ретроспективною проєкцією розвитку його ідей.

Однак у зв'язку з ревізією потебнянської теорії в 30-ті роки XX ст. термін *потебнянство* набув негативної конотації і не був уведений до лінгвістичних і літературознавчих словників, що виходили в Україні в радянський період. Так, у виданні «Литературная энциклопедия» (Москва, 1929–1939) натрапляємо на термін *потебнианство*. За ним постає негативна оцінка лінгвопсихологічної теорії О. О. Потебні як «суб'єктивно-ідеалістичної» [*Цейтлин 1934*: 266–269], а також критика школи О. О. Потебні: «психологічною течією буржуазного літературознавства безсумнівно стала школа Потебні... Лінгвістичні та фольклористичні праці Потебні були написані вже в 60–80-х роках («Мысль и язык», 1862). До 70–90-х років належить діяльність Потебні в Харківському університеті, але тільки в 1905 р. вийшла у світ його основна праця «Из записок по теории словесности»; нарешті *потебніанство* (виділення наше. – *О. Ч.*), яке об'єднало групу його учнів, сформувалося згодом, хоча літературна діяльність А. Горнфельда..., Д. Овсянико-Куликовського ... почалася з 90-х років; 7 томів «Вопросов теории и психологии творчества» вийшли в 1907–1916 рр.» [*Цейтлин 1934*: 267].

Причини й наслідки ревізіоністського перегляду вчення О. О. Потебні ґрунтовно з'ясовані в працях *І. М. Фізера* – українського літературознавця і філософа діаспори, дослідника психолінгвістичної теорії літератури («Psyehologism and Psychoaesthetics» (1980); «Психологізм і психоестетика.

Історично-критичний аналіз зв'язків» (1991); «Естетична теорія Олександра Потебні: дериват «Берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень? (до 100-ліття з дня смерти О. Потебні)» (1991) [*Фізер 1991*]; «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: метакритичне дослідження» (1993, 1996) [*Фізер 1993, 1996*].

Так, у праці «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: метакритичне дослідження» (1993) термін *потебнянство* вжито в таких контекстах: «На відміну від Потебні, Овсянико-Куликовський приділяв велику увагу критичному аналізу, який, правда, не вельми співвідноситься з *теоретичним потебніанством*. Це швидше суміш психологічних, соціологічних та ідеологічних тверджень у дусі російської критики того часу» [*Фізер 1993*: 137]; «Студії Овсянико-Куликовського над Чеховим, Герценим, Михайловським, Гейне, Ґете написані в основному з тої самої критичної позиції. Їхня переважно психологічна орієнтація поєднує *переосмислене потебніанство* з психологічними поглядами Т. Рібо, В. Вундта і Л. Леві-Брюля» [*Фізер 1993*: 140–141]. І. М. Фізер має на увазі різне розуміння джерел мистецьких творів у О. О. Потебні та Д. М. Овсянико-Куликовського, який, погоджуючись із думкою О. О. Потебні про те, що джерелом виступає мова, шукав їхнє джерело й поза мовою, зокрема у психофізіології та соціології. Спираючись на окремі думки Б. А. Лезіна[20], О. П. Преснякова[21] й інших авторів видання «Вопросы теории и психологии творчества» (О. Л. Погодіна, Б. М. Енгельґардта, П. К. Енґельмеєра, К. Ф. Тіандера), І. М. Фізер висловлює

[20] «Оскільки систематизовані були наукові пошукування О. Потебні в царині синтакси російської мови, остільки його висновки про художнє слово носили характер принагідних уваг, що приводилися в систему, однак не були виведені так доладно, як досліди з царини синтакси. Здавалось, що ця будівля ще незакінчена; поетика його чимраз більше розросталася, ускладнювалась і поглиблювалась» [*Фізер 1993*: 291].

[21] «Представники цього напряму були надто різними людьми з різним колом зацікавлень і зі своїм (залежно від наукового кругозору й таланту) розумінням спадщини Потебні. Їхні філософські й філологічні позиції були вельми еклектичні й часом несподівано поєднували дуже різні оцінки явищ мови та літератури. Можливо, саме тому вони переважно розробляли якісь часткові, найцікавіші для них проблеми з наукової спадщини Потебні, не намагаючись, власне, охопити її в цілому, не усвідомлюючи, що по-справжньому зрозуміти й осмислити будь-яку ідею Потебні можна тільки з урахуванням усіх сторін його історико-філологічної концепції» [*Фізер 1993*: 142].

припущення, що не підтверджені практикою визначення О. О. Потебні породили *потебнянство*, ревізіоністський варіант його теорії. Цьому сприяли також, на думку вченого, ідеологічно й історично різні контексти *потебнянства*, як і різна інтелектуальна підготовка й цілі його прихильників. Тож учений доходить висновку, що «*Потебніанство* для послідовників Потебні на певний час дало їм відчуття концептуальної спорідненості, але скоро воно стало *nomen nudum*, що викликало розбіжність їхніх поглядів на мистецтво [*Фізер 1993*: 148–149]. Однак не можемо з цим погодитися, оскільки засадничим у теорії О. О. Потебні є вчення про внутрішню форму як основу рецепції: «Слухач може значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словами, і читач може краще самого поета осягнути ідею його твору. Суть, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже, в невичерпному можливому його змісті» [*Потебня 1996*: 30]. Тож цілком природно, що кожен із потебнянців мав своє сприйняття, розуміння й бачення напрямів розвитку потебнянської теорії.

Як зазначає І. М. Фізер, під кінець 20-х років, коли теорія О. О. Потебні дедалі частіше підпадала під різку критику офіційних радянських літературознавців, «Лезін спробував прищепити її до дерева марксистської ідеології [*Лезин 1927*]. Правдоподібно, що він ставив за мету врятувати потебніанство від розгрому. Але це йому не вдалося, бо із середини 30-х років усі немарксистські теорії в Радянському Союзі фактично були заборонені» [*Фізер 1993*: 147]. Отже, поняття «потебнянство» тривалий час було не актуалізоване.

Літературознавець О. П. Пресняков зауважує, що «починаючи з кінця 20-х років і аж до кінця 50-х про Потебню-літературознавця майже не пишуть. Його спадщина висвітлюється переважно в лінгвістичному плані: та й тут з'являються лише окремі, спорадичні статті» [*Пресняков 1978*: 13]. У 1960-х роках теорія О. О. Потебні за сприяння Л. А. Булаховського знову стала «класичною спадщиною філологічної науки в Радянському Союзі. Цей поворот супроводжувався відчайдушною спробою довести, що О. О. Потебня,

незважаючи на «серйозні помилки суб'єктивно-ідеалістичного характеру» (скажімо, його неокантіанство), захищав матеріалістичне розуміння світу і був усе-таки «майстром діалектичного матеріалізму», отож його світогляд у зазначений період характеризувався як стихійно-матеріалістичний і стихійно-діалектичний» [*Фізер 1993*: 14][22].

У наукових статтях з літературознавства Ю. В. Тимошенка, О. Д. Сінченка, Н. В. Науменко натрапляємо на термін «*неопотебнянство*» [*Тимошенко Ю. 2000*; *Сінченко 2015*; *Науменко 2005*]. У статті «Концепція розуміння Харківської школи О. О. Потебні на тлі еволюції рецептивно-герменевтичних ідей» *Ю. В. Тимошенко* вживає це поняття стосовно харківських філологів 20-х років XX ст., зокрема О. І. Білецького, який з опертям на рецептивну теорію потебнянської школи розробив власну історико-літературну концепцію читача. Методологічний пафос цієї концепції, на думку Ю. В. Тимошенка, редукується до твердження того, що «твір є художнім або нехудожнім, першорядним або другорядним лише у свідомості тих, хто читає: це вони відкривають в ньому красу, це вони створюють його «ідею», про яку часто не здогадується той, хто пише». Запропонована Харківською школою і збагачена *неопотебнянцями* концепція художньої рецепції набула нового осмислення у феноменології Романа Інгардена» [*Тимошенко 2000*: 172].

Літературознавець *О. Д. Сінченко* у статті «Неопотебнянство Бориса Навроцького» розмежовує поняття «потебнянство» і «неопотебнянство», зазначаючи, що поняття «неопотебнянство» використовують стосовно тих науковців, які не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але тією чи тією мірою апелюють до ідей О. О. Потебні (Б. О. Навроцький, Л. Т. Білецький, Андрєй Бєлий, російські формалісти та ін.). На думку О. Д. Сінченка, таке розрізнення є умовним, але дає змогу підкреслити «сторонність» інтересу до наукової спадщини О. О. Потебні й

[22] Йдеться про аналіз творчої спадщини О. О. Потебні в статті Д. Острянина «Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні», уміщеній в Ювілейному збірнику до 125-річчя з дня народження О. О. Потебні (1962).

означити межі певного дискурсу *неопотебнянства* [*Сінченко 2015*: 16]. Дослідник називає «виразним представником неопотебнянства» періоду 1920-х Б. О. Навроцького, автора праці «Мова та поезія: нарис з теорії поезії» [*Навроцький 1925*], за його спробу побудови цілісної літературної теорії на основі осмислення лінгвістичного підходу Олександра Потебні, за намагання розширити межі теорії О. О. Потебні та за його розуміння слова як зв'язку людини з космосом.

У лінгвістиці серед неопотебнянців початку 20-х років XX ст. найбільш помітною постаттю вважають О. Б. Курило. Ідеї О. О. Потебні знайшли відгук у лінгвокреативній діяльності дослідниці, за що Ю. В. Шевельов називає її *послідовним потебнянцем* Харківської лінгвістичної школи[23] 20–30-х років: «Якби мене попросили назвати творчих і самостійних послідовників Потебні, я б шукав їх не в колі російських символістів, що належали до його прихильників, і не в колі представників «Харківської школи», а радше – серед українських мовознавців двадцятих років, хоча їх не єднали з Потебнею ні інституційні, ні програмні зв'язки. На перше місце я поставив би Олену Курило» [*Шевельов 2014, т.15*: 304]. Тобто О. Б. Курило потрапляє в коло неопотебнянців як поширювач ідей О. О. Потебні (часто цитованого, наприклад, в «Увагах»), зокрема його концепції представлення історичного тла для пояснення сучасних авторці явищ української мови. Характерно, зауважує Ю. В. Шевельов, що з цього погляду в О. Б. Курило зв'язок з Потебнею глибший і живіший, ніж у його харківських учнів, об'єднаних навколо видання «Вопросы теории и психологии творчества». Тоді як вони спиралися більше на «Мысль и язык», ранній і ще мало самостійний твір Потебні, і на його психологічно обґрунтовану теорію літератури, *Курило продовжувала головний напрям його геніяльних синтаксичних студій і продовжувала також те, що*

[23] У дискусії щодо того, до якої лінгвістичної школи вона належала, – до Харківської чи до Київської – є різні міркування. Це пов'язано з різними чинниками, здебільшого позалінгвістичними, зокрема з різними періодами в мовознавчій діяльності науковця. Якщо ж брати до уваги чинники лігвістичні, то переважать, звичайно, харківські впливи і харківські традиції.

завжди було скритою пружиною всієї діяльності Потебні – його українство (виділення наше. – *О. Ч.*)» [*Шевельов 2002*: 66–67].

Дослідниця звертає увагу на психологічні основи творення української літературної мови. Використання таких понять, як *народна психологія, психологія мови, дух мови, чуття мови, суб'єктивізм мови, спосіб думати, звичка думати,* – підтверждує тезу Ю.В. Шевельова про приналежність міркувань О. Б. Курило до психологічного напряму.

Спираючись на вчення О. О. Потебні про мислетворчий характер мови, вона радить, як зберегти «дух» мови та її індивідуальні прикмети. Уважне читання й аналіз мови класиків слова, вивчення етнографічних записів, опрацювання мовних особливостей, зауважує О. Б. Курило, витворює певне чуття в мові, яке й стає в пригоді при формуванні думки. Саме на таких принципах ґрунтується згадана праця О. Б. Курило, у якій здійснено аналіз мовних особливостей, відмінностей у вживанні певних граматичних форм, мовних зворотів російської та української мов на основі прикладів із народної мови та з творів класиків слова, подано російсько-український фразеологічний словник.

Серед характерних тенденцій, які перейняла О. Б. Курило від О. О. Потебні й В. фон Гумбольдта, та які, на думку Ю. В. Шевельова, мали засадниче значення в справі мовного нормування, – «національний романтизм», «тверезість в оцінці фактів» та його «чесність науковця». Саме це дало змогу О. Б. Курило виробити властиву їй «тверезість і відповідальність – і не тільки в її стилі, чужому всякого патосу й лірики, а і в самій оцінці її матеріалу; етнографізм, що не спонукав її захоплюватися діялектними особливостями – вона твердо стоїть на ґрунті «центральноукраїнського діялекту» як основи літературної мови» [*Шевельов 2002*: 67].

Як і для О. О. Потебні, мова, для О. Б. Курило, є «безнастанна творчість», вираз національного світогляду кожного народу, тому кожен повинен вносити у скарбницю народної мови щось власне, зважаючи на віками збережену традицію, щоб наблизитись до мислі народної.

3.2. Теоретичні і практичні підходи до словесності

Увага О. О. Потебні до словесності й творчості пов'язана зі збиранням фольклорних матеріалів, що вже активно робили його попередники в перший період формування ХФШ; із теоретичним обґрунтуванням значення цього матеріалу для вивчення історії народу та його мови і створення концепції діахронної семасіології та ономасіології (в сучасному розумінні); із упровадженням природного мовного матеріалу в навчання; із виробленням україноцентричних перекладів класичних текстів та їх удоступнення українською літературною мовою; із підготовкою до видання українських художніх текстів.

Значного поширення та слави набули потебнянські теорії словесності та народності. Ці категорії, що нерозривно пов'язані з мовою, стали міцним підґрунтям, на якому О. О. Потебня розглядав питання народності й мови, взаємозв'язку нації та особистості, двомовності й розвитку дитини, перспектив націй і мов. «З долею мови, стверджує І. І. Срезневський, завжди перебуває в живому зв'язку і доля словесності… Її історія, будучи розглянута окремо від історії мови народу, завжди буде залишатися набором уривчастих зауважень, яким можна надати тільки зовнішнього порядку тимчасового, а не загального значення» [*Срезневський 1959*: 46].

Як слушно наголошують дослідники, О. О. Потебня зосереджує свою діяльність на питаннях мови та нації й виступає на захист саме української мови, культури та «народності». Вчений розпочав і «постійно будував свою наукову працю в багатому понятійному контексті свого часу» [*Фізер 1991*: 38]. Період навчання О. О. Потебні в Харківському університеті (1951–1856) припадає саме на час етнографічно-фольклористичних студій, започаткованих І. І. Срезневським, П. О. Лавровським, А. Л. Метлинським. На основі фольклорних матеріалів і літописів він пише свої перші наукові праці: випускну роботу «Первые годы войны Хмельницкаго» (1856, рукопис не зберігся) та дисертацію «О некоторыхъ символахъ въ славянской народной

поэзіи» (1860)[24], у якій «робить спробу визначити сутність поетичних символів за свідченнями мови, що уявляються дослідникові точнішими й доказовішими, ніж будь-які умоглядні здогади» [*Франчук 1985*: 28].

Згодом О. О. Потебня стверджував, що ця праця була написана під впливом дисертації М. І. Костомарова «Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи» [*Костомаровъ 1843*]. Як і М. І. Костомаров, дослідник глибоко аналізує специфіку фольклорної символіки. Однак, на відміну від М. І. Костомарова, який шукав символи в пісенній творчості, походження та еволюцію символу він пояснює закономірностями розвитку мови. За Потебнею, мова – не лише матеріал поезії, а й сама поезія, «символізм мови… може бути названий її поетичністю» [*Потебня 1976*: 174]. На багатому фольклорному матеріалі дослідник простежує джерела народнопоетичної символіки, визначає основні взаємозв'язки символу до означуваного (порівняння, протиставлення та відношення причинне), класифікує символи за ознакою головного уявлення. Символ для О. О. Потебні – «продукт культурно-історичного розвитку людства, пов'язаний із мовою, світоглядом, пізнанням світу; він вважав символ не тільки явищем мови, міфології, але і явищем усної художньої творчості в її родово-видових трансформаціях, жанровій специфіці, динаміці» [*Дмитренко 2004*: 329]. Про цю працю схвально відгукнувся П. О. Лавровський. Особливе захоплення вченого скарбами народної творчості відзначає М. Ф. Сумцов: «уже в цій першій науковій праці, яскраво виразилася любов Олександра Опанасовича до народної словесності й ґрунтовне її вивчення» [*Халанскій 1908*: 96].

Програмною, зокрема і з теорії словесноті, стала праця О. О. Потебні «Мысль и языкъ»[25] (1862), що була перевидана п'ять разів. У ній, за словами

---

[24] Для семантико-етимологічного аналізу народнопісенної лексики О. О. Потебня використав також матеріал відомих тогочасних збірників народної творчості А. Л. Метлинського та О. В. Терещенка, П. О. Куліша, Моріца Гаупта, Вука Караджича, Казимира Войціцького, Жеґоти Ігнація Паулі, статей Ф. І. Буслаєва [*Франчук 2012:* 67].

[25] Саме із цією працею, за словами Ю. В. Шевельова, пов'язують так звану «школу Потебні» – (Василь Харцієв, Борис Лезін, Олекса Ветухів та ін.), зосереджену в Харкові

Д. М. Овсянико-Куликовського, закладено перспективи майбутніх досліджень у галузі історії і теорії поезії [*Овсянико-Куликовскій 1893*: 58].

Захоплення словесністю спонукало О. О. Потебню до збирання скарбів народної творчості. Ще як студент Харківського університету, він зробив перші записи фольклорних матеріалів від своєї тітки Параскеви Юхимівни, а згодом здійснив кілька подорожей Харківщиною і Полтавщиною: «Протягом всього життя вчений старанно фіксував унікальні зразки народної поезії, переважно з Полтавщини (а саме Роменщини) та Харківщини. Записи О. Потебні часто потрапляли до багатьох тогочасних збірників» [*П'ятниченко 2004*: 352]. Одним із таких прикладів є виданий у Санкт-Петербурзі збірник під назвою «Українські пісні» (1863), який уклала і опублікувала О. С. Балліна, дружина відомого громадського діяча і видавця М. П. Балліна [*Балліна 1863*]. До збірки ввійшло 63 твори: 56 текстів з мелодіями і 7 мелодій з підтекстівками, зокрема «Віють вітри», «Засвистали козаченьки», «Ой на горі жито», «Що по горах сніги лежать» та ін.[26] Фольклорні записи О. О. Потебні відзначаються наявністю варіантів окремих пісень, які, на думку вченого, важливі для історії й теорії народної поезії.

У своїх етнографічних студіях («О полногласіи» (1864), «О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ наречій» (1865)) учений спирався на народнопісенний матеріал. У праці «О купальскихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленіяхъ» (1867) він подає опис купальских народних обрядів Харківщини за власними спостереженнями. О. О. Потебня також пише рецензії на збірники народних пісень, зокрема: «Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацкимъ» (1880) та «Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ» (Варшава, 1883, Т. 1; 1889, Т. 2) та ін. У науковій розвідці «Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка: текстъ и примечанія» (1877)

навколо збірника «Питання теорії та психології творчості», що розробляла цю ж проблематику» [*Шевельов 2014, т. 15*: 296].

[26] У сучасний період М. К. Дмитренко підготував і видав збірку «Українські народні пісні в записах Олександра Потебні» (1988), до якої ввійшли не лише раніше опубліковані тексти, але й віднайдені в архівах.

учений подає розлогий коментар щодо фонетичних і лексико-граматичних особливостей української мови XVI ст. та історичного тла української народної пісні «Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?», уміщеної в граматиці І. Благослава (Jan Blahoslaw) «Grammatika Česka» (1857) «какъ образецъ «словенскаго» нарѣчія» [*Потебня 1877*: 1]. В етнографічній розвідці «О долѣ и сродныхъ с нею существахъ» (1865) О. О. Потебня на основі етимологічного та лексико-семантичного аналізу концептуальних понять «щастя», «нещастя», «доля», «рок», «лихо», «біда», «нужа», «горе» розкриває в загальнослов'янському контексті шлях розвитку думки – від міфічного образу до наукового узагальнення: «кожен акт міфічний і загалом дійсно-художньої творчості є разом акт пізнання… Вчений, відкриваючи нове, не творить, не видумує, а спостерігає і повідомляє свої спостереження якомога точніше. Подібно до цього і міфічний образ – не видумка чи свідомо-довільна комбінація наявних у голові даних, а таке їхнє поєднання, яке здавалося найбільш відповідним до дійсності. Міф може бути засвоєний народом тільки тому, до доповнює відомі прогалини в системі знань» [*Потебня 1914*: 203].

У праці «Замѣтки о малороссійскомъ наречіи» (1870) вчений робить спробу описати історію української мови.

Підготовлена до друку В. Ю. Франчук і видана за редакцією К. К. Цілуйка праця О. О. Потебні «Ударение» (1973) містить значний обсяг матеріалу, присвячений наголошенню українських слів. Дослідниця зазначає, що це перша у вітчизняному і слов'янському мовознавстві монографія з питань акцентології, у якій О. О. Потебня, творчо поєднуючи відомості письмових джерел із власним досвідом, за декілька десятиріч до появи «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка засвідчив наголошування значної кількості слів, наводячи правила перенесення наголосу: *пла́хта – плахти́ – л плахо́т – плахта́м – плахта́ми – плахта́х* (*але кри́хта – кри́хти – кри́хот*); *це́рква – церкви́ – церко́в, кро́ква – кроквй́* [*Потебня 1973*: 12–13]. Монографія складається з двох частин. Перша називається «Ударение в спряжении», друга – «Ударение в склонении». У першій частині мовознавець розглядає акцентуацію

дієслів у наказовому способі, аористі (минула безперервна дія), імперфекті (минула незакінчена дія); дієприкметників та дієприслівників. У другій – аналізує наголошування іменників і прикметників. У листі до В. Ягича від 27 квітня 1887 року О. О. Потебня пише про те, що ставить два наголоси: основний (ˊ) – *оксію* – на синтаксично підпорядковальних членах мови і побічний (ˋ) – *варію* – на членах підпорядкованих. В. Ягич високо оцінив значення цієї праці у своїй «Історії слов'янської філології» (1910): «Ніхто не вмів у той час так гарно і правильно, із суто наукової точки зору аналізувати діалект, звукові особливості російського народу, як Потебня, причому він особливо детально вдавався до характеристики більш відомих йому малоруських наріч» [*Ягичъ 1910*: 552].

Значний вплив на формування національно-творчої активності О. О. Потебні мала Харківська громада. Як засвідчують дослідники, «Молодий учений стояв біля витоків громадівського руху Харківщини, зібравши навколо себе тісне коло однодумців. Вплив тут був взаємним. Це простежується як і в творчості геніального вченого, так і в діяльності харківської громади» [*Побірченко 2005*: 77]. Як один із активних громадівців, О. О. Потебня поширював ідеї народної освіти, що сприяли відкриттю недільних шкіл. «Він привертав до себе найгарячіші симпатії молоді, – за спогадами Х. Д. Алчевської, – і коли говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав до її вивчення, до любові до неї, ми захоплено слухали його годинами… і кожен клявся в душі в ці хвилини присвятити батьківщині всі свої сили, віддати їй все життя» [*Франчук 1986*: 37].

Згодом натхненний ідеєю просвітництва вчений укладає «Руководство къ обученію грамоте, составленное для малорусскихъ воскресныхъ школъ» (1899), а також «Буквар» (1862) для недільних шкіл, утверджуючи принцип рідномовного навчання й виховання. Із цією метою автор використовує зразки народної творчості – прислів'я, приказки та загадки; відстоює фонетичний принцип правопису та українську графіку, відмовляючись від

церковнослов'янської графіки, літер **Ѣ** та **ы**, а також – від деяких інших літер[27]. У Букварі подано цифри від 1 до 100, абетку, букви на позначення голосних і словесний матеріал, до якого долучено поодинокі слова до кожної літери, приказки й прислів'я, народні загадки і фрагменти народних пісень. Текст Букваря надруковано *єрижкою*, а народнопоетичні тексти, узяті зі збірки М. Номиса, подано *кулішівкою* [*Шевельов 2008*: 468]. Через заборону недільних шкіл (1862) підручник О. О. Потебні не був надрукований. Однак збережений В. С. Гнилосировим рукопис «Букваря» опубліковано в журналі «Кіевская старина» (1899) вже після смерті автора [*Німчинов 2000*: 158].

Ґрунтовний аналіз мовних рис Потебневого «Букваря» та його перекладу Гомерової «Одіссеї», виконаного «імовірно, десь у 80-х роках» [*Русовъ 1905*; *Даниленко 1999*: 66], здійснив Ю. В. Шевельов. Загалом переклад «Одіссеї», що його виконував О. О. Потебня, свідчить, за словами Ю. В. Шевельова, про його «народницьку концепцію літературної мови» та про здатність української мови творити високий стиль власними ресурсами. Учений висловлював переконання, що в основі літературної мови повинна стояти «живомовна, розмовна мова, сперта на південно-східні говірки й цілком протиставлена церковнолітературній традиції українського бароко» *[Шевельов 1992*; *Глібчук 1994*].

У перекладі мовознавець поставив за завдання – створити українською поетичною мовою високий стиль. Зразком такого стилю для нього стали фольклорні тексти, наприклад:

Тоді вони в Пил Нелеїв добрезбудований город

---

[27] Аналіз звуків української мови в зіставленні з іншими слов'янськими мовами О. О. Потебня здійснив у праці «Замѣтки о малорусскомъ наречіи» (1870). На переконання мовознавця, загальнолітературній мові потрібен етимологічний правопис, «але зразки народної мови, які повинні стати матеріалами для історії мови, необхідно записувати правописом саме фонетичним. Зрозуміло, що цей останній, щоб бути правописом, а не писанням даремним, як-небудь, повинен бути послідовним: раз надавши знакові відоме значення, потрібно про це пам'ятати. Для правильного і не помилкового зображення звуків мало-руських говорів, азбука нашої літературної мови повинна бути змінена. Зайві в ній, крім ѳ та ѵ, ще знаки ъ і ь» [*Потебня 1871*: 8]. Учений вважав, що через відсутність наведених звуків у руських говорах, їх не повинно бути і в азбуці.

Прийшли, а ті на пісках у моря ***правили жертви****:*

Чорних биків синекудрому богу, що землю хитає...

Й перша промовила так ясноока богиня Атена:

«Вже ж, Телемаху, тут ***сорома нетреба и трохи***

За тим бо й поплив єси по морю ти, щоб роспитати про батька

Де ***ёго вкрила земля*** *й* ***на яке безголовъя набіг він****.*

Так ну бо тепер до Нестора ***просто іди****, вкротителя коней:*

Довідаємось, якую він ***раду у грудяхъ ховає****.*

Сам ти ёго попроси, щоб сказав він ***нехибную, щирую правду****.*

Брехні ж він нескаже, бо чоловік він дуже розумний» [*Потебня 1905*: 542].

Ю. В. Шевельов виділяє такі особливості, що характеризують зазначені вище погляди О. О. Потебні на творення літературної мови:

1. Осмислення й використання мовних скарбів минулого. У паперах О. О. Потебні, за словами О. О. Русова, збереглося 2,5 тис. слів, які він виписував із Геродота, літописів, актів XVI–XVII ст., творів українських письменників і фольклорних збірок. Учений наводить приклади рядів синонімів, омонімів, народнопоетичних словосполук, речень і фраз, які могли б стати в пригоді для передачі наведених в «Одіссеї» назв предметів, дій, епітетів, означень, характеристик [*Русовъ 1905*: 539–540].

2. Ідентичність фонетичних рис мови «Одіссеї» та його «Букваря» (О. О. Потебня користувався варіантом кулішівки, з якою ознайомився за виданням П. Куліша «Записки о Южной Россіи»).

3. За фонетико-морфологічною структурою мовний матеріал «Букваря» і перекладу «Одіссеї» однорідний географічно (діалектно) і базується в обох випадках на мовній системі фольклорних жанрів – приказок, загадок, пісень.

4. Намагання автора дати український варіант Гомерової епопеї, передаючи грецькі власні імена українськими еквівалентами, уникаючи церковнослов'янізмів (цим О. Потебня протиставляв себе Т. Шевченкові, він дошукувався глибших коренів, спільних з усеєвропейською традицією),

русизмів, архаїзмів (їх менше десяти у всьому перекладі) та новотворів [*Шевельов 1992*]. Поодинокі прояви архаїзації вжито зі стилістичною метою: *муж* – «людина чоловічої статі», *чтити* – «шанувати», *красний* – «красивий». Наявні харківські діалектизми – такі ж, як у творах Г. Квітки-Основ'яненка: *притьмом, окроме, город* – «місто», *оп'ять* – «знову», *одвіт* – «відповідь», *овсі* – «зовсім не», *год* – «рік» [*Шевельов 2008*: 484–485].

5. Серед архаїчних мовних засобів, на противагу звичним побутовим, автор використовує: прийменник *у (в)* – «біля» (*у моря, в одвірка*); синкретизм підрядних сполучників *що* і *як* («*Як же зібрались феаки, то до громади зійшилися*», «*два молодці, що їх одібрано з люду*»); винесення родового відмінка в препозицію («*недалеко од чесного батька мого домівки*», «*прибув до Алкиноя розважного дому*»); синтаксичне оперезування («*Чорний стягли корабель*», «*Смілий бо муж з усякого діла найлучче виходить*»); зсуви в керуванні від одного відмінка до іншого («*Замаячили темнії гори Вашій землі*», «*Тому усёму він подужав*») [*Шевельов 2008*: 490].

Домагаючись відповідного ідейно-змістового відтворення тексту оригіналу, О. О. Потебня орієнтувався «не так на регіональний характер слова..., як на його вкоріненість в різних українських діалектах та писемній традиції, зокрема «простої мови» [*Даниленко 1999*: 234]. Окрім того, вибір О. О. Потебні залежав не так від того, чи є слово «більш-менш народне», як від того, чи є воно «історично виправдане», бодай із погляду його морфологічної будови. Укладаючи словник, О. О. Потебня свідомо уникав діалектних одиниць. Він намагався, принаймні тоді, коли цього вимагала фабула або мовний колорит оригіналу, дошукуватися до первісних (давньоукраїнських) коренів уживаних слів [*Даниленко 1999*: 235].

Характерною лексичною особливістю Потебневого перекладу «Одіссеї» є вживання складних слів – відповідників грецьких лексем: *веслолюбивий, конеплодний, хліборний, хліборний; боговидний, богоподобний, божеродний; вічносущий, далековлучний, добрезбудований, добротканий, дорогоцінний, новопиляний, первоплавний, присносущий.* Це лише іменникові та

прикметникові складні мовні одиниці, які «в текстах Потебні і Тена часто подібні за значенням і за формою й відрізняються від перекладних лексем «Одіссеї» Жуковського» [*Зарубенко 2013*: 27–28].

Порушуючи питання про те, чи були реалізовані ідеї О. О. Потебні, що втілилися в перекладі «Одіссеї», Ю. В. Шевельов вдається до зіставного аналізу зазначених вище поглядів ученого та представників двох течій – *етнографічної* та *європеїзаторської* в українському мовознавстві 20-х років (про це див. у Розділі 5).

Цей підхід до творення літературної мови О. О. Потебня реалізував у роботі над підготовкою до опублікування творів українських письменників. За редакцією та з коментарями О. О. Потебні здійснено видання творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1887–1890 рр.) у чотирьох томах, яке, за словами К. Т. Німчинова, «має більшу наукову вагу від Петербурзького Кулішевого, бо Потебня додержувався особливостей слобідської мови письменника і не виправляв їх, як то робив у своїм виданні Куліш» [*Німчинов 2000*: 158]. Цим виданням О. О. Потебня ввійшов в історію української акцентології, давши дослідникам української мови й українського наголосу зразки наголосів та місцевих особливостей харківської говірки. У часописі «Кіевская старина» опубліковано твори П. П. Гулака-Артемовського (1888), у Петербурзі видано «Степові думи і співи» Івана Манжури (1889), «Казки, прислів'я і т. ін., зібрані Іваном Манжурою» (1890), у житті автора яких «Потебня відіграв роль доброго генія» [*Німчинов 2000*: 158].

Отже, продовживши розпочату попередниками етнографічну діяльність, О. О. Потебня теоретично обґрунтовує значення цього матеріалу для історико-мовних, етимологічних, семасіологічних досліджень, використовує його для реалізації лінгводидактичної концепції, здійснення стилістично довершених перекладів та відтворення національно-мовних особливостей індивідуально-авторського художнього тексту.

3.3. Концепція народності і лінгвософія мовного буття у працях О. О. Потебні

Питання мови й народності стало визначальним для теоретичних напрацювань О. О. Потебні, щодо яких він виявляв, за словами Д. М. Овсянико-Куликовського, «одержимість ідеєю». У статтях «О національномъ» (1865) та «Языкъ и народность» (1895) О. О. Потебня висловив основні погляди про умови вільного функціонування мов, злиття націй і мов, взаємовідношення мови й народності, значення єдиної літературної мови в історії народу.

Розуміючи *народність* не як формальне об'єднання людей за державною приналежністю, а як згуртування за національним і культурним життям, учений наголошує, що єдиною ознакою, за якою можна визначити народ, і водночас обов'язковою умовою існування народу є мовна єдність. На переконання О. О. Потебні, *мова – спосіб буття етнічної самосвідомості*. Рідному слову як втіленню національного духу властивий мислетворчий характер: «мови тому тільки призначені позначати думки, що вони є засобом перетворення первинних, домовних елементів думки; тому в цьому розумінні вони можуть бути названі засобами творення думки» [*Потебня 1993*: 163]. Для з'ясування суттєвих відмінностей між мовами вчений уводить поняття «загальнолюдських властивостей мов», стверджуючи, що вони подібні лише за зовнішніми звуковими характеристиками і за внутрішніми – «всі вони є системами символів, що служать думці». Усі інші ознаки племінні, а не загальнолюдські, оскільки немає жодної лексичної чи граматичної категорії, обов'язкової для всіх мов. Тому, за О. О. Потебнею, володіння мовою є володіння формою, наповненою різним змістом, тобто індивідуальна мовна діяльність.

Розглядаючи мови як різні системи прийомів мислення, зауважує вчений, «ми можемо очікувати від передбачуваної в майбутньому заміни різних мов однією загальнолюдською – лиш зниження рівня мислення... Мова є не тільки відома система прийомів пізнання, як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Пізнаване впливає на нас естетично й морально. Мова

є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінності між мовами не менш важливі, ніж стосовно пізнання» [*Потебня 1993*: 163].

Суть *народності* – те, що робить відомий народ народом, учений визначає відмінностями форми вираження, яка полягає не в тому, що виражається, а в тому, як виражається. Поняття ж «національності» (*ідею національності*) О. О. Потебня розуміє як продукт розвитку народності та пов'язує з усвідомленням здатності протидіяти шкідливим проявам цивілізаційних процесів [*Потебня 1993*: 187]. На думку К. Чеховича, О. О. Потебня виводив формування нації не із зовнішніх обставин, а з внутрішніх джерел, «містичного ядра нації», що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси та може видобутися на поверхню свідомости і стати керманичем усіх національних змагань в усіх ділянках життя. Об'єктивна національність може вийти із темних глибин підсвідомого хотіння на ясний шлях свідомих зусиль волі. «На ґрунті даної нації можна і треба плекати ідею власної національности не лише у формі чуттєвого наставлення думки, але перш за все у формі пізнавання власної національної своєрідности» [*Чехович 1931*: 97].

І хоч взаємозв'язки між народами не можуть зашкодити народності, і запозичення інонародного змісту не шкодить своєрідності мови, однак учений спостерігає тенденцію витіснення відмінних народних способів вираження єдиною, створеною на основі народних говорів книжною (літературною) мовою. Цілком слушною видається думка О. Н. Синявського про значення національної мови в теоретичній спадщині О. О. Потебні: «Після Шевченка мабуть ніхто не розумів так глибоко, що «слово» стоїть «на сторожі» національного буття, як це розумів Потебня, принаймні теоретично» [*Синявський 1928*: 14]. На глибоке переконання вченого, мова – спосіб буття етнічної самосвідомості. О. О. Потебня обстоював цінність кожної мови, підкреслюючи, що, як правило, люди добровільно не відмовляються від рідної мови, й утверджував думку, що літературну мову варто творити на народній

основі: «Вивчення напрямів народного мислення, висловлених мовою, отже того, що тільки й повинно називатися народністю, є найвище завдання мовознавства» [*Потебня 1993*: 187].

На думку Ю. В. Шевельова, намагання О. О. Потебні дати філософську основу проблемі *мова / народність* були викликані в основному його більш чи менш гострою реакцією на становище української мови й українців у Російській імперії. Однак його погляди на цю проблему «зосталися романтично-гумбольдтівські, а розум лінгвіста сягнув уперед… Тут причина того, що свої численні спроби дати загальну теорію він ні разу не довів до кінця і за життя їх майже не публікував» [*Шевельов 1992*: 11]. Вважаємо цілком слушною думку Л. Г. Боярової щодо суперечливого оцінення Ю. В. Шевельовим соціолінгвістичних поглядів видатного вченого [*Боярова 2016*: 30].

Проблема «мова і народність», сформульована у працях О. О. Потебні (з опертям на етнопсихологію) дістала розвиток у дослідженнях Д. М. Овсянико-Куликовського, М. Ф. Сумцова, Д. І. Багалія, Т. І. Райнова. Звернення до поняття «народ» у вирішенні проблеми мови і мислення пояснює постійний інтерес вченого до питань співвідношення колективної та індивідуальної психології, розуміння та нерозуміння, психології сприйняття художніх образів. Ці ідеї О. О. Потебні знайшли відгуки в дослідженнях Д. М. Овсянико-Куликовського, В. І. Харцієва, А. Г. Горнфельда, Б. А. Лезіна, О. В. Ветухова, Т. І. Райнова.

Погляди вченого на мову та літературу стали основою мовознавчих студій ХФШ 20–30-х років XX ст. і подальших десятиліть. І не лише в Україні, але й у Росії, зокрема в дослідженнях Московської і Петербурзької лінгвістичних шкіл.

3.4. Психолінгвістична теорія О. О. Потебні

Ім'я О. О. Потебні в історії українського мовознавства асоціюється з психологічним напрямом. Учений створив філософсько-психологічну теорію мови, яка «підносилася над подібними теоріями західноєвропейської науки», була «своєрідним приступом до грандіозної праці, що мала показати історію розвитку думки в слові, участь слова у створенні послідовного ряду систем, які охоплюють відношення людини до реального світу» [*Білодід О. 1977*: 298].

Зацікавлення О. О. Потебні психологічними аспектами мови не випадкове. Вчений розпочав свою діяльність у Харківському університеті з викладання курсів історії російської мови (1859–1860) та психології (1860–1861) «на тій основі, що психологію «у сучасний період» новітні вчені пов'язують із філологією, яку в цьому аспекті і вивчав у той час Потебня» [*Халанскій 1908*: 14]. Глибока обізнаність ученого з ідеями німецьких філософів В. фон Гумбольдта, Р. Лотце та представником психологічного напряму в мовознавстві Й. Гербартом і його науковою школою (Г. Штейнталем, М. Лацарусом, Т. Вайтцом) відкрила перед дослідником можливість створення цілісної теорії мови. Твори цих учених цитовано у праці «Мысль и языкъ», з ними автор дискутує, творчо розвиваючи їхні думки: «У цій праці, зауважує І. Фізер, він уже чітко стояв на позиції «Берлінської школи». Однак і тут не прийняв її як останнє слово науки, оскільки кожне положення школи вважалося відкритим» [*Фізер 1991*: 38].

То ж хоч психолінгвістична теорія мови О. О. Потебні й закорінена в німецькій філософії, вона являє собою «коцептуальне переосмилення «Берлінської школи» філософії» [*Фізер 1991*: 37]. Ґрунтуючись на ідеях В. фон Гумбольдта, учений бере до уваги основні постулати асоціативної психології Гербарта і створює свою модель поетичного твору, окреслюючи його функцію, яка полягає «у невичерпно можливому його змісті», «в певній гнучкості образу, у силі внутрішньої форми збуджувати найбільш різноманітний зміст» [*Потебня 1976*: 181]. Науковці цілком слушно

зауважують, що, незважаючи на те, що О. О. Потебня намагався визначити суть слова як презентанта думки в дусі лейбніцівської теорії про перцепції та апперцепції, його висновки виявилися ширшими за теоретичні постулати Ґ. Лейбніца, який розтлумачував уяву, сприйняття, художній твір в дусі суто матеріалістичної традиції. Теорію слова О. О. Потебні навряд чи можна назвати матеріалістичною: у слові «виведено єдність і загальність образу», а думка формується на підставі «випадкових і мінливих поєднань, які творять образ». Отож, услід за О. В. Червінською, вважаємо, що «попри прагнення Потебні зайняти відповідну позицію в традиційному руслі тогочасного філологічного спрямування, він вийшов далеко за межі німецької класичної наукової традиції, охоплюючи світовий досвід філософського дискурсу у власний спосіб» [*Червінська 2010*: 6].

На думку О. О. Потебні, в історії мови «заслуговує загальної уваги не дослідження звукового вигляду слів, що при всій своїй важливости має лише допоміжне значення, а дослідження того *психічного змісту слів* (виділення наше. – *О. Ч.*), що не існує без мови та витворюється разом зі звуковою зовнішністю слів» [*Потебня 1968, т. 3*: 5]. Як зазначає К. Чехович, «Програмовим для цеї ділянки студій Потебні є його твір «Мысль и языкъ», вперше опублікований у російському Журналі Міністерства народньої освіти за 1862 рік. І в пізніших його працях, головно в його синтактичнім творі «Из записок по русской грамматике», яскраво пробивається його глибоко фільософічне розуміння явищ людської мови. Крім звуково-формального боку мови, його найбільше цікавив її психічний бік» [*Чехович 1931*: 49–50]. У пошуках нових способів загальної теорії мови О. О. Потебня виходив із визнання об'єктивних законів мови та прагнув пояснити мовні явища на основі виявлення внутрішніх закономірностей.

Як наголошує В. А. Глущенко, основним надбанням мовознавства 20–60-х років XIX ст. стала теза про змінюваність мови [*Глущенко 1998*: 23]. Мова як динамічна система зазнає постійних змін. Історична змінність мови – її суттєва ознака, внутрішня властивість. Цю властивість мови відзначали

В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, Г. Пауль, О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, наголошуючи на тому, що мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності: «Немає нерухомості в мові... У мові, як і в природі взагалі, усе живе, усе рухається, усе змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище оманливе; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є лише частковий випадок її динаміки» [*Бодуэн де Куртене 1963, т. 1*: 349]. Змінність мови забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно. Вони завжди мають причину. Ця причина – не що інше, як суспільні потреби. Розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку. До зовнішніх належить вплив зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, які закладені в самій мові. В. фон Гумбольдт, зокрема, розрізняв «вивчення мов у стані їхнього розвитку» і «вивчення організмів мов» [*Гумбольдт 1964*: 77]. Мовознавці цілком справедливо зауважують, що, «можливо, саме В. фон Гумбольдту ми й завдячуємо розумінню мови та її норм як явищ історичних, оскільки усвідомлення останнього увесь попередній період не було властивим жодній із лінгвістичних традицій. Уявлення про непорушність норм тривали століттями» [*Лучик А. 2016*: 51].

Беручи за основу гумбольдтівське розуміння поняття «енергія», інтерпретоване як дія, діяльність, мінливість, О. О. Потебня доводить, що «мова не є чимсь готовим і придатним для споглядання як завершене ціле», тобто має на увазі, що мова завжди утворюється, породжується, але при цьому закони, згідно з якими вона утворюється, є визначеними, хоча здатність та результат цього утворення залишаються невизначеними [*Гумбольдт 1964*: 95].

Вчений додає, що до того ж закони психічної діяльності (*mental activity*) є тими ж самими за всіх часів і для всіх народів. Ми, певна річ, не маємо змоги повернутись до первісного стану людського розвитку, однак можемо їх встановити, аналізуючи зміни в процесах мовленнєвої діяльності. О. О. Потебня доводить, що «не в цих законах відмінність між нами і першими людьми (в усякому разі, ймовірна відмінність у будові тіла не здається нам

достатньою, щоб стверджувати протилежне), але в результатах її дії, оскільки поступ передбачає двох виробників, один з яких, а саме – закони психічної (душевної) діяльності, є величиною постійною, а інший – результати цієї діяльності – змінною. Якщо звідси ми будемо в змозі визначати закони поступу мови, дізнаватись, як вона змінюється протягом віків під впливом думки, що на неї діє, як постійно зростає змінний агент у поступі мови, тобто знайдемо постійні відносини, що в них стає вже наявна маса мови щодо нових актів творчості, а отже, і в цих останніх, які ми маємо в тому вигляді, у якому натрапляємо на них у самих собі, – зможемо знайти риси, загальні для нас і перших людей, які почали розмовляти. Отже, в історії мови, у психологічних спостереженнях сучасних для нас процесів мови (мовлення) міститься ключ до того, як звершувались ці процеси на початку життя людства» [*Потебня 1989*: 53–54].

Як стверджував учений, з того, що сьогодні відомо про мову, випливає, що мова є знаряддям свідомості й елементарної обробки думки, і, як знаряддя, зумовлює прийоми розумової роботи й, до певної міри, її досконалість, однак межі її вдосконалення не можуть бути вказані наперед. Тому *народність*, тобто те, що робить відомий народ народом *полягає не в тому,* ***що*** *виражається мовою, а* ***як*** *виражається* (виділення наше. – *О. Ч.*). Із сказаного випливає важливий висновок ученого про значення мови в житті кожної народності: «Єдність мови – це не тільки найкраща, але й певна, єдина прикмета, за якою ми узнаємо народ, а заразом це й єдина, неминуча умова існування народу, що її ніщо не може замінити» [*Потебня 1913*: 222].

Ключова позиція науковця вибудовувана навколо засадничої ідеї про те, що *мова є не лише засобом передавати думку, а й засобом творення її* (адже саме мова підтверджує кожний акт пізнання, процес якого є суттєвим для людини, її духу), й загалом «загальнолюдська думка втілюється в мові» [*Потебня 1993*: 181]. Приділивши значну увагу питанням єдності свідомості та мовлення, взаємозв'язку мови й мислення, в основі опрацювання яких – теорія щодо *провідної ролі мови у формуванні свідомості та мислення*, О. О. Потебня

доходить висновку щодо важливості й природної значущості феномену мови як для окремої людини, так і для цілого етносу: «Якби мови були лише засобами означення думки вже готової, утвореної поза ними, …а відмінність між мовами лише зовнішня і суттєва, що прив'язаність до своєї мови є лише справа звички, позбавленої глибоких основ, то люди почали б змінювати мову з тією ж легкістю, як змінюють одяг» [*Потебня 1993*: 162].

У роздумах щодо значення рідної мови О. О. Потебня виявив закономірність, що «люди зазвичай добровільно не зрікаються своєї мови, між іншим через підсвідомий страх перед спустошенням свідомості» [*Потебня 1993*: 172]. Ця закономірність ґрунтується на глибинному зв'язку мислення з мовою – скарбницею традиційно-колективного світосприймання. Філософська концепція мови, створена в процесі переосмислення гумбольдтівських ідей, пояснює акт мовлення не як передавання думок у процесі спілкування, а лише як стимулювання в слухачеві ментальної діяльності. А оскільки, за О. О. Потебнею, кожна мова є творчою сутністю, то, відповідно, набуток людства становить тільки взаємодія всіх мов, а втрата будь-якої мови (водночас і її носія – народності) збіднює все людство.

Вибудувана на основі взаємозв'язків *мова – індивід – суспільство* психолінгвістична концепція О. О. Потебні – довершена за своєю логікою і філософськи обґрунтувана. Це концепція про триєдину сутність художнього слова, окреслена у формулі $\boldsymbol{X = a < A}$, де $\boldsymbol{X}$ – внутрішній зміст слова (твору), його ідея; $\boldsymbol{a}$ – його письмове вираження (текст); $\boldsymbol{A}$ – образ, його сприйняття окремою людиною, зумовлене позалінгвальними чинниками, найважливішими з яких є національна та індивідуальна свідомість. Як бачимо, поняття «мова», «слово», «думка» в цій концепції перебувають у взаємодії з поняттями «народ», «народність». «Мова є не лише одна зі стихій народності, але й найбільш вдала її подоба» [*Потебня 1976*: 229].

Оригінальний підхід щодо розкриття психолінгвістичної теорії О. О. Потебні здійснено в працях Л. Т. Білецького «Перспективи літературно-наукової критики» [*Білецький Л. 1924*] та К. Чеховича «Олександер Потебня.

Український мислитель-лінгвіст» [*Чехович 1931*]. Зокрема Л. Т. Білецький у згаданій вище праці вдало інтерпретує відношення між невідомими (*X, a, A*). На прикладі потебнянського зіставлення латинського «*cervus*», що значить «олень», тобто «рогатий» і слов'янського *крава, корова*, що означає те ж саме. Л. Т. Білецький, услід за О. О. Потебнею, послідовно з'ясовує, процес виникнення слова: «В кожному слові, за виїмком перших слів мови, до яких дослідження не доходить, діяльність мислі полягає в порівнянні двох мас, що мисляться, одної, що пізнається знову, що становить питання і що її називаємо так, як математичну невідому величінь ***x***, і раніше пізнаної, цебто тої, що становила готовий уже запас мислі в ту хвилю, коли виринуло питання: що це таке? – й що її ми називаємо ***A***… Це спільне між тим, що вперше пізнається, й раніш пізнаним, зветься по-латині *tertium comparationis*, цебто, то – третє порівняння, третя величінь при двох, що між собою порівнюються. Самий процес пізнання є процес порівняння. Названі комплекси думки поділяються на ***x***, що пізнається вперше, і ***A***, раніше пізнане, за допомогою чого пізнається те, що пізнається знову. Третій елемент, що випливає, ми називаємо ***a***, на знак того, що ми беремо його з ***A***. Ці комплекси завжди між собою ріжнорідні. Слово, що виникає, завжди є алегоричне, бо ***x*** відріжняється від ***A*** і, головним чином, через те, що ***a*** відріжняється від ***A*** і також від ***x***; … Tertium comparationis, себто ознака, через яку ми у слові зазначуємо те, що знову пізнали, і називаємо уявленням… Називання словом є створення мислі нової в розумінні первотвору, в розумінні нового групуванняя попереднього запасу мислі під натиском нового враження або нового питання» [*Білецький Л. 2008*: 417–418]. Творення слова вчений розглядає як процес судження, пояснюючи творення нового на основі вже набутих знань. Усе, висловлене про слово, стосується й поетичного твору.

Значний науковий резонанс викликала теорія О. О. Потебні про *внутрішню форму слова*[28], яку вчений трактував як ознаку, що виникає як

[28] Семантична і структурна співвіднесеність морфем, з яких складається слово, з іншими морфемами мови; ознака, покладена в основу номінації. В античному мовознавстві

наслідок асоціації між двома реаліями дійсності, спільне між двома порівнюваними складними мисленнєвими одиницями: «взаємовідношення змісту думки і свідомості», яке засвідчує, «як уявляє людина власну думку» [*Потебня 1993*: 73]. Отже, внутрішня форма – це не образ предмета, а «образ образу». Таке широке тлумачення терміна: «і як найближче етимологічне значення слова, і образ образу, і як знак значення у слові» [*Пономаренко 2010*: 145] спричинило в українському мовознавстві розвиток теорії внутрішньої форми слова як «лінгвософського феномену і своєрідного інструментарію для сучасних мовознавчих, зокрема типологічних і зіставних, студій» [*Бойчук 2013*: 10]. У монографічних дослідженнях В. М. Русанівського, А. С. Д'якова, Т. Р. Кияка, О. С. Снітко, В. М. Манакіна, М. І. Голянич, О. О. Селіванової, розкрито характер взаємозв'язків внутрішньої форми слова і його семантичної структури, поняття «внутрішня форма слова» спроєктовано на ономасіологічну, семасіологічну концепції, теорію та практику словотворення, стилістики тексту.

У «Словнику лінгвістичних термінів» Є. В. Кротевича, Н. С. Родзевич (1957), що є найближчим за часом до перших десятиліть XX ст., цей термін має таке визначення: «наявність мотивованого зв'язку семантичної і морфологічної будови слова з іншим словом, яке є виразником тієї ознаки, що обумовила спосіб творення розглядуваного слова та його первісне значення» [*Кротевич 1957*: 32]. Як спільну семему двох слів – мотивувального та мотивованого – визначає внутрішню форму слова В. М. Русанівський [*Русанівський 1988*: 16]. На переконання Т. Р. Кияка, внутрішня форма слова – це розумовий інтеріоризований образ, який потенційно абстрагує і відображає у вигляді апперцептивного представлення одну чи кілька суттєвих ознак денотата [*Кияк*

поняття «внутрішньої форми» увів Платон, в уявленнях якого внутрішня форма – це ще один компонент, окрім звукової оболонки та значення, з яких складається слово. В термінології Платона, внутрішня форма називається ідеєю, образом слова, під якими розуміють ті ознаки, властивості, характеристики об'єктів, що лягли в основу їх найменування [*Звонська та ін. 2017*: 97]. В. фон Гумбольдт розумів внутрішню форму як прояв «духу народу» в структурі його мови, у якій кожний окремий елемент існує завдяки іншому, що є аналогічним сучасному розумінню мови як системи [*Березин 1984*: 50].

1988: 29]. За уявленнями О. С. Снітко, – це міст, що поєднує дві стадії номінативного акту – довербальну, пов'язану з комплексом асоціацій, які супроводжують якийсь ідеальний образ предмета чи явища, і стадію вербальної номінації [*Снитко 1990*: 24].

Як вважає М. І. Голянич, внутрішня форма слова є передусім «точкою перетину суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації; вона дає напрям розгортання думки, але не завжди вказує на характер такого розгортання» [*Голянич 1998*: 115]. Її характер виявляється через взаємозв'язок, відношення, що представлені ономасіологічною базою та ономасіологічною ознакою [*Голянич 1998*: 124]. На думку О. О. Селіванової, ономасіологічна структура слова, яка є кінцевою ланкою номінації та наслідком внутрішньої форми слова, «визначається мірою точності та яскравості вибору ономасіологічних ознак у структурі поняття» [*Селіванова 1999*: 35–36].

Стосовно значення внутрішньої форми слова в деривaційних процесах найменування дослідники відзначають її як мотиваційну ознаку, яка «вичленовується свідомістю мовця із семантичної структури твірного слова і кладеться в основу найменування предметів та явищ навколишнього світу, що позначаються похідними словами». У складному і багатогранному процесі творення нового слова внутрішня форма слова відіграє головну роль, «оскільки синтезує в собі мисленнєві особливості психіки індивіда та мовно-виражальні засоби, актуалізуючи проблему мови і мислення» [*Бойчук 2013*: 15–16].

Теорія О. О. Потебні, що спирається на еволюцію мислення, в основі своїй має слово як поєднання смислових сприйняттів і звуків. Слово потрібне душевній діяльності для того, щоб вона могла стати свідомою, і воно з'являється, як додаток, тоді, коли вже є всі інші умови для переходу до усвідомлення; слово потрібне для перетворювання нижчих форм думки в поняття, і через те воно повинно з'являтися тоді, коли в душі є вже матеріал для цього перетворювання. Отже, «питання про походження мови стає питанням про такі явища душевного життя, які випереджали мову, про закони її витворювання, її розвитку та про вплив мови на дальшу душевну діяльність,

тобто стає питаниям чисто психологічним» [*Потебня 1926*: 35–36]. Психологічну спрямованість думки О. О. Потебні відзначено й оцінено європейськими мовознавцями. Як стверджує хорватський філолог-славіст Ватрослав Ягич: «Філософськими роздумами про мову у зв'язку з психічними процесами слов'янська філологія зовсім не багата... найбільше заглиблювався у такі питання О. Потебня...» [*Ягичъ 1910*: 905].

За О. О. Потебнею, мова – це система знаків, що дає змогу не лише відображати внутрішній світ індивіда, але й зберігати та передавати інформацію, зумовлену екстралінгвальними чинниками. Вагомою перевагою вчення О. О. Потебні є те, що мова постає як цілісна система, яка складається з трьох структурних рівнів – окремих слів, фразеологізмів і цілих текстів, причому всі ці рівні ізоморфні, а стрижнем, що взаємопов'язує їх, є внутрішня форма, яку вчений розуміє як психологічно наочний образ, що являє собою не строго логічне, а психологічне значення окремого слова, фразеологічного звороту чи цілого тексту: «Внутрішня форма слова, яке вимовляє мовець, дає напрям думці слухача, але вона тільки спонукає цього останнього, дає тільки спосіб розвитку в ньому значень, не визначаючи меж його розуміння слова» [*Потебня 1926*: 140]. А отже, мова є не тільки і навіть не стільки логічний, скільки психологічний феномен, бо є доступним для спостереження відображенням психологічних переживань людини[29]. Логіка ж, на думку мислителя, вторинна щодо граматики і лише надбудовується над нею.

Цей філософсько-лінгвістичний підхід дав змогу О. О. Потебні розглядати міфи, фольклор і літературу як різні знаково-символічні системи, похідні стосовно мови. У міфології мислитель убачав перший і необхідний етап пізнання дійсності. Художній твір – однаково авторський і фольклорний, являє собою вираження людських переживань: його роль – не стільки в передачі іншому якоїсь об'єктивної інформації (цю функцію, на думку О. О. Потебні,

[29] На початку XX ст. соціально-психологічний підхід до мови використовував також Ф. де Соссюр, який стверджував, що «кожний вияв мовної діяльності має одночасно психологічний і соціальний вимір: у сутнісному плані – це психічні або психо-фізіологічні фунцкції, у телеологічному й казуальному плані – функції суспільні» [*Просяник 2018*: 258].

виконують наукові або, в його термінології, прозові тексти), скільки повідомлення іншим про свої почуття, емоції, бажання. Художній твір і окреме слово, стверджує О. О. Потебня, мають однакову природу: вони обидва – засоби поетичної експресії, причому засоби історично детерміновані, оскільки виникають у конкретних історичних обставинах і відображають їх.

Властива науковим студіям О. О. Потебні широта й глибина філологічних зацікавлень пробудила наукові пошуки значного кола мовознавців – студентів і викладачів Харківського університету в різних галузях філології, що згодом спричинилися до розвитку лінгвістичної концепції вченого й створення його наукової школи. Представники цієї школи за основу досліджень з питань теорії художньої і наукової творчості взяли концептуальне положення О. О. Потебні про «*творчу сутність мови*», здатність мови не передавати готову думку, а створювати її. Як відзначає В. М. Русанівський, учений «значно розширив горизонти філологічної науки, розвинувши вчення про внутрішню форму слова. Керуючись цим ученням, сучасне мовознавство може з'ясувати, чому слово має знаковий характер, чому його зміст невичерпний (а отже, невичерпні можливості розвитку мов), чому постійно змінюється значення слова і чому лексична семантика слова невіддільна від його граматичних значень… Спираючись на досягнення культурно-історичного і порівняльно-історичного вивчення словесного мистецтва, він створив принципово новий історико-філологічний метод дослідження художньої творчості. Такі його праці, як «Из записок по теории словесности», «Лекции по теории словесности» справили великий вплив на розвиток вітчизняного літературознавства, хоч і були опубліковані посмертно [*Русанівський 2001*: 230–231].

Твердження О. О. Потебні, що мова творить думку, живило й у подальшому лінгвістичну теорію і дістало свій розвиток у працях його учнів і послідовників (Д. М. Овсянико-Куликовського, А. Г. Горнфельда, В. І. Харцієва, Б. А. Лезіна, Т. І. Райнова та ін.). Однак чи не найбільший вплив погляди вченого мали на харківських мовознавців 20–30-х років XX ст., спричинившись у такий спосіб до нормування української мови в першій

половині XX ст.: «Другий гребінь піднесення знаменували двадцяті роки нашого сторіччя, коли працювали В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілинський, В. Сімович» [*Шевельов 2002*: 5].

Отже, під впливом романтичної системи мови В. фон Гумбольдта, асоціативно-психологічної теорії Й. Гербарта й Г. Лотце, психологічного мовознавства Г. Штейнталя вчений створив власну психолінгвістичну концепцію, представлену в працях «Мысль и языкъ» (1862), «О національномъ» (1865), «Изъ лекцій по теоріи словесности: Басня. Пословица. Поговорка» (1894), «Языкъ и народность» (1895), «Изъ записокъ по теоріи словесности» (1905).

Вибудувана О. О. Потебнею концепція являє собою результат аналізу лінгвістичного, фольклорного і літературного матеріалу не лише слов'янської, а й західноєвропейської культури: «Він (Потебня), – наголошує у своїй фундаментальній праці «Історія слов'янської філології» (1910) В. Ягич, – стоїть… у ряді сучасних йому російськослов'янських філологів дуже високо: важко назвати когось іншого, хто міг би стати урівень з ним за глибокодумністю розуміння явищ мови та за філософською проникливістю» [*Ягичъ 1910*: 551]. Дослідниця лінгвософських аспектів мови Н. Левчук-Керечук стверджує, що «Ідеї Потебні мали значний вплив на психологію і філософію, літературні теорії і деякі літературні напрями (наприклад, на російських формалістів). Проте праці Потебні практично невідомі на Заході. Щоправда, це не стосується його головних ідей у теорії мови. Прикладом тому є значний вплив концептуальних надбань Потебні, що його зазнав на собі Роман Якобсон та Празький лінгвістичний гурток (заснований у 1926 р.). Роботи О. О. Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, у межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови» [*Левчук-Керечук 1991*].

Лінгво-психологічна методологія О. О. Потебні, для якої характерний тісний зв'язок із передовими ідеями європейських мовознавчих і літературознавчих шкіл і напрямів XIX ст., здобула творче осягнення й

розвиток у працях учнів і послідовників ученого: Д. М. Овсянико-Куликовського, Т. І. Райнова, А. Г. Горнфельда, В. І. Харцієва, Б. А. Лезіна.

3.5. Граматична концепція О. О. Потебні

3.5.1. Слово як об'єкт граматичної концепції О. О. Потебні

Центральним предметом наукового вивчення О. О. Потебні було слово, його семантична, граматична і словотвірна структура та синтаксична функція. Наукове висвітлення й обґрунтування теоретичних засад граматики вчений здійснив у фундаментальній праці «Изъ записокъ по русской грамматике» (1874) із залученням, окрім численних фактів зі слов'янських мов, питомо українського мовного матеріалу.

Як зазначає О. І. Білодід, основними об'єктами граматичної концепції О. О. Потебні, є слово, речення і частини мови: «Учення про слово ніби відкриває і природно входить у ширшу проблему – речення, з надр якого виростають і формуються частини мови» [*Білодід О. 1977*: 4].

Аналіз граматичної системи мови дослідник починає із відповіді на запитання: що є слово. У кожному слові, за О. О. Потебнею, можна виділити *суб'єктивне* й *об'єктивне*. Розглядаючи план змісту слова, учений дійшов висновку, що потрібно розрізняти ближче і дальше значення слова. *Ближче значення слова* – значення, спільне для всіх мовців, воно містить лише ту інформацію, яка потрібна для звичайного спілкування. *Дальше значення* містить енциклопедичні знання [*Потебня 1958*: 19–20].

Шлях розвитку слова – це виділення відомої ознаки, яка являє собою знак нового уявлення. Окрім відомого значення, наголошує О. О. Потебня, слово має знак (який в історії слова може бути затемненим, тому може й зникнути для нашої свідомості). Кожне слово в мові, яке пройшло стадію найпростішої будови, має вже відомі граматичні форми [*Потебня 1958*: 17]. У зв'язку з цим мовознавець розглядає слово з погляду його семантичної структури,

граматичних форм і категорій, у співвідношеннях етимологічних і синтаксичних зв'язків.

Вчений не розмежовував форм словозміни і форм словотвору, зважаючи на те, що слово живе тільки в мовленні (індивідуально-неповторному акті духовної твворчості), де воно відповідає одному акту думки, тобто має лише одне значення. Отже, О. О. Потебня заперечує існування полісемії. Найменша зміна в значенні слова робить його іншим словом. Тому немає полісемії, а є тільки омонімія.

У «Вступі» до зазначеної праці О. О. Потебня розвиває теорію слова та його внутрішньої форми. Так, розглядаючи формальне значення слова, О. О. Потебня дотримувався тієї ж схеми, що і при розгляді його лексичного значення (звук, уявлення і значення): «На відміну від думки про можливість неузгодження між етимологічною формою і вживанням можна стверджувати, що відношення думки до граматичної форми не схоже на вірування, за яким душа, покинувши тіло, дивиться на нього як на скинутий одяг, не відчуваючи на собі його важкості. Думка у формальній мові ніколи не розриває зв'язку з граматичними формами: віддаляючись від однієї, вона неодмінно в той же час створює іншу. Синтаксичні відношення форми завжди узгоджені з нею самою: вона ж і впізнається за цими зв'язками» [*Потебня 1958*: 50–51]. Отже, за О. О. Потебнею, граматичні категорії можуть виражатися не тільки формальними компонентами слова, але і його синтаксичними зв'язками та семантичними функціями в мові.

На думку О. І. Білодіда, таких поглядів у вітчизняному мовознавстві до О. О. Потебні не висловлював ніхто. На їх основі з усією переконливістю сформульовано принцип системності мови, синтаксичний і етимологічний аспекти дослідження, або, висловлюючись сучасною термінологією, поняття «синхронії» та «діахронії» в їх взаємодії і взаємозв'язку. Своїми лінгвістичними ідеями і науковими положеннями щодо граматичної характеристики слова О. О. Потебня немовби передбачає і накреслює напрямки загальнолінгвістичних і граматичних студій, зокрема в утвердженні

системності та зв'язку елементів мовної структури. Виконати це складне завдання … належало О. О. Шахматову, І. О. Бодуену де Куртене і В. В. Виноградову [*Белодед 1977: 17*].

На вагомій ролі граматичної теорії вченого у процесі розгляду літературних мов наголошує В. В. Виноградов: «Роль О. О. Потебні і його школи в історії російського мовознавства надзвичайно велика. Потебня зробив переворот у граматичних теоріях, якими до нього живилася наука про російську мову. Поглиблення вчення про слово, про граматичні форми і граматичні категорії, інтерес до синтаксичних семантичних досліджень елементів мовлення – усе це вносило нову, свіжу течію у вивчення російської літературної мови» [*Виноградов 1938*: 6]. Праці російського мовознавця В. В. Виноградова «Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове» (1938) і «Русский язык. Грамматическое учение о слове» (1947) та представників харківської філологічної традиції С. І. Дорошенка («Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові» (1980), «Граматична стилістика української мови» (1985)) і С. В. Ломакович («Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові» 1994) поглиблюють уявлення про слово у його взаємозв'язках, демонструють складність його функціонування в мовній системі та накреслюють нові аспекти його дослідження.

3.5.2. Частини мови як об'єкт граматичної концепції О. О. Потебні

У праці «Из записок по русской грамматике» (1874, т. 1–2; 1899, т. 3; 1941, т. 4) О. О. Потебня накреслив шляхи науково-теоретичного осмислення процесу взаємодії окремих лексико-граматичних класів слів (частин мови) і властивих їм граматичних категорій і форм вираження, саме так заклавши основу створення майбутньої функційно-категорійної граматики як нового напряму вивчення граматичної системи мови в сучасному мовознавстві. Вагомий внесок О. О. Потебні в граматичну теорію полягає в тому, що він

опрацював теорію граматичної форми і категорії, переосмисливши вчення про частини мови. Він використовує ще один термін для позначення частин мови – *граматичні категорії слів*, інтерпретуючи це поняття так: «Слово містить у собі вказівку на відомий зміст, властивий тільки йому одному і, разом з тим, вказівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються *граматичними категоріями*, під які зміст цього слова підводиться на рівні зі значенням багатьох інших» [*Потебня 1958*: 35]. Можемо припускати, що поняття «граматична категорія» О. О. Потебня ототожнював із поняттям «загальний розряд слів» і розумів його як «частина мови» й «узагальнені граматичні значення» (роду, числа, відмінка тощо). Погляди вченого творчо осмислив О. М. Пєшковський, який вважав частини мови головними граматичними категоріями, всередині яких виділяються менші: рід, число, відмінок, особа тощо [*Пєшковський 1956*: 27]. У сучасному українському мовознавстві ідеї О. О. Потебні розвинулися в новий напрям – функційно-категорійний підхід, теоретично обґрунтований у граматиках І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка [*Вихованець 1992*; *Вихованець та ін. 1983, 2004*; *Загнітко 2006*].

Здобуток О. О. Потебні полягає в тому, що він розробив принципи класифікації частин мови. Учений перший використав принцип семантичної класифікації, звернувши при цьому увагу й на синтаксичний принцип. Найповніше всі слова мови розподіляються на частини мови за синтаксичним принципом залежно від конкретної синтаксичної функції (позиції) слова в реченні. За цим принципом окремі класи слів чітко протиставляються один одному: слова, що виконують функцію (займають позицію) підмета, є іменниками; слова, що виконують функцію присудка – дієсловами; слова, що займають у реченні позицію означення, є прикметниками тощо. Синтаксичні функції частин мови бувають первинними і вторинними. Звідси визначальною для частин мови є первинна синтаксична функція.

Основною ознакою частин мови О. О. Потебня вважав їхнє значення, точніше – специфіку їх реального значення. Він дотримувався погляду, що, оскільки в основі реального значення слова лежить якась ознака названого ним

предмета чи явища, то, зрештою, кожне слово є виразником ознаки, – часто виразно зрозумілої і для сучасного мислення, наприклад, *доброта, білизна, зелень; добрий, білий, зелений; добріти, біліти, зеленіти; добре, біло, зелено*, або вже втраченої, наприклад, *дуб, трава, вода*. Проте наведені приклади свідчать, що слова по-різному виражають ці ознаки. Саме ця особливість, як припускав учений, і лягла в основу визначення частин мови. Відмінність між частинами мови, писав він, полягає «не в змісті, а в способі його представляти» [*Потебня 1958*: 93].

Загальноприйнятий у східнослов'янських граматиках XVIII ст. поділ слів на самостійні і службові О. О. Потебня розглядає по-своєму, називаючи їх «лексичними (речовими) і формальними словами». Учений зазначав: «Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитися на ... дієслово, іменник, прикметник, прислівник як на щось незмінне... Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії постійно змінюються» [*Потебня 1958*: 81]. До лексичних (речових) він зараховує слова, лексичне значення яких у реченні ускладнюється відповідним граматичним значенням: іменники, прикметники, дієслова і прислівники. До формальних слів належать сполучники, прийменники, частки і допоміжні дієслова, які служать показниками функції слів у реченні. Учений припускає також існування речово-формальних слів, до яких належать числівники і займенники. Займенники, за О. О. Потебнею, «можуть бути або іменниками, або прикметниками: *я, ти, він, ми, ви, вони*, незалежно від своєї вказівності, є іменами субстанцій; *той, цей, мій, твій* є прикметниками, іменами ознак, віднесених до субстанцій, позначуваних іншим словом» [*Потебня 1958*: 100].

Різноманітні зв'язки між словами подекуди спричинюються до того, що слова можуть втрачати ознаки однієї частини мови, набувати ознак іншої і переходити до неї. О. О. Потебня вважав, що первісно всі слова мови поділялися на дві лексико-семантичні групи: *якісні*, які називали предмети, якість, обставини тощо та *вказівні*, які не називали явищ дійсності. Давнє ім'я, а також іменники, прикметники і числівники, що виділилися з нього, є словами

якісними. Займенники належать до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції і лише натякають на іменники, прикметники, числівники та прислівники. Давні вказівні слова були займенниками і мали всі ознаки самостійної частини мови. На думку вченого, серед займенників є слова предметні, конкретні, предметно-формальні (*той, цей*) і суто формальні (*я, ти*). Тому він, хоч і не вважав займенник самостійною частиною мови, відносив його до своєрідного лексико-семантичного типу слів, які можна класифікувати за значенням на певні лексико-семантичні групи. Визначальною особливістю семантики займенників є їх абстрактний характер. Займенникам властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке і загальне значення, що й формує абстрактний чи узагальнений характер їх семантики.

І. Р. Вихованець, на відміну від О. О. Потебні, вважає, що займенник не є самостійною частиною мови. За твердженням науковця, на основі формальної подібності до відповідних частин мови ці лексеми слід називати займенниковими словами або займенниковими іменниками (*я, ти, він*) [*Вихованець 1988*: 49–50]; займенниковими прикметниками (*наш, свій, твій*) [*Вихованець 1988*: 162–165]; займенниковими числівниками (*кілька, стільки*) та займенниковими прислівниками (*там, туди, тоді*) [*Вихованець 1988*: 195–196].

О. О. Потебня виділяв також лексико-граматичний розряд прислівників. Інфінітив він відносить до проміжних форм, вказуючи на набуття іменною (з походження) формою, якою є інфінітив, дієслівних ознак.

Критичну оцінку вчення О. О. Потебні про граматичні форми висловив В. В. Виноградов: «...граматична форма у вченні Потебні підпорядковується тому ж принципу суб'єктивно-ідеалістичній індивідуалізації, що і Слово. За Потебнею, форми з різними синтаксичними функціями – різні форми, незважаючи на спільність звукового вираження. Кількість форм визначається кількістю «формальних відтінків значення» [*Виноградов 1975*: 26].

Новий погляд висловлює й обґрунтовує О. О. Потебня також на синтаксичну концепцію, відходячи від традиційного логічного підходу[30]. На той час у філософській граматиці існували два протилежні погляди на організаційний центр речення. Так, у граматиках початку XIX ст. речення розглядали як тричленну конструкцію, а головним членом речення-судження вважали суб'єкт. Предикат у такій побудові частіше виражався іменними частинами мови, а дієслово мало статус периферійної частини мови у зв'язку з його другорядною роллю у конструюванні речення. Однак ця концепція була критично сприйнята О. О. Потебнею, який обстоював погляди на дієслово-предикат як організаційний центр речення. Вони були наслідком нових уявлень про речення як двочленну конструкцію.

Як наголошує В. Ягич, заслуга О. О. Потебні в тому, що він виявився «гідним суперником синтаксису Ф. Міклошича... Його глибокодумні синтаксичні дослідження, які поширилися на всі слов'янські мови... перевищують повнотою і тонкістю спостережень все, що може вказати в цій галузі слов'янське мовознавство» [цит. *за Ковалик 1885*: 159]. На відмінності підходів Ф. Міклошича та О. О. Потебні вказує також Д. М. Овсянико-Куликовський у праці «Изъ синтаксическихъ наблюденій» (1901) [*Овсянико-Куликовскій 1901*].

Граматичні ідеї О. О. Потебні стали основою синтаксичної системи Д. М. Овсянико-Куликовського, визначили напрям синтаксичних спостережень

---

[30] З часу зародження теорії речення аж до II половини XIX ст. панувала логічна концепція речення. У традиційній логіці кожне речення ототожнюється з судженням і визначається як тричленна будова (суб'єкт, предикат і зв'язка). Найбільш широко ця концепція представлена в праці французького філософа і логіка Антуана Арно (фр. *Antoine Arnauld*) та граматиста Клода Лансло (фр. *Claude Lancelot*) «Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal» (1660), у якій синтаксис розглядали як вчення про способи вираження думки, а речення – як мовне вираження судження. Підмет ототожнювався із суб'єктом, присудок з предикатом, складне речення з умовиводом. Поєднання логіки з лінгвістикою, співвіднесення логічних і мовних категорій представлене також у філософських граматиках кінця XVIII – початку XIX ст. Послідовниками універсальної граматики були представники ХФШ І. С. Рижський («Введеніе въ кругъ словесности» 1806); І. Орнатовський («Новѣйшее начертаніе правилъ россійской грамматики, на началахъ всеобщей основанныхъ» 1810); І. Ф. Тимківський («Опытный способъ къ философическому познанію россійскаго языка» 1811) та Л.-Г. Якоб («Начертаніе всеобщей грамматики» 1812).

О. М. Пєшковського, вплинули на граматичні дослідження О. О. Шахматова, М. К. Грунського, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського, М. Ф. Сулими, Є. К. Тимченка, Ю. В. Шевельова.

3.5.3. Речення як об'єкт граматичної концепції О. О. Потебні

У XIX ст. панівними були два напрямки в мовознавстві. Перший – *логіко-граматичний*, представники якого (О. Х. Востоков, Ф. І. Буслаєв, О. О. Дмитрієвський) ототожнювали речення із судженням: «Судження, виражене словами, є реченням» [*Виноградов 1958*: 232]. Присудок, на переконання лінгвістів логіко-граматичної школи, був основним і обов'язковим членом речення, а підмет – ні. Функц ію підмета могла виконувати дієслівна зв'язка бути (єсть), яка, на думку Ф. І. Буслаєва, «за своїм значенням нагадує іменник, що вказує на існування або буття як самого предмета, так і його ознаки» [*Буслаевъ 1896*: 116]. З-поміж усіх двочленних присудкових речень вирізнялися безособові речення, які Ф. І. Буслаєв характеризував так: «Речення називають безособовим, коли присудок не має при собі наявного означуваного підмета, який можна би було вжити в називному відмінку, наприклад: світає, смеркає, хочеться, шукається та ін.» [*Буслаевъ 1896*: 117].

Прихильники другого лінгвістичного напряму – *психологічного* (О. О. Потебня, Д. М. Овсянико-Куликовський) – речення розглядали як психологічне (а не логічне) судження, виражене за допомогою слів, яке «зв'язує дві одиниці мислення: пояснюване (психологічний суб'єкт) і те, що пояснює (психологічний предикат)» [*Потебня 1958*: 81]. У їхньому розумінні присудок або ж предикат є основним виразником думки і без нього «не може бути речення, при тому як всі інші члени можуть бути відсутніми» [*Овсянико-Куликовскій 1912*: 52]. Окрім того, порівнюючи розвиток структури речення в індоєвропейських мовах, О. О. Потебня визначає *verbum finitum* як «minimum того, що повинно перебувати в основі речень цих мов» [*Потебня 1958*: 84].

Такий підхід дав змогу представникам історико-психологічної школи обґрунтувати функціонування односкладних дієслівних речень у мові.

Вчений послідовно з'ясовує відмінності між реченням і судженням. Як стверджував О. О. Потебня, граматичне речення не тотожне і не паралельне логічному судженню, виявляючи такі дві суттєві риси логіки на відміну від мовознавства: 1. Логіка є наукою гіпотетичною, а мовознавство, навпаки, належить до історичних наук; 2. Логіка є найбільш формальною з наук. Вона судить про всяку думку, що належить до якої-небудь галузі знань, тому що всяка думка допускає однобічну логічну перевірку: згоду чи незгоду з вимогами тотожності думки самої з собою» [*Потебня 1958*: т. 1–2: 68–70].

Як зазначав дослідник, відповідно до різних етапів (стадій) розвитку мислення людини-мовця паралельно формувалися відповідні стадії у розвитку і вдосконалюванні структурних типів речення в тісному органічному зв'язку з поступовим становленням частин мови у мовній дійсності. Учений-синтаксист визначив дві основні стадії у процесі становлення і розвитку синтаксичної структури мови – номінативної і дієслівної будови з двома ступенями у кожній.

Вчений формулює своє визначення речення, як граматичної структури «що виражає психологічне судження, тобто поєднання двох уявлень, які утворюють складне уявлення» [*Потебня 1958*: 22–23]. Погляди О. О. Потебні на суть структури речення систематизував Ф. М. Березін: «1) речення є граматичною структурою, тобто воно являє собою формальне ціле, і нічого, крім форми, не містить; 2) у визначення членів речення повинно входити поняття частин мови, бо ці категорії взаємно передбачають одна одну; 3) первісне конкретне мислення передбачає синтетичний підхід до поняття речення; 4) найголовніший і найнеобхідніший елемент речення – його предикативність, яку Потебня розумів як здатність присудка поєднуватися із підметом для утворення речення; головним носієм предикативності із членів речення є присудок, як із частин мови – дієслово; 5) предикативність, за Потебнею, є ядром речення. Підмет у реченні може бути відсутнім, дієслово ж – ніколи; 6) із вказівки на предикативність як на ядро речення випливає

висновок про те, що тільки присудок у реченні і дієслово як частина мови визначається самостійно. Решта частин мови визначається за їх зв'язком із дієсловом, а члени речення – за зв'язком із присудком» [*Березин 1976*: 48].

У центрі синтаксичної концепції О. О. Потебні, яка сформувалася в процесі дослідження закономірностей розвитку східнослов'янського синтаксису, стоїть дієслово: «Дієслово створює речення, сполучник і відносний займенник пов'язують речення у вищі і більш складні одиниці» [*Потебня 1958*: 60–61]. Основною ознакою речення О. О. Потебня визначав дієслівність, подекуди ототожнюючи дієслово із присудком. Водночас детальне вивчення взаємодії члена речення й частини мови дало змогу вченому створити змістовну теорію еволюції дієслова та розвитку речення дієслівного типу.

Зв'язок лексичних і граматичних властивостей дієслова, зумовлений самою його природою, відображено в ідеї дієслівної транзитивності, що бере свій початок у давніх граматиках. Розвиваючи цю ідею, О. О. Потебня вказує на закладену в дієслові вимогу об'єкта. Опускаючи додаток при об'єктивному дієслові, ми не перетворюємо це дієслово на суб'єктивне, тому що, зовсім не змінюючи цим самого дієслова, ми, так би мовити, залишаємо при ньому порожнє місце для об'єкта.

Твердження О. О. Потебні «Речення неможливе без дієслова» творчо сприйняли граматисти східнослов'янських мов. Постійне акцентування ними ролі дієслова в реченні поступово привело до більш широкого розуміння дієслівності-присудковості – до визначення предикативності як головної ознаки речення, а дієслова-предиката як основного і єдиного організаційного центру синтаксичної конструкції. Цю думку розвиває у праці «Синтаксис і стилістична семантика» (1982) С. Я. Єрмоленко: «Широкі можливості вираження змісту, його відтінків у плані комунікативного спрямування висловлення закладені в зміні синтаксичних форм і зав'язків, у виборі предикатів, навколо яких формується семантична структура речення» [*Єрмоленко 1982*: 12].

Сучасні українські дослідники обґрунтовують морфологічно-синтаксичний статус дієслова. Зокрема А. П. Загнітко зауважує, що дієслово

виконує роль «вершини, до якої зводиться врешті-решт вся мережа послідовно розгалужених синтаксичних зв'язків (за вербоцентричною теорією). Саме в цьому сенсі дієслово визначає, передбачає синтаксис фрази. Але існує і зворотна залежність: суб'єктно-об'єктні відношення постають дуже важливими для власної лексичної семантики дієслова. Основний обсяг суб'єктно-об'єктних відношень покривається такими поняттями, як перехідність, зворотність, стан, що пов'язані між собою настільки тісно, що граматична наука найчастіше не розмежовує їх. Вирішення теоретичних проблем перехідності, зворотності, стану є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але і для опису загальної структури мови» [*Загнітко 2014*: 105]. В основі класифікації односкладних речень, на думку С. Я. Єрмоленко, лежить розмежування простих синтаксичних одиниць спочатку на дієслівні та бездієслівні, а потім у межах кожної із груп на всі можливі односкладні, двоскладні та неповні їх варіанти. Адже, «бездієслівні конструкції та відповідні дієслівні (з повнозначним дієсловом) характеризуються різним відношенням до об'єктивної дійсності, відтінками загальної семантики і неоднаковою синтаксичною експресією» [*Єрмоленко 1975*: 144–145].

На принциповому значенні ідей О. О. Потебні про зв'язок форми та значення, змістових відношень та синтаксичних форм і зв'язків наголошує Л. А. Булаховський. За висловом ученого, О. О. Потебня «завжди зводить місток між лексикою (семантикою) і синтаксисом» [*Булаховський 1952*: 20]. «Немає форми, писав О. О. Потебня, присутність і функції якої можна було б визначити якось інакше, а не за змістом, тобто за зв'язком з іншими словами і формами в мовленні і мові»; «синтаксичні відношення форми завжди погоджені з нею», її ідентифікують за цими відношеннями [*Потебня 1958*: 45, 50–51].

На цих принципах ґрунтується сучасне розуміння поняття «валентності» – у ньому поєднано і семантичний, і синтаксичний аспекти сполучуваності слів, а в теорії валентності відображені теоретичні узагальнення з питань лексичної семантики, словотвору, морфології та синтаксису. Застосування

О. О. Потебнею «комбінованої семантико-граматичної методики дослідження … сприяло розширенню та удосконаленню аналізу, розмежуванню власне семантичних та семантико-синтаксичних критеріїв, визначенню тих процесів, які сьогодні розглядаються, зокрема, в аспекті глибинного синтаксису» [*Кононенко 1985*: 120].

У своєму вченні О. О. Потебня постійно звертається до механізмів словосполучення, характеру відношень та зв'язків у реченні між присудком і обставиною, присудком і додатком. Спостереження та висновки, зроблені ним щодо сутності керування, пов'язані з положеннями теорії валентності про передбачуваний і непередбачуваний, обов'язковий та необов'язковий зв'язок між предикатом і залежними компонентами. «Коли ж слово, – пише О. О. Потебня, – при якому стоїть додаток, само по собі не вказує на відмінок додатка, то тут про керування не може бути й мови. Інакше кажучи, зв'язок між словом, при якому стоїть додаток, і самим додатком може бути найтіснішим і більш віддаленим» [*Потебня 1958*: 120]. На думку О. І. Білодіда, тут О. О. Потебня вперше у вітчизняному мовознавстві робить важливий теоретичний висновок: другорядні члени речення (залежні компоненти) «не можна підвести під рубрики узгодження, керування і відсутності того й другого, треба вивчати усю складну систему зв'язків між словами – від найтісніших до найвіддаленіших» [*Білодід О. 1977, № 2*: 169].

Розглядаючи зв'язок керування, учений зробив і певні висновки щодо погодженості прийменниково-іменникової форми з префіксом дієслова: «У керуванні залежність може бути названа уподібненням. Коли при дійсному дієслові ставимо знахідний прямого об'єкта … або при дієслові префіксованому ім'я з таким же самим або відповідним прийменником («увійти в місто / вийти з міста»), то хіба це не узгодження, не уподібнення відмінка значенню дієслова?» [*Потебня 1958*: 75].

Питання повної та неповної префіксально-прийменникової кореляції сьогодні є актуальним у дослідженні валентної рамки префіксальних дієслів і семантико-синтаксичних відношень між компонентами предикатно-

аргументного комплексу. О. О. Потебня зробив свій внесок і в інтерпретацію синтаксичних функцій відмінкових форм, обґрунтувавши їх співвіднесеність передусім із семантикою та іншими категорійними ознаками дієслова-присудка, наприклад, орудний предмета, що діє, як орудний знаряддя поряд із дієсловом пасивного стану, знахідний об'єкта поряд із «дійсними» дієсловами тощо. Загалом же, теоретичні положення та принципи аналізу, запропоновані О. О. Потебнею, стали методологічними для граматичної науки. Ґрунтовна та принципово нова теорія О. О. Потебні, маючи значний вплив на розвиток усіх розділів синтаксичної науки, склала підґрунтя і для розвитку багатьох положень теорії валентності.

Ю. В. Шевельов вважав працю О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике» (ИЗРГ) епохальною в історії слов'янського мовознавства: «Ґрандіозний задум цієї книги був – через аналізу залишків передісторичного стану в історично засвідчених етапах розвитку слов'янських і балтицьких мов – показати постання частин мови з давнішого недиференційованого стану (реконструйованого Потебнею) на тлі еволюції мислення (хай цей паралелізм розвитку мислення й мови не завжди був повний чи абсолютний). ИЗРГ… були віхами в розвитку Потебні-мовознавця, як і розвитку слов'янського й загального мовознавства. Уже 1895 р. Шахматов визнав революційний характер цих праць Потебні і впливу, який вони матимуть на (слов'янське) мовознавство в цілому… Справді, цей вплив був такої глибини, що можна говорити про дві епохи лінгвістичної думки: перед публікацією праці Потебні і після того» [*Шевельов 1992*: 44].

Наприкінці XIX ст. починається важливий етап розвитку синтаксичної науки. Він характеризується дальшою увагою до філософської граматики, що ґрунтується на поєднанні логіки з лінгвістикою, співвіднесенні логічних і мовних категорій. Учення О. О. Потебні про сутність основних понять граматики та їх термінологічне вираження (зокрема граматичне значення, граматична форма, граматична категорія) знайшло плідне продовження, конкретизацію й розвиток у наукових дослідженнях наступного XX ст. та

особливо початку XXI ст., коли розпочалася робота над створенням академічної граматики української мови нового покоління із залученням досягнень вітчизняної і світової мовознавчої науки. У зазначеній праці (ИЗРГ) О. О. Потебня накреслив шляхи науково-теоретичного осмислення процесу взаємодії окремих лексико-граматичних класів слів (частин мови) і властивих їм граматичних категорій і форм вираження, заклавши підґрунтя створення майбутньої функційно-категорійної граматики як нового напрямку у вивченні граматичної системи мови в сучасному українському мовознавстві.

Погляди О. О. Потебні формувалися під впливом В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя, він поєднував у собі філософа мови і фахівця з історії слов'янських мов і російської граматики. Вчений вивчав проблеми співвідношення мови і мислення, їх історичного взаємозв'язку, розробляв питання історичної семантики та етимології. Важливе значення мала розроблена ним концепція граматичної форми, основана як на формальних, так і на семантичних критеріях. У вітчизняній традиції закріпилося також сформульоване ним поняття «внутрішньої форми слова». У межах школи активно вивчали слов'янські, перш за все східнослов'янські мови (наріччя). Вчені школи сформували східнослов'янську діалектологію як самостійну дисципліну, заклали основи вітчизняної україністики. Розробили оригінальні синтаксичні концепції. Характерний для Харківської школи психологічний підхід до явищ мови, послідовне врахування семантики, інтерес до розроблення питань лінгвістики у взаємозв'яку з етнографією, літературознавством і фольклористикою сприяв зародженню нових галузей лінгвістики і літературознавства.

3.6. Науково-теоретичне значення праць потебнянців

3.6.1. Погляд на особистість вченого та його наукову спадщину

Наукова перспектива, закладена працями О. О. Потебні, відкрила перед дослідниками нові напрями творчих пошуків. Свідченням цього є діяльність наукової школи О. О. Потебні кінця XIX – початку XX ст., висвітлена в працях його учнів: Д. М. Овсянико-Куликовського, А. Г. Горнфельда, В. І Харцієва, Б. М. Ляпунова, М. Ф. Сумцова, О. О. Ветухова. Однак спершу перед науковцями постало ряд завдань, які потребували невідкладного вирішення: необхідно було опрацювати рукописну спадщину вчителя, видати його твори та здійснити науковий аналіз його лінгвістичних концепцій. Учні О. О. Потебні основне своє покликання вбачали не в повідомленні нових фактів із життя вченого, а в поширенні його вчення, оскільки «…погляди Потебні, його думки, наукові теорії й відкриття настільки важливі, що їх оприлюднення і поширення повинно внести свіжі струмені світла і життя в історію літератури, у художню критику в галузь мистецтв узагалі і навіть у сучасну філософію, не кажучи вже про спеціальні галузі знання, у яких професор був справжнім володарем» [*Ветухов 1898*: 1–2][31].

Підбиваючи підсумки зробленого за перше десятиріччя після смерті О. О. Потебні (опрацювання рукописів ученого; перевидання праці «Мысль и языкъ» (1892); видання курсу «Изъ лекцій по теоріи словесности: Басня. Пословица. Поговорка» (1894), статті «Языкъ и народность» (1896) та рецензії на дисертацію О. І. Соболевського (1896)), О. В. Ветухов уважає за необхідне звести воєдино зроблене прихильниками й учнями О. О. Потебні, щоб широке коло знавців його духовної спадщини зростало, щоб виросло покоління, «вихованe на нових поняттях про відношення слова до думки».

---

[31] У статтях О. В. Ветухова «А. А. Потебня» (1896), «А. А. Потебня» [*Ветуховъ 1898*], «Акад. М. Сумцов та потебніянство» [*Ветухов 1924*], «До розуміння Потебні (критично-бібліографічні уваги)» [*Ветухов 1926*] схарактеризовано постать О. О. Потебні на тлі Харківської філологічної школи й наукової думки зазначеного періоду.

Передусім, дослідники вважали за необхідне залишити для нас образ очільника школи. З їхніх спогадів постає розлога характеристика О. О. Потебні як Ученого, Мислителя і Педагога-майстра. Спираючись на аналіз автобіографічних відомостей О. О. Потебні, на спогади його учнів (А. Г. Горнфельда, В. І Харцієва, Б. М. Ляпунова, Д. М. Овсянико-Куликовського, М. Ф. Сумцова), відгуки професорів Харківського університету І. І. Срезневського, І. В. Нетушила та ін., О. В. Ветухов створив психологічний портрет О. О. Потебні. Зокрема, відзначаючи ті риси вченого, які вивищували його над сучасниками, він зауважує: «Потебня – особистість геніальна, тому він у своєму розвиткові в деяких галузях думки швидше за інших пройшов ті стадії, у які думка середньої сучасної людини частково вступила, частково вступає, а до дечого лише готується» [*Ветухов 1898*: 9]. Ясність, строгість і оригінальність думки, заглибленість та надзвичайна зосередженість, самовіддана діяльність професора як очільника ХІФТу привертали увагу й захоплювали не лише філологів та й не тільки в Україні.

Розкриваючи творчу лабораторію Потебні-мислителя очима його учнів, науковець наголошує на значенні постаті Потебні-учителя «у найвищому, найкращому значенні цього слова», натхненна мова якого «давала їм крила для злетів їхньої думки, і вони насолоджувалися запашним ароматом у саду творчому свого наставника» [*Ветухов 1923*: І: 110].

Через «спогади та праці цих ранніх потебніанців» [*Ветухов 1923*: І: 110] та завдяки активній популяризації творчості О. О. Потебні до кола його прихильників долучалося щораз більше представників різних наукових і творчих сфер: письменник Андрєй Бєлий; математик Г. О. Грузинцев (син професора фізики Харківського університету О. П. Грузинцева); російські філологи Л. П. Якубінський, В. М. Жирмунський; письменник і кіносценарист В. Б. Шкловський; філологи й педагоги О. М. Лебедєв та І. П. Плотников, які на сторінках започаткованих ними журналів «Родной язык в школе» (з 1914 р.) і «Народное Просвещение» (1918–1930) пропагували ідеї і методи О. О. Потебні [*Шкловский 1919; Плотников 1921, 1939*].

З огляду на світоглядну роль мови вчення О. О. Потебні мало визначальний вплив не лише на мовознавство, а й на точні науки (де під впливом теорії О. О. Потебні відбулося перегрупування класів наук): «мовознавство посіло провідне місце серед *точних* наук; воно зріднилося передусім із природознавством; тепер уже без знання, скажімо, вчення Потебні про взаємовплив логіки і граматики, важко трактувати й математичну логіку…» [*Ветухов 1923*: I: 112]. У медицині теж важливим є вчення про структуру мовлення та історію розвитку мови, як і в мовознавстві важливою є фізіологія мовленнєвого процесу.

Найважливішим здобутком О. О. Потебні, здійсненим на основі строгого аналізу мовних явищ та із залученням різноманітних відомостей із неосяжною кількістю фактів мови, є висновок про те, що *творчість* (зокрема мистецтво) не тотожні з пізнанням. Як стверджує О. В. Ветухов, до класичного мовознавства увійшло твердження: «художній твір ні в якому випадку не дорівнює арифметичній кількості його складників, а неодмінно більший за них, оскільки до нього ввійшла нова велика сила – труд творця» [*Ветухов 1923*: I: 112]. Важливою є також думка вченого про те, що *символізм мови* полягає у її поетичності. Оскільки джерело наукового і художнього мислення одне – мовна творчість, – це вносить новий погляд на теорію взаємозв'язків цих здавалось би різних сфер пізнання: «творча енергія породжує слово, усвідомлюване як думка, а поетична енергія народів, яка виражається в тропах і фігурах, породжує міф, усвідомлюваний як світогляд» [*Ветухов 1923*: I: 112]. У зв'язку з цим, завначає О. В. Ветухов, погоджуючись з Андрєєм Бєлим, «погляди В'ячеслава Іванова на походження міфу з художнього символу, Брюсова – на самоцінність слів і словесних сполук, є прямим продовженням, а іноді лиш переспівом думки Потебні» [*Ветухов 1923*: I: 112]. О. О. Потебню вважають засновником так званого «формального» методу не лише в галузі граматики, а й у сфері історико-літературних досліджень, які мають базуватися на історико-порівняльній основі, з урахуванням біографічного матеріалу, історії

літературних шкіл і традицій, літературної хронології, історії стилю [*Ветухов 1923*: I: 112–113].

Дослідник привертає увагу мовознавців до проблем, актуальних і для сучасного мовознавства: пуризму, запозичень і мовних покручів типу «чашотрубочка, часопелюстка, правомірний тощо». О. О. Потебня наголошував на тому, що: «Прогресивність і консерватизм – це вдих і видих людської думки. Пуризм настільки ж важливий і потрібний в еволюції мови, як і відчайдушна творчість, але ні те, ні інше не створює величі мови, ні її розквіту… Мова перелому, мова переходу від одних культурно-побутових форм до інших, звичайно святотатственно порушує правила граматики і стилістики, – це його (пуризму. – *О. Ч.*) стихія… Показником культури є не ці новинки – їх скрізь досить, але ставлення до них верхів – грамотність цих верхів. Не можна загородити потік, але можна спрямувати його. Не можна викоренити ні вульгарне тяжіння до нових словечок, ні озлоблену ненависть до нового слова, але можна навчити людей розумно і дбайливо ставитися до своєї мови» [*Ветухов 1923*: I: 115–116].

Уміщуючи короткі відомості про те, що зроблено в Харкові та його університетських колах із нагоди 30-річчя з дня смерті О. О. Потебні, О. В. Ветухов зазначає, що за підтримки наркома освіти Г. Ф. Гринька напрацьовано Положення про особливий університетський орган для вивчення духовної спадщини О. О. Потебні. Так, у 1920 р. при Наркопросі і Українській Академії Наук створено «Редакційний комітет для видання повного зібрання творів О. Потебні». У першому томі цього видання заплановано вмістити працю О. О. Потебні «Мысль и языкъ», яка на той час мала три видання, зі вступною статтею А. Г. Горнфельда, який однак через хворобу не зміг виконати обіцянки. Тоді Комітет доручив цю справу В. І. Харцієву. Книга з'явилася у світ в Одесі 1922 р. стараннями та за загальною редакцією Б. М. Ляпунова. Одночасно підготовлено до друку і другий том творів О. О. Потебні – ранні праці з етнографії та фольклору зі вступною статтею М. Ф. Сумцова, яке

затримали через типографські друкарські недогляди недоліки[32]. О. В. Ветухов також зазначає, що на всеукраїнському рівні створено програму курсу «Соціальні основи мови та літератури», присвяченого ідеям великого філософа-мовознавця, який із 1921 р. Наркомпрос започатковує в ХІНО як «обов'язковий для всіх відділень факпрофобра» [*Ветухов 1923*: II: 108].

Вагома роль у поширенні вчення О. О. Потебні належить його учневі А. Г. Горнфельду[33]. Зі сторінок його спогадів, за словами О. В. Ветухова, немов оживає постать Учителя «із піднесеним, воістину людяним світоспогляданням», характерною особливістю наукової системи якого було «мислення в образах». Особистість ученого виявкравлена так: «…до чужої думки він завжди вмів ставитися з тим високо академічним тактом, що властивий лише людям, які стоять на висоті знання… Визначаючи мистецтво, як мислення в образах, він викладав тривалу й складну історію мови; слово ставало в цій історії продуктом послідовних переходів думки, де кожен перехід був створенням нового образу: історія мови ставала історією мистецтва і поетичний вислів ставав не матеріалом, не окрасою мовлення, а самостійною елементарною, найпростішою формою художньої творчості» [*Ветухов 1898*: 19–20].

---

[32] Коли в 1926 р. вийшов перший із запланованих томів зібрання творів О. О. Потебні, Потебнянський Комітет було піддано необґрунтованій критиці у статтях В. Петрова «Потебня й Лотце» (1924) та І. Айзенштока «Потебня і ми» (1926). Зокрема останній заявив, що наука історії літератури може будуватися і без О. О. Потебні. О. І. Білецький, попри навчання в Харківському університеті, стверджував, що не вважає себе потебнянцем, і впевнений, що потебнянство стояло на заваді побудови науки про історію літератури [*Белецкий 1964*: 18].

[33] А. Г. Горнфельд (1867–1941) – літературознавець, перекладач, літературний критик і публіцист, відомий як послідовник ідей О. О. Потебні. Спочатку навчався на юридичному факультеті Харківського університету. Випадково потрапивши на лекцію О. О. Потебні, прослухав й інші лекції вченого з теорії словесності та став одним із прихильників і послідовників його ідей. Згодом вступив на філологічний факультет. У 1891–1893 рр. продовжував навчання в Берлінському університеті, слухаючи курс психології М. Лацаруса, досліджував питання літературної творчості. Автор статей із теорії словесності, зокрема й для енциклопедичного словника Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона. Відомий працями «Муки слова» (1906) і «Пути творчества» (1922), «Новые словечки и старые слова» (1922) про мовний пуризм, у яких розвинув ідею психології творчості як безперервного процесу, основаного на антиномії знака й позначуваного, мистецтва як однієї з форм пізнання.

О. В. Ветухов цитує також працю В. І. Харцієва «Спогади про О. О. Потебню» (1892), де схарактеризовано риси педагогічної творчості видатного науковця – динамізм і логіка спілкування; діалогічна манера оповіді; прийом запитань і відповідей: «Не знаю, як відкривав Потебня свої курси в минулому; у тих, які він читав в останні роки, не було узагальнених вступних зауваг, що складають необхідну частину університетських викладів. Професор, немов уникаючи витрачання часу, поспішав увести своїх слухачів в коло накреслених ним для нового курсу питань, і цей курс, як епічна пісня, починався не *ab ovo*, не із сухих генеалогічних подробиць, а із середини. – Що таке російська мова? Яке визначення дають їй звичайно?» запитував Олександр Опанасович, голосом, тоном мовлення, усією своєю фігурою даючи відчути, що розмова буде про щось важливе, серйозне» [*Ветухов 1898*: 25]. У лекціях домінував евристичний метод навчання – від простого до складного, від часткового до загального: «…питання про користь граматики зводиться до питання про користь історії, вищим положенням якої він вважає думку про братерство народів, про єдність людства. Завдання теоретичного знання мови загалом і граматики зокрема професор вважав у тому, щоб довести до свідомості мету, що її ставить мова, і засоби, за допомогою яких досягають цієї мети… Мова – це не факт, а діяльність, спрямована на перетворення матерії звуків для цілей думки, і що в різних мовах цілі ці досягаються різними шляхами, визначаючи національний їх характер, професор вивів звідси положення, що *мовознавство націоналістичне* і що нашою метою повинно бути вивчення особливостей укладання думок у російській мові… Знання мають форми, які залежать від форм мови, творчих і створюваних; такими є слово, речення, частина мови… Зі зміною граматичних розрядів змінюються і розряди думки» [*Ветухов 1898*: 25]. На думку В. І. Харцієва[34], основне значення праць О. О. Потебні є не лише науковим, а й глибоко моральним: «Якщо

[34] Варто зазначити, що В. І. Харцієв творчо розвинув міфопоетичну теорію вченого в працях «Основы поэтики А. А. Потебни» (1910), «Элементарные формы поэзіи» (1911), «Что такое проза?» (1911), «Мифотворчество, поэзія и наука» (1914) та ін., а також у методичних працях: «Психологія поэтическаго образа въ примененіи къ воспитанію» (1911).

зібрати воєдино те, що давали уроки О. О. Потебні в моральному плані, то в серцях колишніх студентів передусім виділялися дві великі заповіді: про ставлення до минулого і сучасного» [*Ветухов 1898*: 25].

Вагомою видається О. В. Ветухову оцінка О. О. Потебні як особистості, здійснена Д. М. Овсянико-Куликовським[35] у статті «Потебня какъ языковѣдъ-мыслитель» (1893): «Для нього розумова праця була справою життя: він говорив тільки про те, що переживав, тому кожна його стаття, кожна замітка має на собі відображення його світогляду – цілісного, стрункого і оптимістично-здорового… Знайомлячись із загальним світорозумінням Потебні, бачиш в кожному його творі відповідь на болюче питання, – відповідь цікаву не лише як вирішення питання, а як дороговказ, куди і як іти, вирішуючи відоме питання загалом» [*Ветухов 1898*: 45–46].

У зазначеній статті О. В. Ветухова акцентовано також на деяких рисах, властивих працям представників ХФШ, які сформувалися під впливом О. О. Потебні: аргументованість і докладність опису, багатство фактажу та еволюційний історизм.

О. В. Ветухов відзначає високу оцінку граматичних праць О. О. Потебні серед наукової спільноти. Так, І. І. Срезневський у 1876 р. здійснив аналіз класичної роботи «Изъ записокъ по русской грамматике» (1974), відзначаючи її новаторський характер. А. С. Будилович у статті «А. А. Потебня (отрывокъ изъ некролога)», надрукованій в журналі «Славянское обозреніе» (1892), називає О. О. Потебню першим серед учених, які займалися питаннями російської та слов'янської філології, що проник у глибину синтаксичних явищ, створивши

[35] Як учень і послідовник О. О. Потебні Д. М. Овсянико-Куликовський належав до психологічного напряму в мовознавстві («О значеніи научнаго языкознанія для психологіи мысли» 1901), вивчав проблеми лінгвістики у взаємодії з питаннями психології, художнього мислення та літературної творчості («Языкъ и искусство» 1896), застосовував теорію О. О. Потебні, аналізуючи творчість російських класиків («Н. В. Гоголь», «Л. Н. Толстой», «И. С. Тургенев», «Этюды о творчестве А. П. Чехова» та ін.). Харківський період діяльності Д. М. Овсянико-Куликовського (1888–1905) ознаменований дальшим розробленням проблем теорії і психології художньої творчості («Вопросы психологіи творчества» 1902). За його участі в Харкові започатковано видання наукових збірників «Вопросы теории и психологии творчества» (1907–1923) [*Черемська 2016*: 102–103].

засади граматичного синтаксису, який бере початок від форм окремої мови і перевіряється прикладами історичного і порівняльного мовознавства. За твердженням І. В. Нетушила, характерною рисою граматичних досліджень О. О. Потебні є дивовижне вміння вносити в порівняльну граматику елементи філософії мови, майстерне поєднання історико-порівняльного і філософського напрямів, яке рідко трапляється в мовознавстві [*Ветухов 1898*: 39]. Б. М. Ляпунов у статті «Памяти А. А. Потебни» (1892) розподілив граматичні праці О. О. Потебні на фонетичні, фонетико-діалектичні, етимологічні, семасіологічні та синтаксичні, вказуючи на їхню взаємозумовлену цілісність, оскільки етимологічний і синтаксичний погляд на мову, – це не дві частини граматики, а лише два різні погляди на мову: синтаксичний погляд є описовим, а етимологічний – історичним. Такий глибинний погляд на мовні явища, спричинений різнобічністю і глибиною Потебні-філолога старого типу, при чому «різнобічність не робила його поверховим, чим і позначений його прекрасний, незвичайний дар, оскільки глибина у поєднанні з різнобічністю дається дуже небагатьом» [*Ветухов 1898*: 39].

Для охочих заглибитися в творчу лабораторію О. О. Потебні О. В. Ветухов здійснив бібліографічний опис спадщини вченого й наукової потебніани, представленої у двох додатках наприкінці статті «А. А. Потебня (29 ноября 1891 года)». Додаток А містить «Списокъ печатныхъ трудовъ А. А. Потебни, съ попутными указаніями главнѣйшихъ рецензій о нихъ и популярныхъ статей на тѣ же темы»; додаток Б містить «Списокъ трудовъ А. А. Потебни, остающихся ненапечатанными» [*Ветухов 1898*: 47–59].

На відміну від граматичних праць, на той час іще не дістали глибокого висвітлення праці О. О. Потебні з народної словесності та поетики [*Ветухов 1898*: 41]. Однак у статті «Акад. М. Сумцов та потебніянство» (1924) О. В. Ветухов акцентує увагу на значному поступі в цій галузі, що засвідчує потебнянська наукова спадщина цього діяльного учня і послідовника О. О. Потебні [*Ветухов 1924*: 1].

Чимало зусиль доклали учні О. О. Потебні для впорядкування та поширення його теоретичних і практичних ідей.

М. Ф. Сумцов як член Потебніянського Комітету, створеного у вересні 1920 р. задля впорядкування рукописів, матеріалів до біографії вченого, його наукової спадщини та підготовки до видання повного зібрання творів у 20-ти томах, бере участь у розробленні плану цього видання, залучає все більше коло осіб до праці в Комітеті, подає проєкт про створення спеціальної бібліотеки при Комітеті, заступає його голову, на кожному засіданні робить повідомлення про нові матеріали до життєпису та характеристики діяльності О. О. Потебні.

Живе зацікавлення особою вченого та його працями М. Ф. Сумцов проявляв ще з 1887 р., з появою першої присвяченої Вчителю статті «Тридцятиліття службової діяльності Потебні», опублікованої в «Кіевской старинѣ». Із цього часу потебніана М. Ф. Сумцова активно зростає[36]. Учений пише некрологи з нагоди смерті О. О. Потебні у вітчизняних і закордонних виданнях, статті в енциклопедичних словниках, ювілейних збірниках Харківського університету; публікує цінні спогади про прилюдні доповіді О. О. Потебні про Ф. Достоєвського та Л. Толстого, виступ про Т. Шевченка та лекції про Г. Сковороду, Г. Квітку-Основ'яненка. І зрештою пише й видає в останній рік свого життя працю «Велетень думки й слова» (1922). Варто зазначити, що в першому з підготованих Комітетом двох томів творів О. О. Потебні вчений написав вступну статтю «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1924).

У збірнику «Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури» за 1926 р., виданому з нагоди увіковічнення 35-ї

---

[36] М. Ф. Сумцов був також великим послідовником ідей О. О. Потебні. Під впливом Учителя здійснив спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів на основі порівняльних студій («Очеркъ исторіи христіанской демонологіи» (1874, не була надрукована), «Очеркъ исторіи колдовства въ Западной Европѣ» (1878), «О славянскихъ народныхъ воззреніяхъ на новорожденнаго ребенка» (1880), «Женитьба свѣчки» (1880), «Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журилѣ» (1885), «Религіозно-мифическое значеніе малорусской свадьбы» (1885), «Туръ въ народной словесности» (1887), «Культурные переживанія» (1889-1890) та ін.

річниці з дня смерті О. О. Потебні, вміщено статтю О. В. Ветухова «До розуміння Потебні (критично-бібліографічні уваги)». Вона присвячена критичному оглядові потебніани початку 1920-х років у галузі історії, філософії та літературознавства. О. В. Ветухов відзначає провідні аспекти праць Д. І. Багалія та Т. І. Райнова, присвячених творчому доробку О. О. Потебні, аналізує працю проф. С. Ю. Семковського «Марксизм та національна проблема» (1923); дві статті проф. А. П. Машкіна «А. Потебня» (1921) і «На шляху до наукової естетики» (1922); роботу В. Коряка «До питання про схему української літератури» (1922); гостро полемізує з автором статті «Потебня й Лотце» (1924) Віктором Петровим. У збірнику вперше опубліковано також статтю О. О. Потебні «Частное при общем» [*НЗ 1926*].

На особливу увагу заслуговує, на думку О. В. Ветухова, намагання Д. І. Багалія виявити основу українських симпатій О. О. Потебні, поглядів ученого щодо національного поступу українства. Історик представляє портрет науковця на тлі соціально-історичних умов, зокрема реформи 1861 р., яка не задовольнила суспільство й призвела до активізації народницького руху, виникнення «Громади», у якій бере участь молодий О. О. Потебня. До характерних рис ученого-мислителя Д. І. Багалій відносить особливу здатність глибоко розуміти оточення, напрями поступу, шляхи та способи національного самовизначення, підтверджуючи думку цитатою з листування О. О. Потебні й І. Бєлікова: «Студентам треба перш за все стати українцями, а потім піклуватися про те, щоб зробити й університет українським» [*Ветухов 1926*: 12].

Філософські праці 20–30-х років, присвячені О. О. Потебні, за винятком дослідження Т. І. Райнова[37], були позначені намаганням поєднати

[37] Російський філософ Т. І. Райнов, який познайомився з ученням О. О. Потебні через свого вчителя Д. М. Овсянико-Куликовського, у своїй монографії «Александр Афанасьевич Потебня» (Петроград, 1924), характеризує вченого на тлі російської науки 60–80-х років XIX ст. Даючи високу оцінку постаті О. О. Потебні як науковця, він відзначав, що мовознавець виявляв хист до постановки принципових питань науки, зокрема не тільки створив перший нарис еволюції граматичних форм мови у зв'язку з еволюцією форм пізнання, але й окреслив психологію художнього і наукового мислення. Осягнувши

непоєднуване: ідеалістичну лінгвософію мовознавця з теорією історичного матеріалізму [*Райнов 1924*]. Надходив період кінця двадцятих, коли погляди українських мовознавців піддавали ревізії. Тогочасні радянські філософи спиралися на теорію діалектичного та історичного матеріалізму як на єдино можливий тип філософської рефлексії. Деякі мовознавці також стали висловлювати думки про те, що окремі ідеї О. О. Потебні вже застаріли, і що «не на Потебні будується нову філософію мови і нову поетику»[38]. У цей час відбувається поворот до філософії бюрократичного централізму (політизації, підпорядкованій змісту принципу партійності). Філософія стала інтерпретатором і пропагандистом реальності в спрощеному, доступному, інколи спотвореному вигляді, що викликало цілком природнє несприйняття з боку вчених, зокрема представників наукової школи О. О. Потебні.

Особливу увагу О. В. Ветухова привернула спроба письменника й культуролога Віктора Петрова виявити так звані слабкі сторони теорії О. О. Потебні, зокрема вказати на існування начебто численних запозичень у праці «Мысль и языкъ» з творів В. фон Гумбольдта, Р. Лотце і Г. Штайнталя. Така ревізія зазначеної роботи свідчила про назрівання глибоких суперечностей у наукових підходах до теоретичних засад О. О. Потебні і вказувала на потребу її ґрунтовного дослідження. О. В. Ветухов вбачає причину таких безпідставних звинувачень саме в тому, що автор не дослідив навіть найменшої частини з «того широкого необробленого поля», куди сягала думка О. О. Потебні, а тому й не зміг зрозуміти одного із найскладніших «основних питань у Потебні, без

проблеми, які хвилювали німецький класичний ідеалізм, зокрема філософський психологізм 1840–1850-х років, О. О. Потебня поставив собі завдання простежити об'єктивування чуттєвих даних духовного життя людини за допомогою роботи колективної думки-мови, яка підіймає їх до мистецтва, а згодом і науки, як послідовних форм людського пізнання.

[38] У передмові до першого україномовного видання О. О. Потебні «З лекцій теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка» (1930) О. М. Фінкель зазначав: «Коли, вже через довгий час після його смерти, певним чином визнали й почали популяризувати Потебню (під впливом праць його учнів і наслідувачів – Горнфельда, Овсяніко-Куліковського та учасників «Вопросов теории и психологии творчества)», на той час Потебня вже де в чому застарів, де в чому не витримував наукової критики, його думки ввійшли до наукового вжитку не від нього безпосередньо, незалежно від нього і без нього, постали нові інтереси й нові наукові течії – і знов таки не на Потебні будується нову філософію мови і нову поетику» [*Фінкель 1930:* 5–6].

чого розуміти його неможливо – це в ученні про внутрішню форму». О. В. Ветухов здійснює широкий аналіз цього питання на основі відомих праць ученого, демонструючи їх діалектичну єдність і органічну цілісність [*Ветухов 1926*: 25–34]. «Глибокий, гострий та тонкий розум Потебні, зауважує мовознавець, його могутня діалектика й суцільність світогляду привели його до визнання суцільности та єдности … в слові, як джерелі думки, як конкретної (образної), так і абстрактної (прозаїчної, безобразної): динаміка думки спирається на цю безперестанну зміну образних слів безóбразними й, навпаки, поезія (мистецтво) готує шлях прозі (науці, техніці). Його колосальна найтонша лабораторна праця над сировиною мови, його дивна аналіза думки в самих різних її становищах ясно показала йому, що слово в зародкові є художній чи науковий твір, що мова та література – явища одного порядку, бо джерело цих двох потоків думки – одне» [*Ветухов 1926*: 34]. А, отже, з цього «єдинопочаткового слова», підсумовує мовознавець, випливає основне твердження його статті, яке сучасне буття ще не готове сприйняти, – що форма й зміст взаємно обумовлюються.

Відомий історик Слобожанщини, сучасник і учень О. О. Потебні Д. І. Багалій присвятив аналізові наукової спадщини вченого три наукові розвідки: «Думки О. О. Потебні про українську народність» [*Багалій 1922*]; «Олександр Опанасович Потебня: загальна характеристика» [*Багалій 1924*] і «Погляди О. О. Потебні на ролю нацмови в утворенні культури» [*Багалій 1928*]. У вступному слові до збірника «Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури» (1926), присвяченого пам'яті проф. О. Потебні, історик наголошує, що кафедра, яка мала у своєму складі секцію історії українського письменства, зробила вклад у «*потебнянство*», яке виросло зі *школи О. О. Потебні* (виділення наше. – *О. Ч.*) [*НЗ 1926*]. Історик Д. І. Багалій, який мав тривалу співпрацю з О. О. Потебнею[39], залишив

[39] «Після двох невдалих спроб, я мав велику втіху оселитися в будинкові О. О. Потебні, де ми прожили 9 років (до 1899 року), весь час дуже близько приятелюючи з усією родиною Потебні» [*Багалій 1993*: 138].

захоплені відгуки про вчителя. В «Автобіографії акад. Дмитра Івановича Багалія» (1927) відтворено такі грані особистості О. О. Потебні: *ученого* – «живий приклад серед українських вчених – це геніальний О. О. Потебня» [*Багалій 1927*: 2], «українці мали на нашому факультеті в себе на чолі такого велетня науки, як О. О. Потебня, що користувавсь величезним авторитетом і серед студенства… і серед професури навіть російського походження» [*Багалій 1927*: 58]; *учителя* – «я зважився написати й подати свою працю (для переходу на другий курс) не кому иншому, як найсуворішому О. О. Потебні» *[Багалій 1927*: 29], «ознайомлення з цією дисципліною (основою порівняльного мовознавства і російської мови – *О. Ч.*) на лекціях геніяльного О. О. Потебні, з його своєрідною манірою викладання, коли ми чули ввесь процес його думання, його висновки, ба навіть сами брали в ньому участь, мало для нас величезне значіння, особливо з методологічного боку. Для мене курс О. О. Потебні був дуже корисний» [*Багалій 1927: 29*]; *неперевершеного лектора* – «ми всі на нашому факультеті, були в такому стані, не виключаючи й видатних лекторів, як О. О. Потебня, що в нього число офіційних слухачів було дуже невелике (правда, його лекції одвідували не тільки лінгвісти, а й студенти навіть инших факультетів) [*Багалій 1927*: 74]; *очільника Історико-філологічного товариства при Харківському університеті* – «На чолі товариства (ХІФТу. – *О. Ч.*) протягом 12 років стояв наш науковий проводир О. О. Потебня (з 1878 по 1890 рр.) [*Багалій 1927*: 114]; *уособлення української ідеї* – «нам, українцям-професорам, пощастило тоді (у 1905 р. – *О. Ч.*) прищепити прихильні думки до української ідеї, до мови й літератури – більшості професорської ради, а серед неї-ж чимало було професорів не-українців. Хоч між нами не було вже О. О. Потебні, але постать його, так-би мовити, витала між нами в образі його учнів – українця М. Сумцова й великоруса за походженням, але знавця історії української мови проф. М. Халанського, Д. Овсянико-Куликовського та й мене, бо обидва ми були слухачі в О. О. Потебні й згодом поширювали та популяризували його ідеї серед громадянства» [*Багалій 1927*: 64].

Однак, незважаючи на такі схвальні відгуки, науковці зауважують, що протягом досить тривалого час після смерті ім'я О. О. Потебні згадували не так уже й часто. Тож у зв'язку із вшануванням 30-річчя від дня смерті вченого його учні та прихильники розпочали активну популяризаторську діяльність наукового доробку вченого. У 1920 р. в Харкові створено Потебнянський комітет для підготовки двадцятитомного видання творів О. О. Потебні, головою якого обрано академіка Д. І. Багалія, а науковим секретарем – професора О. В. Ветухова.

Комітет ставив завдання вивчити і глибоко проаналізувати неопубліковані твори та мемуаристику видатного мовознавця. Про ці наміри пише Д. І. Багалій: «Основні матеріяли для характеристики Потебні – це його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в XX т. (більше 500 аркушів друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографичні матеріяли про його особу й життя є офіційні документи; його власне листування, спомини про нього сучасників і ці біографичні матеріяли повинні бути критично розробленими, ініціятиву чого взяла на себе наукова школа Потебні; вже зараз виросло «потебніянство», яке розробляє його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Д. Овсяніко-Куліковський, А. Горнфельд, акад. М. Сумцов, Б. Лезін, О. Ветухов та инші» [*Багалій 1924*: 143].

У час свого ювілею Д. І. Багалій нагадує про необхідність продовження роботи для повного видання праць О. О. Потебні, що його підготував і здав до ДВУ Комітет: «Треба нагадати тут і про Редакційний комітет для підготовки повної збірки праць велетня наукової думки на Україні О. О. Потебні. Його зорганізовано за ініціативою потебніянців – мене, проф. О. Ветухова і Б. Лезіна, при Науковому комітеті Наркомосу. Мене настановлено в йому за голову, а проф. О. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був Б. Лезін. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагуванням спеціялістів повну збірку праць О. О. Потебні, де було можна за його рукописами з відповідними коментарями. Та, на жаль, Держвидав, що з ним

складено умову, про видання цілої збірки, досі спромігся надрукувати тільки 1-й том (з 20)... Уважаю за свою повинність з нагоди свого ювілею звернутися по підтримку в цій справі…» [*Багалій 1927*: 142].

У спогадах учнів і сучасників (А. Г. Горнфельда, В. І. Харцієва, М. Ф. Сумцова, Б. М. Ляпунова, О.В. Ветухова) схарактеризовано риси Потебні-науковця: глибокий, гострий і тонкий розум, діалектична єдність світогляду, ясність і строгість, оригінальність і динамізм думки. Розкрито творчу лабораторію Потебні-мислителя – уміння мислити в образах, розглядаючи слово як художній чи науковий твір, а мову та літературу – як взаємопов'язані явища одного образного ряду. Відзначено енциклопедичність Потебні-вченого, органічну закоріненість у мистецтві, заглибленість у загальнослов'янському контексті; зосередженість на численних мовних фактах усіх слов'янських мов. Привернуто увагу до методологічних принципів Потебні-вчителя: здатності залучати слухача до процесу аналізу мовного матеріалу, до спільних умовиводів і його високий академічний такт. Наголошено на необхідності вивчення й опублікування наукової спадщини вченого.

3.6.2. Розвиток психолінгвістичної теорії О. О. Потебні в наукових виданнях потебнянців

З метою популяризації та розвитку ідей О. О. Потебні його учні почали видавати в Харкові неперіодичне видання «Вопросы теории и психологии творчества», яке виходило за загальною редакцією Б. А. Лезіна. Збірник мав посвяту: «Пам'яті О. О. Потебні та О. М. Веселовського» й епіграф із О. Пушкіна: «Следовать за мыслями великого человека есть наука самая занимательная» і був призначений для вивчення теорії словесності у вищих та середніх навчальних закладах.

Упродовж 1907–1923 рр. видано 8 томів збірника. Також потебнянці публікували результати своїх досліджень у періодичних виданнях ХІФТу:

«Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества» (1886–1914), який виходив за редакцією Д. І. Багалія і мав 21 випуск (8 томів збірника присвячені Г. С. Сковороді; 18 – М. Ф. Сумцову; 7 випусків – вийшли як «Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда» за редакцією проф. Є. К. Рєдіна) і «Вѣстникѣ Историко-филологическаго общества» (1911–1914), який мав 5 випусків.

У перших томах «Вопросов» розроблювано психологічну поетику О. О. Потебні та історико-порівняльну О. М. Веселовського. У передмові до другого видання першого тому збірника його редактор Б. А. Лезін зазначає: «Розмаїття і багатство методів вивчення історії і психології образного мислення зводиться, врешті-решт, до двох, найбільш загальних і доцільних: історико-порівняльного і психологічного, які в кінцевих висновках зливаються воєдино. Представником першого є в нас видатний учений Олександр Веселовський; типовим виразником другого – не менш видатний за шириною свого творчого розмаху – О. Потебня» [*Лезинъ 1911*: II].

Основне завдання збірника Б. А. Лезін вбачає в тому, щоб з'ясувати причини «прогресу думки», роль і значення мови в ньому, «як образні слова поступово розгорталися у величезні поетичні твори – пісні, байки, билини, казки, романи, драми тощо, а слова неóбразні – на поняття перетворюються, силою зростання думки, в закон науки… Але без знання частин машини неможливо добре зрозуміти і її дію, – так є і щодо розуміння і сприйняття художнього образу: потрібно не лише вивчити історичні обставини зародження того чи іншого поетичного сюжету, але необхідно знати, які зміни цей образ вніс у психологію творця і *як* сприйняв його читач. Адже життя кожного поетичного сюжету, образу – *у його використанні*» [*Лезинъ 1911*: II].

З часом коло проблем збірника все більш розширювалося: значну увагу привернуто до формального методу та проблем мовознавства, історії театру; широко висвітлювалися новітні наукові дослідження з питань теорії та психології творчості як у Росії, так і на Заході. У «Вопросах» представлені

праці кращих сил потебнянської школи (В. І. Харцієв, А. Г. Горнфельд, Д. М. Овсянико-Куликовський, Т. І. Райнов, Б. А. Лезін, О. І. Білецький та ін.).

Основною науковою проблемою всіх досліджень, уміщених у цих збірниках, є утвердження «психологізму творчості». І хоч у радянській історіографії зазначено, що збірники «ніколи не могли піднятися вище цієї, ідеалістичної в основі, теорії» [*Вопросы теории 1929*: 307], однак вони мали велике значення для поширення в широких колах ідей потебнянства та історичної поетики.

Активну участь у журналі «Питання теорії і психології творчості» брав учень О. О. Потебні ***Аркадій Георгійович Горнфельд*** (1867–1941). У цьому виданні опубліковано його статті «Будущее искусства» (1910) та «Муки слова» (1911), в яких розвинуто думки О. О. Потебні про стійкість внутрішньої форми та про постійну змінність і невловність значення у слові.

А. Г. Горнфельд – автор яскравих уже згадуваних і цитованих нами спогадів про свого Вчителя: «Лекціи А. А. Потебни: Изъ воспоминаній слушателя» (1891); «О лекціяхъ А. А. Потебни (изъ воспоминаній бывшего слушателя)» (1892); «А. А. Потебня: къ 25-летію со дня смерти» (1891–1916) [*Горнфельдъ 1916*]; «Потебня и современная наука» [*Горнфельд 1921*]; «А. А. Потебня: к 30-летию со дня его смерти» (1924).

Активно розвивав психологічний напрям у мовознавстві на сторінках зазначеного видання ***Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський*** (1853–1920) – «представник психологічної школи в літературознавстві, послідовник О. О. Потебні» [*УРЕС 1987, т. 2*: 553]. Дослідження О. О. Потебні, присвячені теорії словесності, учений продовжив у працях «Языкъ и искусство» (1896); «О значеніи научнаго языкознанія для психологіи мысли» (1901); «Теорія поезіи и прозы (теорія словесности)» (1914), у яких проблеми лінгвістики розглянуто у взаємодії з питаннями психології, художнього мислення та літературної творчості.

Перебуваючи в Харкові (1888–1905), Д. М. Овсянико-Куликовський викладав порівняльну граматику індоєвропейських мов і санскрит та розробляв

проблеми теорії і психології художньої творчості («Вопросы психологіи творчества» 1902). У харківський період за його участі започатковано видання наукових збірників «Вопросы теории и психологии творчества» (1907–1923), на сторінках яких учений розвиває розпочату О. О. Потебнею теорію креативної ролі мови в художній творчості та науковому пізнанні дійсності: «О преподаваніи теоріи словесности въ средней школѣ» (1911); «Лирика какъ особый видъ творчества» (1911); «Изъ лекцій объ основахъ художественного творчества» [*Овсянико-Куликовскій 1911*]; «Лингвистическая теорія происхожденія искусства и эволюціи поэзіи» [*Овсянико-Куликовскій 1911*].

Дослідник переймається ідеєю аналізу і висвітлення художньо-творчого процесу крізь призму психологічних чинників. Він ставить собі за мету «психологічне дослідження творчості й творінь великих письменників-художників і поетів-ліриків, переважно російських». Це було «надзвичайно складне за масштабом і обсягом роботи завдання. Проте ставити перед собою мету, яка потребувала важкої, титанічної праці, було в характері вченого» [*Голобородько Я. 2003*].

Так постали фундаментальні дослідження, присвячені аналізові образно-художнього мислення митця: «О. С. Пушкін», «М. В. Гоголь», «І. С. Тургєнєв», «Етюди про творчість А. П. Чехова», праці про Л. Толстого, Ф. Достоєвського, Т. Шевченка, М. Драгоманова, О. Потебню, написані у своєрідній стильовій манері, яка «поєднувала наукову термінологічність і зваженість, майстерність і багатовимірність у викладі концепції, точність і соковиту образність думок, формулювань, насиченість прикладами й різноманітною аргументацією, письменницьку довершеність інтелектуального сюжету в розгортанні наукової теми, плавність, розміреність і експресивність, культуру слова. У своїх творах він поставав аристократом духу, інтонації та інтелекту» [*Голобородько Я. 2003*: 51].

Дослідник вважав, що художня діяльність людини і навіть будь-який мимовільний художній рух нашої думки мотивується не ззовні, а зсередини і є породженням певної внутрішньої потреби – потреби вираження [*Овсянико-*

Куликовскій 1911, т. 1: 2]. Несвідоме вчений розглядав як великий резервуар збереження і накопичення розумової сили. Центральною ланкою механізму творчої діяльності вчений вважав інтуїцію, несвідому роботу. Велике значення для творчої людини має робота несвідомого, основним засобом якої є слово.

Д. М. Овсянико-Куликовський виділив чотири стадії процесу творчості. Перша – «підготовка» полягає у свідомій роботі думки, що не встигла у всіх своїх наслідках перейти до сфери несвідомого, і являє собою справжнє осердя творчості. На цьому етапі переважають «судження», тобто свідома побудова майбутнього твору, розроблення положень тощо. На другому етапі наслідки свідомої роботи над матеріалом «передаються» до сфери несвідомого, де розпочинається безпосередньо творчий процес. На третій стадії («натхнення») з'являється продукт творчих зусиль. Натхнення дає про себе знати, вважає вчений, відчуттям інтелектуальної насолоди, радості думки. Четверта стадія – це «перевірка» створеного з погляду його значущості. Учений визначає мистецтво як творчу діяльність думки, спрямовану на осягнення всього людського і таку, що має на меті розвиток людяності, – яка оперує образами, як художньо-типовими, так і іншими, якщо тільки ці останні перебувають на висоті покликання [*Овсянико-Куликовскій 1911, т. 1*: 6–7]; і як розумову творчу діяльність, яка використовує особливі стимули (збудники) творчості, якими є образи (типові, символічні та інші) і ліричне почуття [*Овсянико-Куликовскій 1911, т. 1*: 11–12], наголошуючи, що сприйняття художнього твору є (аналогічним творенню) повторенням процесу творчості [*Овсянико-Куликовскій 1911, т. 1*: 15]. Саме так учений підтверджує погляд В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні про те, що *думка не передається, а лише збуджує процес мислення іншої людини*.

Наукова потебніана Д. М. Овсянико-Куликовського значна за обсягом і глибиною порушених проблем: «Философія языка въ трудахъ А. А. Потебни» (1893); «А. А. Потебня какъ языковѣдъ-мыслитель» (1893) [*Овсянико-Куликовскій 1893*]; «Очерки науки о языкѣ» (1896); «Теорія поезіи и прозы (теорія словесности)» (1914) та «Психология национальности» (1922).

Оцінюючи О. О. Потебню як особистість, Д. М. Овсянико-Куликовський у «Воспоминаниях» (1923) визначає його як «надзвичайне явище», а також наголошує й на інших, окрім психологізму, ознаках, властивих ХФШ і сформованих попередниками й безпосередніми вчителями О. О. Потебні: аргументованість і докладність опису, багатство фактажу та еволюційний історизм [*Овсянико-Куликовский 1923*: 180].

Як і О. О. Потебня, Д. М. Овсянико-Куликовський переймався проблемою рідномовного навчання та виховання, обґрунтовував право кожного народу на вільний розвиток («Психология национальности» 1922). Індивідуально-психологічне трактування природи мови вплинуло на вирішення вченим питання про зв'язок мови з народом. Головною ланкою цього зв'язку, на переконання вченого, є індивід зі своїми неповторними особливостями й мовленням. Мова була колективним органом лише в донаціональний період. З утворенням нації мова – її головний орган і представник – стали інтимним здобутком особистості; з цього моменту почалася індивідуалізація мовлення, яка з розвитком суспільства постійно поглиблювалася [*Бацевич 2008*: 206]. Як відомо, в 1901 р. у Харківському товаристві грамотності вчений обстоював потребу навчання українською мовою для народних шкіл тих місцевостей, де вона поширена. Залучав на підтримку порушеної справи Ф. Є. Корша й О. О. Шахматова.

Актуальними для україністики є праці Д. М. Овсянико-Куликовського про М. П. Драгоманова («Михаилъ Петровичъ Драгомановъ» 1918) та Т. Г. Шевченка (1914). У 50-ті роковини з дня смерті Т. Г. Шевченка, на урочистому засіданні Імператорської Академії наук 12 березня (27 лютого) 1911 р. він першим виголосив доповідь, присвячену Т. Г. Шевченкові, підкресливши геніальність українського поета особливим поцінуванням його лірики серед надбань людства, зауважив, що автор «Кобзаря» – виразник національного відродження. На основі висловлених думок з'явився текст «Національные и общечеловеческіе элементы въ поэзіи Т. Г. Шевченко» у збірці «Нѣмой юбилей» (1914).

Як і Д. М. Овсянико-Куликовський, ***Борис Андрійович Лезін*** (1880–1942) продовжив дослідження О. О. Потебні, присвячені теорії словесності й публікував статті у виданні «Вопросы теории и психологии творчества», зокрема «Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія (изъ лекцій А. А. Потебни)» [*Лезинъ 1910*]; «Художественное творчество какъ особый видъ экономіи мысли» [*Лезинъ 1911*]; «Изъ черновыхъ заметокъ А. А. Потебни о мифѣ» [*Лезинъ 1914*]. Науковець також здійснив опис рукописної спадщини О. О. Потебні [*Лезин 1922*].

У статті «Дещо про теорію і психологію слова О. О. Потебні» (1925), структурованій за п'ятьма частинами, Б. А. Лезін здійснює аналіз наукових відкриттів учителя у сфері філології та інших наук. Зокрема такими цілком новаторськими, як зауважує вчений, є праці О. О. Потебні із синтаксису, в яких ідеться не про сухий аналіз складових частин слова чи мови, а про конструкції, які «захоплюють всю психологію людського мислення», висвітлюють «первісні повороти думки», які до цього були для нас таємницею. Це не просто підсумок минулого, сувора наукова індукція, але, у зв'язку з аналізом слова, це «конструкція майбутнього руху людської думки: від речівника до дієслова, від матерії до енергії – отака є еволюція, що вирисовувалася яскраво в дослідах над синтаксою російської мови» [*Лезін 1925*: 291].

Науковець наголошує на вагомості висновків О. О. Потебні, зроблених ученим у праці «Мысль и язык» щодо художнього слова з його внутрішньою формою, яке має на собі сліди чуттєвого забарвлення. Ці думки засвідчують синкретичність слова, що характерна для пісень первісної людини і спричинена економією, «що її зауважено в науці й мистецтві», як конечність, без якої розум у своєму процесі розвитку «навряд чи перейшов би до вищих форм і законів науки, без якої ті щоденні процеси мистецького переживання, що є приступні кожному, не розгорнулись би у мистців слова в згущені образи та ліричні побудники мистецьких емоцій» [*Лезін 1925*: 292].

На думку Б. А. Лезіна, геніальний мовознавець О. О. Потебня відзначає, що поетичний твір, як складне мистецьке слово, потрібен передусім самому

творцеві, оскільки «він довершує акт самопізнання»; герої ж письменника – «найчастіше віхи його духовного розвитку» [*Лезін 1925*: 293].

Працюючи над рукописами О. О. Потебні, Б. А. Лезін був причетний до впорядкування й видання двох книг ученого («Изъ лекцій по теоріи словесности: Басня. Пословица. Поговорка» (1894) та «Изъ записокъ по теоріи словесности» (1905)), у яких, на думку дослідника, розкрито «психологічний метод, оснований на даних мови», метод аналізу художньої творчості, який заповідав О. О. Потебня: 1) що́ художній твір дав самому авторові, 2) що *нового* він вніс у психічний стан того, хто сприймає [*Лезін 1925*: 294]. Як приклад застосування цього методу самим ученим Б. А. Лезін наводить один з розділів праці О. О. Потебні «Изъ записокъ по теоріи словесности» (1905) під назвою «Гоголь и гипербола», у якій майстерно розкрито творчу манеру письменника: «Гіпербола – основний двигун всього: й малого слова й більшої картинки та всієї творчости. Самі образи, як і весь його продукт – навіяні гіперболізмом. Дальше, історію й психологію геніяльного сатирика, його думок і почувань, відтворених в його образах – тільки й можна розуміти під кутом переломлення світлових, красочних, звукових хвиль в щось величаве, що вражає нас своєю величиною. В тому прибільшуванні – ключ і розгадка до всієї хворобливої натури М. Гоголя» [*Лезін 1925*: 294].

Як наголошує Б. А. Лезін, один із геніальних дослідів О. О. Потебні – його аналіз і синтез, як за допомогою тропів (метафори, метонімії, синекдохи) – «клітин складного організму-художнього твору», розвинулися вищі форми всього мистецтва з усією їхною різноманітністю. О. О. Потебні вдалося прослідкувати, як ця клітина зароджується, росте, змінюється і переходить спочатку в простенький за розміром і невеликий за формою художній твір, а згодом – у витвір мистецтва. І це було здійнено на матеріалі багатьох творів і величезної кількості мов. Тому й цілком справедливим, на думку Б. А. Лезіна, є висновок О. О. Потебні про особистість і національність: «Художня тканина слова – це та мережа, не раз напрочуд гарна, де великі майстри слова вишивають чудові, складні рисунки, але не затушовують основної канви.

Відціля – один крок до збудування науки про особистість та національність. *Мова є національна, тому космополітизм є неможливий* (виділення наше. – *О. Ч.*): він може існувати, як розумова гра, але по-за національною формою думки створити не можна, як і по-за категоріями Канта – простору й часу [*Лезін 1925*: 294].

У наступному, третьому, розділі Б. А. Лезін розкриває «другий, не менш важливий висновок-закон про розуміння», що його О. О. Потебня розглядає як процес повторення, який не є адекватний процесові говоріння, оскільки психічний світ кожного є неповторний. Це твердження зумовлено тим, що повторення може до безконечності відхилятися від оригіналу, тому одне й те саме слово викликає у слухачів різні уявлення, зумовлені різним досвідом, різним запасом почувань і думок; «відціля – нерозуміння та всі прикрості, що з нього випливають»: «слово – готова рама для картини; тому треба цю картину або розтягнути або обрізати, а це зробити нелегко». Так з'являються ті «муки слова», яких зазнає кожен митець, кожен мислитель. Однойменна стаття А. Г. Горнфельда, зазначає науковець, ілюструє головні положення О. О. Потебні про слово [*Лезін 1925*: 295].

Усе зазначене, на думку Б. А. Лезіна, дає змогу розкрити один із основних законів поетики О. О. Потебні – науку про образне слово та його тлумачення: сприймаючи, слухач по-своєму тлумачить троп, у цій різноманітності – його сила і значення; адже результати сприйняття можуть бути навіть діаметрально протилежні. У цьому, за О. О. Потебнею, і полягає значення мистецтва, оскілько «воно є безмежне в імпульсах, воно вічно підбадьорює» [*Лезін 1925*: 295].

У завершальному розділі Б. А. Лезін демонструє взаємовідношення *образне слово – поетичний твір*, оскільки властивості першого є притаманні й другому, «перше, виростаючи й розвиваючись, переходить у друге. О. О. Потебня блискуче показав ці властивості, питомі тропові й мистецькому творові. Тому його поетику, основану на язикових фактах, треба назвати лінгвістичною й психологічною – рівночасно: перше є умовою другого. Було б

дуже цікаво простежити за цією еволюцією, за цими *середущими кільцями* між словом та продуктом мистецької творчости [*Лезін 1925*: 297].

Продовживши започаткований О. О. Потебнею напрям, еллініст *А. О. Білецький* у праці «Принципи етимологічних досліджень» (1950) ґрунтовно проаналізував еволюцію семантики слова та її роль в етимологічних дослідженнях. На матеріалі новогрецької та давньогрецької мов А. О. Білецький здійснив аналіз еволюції значень, семантичних зсувів у словниковому складі мови і дійшов висновку, що одними з головних діахронних змін словника є трансформації значення за принципом метафори, метонімії та їх різновидів, зокрема – на основі розширення та звуження початкової семантики.

Учений запропонував низку методологічних рекомендацій, «скориставшись перевагами грецького мовного матеріалу, засвідченого на письмі протягом більше ніж трьох тисячоліть» [*Назаров 2013*: 126–127]. На відміну від Ф. де Соссюра, який стверджує, що етимологія – це лише набір евристичних навичок, які неможливо регламентувати, дослідник вважає, що самої фонетичної та морфологічної подібності не достатньо для історичного дослідження лексики. Основою для методології етимологічних досліджень мають слугувати не тільки факти аналізованої мови, а й ідеологічні аспекти, зафіксовані в матеріальній культурі [*Белецкий 1950*: 228]. Однак головну роль відіграють закономірності семантичних переходів, при чому чим менша кількість проміжних форм реконструюється для пояснення зв'язку двох слів, тим надійніша етимологія [*Белецкий 1950*: 231]. Етимологічне дослідження в концепції А. О. Білецького має за мету не тільки реконструкцію праформ, а й «встановлення різноманітних зв'язків окремих форм і цілих парадигм» [*Белецкий 1950*: 240].

У наукових виданнях потебнянців проаналізовано й обґрунтовано теорію про креативну роль мови О. О. Потебні в художній творчості: зокрема наголошено на вмінні розглядати «поетичний твір» як складне мистецьке слово через взаємодію його внутрішньої та зовнішньої форми, що зумовлює

народження поетичного образу завжди національно детермінованого; акцентовано на вагомій ролі реципієнта в реалізації семантичного потенціалу «образного» слова.

3.6.3. Питання словесності в наукових працях потебнянців

Найбільш послідовним дослідником української словесності був професор Харківського університету ***Микола Федорович Сумцов*** (1854–1922). Безпосередній вплив на характер наукових досліджень вченого, на його зацікавлення фольклором і міфологією мали, за словами О. В. Ветухова, етнографічні праці О. О. Потебні. Як найбільший прихильник міфологічної школи, М. Ф. Сумцов не оминув своєю увагою проблем «міф і фольклор», «символ і фольклор». Як і О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов здійснив спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів і тлумачення символів на основі порівняльних студій, глибокого вивчення побуту народу, творів різних видів і жанрів фольклору, впливу народної творчості на художню літературу. Перші праці М. Ф. Сумцова, написані за порадою О. О. Потебні, присвячені міфології та демонології: «Очеркъ исторіи христіанской демонологіи» (1874, не була надрукована), «Очеркъ исторіи колдовства въ Западной Европѣ» (1878), «О славянскихъ народныхъ воззреніяхъ на новорожденнаго ребенка» (1880), «Женитьба свѣчки» (1880), «Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журилѣ» (1885), «Религіозно-мифическое значеніе малорусской свадьбы» (1885), «Туръ въ народной словесности» (1887), «Культурные переживанія» (1889–1890), «Воронъ въ народной словесности» (1890), «Заяцъ въ народной словесности» (1891), «Мышь въ народной словесности» (1891) та ін. Найважливіші праці М. Ф. Сумцова присвячені весільній обрядовості: магістерська дисертація «О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ» (1881), опублікована в журналі «Кіевская старина»; розвідки «Къ исторіи южно-русскихъ свадебныхъ обычаевъ» (1883), «Религіозно-мифическое значеніе малорусской свадьбы»

(1885), «Къ вопросу о вліяніи греческаго и римскаго свадебнаго ритуала на малорусскую свадьбу» (1886), «Малорусская свадебная терминологія» (1889) тощо. В основі докторської дисертації «Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ» (1885) – також весільний пісенний матеріал.

Чимало праць ученого присвячено Слобожанщині: «Слобідсько-українські історичні пісні» (1914), «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» (1918), «Слобожанщина і Шевченко» (1918). Вони є цінним джерелом для народознавчих і краєзнавчих досліджень Харківщини. У своїй багатогранній діяльності вчений не обійшов увагою й лінгвістичні проблеми. М. Ф. Сумцов започаткував викладання в Харківському університеті українською мовою. З 1907 р. почав читати курс «Історія малоруської словесності». Згодом опублікував працю «Начерк історії української літературної мови» (1918), у якій висловив програмні погляди щодо розвитку української літературної мови. Як послідовний і самовідданий потебнянець М. Ф. Сумцов виявляв живе зацікавлення особою і працями О. О. Потебні ще з 1887 р. Потебніана науковця є чи не найбільшою за обсягом[40].

Історико-етнографічний напрям розвивав також професор ***Олексій Васильович Ветухов***. Як самовідданий популяризатор потебнянства дослідник застосовував психологічний підхід у своїх дослідженнях, присвячених аналізу колискових, заговорів і оберегів різних народів («Заговоры, заклинанія, обереги и другіе виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова» (1907); «Матеріалы комитета о кобзаряхъ и лирникахъ» (1902)). Вагомим є внесок

[40] М. Ф. Сумцов самовіддано працював над упорядкуванням рукописів О. О. Потебні, виданням його творів, написанням біографічних матеріалів, вивченням наукової діяльності та увіковічненням пам'яті вченого: «По поводу тридцатилетія служебной дѣятельности проф. А. А. Потебни» (1897); «А. А. Потебня» (1898); «Некрологъ и краткая биографія А. А. Потебни» (1891); «Современная малорусская этнографія (посвящ. памяти А. Потебни)» (1892); «Некролог А. А. Потебни» (1892); «Материалы для исторіи Харьковскаго университета» (1894); «Потебня Александр Афанасьевич» (1905); «Національныя симпатіи проф. А. А. Потебни» (1907); «Вступленіе А. А. Потебни на ученое поприще и участіе въ этомъ дѣлѣ М. С. Дрынова» (1908); «Потебня Александр Афанасьевич» (1908); «Памяти Потебни» (1913); «Олександр Потебня» (1918); «Спогади й замітки про Потебню» (1922); «Велетень думки й слова (О. О. Потебня)» (1922); «До історії наукового впливу О. Потебні» (1926).

дослідника у формування книгозбірень Харкова («До питання про «толкову» бібліографію по вивченню краю» (1927)). Перша з названих праць дістала схвальну оцінку О. І. Соболевського («Отзыв о сочиненіи А. В. Ветухова «Заговоры, заклинанія, обереги и другіе виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова» (1910)). Популярною стала науково-методична праця вченого «Життя слова: основи теорії поетики» (1925), яка була покликана впровадити потебнянську теорію словесності в практику викладання й мала п'ять перевидань [*Ветухов 1925*].

О. В. Ветухов є також автором лінгвістичної праці «Говоръ слободы Алексѣевки Старобѣльскаго уѣзда Харьковской губерніи» (1893), написаної на основі вивчення наріччя Слобожанщини.

Учень і послідовник О. О. Потебні ***Михайло Георгійович Халанський*** (1857–1910) відомий працями «О филологическихъ мнѣніяхъ А. А. Потебни» [*Халанскій 1893*]; «Материалы для біографіи А. А. Потебни (пребываніе въ Берлинѣ въ 1862–1863 гг.)» [*Халанскій 1909*]. Як і його вчитель, він досліджував слов'янський фольклор, зокрема захоплювався темою південнослов'янських пісень про королевича Марка, про що написав оригінальну монографію «Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русскаго былевого эпоса» (1893). Ця праця являє собою своєрідну біографію улюбленого епічного героя південних слов'ян, відтворює події історичного та епічного життя королевича. Унікальність праці М. Г. Халанського відзначив відомий учений-славіст, академік В. Ягич [*Ягичъ 1910*].

На особливу увагу заслуговує потебніана мовознавця, педагога і теоретика літератури, учня й популяризатора ідей О. О. Потебні ***Василя Івановича Харцієва*** (1866–1937). Під впливом О. О. Потебні вчений досліджував народну поезію, зокрема написав працю «О запѣвахъ и припѣвахъ въ народной поэзіи», за яку був відзначений золотою медаллю. Поглиблюють наукову потебніану праці В. І. Харцієва з лінгвістичної теорії поетичної творчості та літературознавства («Основы поэтики Потебни» (1910);

«Элементарные формы поэзіи» (1911); «Что такое проза?» (1911); «Мифотворчество, поэзія и наука» (1914); «Мова та письменство – явління одного ґатунку» (1925)); численні методичні праці й підручники з синтаксису («Психологія поэтическаго образа въ примѣненіи къ воспитанію» (1911); «О преподаваніи грамматики русскаго языка въ низшихъ классахъ гимназіи» (1994); «Учебникъ русскаго языка. Ч. 1: Этимологія и синтаксисъ. Ч. 2: Синтаксисъ» (1909)) та ін.

В. І. Харцієв чи не найбільше долучився до впорядкування рукописів О. О. Потебні та видання не відомих у тогочасній лінгвістиці творів останнього періоду життя мовознавця. Завдяки глибоким знанням теоретичної спадщини вченого і надзвичайній працьовитості В. І. Харцієва упорядковано і видано третій том «Изъ записокъ по русской грамматике» (1899), працю «Изъ записокъ по теоріи словесности» (1905) та ін. Однак, варто зауважити, що оцінка потебнянства В. І. Харцієва є неоднозначною. Зокрема Ю. В. Шевельов, з одного боку, відзначаючи провідну роль В. І. Харцієва у популяризації спадщини О. О. Потебні, з іншого, – вказує на недостатнє розуміння ним ідей учителя[41].

Перу В. І. Харцієва належать також спогади про О. О. Потебню, передмови та вступні статті до видань творів ученого: «Посмертные матеріалы А. А. Потебни» (1892); «Воспоминанія объ Александрѣ Афанасьевичѣ

---

[41] «Харцієв був найльояльнішим, щиро захопленим послідовником Потебні. Він відіграв головну ролю в поширенні ідей і праць ученого. Завдяки йому опубліковано чимало тяжко складних рукописів з архіву вчителя. Але на відміну від Потебні він не мав здібности стосувати потебнівські «відмикачки», тобто вдаватися до узагальнень, що висвітлили б темні місця, ані не мав він дару спинятися на критичній межі» [*Шевельов 1991*]. Учений підкріплює свої думки кількома фразами, наявними у спогадах В. І. Харцієва про О. О. Потебню, а також зауваги з приводу статті Віктора Петрова «Потебня і Льотце» (1924), на яку В. І. Харцієв відгукнув ся заміткою «Потебня й лапки» [*Харцієв 1927*]. Віктор Петров своєю чергою відповів йому статтею «До питання про Потебню й Льотце» (1926). З приводу цих статей Віктора Петрова Ю. В. Шевельов стверджує, що Петров зрозумів О. О. Потебню краще, ніж В. І. Харцієв, який у супровідних заввагах до праці «Мысль и язык», написав, що «Потебня порушив питання загального походження мови і майже його розв'язав (чого Потебня ніколи не робив і не намагався робити)». З цим твердженням Ю. В. Шевельова важко погодитися (*О. Ч.*).

Потебнѣ» (1892); «Предисловіе // Потебня А. А. Изъ лекцій по теоріи словесности» (1894); «Вступна стаття одного з учнів Потебні // Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Т. 1: Мысль и язык» (1926).

Учень М. Ф. Сумцова та О. О. Шахматова, академік ***Олександр Іванович Білецький*** (1884–1961) – випускник і викладач Харківського університету, автор праць з теорії поетики: «Несколько слов о разработке научной поэтики в России и на Западе» (1923); «В мастерской художника слова» (1923); «Проза вообще и наша проза 1925 года» (1926); «Биографический метод в литературоведении» (1927); «К построению теории литературных стилей» (1931), написаних у харківський період, поглиблює теорію психології художньої творчості услід за потебнянцями Д. М. Овсянико-Куликовським і Б. А. Лезіним. Так, у «Вступі» до російського перекладу «Поэтики» Ріхарда Мюллера-Фрейєнфельса (1923) (“Poetik” von Richard Müller-Freienfels (1921)) О. І. Білецький зауважує, що «закони мистецтва – психологічні закони, й історичний розвиток поезії захований у законах розвитку людського духу – ось основний принцип психологічної поетики, принцип, проти якого нічого було б заперечувати, якщо б найважливішим джерелом психології не було до цього часу безпосереднє спостереження і самоспостереження; якщо б ретельно зібрані факти і свідчення поетів про процес їхньої творчості були більш надійним матеріалом; якщо б врешті, поезія існувала тільки як психологічний процес, а не як щось об’єктивно дане; якщо б і саме сприйняття поетичного твору не було залежним від певних властивостей, від прийомів художника тощо» [*Мюллер-Фрейенфельс 1923*: 9].

У цих працях учений розвинув теорію О. О. Потебні про психологію художньої творчості, про читача та його вподобання. Про новаторський підхід О. І. Білецького до розуміння художньої творчості пишуть М. К. Гудзій, Л. А. Булаховський, І. М. Дзюба, Н. Є. Крутікова, В. В. Панюков [*Панюков 1989*]. Учений одним із перших порушив питання про вивчення історії читацького сприйняття в літературознавчому аспекті, зауважуючи, що літературні смаки читача впливають на популяризацію й «продовження життя»

художніх творів: «їхні думки дивовижним чином єдині впродовж століть; і якщо це визнано, їхніх думок доскіпуватися не варто; на практиці виявляється, що суд їхній тотожний судові самого критика, що описує історію, і подальших анкет і запитів він не потребує» [*Білецький О. 1966*: 258].

У зв'язку з цим О. І. Білецький цілком закономірно стверджує, що історія літератури – це не лише історія письменників, а й читачів, без яких неможлива й сама творча продуктивність. Саме так науковець наголошує на важливості діалогу автора й читача, який розуміє як пряме звертання до читача, зіставлення себе з читачем, протиставлення авторських ідей іншому поглядові самого ж автора [*Белецкий и др. 1927*: 97]. Порівняймо з поглядом О. О. Потебні про сприймання авторської ідеї читачем: «слухач може значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словом, і читач може краще самого поета осягнути ідею його твору. Суть, сила твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже, у невичерпному можливому його змісті» [*Потебня 1985*: 49].

Отже, академік О. І. Білецький розвинув погляди представників психологічної школи в літературознавстві, наголосивши, що найважливішим для спостереження стає не лише особистість творця, а й результати його творчості, закріплені на папері, доступні для спостереження й об'єктивного аналізу, а також читач як активний співучасник творчого процесу.

Значний доробок у потебнянстві належить учневі М. Ф. Сумцова та О. І. Білецького, відомому літературознавцеві, історикові російської і української літератури ***Ієремії Яковичу Айзенштокові***[42] (1900–1980): У 20-ті роки вчений долучився до вшанування пам'яті О. О. Потебні. Цінними для нас є його статті «Потебня і українська література» (1921); «До біографії О. О. Потебні» (1922); «Опис рукописів О. О. Потебні» (у співавторстві з

[42] Закінчивши історико-філологічний факультет ХІНО (1921) та аспірантуру (1925), І. Я. Айзенштоk захопився текстологією, підготував до друку перше видання зібрання творів Т. Шевченка (1925–1931), перше видання «Щоденника» (1925) Т. Шевченка з коментарями; брав участь у підготовці академічних видань творів М. В. Гоголя, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемовського, І. І. Манжури, М. М. Коцюбинського та І. Я. Франка.

О. Синявським) (1922); «Іще про Ягіча і Потебню» (1922); «До історії видань творів Квітки» (1926); «Потебня і ми» (1926); «З листування О. О. Потебні (до 35-ї річниці його смерті)» (1927); «Безсоновщина (з матеріалів до життєпису О. О. Потебні)» (1928); «І. Манжура і О. Потебня (біографічний етюд)» (1929), із яких вияскравлюється творча праця О. О. Потебні над українським словом. Так, автор згадує, як в одному з перших листів до О. О. Потебні поет І. Манжура пояснює значення вислову «*поле лиліє*» із думи «О побеге трех братьев»: «Не будет ли это здравствующее и ныне слово «лиліти», т. е. волноваться при тихом ветерке, то светлой, то темной полосой. Например, говорят «гречки лиліють» т. е. волнуются при хорошей погоде, причем «одна смуга – аж ворона, а друга – сиза» [*Айзеншток 1929*: 159].

Літературознавець ***Борис Олексійович Навроцький*** (1894–1943) у праці «Мова та поезія. Нарис з теорії поезії» (1925) зробив спробу збудувати цілісну літературну теорію на основі лінгвістичного підходу О. О. Потебні. Науковець розглядає теоретичні питання, заявлені в потебнянстві (проблема автора як суб'єкта творення; проблема образу й мислення; проблема психології творчості), не оминає також проблеми методу дослідження, обстоюючи думку, що «письменник – це вчений», який керується вільними образовими порівняннями, а не доведеними причиновими зв'язками [*Навроцький 1925*: 90]. О. Д. Сінченко стверджує, що Б. О. Навроцький, творчо осмисливши все розмаїття філософських теорій, послідовно відстоює принципи, орієнтовані на психолінгвістичну теорію О. О. Потебні: «кожен елемент тексту стає вагомим у художньому творі лише через зумовленість із внутрішньою формою; в художньому творі всі елементи можуть витворювати образні уявлення: внутрішня форма, граматична форма, «гра прикмет» зі сфери «прозаїчного значення» тощо; образи – це лише перехід до «рації» твору; буквальне сприйняття – неприйнятне для розуміння твору в цілому [*Сінченко 2015*].

Послідовником О. О. Потебні є також відомий літературознавець, представник української діаспори Канади ***Леонід Тимофійович Білецький*** (1882–1955). У праці «Перспективи літературно-наукової критики: Поетико-

психологічна школа Олександра Потебні» (1924) вчений розробляв різні аспекти потебнянської естетичної системи. Намагання Л. Т. Білецького реконструювати цілісну систему поглядів О. О. Потебні охоплює комплекс проблем, що й визначає характер потебнянської школи як поетико-психологічної: «Потебня розкрив нам те, зауважував Л. Т. Білецький, що є поезія, яка її зовнішня і внутрішня природа, в чому тайна її життя навіть у далекій будуччині й які етапи її внутрішнього розвитку. До ясної й переконливої відповіді на всі ці питання довело вченого те, що в основу своїх наукових дослідів над поезією він поклав принцип повної аналогії між повстанням та розвитком поезії як таким» [*Білецький Л. 1924*: 4]. Л. Т. Білецький виділив оригінальні ідеї в думках ученого, які мали характер коментарів до положень німецьких філософів-мовознавців Ґ. Лессінґа, В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, зосередивши увагу на з'ясуванні важливих питань, які становлять основу потебнянської теорії: проблему психології творення та сприйняття художнього тексту, проблему усвідомлення різнорідності між образом і значенням як перехід від міфу до метафори тощо.

Як стверджує М. М. Ільницький, учений був першим, хто поставив за мету систематизувати фрагменти думок О. О. Потебні і показати як цілісну систему його стрункy теорію [*Ільницький 2008*]. Л. Т. Білецький «виділив ті ідеї Потебні, які згодом проаналізував І. Фізер у дослідженні «Психолінгвістична теорія літератури О. Потебні. Метакритичне дослідження» (1993), показавши, що ідеї українського вченого передували концепціям XX ст., зокрема шкіл структуралізму і феноменології, а в деяких аспектах компенсували їхню однобокість» [*Ільницький 2003*: 775]. Характерно, що ця праця Л. Т. Білецького спонукала інших учених-літературознавців, зокрема К. Чеховича та І. Фізера осмислити «національне начало» мовомислення О. О. Потебні та значення його теорії для розвитку філологічних концепцій XX ст.

3.6.4. Нові аспекти граматичної теорії О. О. Потебні в працях учнів і послідовників ученого

Як дослідник синтаксису індоєвропейських мов відзначився найперший і найздібніший учень О. О. Потебні, випускник історико-філологічного факультету Харківського університету ***Олександр Васильович Попов*** (1855–1880). Одразу після закінчення студій він надрукував працю «Обзоръ русской грамматики Гутникова» (1878), а також «Сравнительный синтаксисъ именительнаго, звательнаго и винительнаго падежа въ санскрите, зенде, греческомъ, латинскомъ, нѣмецкомъ, литовскомъ, латышскомъ и славянскомъ нарѣчіяхъ» (1879), де намагався на основі порівняльно-історичного аналізу багатьох мовних фактів індоєвропейських мов довести, що в глибокій давнині були не двочленні, а одночленні дієслівні та іменні речення, із яких пізніше постали складні синтаксичні структури.

Характерною рисою дослідника була самостійність наукового пошуку та неординарність гіпотез. Його концепція генези простого речення докорінно відрізнялася від концепції О. О. Потебні. Він не погоджувався з поясненнями свого вчителя, оскільки був переконаний, що «первинним, елементарним типом речень є речення одночленне, і при тому як дієслівне, так і іменне» [*Виноградов 1958*: 358]. Як стверджував О. В. Попов, типи одночленних іменних речень формувалися в той період, коли ще не було чіткої різниці між дієсловом та іменником і коли функції називного відмінка як відмінка суб'єкта ще не відокремилися від функцій знахідного відмінка, за яким поступово закріплювалося об'єктне значення. Незважаючи на критичну оцінку О. О. Потебні та П. Ф. Фортунатова, оригінальний погляд науковця пробудив зацікавлення до проблем історії та сучасного стану синтаксичних структур [*Булахов 1976, т. 1*: 195].

У сучасний період цю думку підтримав український учений *О. С. Мельничук*. У праці «Розвиток структури слов'янського речення» (1966) мовознавець зазначає: «Односкладні речення є спеціальною формальною

категорією, яка з'явилась одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень – як однослівних, так і утворюваних з двох чи кількох слів» [*Мельничук 1966*: 144].

Проте, на основі багатого мовного матеріалу пам'яток письма, вчені (О. В. Попов та О. С. Мельничук) лише демонструють функціонування різних типів односкладних синтаксичних конструкцій (дієслівних та іменних) як повноцінних мовних одиниць разом із двоскладними, не характеризуючи всіх їхніх граматичних особливостей.

Борис Михайлович Ляпунов (1862–1943) – російський і український учений-славіст, який працював у Харківському університеті в 1892–1899 рр., залишив спогади про О. О. Потебню: «Воспоминанія о А. А. Потебнѣ» (1892), «Памяти А. А. Потебни» (1892). В останньому він наголошує, що таким ученим, як О. О. Потебня, «має пишатися не лише російська і слов'янська, але й загальноєвропейська наука» [*Ляпуновъ 1892*: 26]. Вчений цитує рядки з листа О. О. Потебні до В. І. Ламанського (учня І. І. Срезневського): «Теперь у меня (на дому) три слушателя, въ томъ числѣ одинъ изъ вашихъ кандидатовъ, Ляпуновъ, который здѣсь держитъ на магистра славянской филологіи. Изъ него будетъ прокъ» [*Ламанскій 1892*: 51].

Серед цікавих фактів із життя О. О. Потебні – згадка Б. М. Ляпунова про вплив на мовознавця праці І. І. Срезневського «Мысли объ исторіи русскаго языка и другихъ славянскихъ нарѣчій» (1849): «Ця праця, у якій вперше так мальовничо представлена картина поступового розвитку російської мови, сильно вплинула на Олександра Опанасовича. Він розповідав мені, що мимоволі запам'ятав напам'ять цілі сторінки цього твору і так відповідав на іспиті. Про цей факт розповіли Срезневському, який і виявив бажання познайомитися з Потебнею» [*Ляпуновъ 1892*: 27].

Найбільшим досягненням О. О. Потебні вчений вважає дослідження з порівняльного синтаксису: «У цій мало розробленій ділянці мовознавства, – наголошує Б. М. Ляпунов, – йому (О. О. Потебні. – *О. Ч.*) належить пальма

першості між усіма слов'янськими, а можливо, і європейськими вченими. Треба зауважити, що перше видання «Изъ записокъ по русской грамматике» написане раніше, ніж автор устиг познайомитися з твором Міклошича «Порівняльний синтаксис» (1874)» [*Ляпуновъ 1892*: 36].

Вчений називає О. О. Потебню представником філософського мовознавства, зауважуючи, що це зумовлено значним впливом двох західних мовознавців – В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя. Аналізуючи працю «Мысль и языкъ» (1862), Б. М. Ляпунов звертає увагу на велику «начитаність в класичних європейських працях із філософії та загального мовознавства», «самостійність і глибину думки» О. О. Потебні, незважаючи на молодий вік. Наводячи зміст основних розділів праці, учений наголошує, що найважливішим є останній, присвячений поезії і прозі, у якому висловлено погляд на мову. У цьому розділі, зауважує Б. М. Ляпунов, розмежовано поетичне (символічне, образне) і прозаїчне мислення; розкрито різні форми слова: зовнішню (звукову) і внутрішню (спосіб вираження); вказано на протилежність поезії і прози як «явищ мови» (за Гумбольдтом)»: поезія мислить конкретно, образами, уявленнями, чим задовольняє вроджену людську потребу бачити скрізь цілісне й досконале; наука роздроблює світ, щоб знову скласти його в стрункy систему понять, що однак майже ніколи не вдається. Висловлено також думку про суб'єктивність науки, якої О. О. Потебня дотримувався до останнього часу: «У найширшому і строгому сенсі, усі досягнення думки є суб'єктивними, тобто вони хоч і зумовлені зовнішнім світом, але є витворами особистої творчості; проте в цій всеохопній суб'єктивності можна розмежувати об'єктивне і суб'єктивне й віднести до першого – науку, а до другого – мистецтво» [*Ляпуновъ 1892*: 40–41]. Б. М. Ляпунов зазначає, що ця праця свідчить про те, як рано склався в О. О. Потебні тверезий погляд на розвиток людства, мови і науки, який він висловив і у своїх останніх творах («Введеніе» до 2-ї частини «Изъ записокъ по русской грамматике»). Ці думки можна було почути і в останніх лекціях О. О. Потебні: «наука завжди суб'єктивна і національна, оскільки є плодом зусиль небагатьох учених, які залежать від мови, якою

користуються; удавана об'єктивність у науці досягається лише певною мірою, мірою її абстрактності, а тому найменшою суб'єктивністю відзначається математика, хоча все-таки не однаково сказати: «двічі два» і "zweimal zwei", оскільки кожен вислів має на собі відображення свого особливого світогляду» [*Ляпуновъ 1892*: 41].

У спогадах Б. М. Ляпунова привертають також увагу висловлені О. О. Потебнею думки про *вивчення рідної мови «просто з читання, не витрачаючи багато часу на зазубрювання граматичних правил…* Він говорив про себе, що тільки тому міг усе життя займатися граматикою, що ніколи не зубрив граматичних правил [*Ляпуновъ 1892*: 45]. Учений відзначає таку рису Потебні-лектора, як жвавість викладу, пояснюючи на чому вона ґрунтувалася: «Він володів великим запасом поезії і цю поетичну іскру він вносив і у свої бесіди, і у свої лекції, і навіть у наукові статті, не на шкоду, однак їх серйозності. Естетичне чуття в нього було дуже розвинуте, і він завжди вмів достойно оцінити будь-який твір красного письменства, за яким встигав стежити» [*Ляпуновъ 1892*: 46].

У своїх поглядах і переконаннях Б. М. Ляпунов завжди залишався потебнянцем, що підтверджують його принципові думки з приводу суперечливих наукових проблем. Із досліджень для нас цікавим є його погляд на формування російської та української народностей та їхніх мов, які вчений проаналізував у праці «Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп» [*Ляпунов 1968*].

Беручи до уваги філологічні висновки О. О. Шахматова та польського мовознавця Т. Лер-Сплавінського, Б. М. Ляпунов стверджував, що єдиної спільнослов'янської мови ніколи не існувало, оскільки вже в епоху праслов'янської мови були наявні помітні діалектні розходження. Визначивши східнослов'янські фонетичні й морфологічні риси, які виділили давньоруську мову з інших слов'янських діалектів, учений вважав, що на спільній території Київської Русі, тобто в X–XII ст., було багато діалектів, а не три чи два, як

писали О. О. Шахматов та Т. Лер-Сплавінський. Говори полян, древлян, волинян, бужан, хорватів, як і говір кривичів відрізняються від говору Ростово-Суздальської землі. У XII ст. перші склали українську мовну групу, другі – білоруську, а треті – російську.

Учень і послідовник О. О. Потебні ***Д. М. Овсянико-Куликовський*** (значну увагу присвячує також синтаксичним дослідженням: «Синтаксическія наблюденія» (1899); «Изъ синтаксическихъ наблюденій. Къ вопросу о классификаціи бессубъектных предложеній» (1901); «О преподаваніи синтаксиса русскаго языка въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ» (1903); «Грамматика русскаго языка» (1907); «Учебникъ русской грамматики для младшихъ классовъ средне-учебных заведеній» (1910); «Руководство къ изученію синтаксиса русскаго языка» (1912); «Синтаксисъ русскаго языка» [*Овсянико-Куликовскій 1912*].

У праці «Синтаксисъ русскаго языка» (1912) дослідник бере за основу ідею про «розвиток речення і частин мови в напрямку «від імені до дієслова» – як … основу загальної еволюції людського мислення в напрямку від категорії субстанції до категорії дії (процесу)» [*Овсянико-Куликовскій 1912*: 8]. Як і О. О. Потебня, учений значну увагу зосереджує на питанні ролі дієслова в реченні й системі частин мови, що викликало позитивний відгук Л. А. Булаховського: «Я не знаходжу у самого Потебні того захопленого ставлення до значущості дієслова, яке є характерним для висловлювань Овсянико-Куликовського. Потебня в цьому питанні значно обережніший і стриманіший» [*Булаховский 1952*: 11].

За задумом автора, це мала бути праця з основ наукового синтаксису. На відміну від попередників, Д. М. Овсянико-Куликовський не лише констатує синтаксичні факти мови, а й подає їх наукове осмислення, тлумачення, намагається виявити зв'язки та взаємозалежність явищ. Так, розглядаючи додаток, він обґрунтовує думку про залежність форми додатка та сили і характеру його зв'язку з присудком від семантики керівного дієслова: «Вирішальним моментом у виборі відмінка… є лексичне значення дієслова …

Щоправда, [знахідний відмінок] залежить і від стану та перехідності, але ж і вони теж залежать від лексичного значення дієслова» [*Овсянико-Куликовскій 1912*: 238]. За основу поділу додатків на три групи Д. М. Овсянико-Куликовський бере лексико-синтаксичні властивості дієслів: 1) ті, що залежать від лексичного значення дієслова (читаю книгу); 2) ті, що не залежать або перебувають у непрямій залежності від дієслова (наприклад, орудний дійової особи або давальний у безсуб'єктних реченнях); 3) ті, що є відносно незалежними від дієслова, не керуються ним безпосередньо, не зумовлюються ні лексичним значенням, ні станом дієслова, ні характером усього звороту (наприклад, орудний часу, родовий дати та ін.). За визначенням Д. М. Овсянико-Куликовського, це фіктивні додатки, або додатки-обставини [*Овсянико-Куликовскій 1912*: 238–241].

Учень О. О. Потебні філолог-славіст ***Митрофан Олексійович Колосов*** (1839–1881) відомий своїми працями з історії російської та старослов'янської мов, діалектології: «Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI ст.» [*Колосовъ 1872*]; «Замѣтки о языкѣ и народной поэзіи въ области северновеликорусскаго нарѣчія» [*Колосовъ 1876–1877*], «Старославянская грамматика» (1868) та ін.

М. О. Колосов розвивав думку О. О. Потебні про необхідність системного підходу до мови як до «системи знаків, здатної до невизначеного, безмежного розширювання» [*Потебня 1981*: 134]. Він наголошував, що розуміння системності є ознакою вищого рівня розвитку лінгвістичної науки, бо в кожній мові «є своя звукова система, свої звукові взаємозв'язки» [*Колосовъ 1876–1877*: 8]. З цього випливає, на думку вченого, потреба «встановлення гармонії в теорії звукових відношень» [*Колосовъ 1877*: 8].

Серед послідовників О. О. Потебні варто згадати випускника слов'яно-російського відділення Харківського університету (1896), видатного славіста ***Миколу Кузьмовича Грунського*** (1872–1951). Праці мовознавця «Памятники и вопросы древнеславянской письменности. Т. I–III: Кіевскіе глаголическіе листки. Т. IV: Пражскіе глаголическіе отрывки» (1904); «Пражскіе

глаголическіе отрывки» (1905); «Къ Зографскому Евангелію» (1907); «Лекціи по древнецерковнославяскому языку» (1907, 1914); «Очерки по исторіи разработки синтаксиса славянскихъ языковъ» [*Грунскій 1910, 1911*], а також «Київські листки та Фрейзінгенські уривки» (1928); «Початкові сторінки слов'янського письменства» (1930); «Вступ до слов'янського мовознавства» (1946) та ін. присвячені проблемам походження старослов'янського письма, мові давніх пам'яток старослов'янської писемності, історичним аспектам слов'янських мов.

Вартісними є і праці вченого, у яких розкрито питання історії української мови: «Украинское правописаніе: его основы и исторія» (1918, 1919); «Історія форм української мови» (М. Грунський, П. Ковальов) (1931); «Нариси з історії української мови» (1941).

В добу українізації М. К. Грунський долучається до створення підручників і словників для української школи: «Украинская грамматика» (1918); «Українська мова» [*Грунський та ін. 1926*]; «Основи нового українського правопису» (1929); «Словник найнеобхідніших в діловодстві слів та виразів» (1925). Відомою є праця «Білоруська мова в її минулому та сучасному вивченні» (1930). О. О. Потебні вчений присвятив працю «О трудахъ А. А. Потебни по русскому синтаксису» (1911).

Не можна не погодитися з думкою В. А. Звегінцева, що «О. О. Потебня виховав значну групу великих мовознавців. Його теорії знайшли визначних послідовників в особах Д. М. Овсянико-Куликовського, О. В. Попова, В. І. Харцієва та ін. З ім'ям Потебні пов'язана також підготовка акад. Б. М. Ляпунова, акад. О. І. Соболевського, Й. Мікколи (Фінляндія) та ін.» [*ИЯ 1964*: 125].

Отже, проаналізувавши праці О. В. Ветухова, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. І. Харцієва, А. Г. Горнфельда, О. В. Попова, Д. М. Овсянико-Куликовського, Б. А. Лезіна, Б. М. Ляпунова, присвячені науковій потебніані, можемо стверджувати, що основним завданням потебнянців була спроба побудови цілісної теорії, базованої на фольклорно-етнографічних,

лінгвософських, психолінгвістичних і граматичних аспектах учення О. О Потебні. Дослідники розробили теоретичні питання, заявлені в потебнянстві: проблема психології творчості; проблема автора як суб'єкта творення; проблема образу й мислення; проблема методу дослідження; проблема змісту і форми. Однак, що найважливіше, – це була спроба не просто реконструювати теорію О. О. Потебні, але й поглибити її, реагуючи на виклики часу.

Висновки до Розділу 3

Як засвідчує наше дослідження, активна тридцятирічна науково-педагогічна діяльність ученого-мислителя О. О. Потебні сприяла згуртуванню кола учнів, прихильників і послідовників ідей ученого та започаткуванню наукової школи, з усіма властивими їй ознаками: наявність лідера та представників, активність особистих науково-освітніх контактів, спадкоємність тематики наукових досліджень, видання періодичних збірників, у яких надруковано наукові праці, спільність наукової діяльності та філософсько-світоглядної платформи.

Погляди О. О. Потебні формувалися під впливом В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя, він поєднував у собі філософа мови і фахівця з історії слов'янських мов і російської граматики. Як і В. фон Гумбольдт О. О. Потебня підкреслював, що мова – не відображення сформованого світогляду, а діяльність, пов'язував мову з «духом народу». Учений вивчав проблеми співвідношення мови і мислення, їх історичного взаємозв'язку, розробляв питання історичної семантики та етимології. Важливе значення мала розроблена ним концепція граматичної форми, основана як на формальних, так і на семантичних критеріях. У вітчизняній традиції закріпилося також сформульоване ним поняття «внутрішньої форми слова». В межах школи активно вивчали слов'янські, перш за все східнослов'янські мови (наріччя). Вчені школи сформували східнослов'янську діалектологію як самостійну

дисципліну, заклали основи вітчизняної україністики, розробили оригінальні синтаксичні концепції. Характерний для Харківської школи психологічний підхід до явищ мови, послідовне врахування семантики, інтерес до розроблення питань лінгвістики у взаємозв'яку з етнографією, літературознавством і фольклористикою сприяв зародженню нових галузей лінгвістики і літературознавства.

Лінгво-психологічна методологія О. О. Потебні, для якої характерний тісний зв'язок із передовими ідеями європейських мовознавчих і літературознавчих шкіл і напрямів XIX ст., здобула творче осягнення й розвиток в працях учнів і послідовників ученого: Д. М. Овсянико-Куликовського, Б. А. Лезіна, А. Г. Горнфельда, О. В. Ветухова, Т. І. Райнова. Однак вона не знаходила послідовників у ширших наукових колах Росії і залишалася певний час монополією лише в українській науці.

Отже, чи не найбільша заслуга О. О. Потебні в тому, що він віддавав перевагу національному, розпочав дослідження питомих рис української мови в зіставленні з іншими слов'янськими мовами. Характерна особливість цієї школи – різнобічність наукових інтересів, розроблення проблем мовознавства та літературознавства на основі досягнень філософії, психології, історії та інших наук, значна кількість прихильників, учнів і послідовників. Учні і послідовники О. О. Потебні гуртувалися навколо очолюваної ним кафедри російської словесності в Харківському університеті, Харківського історико-філологічного товариства, Українського наукового товариства (із 1908 р.) в Харкові, періодичних видань: «Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества» (1886–1914); «Вопросы теории и психологии творчества» (1907–1923); «Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда» (1902); «Вѣстникъ Историко-филологическаго общества» (1911–1914). Це і створило той неповторний дух ХФШ, який і досі справляє великий вплив на розвиток філологічної науки у світі.

РОЗДІЛ 4

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ НАПРЯМ У ХАРКІВСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ШКОЛІ (20–30-ті роки XX ст.)

4.1. Суспільно-історичні та освітньо-практичні передумови гуманітарної науки в першій третині XX ст.

Після жовтневого перевороту 1917 р. Харківська філологічна школа продовжила своє функціонування [*Кочерган 2006*: 123]. Період до початку 30-х років був для ХФШ дуже продуктивним, позначеним активними дослідженнями в галузі фонетики, граматики, історії мови та діалектології. На жаль, «дві третини, а то й три чверті працівників Інститутів мовознавства, української наукової мови, інституту матеріальної культури, історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук у 20–30-ті роки були фізично знищені, їхні праці вилучені з наукового ужитку, а згадки про них негласно каралися…» [*Муромцев 2009*: 11].

А втім, прорив в організації науки був відчутним. У перший період (1917–1930-ті роки) на базі Правописно-термінологічної комісії при Історико-філологічному відділі ВУАН і Термінологічній комісії Українського наукового товариства в Києві засновано Інститут української наукової мови Всеукраїнської академії наук (1921) [*Ажнюк 2004*: 223–224], створено кафедри української та інших мов у вищих навчальних закладах. Зокрема у 20-х роках після реорганізації університетів при Харківському інституті народної освіти ім. О. О Потебні (1921–1930) відкрито науково-дослідну кафедру мовознавства (керівником секції української мови якої з 1922 до 1928 рр. був О. Н. Синявський) [*Рябченко 2001*] і науково-дослідну кафедру літературознавства (яку очолював О. І. Білецький). Створено Історико-філологічну секцію ВУАН (1928), при якій працювала діалектологічна комісія під головуванням А. Ю. Кримського. Члени комісії (П. О. Бузук, В. М. Ганцов,

М. Д. Гладкий, О. Б. Курило, О. Н. Синявський) вивчали проблеми діалектної диференціації української мови, здійснювали описи говірок, уміщені згодом в «Українському діалектологічному збірнику» (кн. 1, 1928; кн. 2, 1929) [*Грищенко П. 2004*: 149]. Такі перетворення сприяли виділенню україністики в окрему галузь філологічної науки та провадженню окремо лінгвістичних і літературознавчих студій [*Лисиченко Л. та ін. 2015*: 103].

Упродовж цього часового проміжку, що розпочинає історію українського радянського мовознавства, учені виокремлюють два періоди: І період (1917 – початок 30-х років) характеризується активним дослідженням фонетики і граматики, історії й діалектології української мови, яскраво вираженим практичним спрямуванням мовознавчої науки; ІІ період (30-ті – 40-ві роки) – наступ на українізацію і активізація репресивної політики ВКП (б), коли згорталися теоретичні дослідження і тимчасово зупинилася практична робота [*УМЕ 2000*: 648]. Стосовно першого періоду можемо говорити про формування таких засадничих напрямків українського мовознавства:

– розвиток теоретичного мовознавства: підготовлено і видано праці М. Ф. Сумцова «Начерк розвитку української літературної мови» [*Сумцов 1918*]; С. М. Кульбакіна «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии» [*Кульбакинъ 1919*]; П. О. Бузука «Нарис історії української мови» [*Бузук 1927*]; Є. К. Тимченка «Курс історії українського язика» [*Тимченко 1927*]; Л. А. Булаховського «Загальний курс української мови» (1929–1930) та «Підвищений курс української мови» [*Підвищений курс 1931*];

– розвій практичного мовознавства: створено і видано підручники О. Н. Синявського «Короткий нарис української мови» (1918); «Порадник української мови» [*Синявський 1922*]; «Украинский язык» (1923); М. Ф. Наконечного «Українська мова» [*Наконечний 1928*];

– розвиток лексикографії та термінографії: укладено і видано перекладні словники, зокрема «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського (т. 1–3, 1924–1933) [*РУС 24–33*]; «Практичний російсько-

український словник» (1926) М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова та Б. Ткаченка [*ПРУС 1926*]; «Українсько-російський словник» (1926) А. Ніковського [*Ніковський 2018*]; видано термінологічні словники з різних галузей знань, зокрема «Словник української фізичної термінології» (1918) та «Словник хемичної термінології» (1923) О. Курило [*Курило 1918, 1923*]; «Словник математичної термінології» (1926–1931) Ф. Калиновича [*СМТ 2020*]; «Словник ділової мови: термінологія та фразеологія (1930) М. Дорошенка, М. Станіславського та В. Страшкевича [*СДМ 2018*] та ін.

– створення наукової основи формування літературного стандарту української мови, якого потребувала загальна освіта: підготовлено і видано праці О. Б. Курило «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» [*Курило 1925, ч. 5*]; К. Т. Німчинова «Український язик у минулому й тепер» [*Німчинов 1926*]; М. Ф. Сулими «Українська фраза: коротенькі начерки» [*Сулима 1928*]; О. Н. Синявського «Діалектологічний порадник. Програма для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови» (1924) та «Норми української мови» [*Синявський 1931*].

Ця діяльність, спрямована на стандартизацію української мови, відповідала тенденціям тогочасної європейської лінгвістики. На думку Ю. В. Шевельова, вплив загальноєвропейського мовознавства в цей період був посутнім: «українське суспільство 1917–1925 рр. було переважно романтичне, чималою мірою також романтично-народницьке, і це створило передумову для колосального успіху й впливу… вже і в ранніх працях Курило видні посилання і на інших учителів, що не могли вкластися в рамки народницько-романтичної школи. Я маю на увазі її згадки про західньоевропейських мовознавців – не тільки романтика Карла Фосслера…, а і ближчого до структуралізму Шарля Баллі …; ранні вимоги будувати граматику суворо формально … і синхронно. Є всі дані думати, що в міру свого прощання з молодими роками Курило усвідомлювала, що і національній справі наука може краще прислужитися не

романтичним захватом і запалом, а суворим, систематичним і об'єктивним вивченням справжніх фактів» [*Шевельов 2002*: 68].

У 20–30-ті роки XX ст. в європейському мовознавстві поширюється **структуралізм**[43] – «мовознавчий напрям, який розглядає мову як чітко структуровану знакову систему і прагне до суворого (наближеного до математичних наук) формального її опису» [*Бацевич 2008*: 58]. Новий лінгвістичний напрям, що передбачав і нову методику лінгвістичного аналізу, дістав ґрунтовне висвітлення в доповідях представників Празької школи структуралізму на міжнародному лінгвістичному конгресі в Гаазі (1928), опублікованих згодом як «Тези Празького лінгвістичного гуртка» (1929) [*Тезисы 1967*]. На переконання цих науковців, елементи певного об'єкта (процесу, явища) та їх зв'язки (структура) формують цілісність цього об'єкта, тобто систему. Завдання дослідника в цьому випадку полягає у виявленні сутності явищ, їх внутрішніх закономірностей і зв'язків з іншими явищами чи фактами. Вагомим здобутком учених є розгляд мови як функціональної системи, а саме: «системи засобів вираження, що служать якійсь певній меті» [*Кочерган 2006*: 94].

---

[43] Активне вживання цього терміна пов'язують із доповідями М. С. Трубецького, Р. О. Якобсона та С. О. Карцевського на І Міжнародному лінгвістичному конгресі в Гаазі (1928). Ці вчені продовжили і розвинули у своїх працях ідеї французького мовознавця Ф. де Соссюра, сформульовані в праці «Курс загальної лінгвістики» (1916). Основою виділення мовних структур і формування предмета структурної лінгвістики стало розуміння Ф. де Соссюром мови як психосоціальної системи і продукту інтеракції [*Просяник 2018*: 87] та розкриття сутності структурної одиниці слова – фонеми. Заслуга Ф. де Соссюра в тому, що він почав трактувати фонему, а також інші факти мови не субстанційно, а релятивно. Поділивши лінгвістичні явища на мовленнєві і мовні, він заперечував будь-яку субстанційність у мові, визнаючи її лише у мовленні. «Мова є формою, а не субстанцією», – зазначав він [*Соссюр 1977*: 154]. Властивості мовних одиниць він розумів як залежні від їхніх відношень, що виникають у ході функціонування. Суть усіх мовних відношень Ф. де Соссюр вбачав у різницях і протиставленнях. Учений визначає фонеми як «опозитивні і негативні сутності» [*Соссюр 1977*: 151]. Релятивне трактування сутності мовних одиниць мало фундаментальне значення для лінгвістики. Принцип різниць став конструктивною основою фонології – нового напрямку лінгвістичної науки. Фонологія давала ключ до морфології та синтаксису як структурних рівнів мови. Всі розділи лінгвістики ставали тепер єдиними принципами системної організації. Такий підхід забезпечував можливість побудувати ієрархічну структуру мови. Однак варто зауважити, що розгляд мови як психосоціальної системи започаткував не Ф. де Соссюр, а український мовознавець О. О. Потебня. Але Р. Якобсон, який збудував свою теорію на вченні О.О. Потебні (не завжди покликаючись на джерело своїх ідей, на жаль, про це не згадував.

Спочатку новий напрям зосереджував увагу на структурних особливостях плану вираження в мові, здебільшого в синхронному аспекті. Саме розгляд мови «в самій собі й для себе» – головний для європейської й американської лінгвістики XX ст., з її розумінням мови як системи, що складається з формальних елементів, пов'язаних між собою структурними відношеннями, «блискуче розкрив специфіку мовних форм, глибоко з'ясувавши їх системний характер. Але ж мова існує не задля своїх форм, а для передавання й збереження позамовної інформації, для чого й виробляє оптимальні форми. А з семантикою структуралізм впоратися не зміг» [*Карпенко 2004*: 9]. Однак, незважаючи на часткову обмеженість у зазначений період, структуралізм заклав основу здобутків сучасної європейської лінгвістики[44]. Невипадково О. С. Мельничук стверджував, що структуралізм – наріжний камінь загальної лінгвістики XX ст., а її символ –ім'я Фердинанда де Соссюра [*Мовознавство 1997*: 13].

Варто зауважити, що тенденції західноєвропейської лінгвістики мали значний вплив на напрями й аспекти наукових досліджень мовознавців ХФШ 20-х років XX ст., зокрема у сфері фонетики й фонології, лексичної семантики, граматики й стилістики, про що в історіології лінгвістики згадувано лише епізодично. Цей влив був безпосередній, оскільки українські мовознавці були учасниками міжнародних конференцій у Празі та славістичних з'їздів, на яких виступали з доповідями (П. О. Бузук, В. М. Ганцов, І. М. Зілинський, О. Б. Курило, К. Т. Німчинов, В. І. Сімович). Цілком імовірно, що ці та інші українські мовознавці (серед яких і представники ХФШ) могли бути причетними до Празького лінгвістичного гуртка. Зокрема, К. Т. Німчинов (який у 1927 р. перебував у річному науковому відрядженні в Чехії), а також О. Б. Курило, В. М. Ганцов та П. О. Бузук: «Ганцов, Курило, Бузук брали участь

[44] Як зауважує Ю. В. Шевельов, започатковане Ф. де Соссюром синхронне мовознавство «виросло в потужну науку, опрацьовану в дещо відмінних напрямах різними школами лінгвістів», з-поміж яких учений називає *женевську* (Ш. Баллі, С. Карцевський та ін.), *празьку* (М. Трубецькой, В. Матезіус, Р. Якобсон, В. Сімович, Д. Чижевський та ін.), *копенгаґенську* (В. Брендаль, Л. Єльмслев та ін.), *паризьку* (А. Ваян, Б. Унбеґанн та ін.), *амстердамську* (А.-В. де Ґроот та ін.) [*Шерех 1951*: 5].

у праці Празького міжнародного конгресу славістів у 1929 р. Ганцов друкував свої праці в берлінському *Zeitschrift für Slavische Philologie*, Бузук проклав собі шлях до празької *Slavia*, Курило вмістила підсумок своїх дослідів над переходом ***o*** та ***e*** в ***i*** в українській мові в паризькому *Revue des Etudes Slaves*» [*Шевельов 2002*: 27–28].

Відомо, що львівський мовознавець В. І. Сімович, який наприкінці 1923 р. переїхав до Праги – «головного центру української еміграції», де дістав посаду професора Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, а згодом (1926–1930 рр.) став його ректором, був активним членом Празького лінгвістичного гуртка, проявляючи зацікавлення фонологією [*Ковалів 1953*: 8], був одним з ініціаторів та учасників українських наукових з'їздів у Празі (1926, 1932) [*Погребенник 2005*: 14]. Про співпрацю вченого зі слов'янськими філологами свідчить його участь у І з'їзді славістів-філологів у Празі (1929), з'їзді фонологів у Празі (1930), Міжнародному лінгвістичному з'їзді в Женеві (1931), ІІ з'їзді класичних слов'янських філологів (Прага, 1931). Окрім того, учений був також членом Українського історико-філологічного товариства у Празі. За праці з морфології, фонетики, історії мови, правопису та стилістики Ю. В. Шевельов назвав В. І. Сімовича *першим структуралістом в українській лінгвістиці*: «розуміння мови як системи, як цілісної структури, де всі елементи органічно пов'язані один з одним, де, як в організмі, найменша зміна одного повинна спричинити зміну, переорієнтування або переосмислення інших», і де «кожну зміну в мові можна пояснити, тільки зрозумівши її в усій системі мови», дозволило В. І. Сімовичу застосувати фонологічну систему до пояснення історичних змін у мові й саме цим сказати «справді нове слово в українському мовознавстві» [*Шевельов 2005*: 428]. Ю. В. Шевельов зараховує до цього кола й І. М. Зілинського[45].

[45] І. М. Зілинський (1879–1952) із 1926 р. почав працювати «допоміжним» професором Ягеллонського університету в Кракові, згодом – «надзвичайним професором руських мов», завідував кафедрою української мови та літератури Карлового університету (Прага, 1949–1952), очолював Українське видавництво у Кракові (1940–1944) [*Мушинка та ін. 2010*].

Виникнення й розвиток структуралізму, зумовлені зміною загальнонаукових підходів до аналізу мови, мали вплив на формування лінгвістичних методів ХХ ст., що передбачали аналіз мови як цілісної системи, елементи якої виявляються та функціонують у взаємозв'язках і взаємовідношеннях. Як зауважують дослідники, українські мовознавці 20-х років здійснювали аналіз структури мовної системи, що відбувався в контексті загальної нормалізації української літературної мови, з урахуванням «зазначених змін у європейському теоретичному мовознавстві» [*Колтуцька 2006*: 339]. У межах системно-структурного напряму переважали два аспекти дослідження явищ мови: літературно-нормативний і функціональний.

Проте вже на початку 30-х років «ідеологічний прес і штучно створена ізоляція вчених від світового наукового співтовариства негативно позначилися на стані лінгвістичної науки. Ідеї зарубіжного мовознавства (структуралізм, неогумбольдтіанство) не отримали поширення. Переважна більшість учених дотримувалася старих, передусім молодограматичних, поглядів» [*Кочерган 2006*: 123].

За таких складних суспільних умов кожна з лінгвістичних традицій, що склалися в науці кінця XIX – першої третини ХХ ст., зазнала суперечливих змін. «*Потебнянство*» набуває семантико-синтаксичної орієнтації у зв'язку із критикою «*граматичного формалізму*» та історико-типологічними висновками, співзвучними з інтересами багатьох тодішніх лінгвістів. «*Бодуеніанство*», що теж в окремих випадках зазнало різкої критики, стає на рубежі 30-х років ХХ ст. основою формування фонологічних шкіл і значною мірою впливає на розвиток граматичної теорії. Нарешті, найбільш впливова до початку 20-х років фортунатівська школа до кінця 30-х років багато в чому поступається своїми позиціями як у зв'язку з «*антиформалістичною реакцією*» в галузі описової граматики, так і внаслідок тієї критики, якої зазнали в ці роки наукові засади порівняльно-історичного мовознавства [*Хухуни 1984*].

Змінюється і ставлення до зарубіжних лінгвістичних течій. Якщо в складній і строкатій картині лінгвістичного життя 20-х років на зміну

зацікавлення молодограматичною доктриною і спадщиною Г. Штейнталя приходить вплив ідей Ф. де Сосюра, А. Мейє і К. Фосслера, то в 30-ті роки на перший план все більше виходить «нове вчення про мову» М. Я. Марра.

Саме *марризм*, що став офіційно визнаною мовознавчою теорією, призвів на початку 30-х років до заборони психологічного аспекту лінгвістичних досліджень. Як зауважує Т. Б. Лукінова, псевдонаукове «нове вчення» на тривалий час затримало розвиток лінгвістичної науки. «Воно нав'язувалося лінгвістам як марксистське, начебто ідеологічно єдино правильне, хоча було засноване на помилкових твердженнях про те, що мова є класовою категорією й становить надбудову над матеріальним базисом, що мовний розвиток відбувається лише … внаслідок схрещення існуючих мов, у результаті чого виникають нові мови» [*Лукінова 2011*: 9]. А оскільки порівняльно-історичний метод потрактовано як ідеологічно ворожий та буржуазний, то й «О. О. Потебню і його праці піддавали різкій критиці» [*Лукінова 2004*: 135]. Отже, інтенсивний розвиток українського мовознавства був штучно призупинений.

Розпочалася боротьба проти української мови й культури. Посилилися переслідування провідних діячів української науки, літератури, мистецтва. Були репресовані В. М. Ганцов, М. Д. Гладкий, О. Б. Курило, С. С. Смеречинський, М. Ф. Сулима, К. Т. Німчинов, О. Н. Синявський, О. П. Ізюмов, М. Г. Йогансен, Н. М. Малеча, Н. Л. Солодкий, Б. Д. Ткаченко, Г. О. Сабалдир, А. Ю. Кримський та ін. За вказівкою провладних структур у журналі «Мовознавство» з'являються публікації з критикою лінгвістичних поглядів українських мовознавців, більшість серед яких – представники ХФШ. Характерно, що серед авторів цих статей і брошур теж були харківські мовознавці: *П. Й. Горецький* «Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору» (1933); *П. Й. Горецький, І. М. Кириченко* «Національне шкідництво в синтаксисі сучасної української літературної мови» [*Горецький та ін. 1934*]; *О. М. Фінкель* «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» (1934); *К. Т. Німчинов* «Проти націоналістичного

шкідництва в синтаксисі української літературної мови» (1934). Як зауважує М. П. Кочерган, «автори замовлених і часом не зі своєї волі написаних статей вдавалися до далеко не наукової лексики і фразеології з явними ознаками стилю судового вироку. Так, *С. І. Василевський* у статті «Добити ворога» (1934) пише: «Кримський, Курило, Тимченко, Сулима та інші сумлінно виконували замовлення свого умираючого класу – буржуазії ... За «чистою наукою» Тимченка, Кримського та інших ховалися фашистські інтервенціоністські плани» [*Кочерган 2006*: 137–138]. *Г. О. Сабалдир* у статті «Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації» (1932) виносить такий присуд: «Нариси» С. С. Смеречинського – «твір ворожий, що його негайно треба знищити, бо важко, мабуть, найти виразніший націоналістичний твір в українському мовознавстві, де так чітко й войовниче сформульовано ідеї українського фашизму в мовознавстві» [*Сабалдир 2005*: 219]. «Ці статті, звичайно, не мають жодного стосунку до науки» [*Кочерган 2006*: 137–138].

Отже, услід за Ю. В. Шевельовим, О. С. Мельничуком, М. П. Кочерганом та С. М. Лучканином можемо стверджувати, що структуралістська парадигма, яка склалася у 1920–1930-х роках як особливий напрям, відмінний від порівняльно-історичного та традиційно-граматичного (описового), з орієнтацію на математичну чіткість синхронного опису сучасних мов, на відміну від порівняльно-історичної діахронії, мала значний вплив на українське мовознавство [*Лучканин 2013:* 94]. Сприятливі суспільно-історичні передумови дали поштовх для розвитку лінгвістики як окремої науки. Системно-структурний підхід як головний принцип структуралістської наукової парадигми, характерний увагою до нових напрямів і аспектів досліджень, сприяв формуванню нових лінгвістичних методів у сфері фонетики й фонології, лексичної семантики, граматики й стилістики. Активізація теоретичного і практичного мовознавства заклала наукову основу формування літературного стандарту української мови.

4.2. Дослідження структури української літературної мови

4.2.1. Структуралістські та психологічні засади української фонології 20–30-х років XX ст. (С. М. Кульбакін, М. Г. Йогансен, О. Н. Синявський, М. Ф. Наконечний, І. Троян, Л. А. Булаховський)

Харківська філологічна школа окресленого періоду спирається на традиції слов'янського мовознавства XIX ст., залучаючи ідеї психологічного напряму. Ці впливи особливо відчутні у сфері фонетики й фонології. Дослідження з фонетики переконливо демонструють взаємодію української лінгвістики з Петербурзькою та Московською фонологічними школами, а також із Празьким лінгвістичним гуртком. Ідеться, зокрема, про елементи структуралізму, які знайшли своє відображення у працях О. Б. Курило, М. Г. Йогансена, І. Трояна щодо потрактування терміна *фонема*.

Поняття «фонема» вперше вжив І. О. Бодуен де Куртене, але запропонував використовувати в значенні, наближеному до сучасного, М. В. Крушевський (1891) [*Крушевский 1973*]. Ґрунтовне пояснення фонеми дав М. С. Трубецькой[46]. Українська фонологія окресленого періоду розвивалася під впливом російської фонетики, у якій визнано дві фонетичні школи: Московська (Фортунатівська) і Петербурзька (Щербівська) [*Загнітко 2012:* 85]. Московська фонологічна школа розглядає фонему як сукупність диференційних ознак – на основі протиставлення звука фонемі (Р. І. Аванесов, О. О. Реформатський, П. С. Кузнецов, Г. О. Винокур). Учені вважають, що фонологічні одиниці, які розрізняють словоформи, але забезпечують єдність слова, належать до однієї фонеми. Петербурзька фонетична школа (основоположник Л. В. Щерба, представники Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич, О. М. Гвоздєв, Л. Л. Булавін,

[46] Фонема (гр. *phonema* – звук, голос) – мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнавання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них – і для розпізнавання і розрізнення слів.

С. Б. Бернштейн, Л. В. Бондарко) вивчає фонему в єдності зі звуком і розглядає її як звуковий тип[47].

Найбільший вплив на інтерпретацію теорії фонеми в науковій концепції українських лінгвістів мали ідеї автора теорії фонеми І. О. Бодуена де Куртене[48], що й зумовило пріоритетність психологічного підходу. Українські дослідники О. Б. Курило, М. Г. Йогансен, Є. К. Тимченко, І. Троян приділяли першочергову увагу психологічному поясненню сутності фонеми та процесів сприйняття і породження мовлення, «що дає підстави виділити в українській фонології 20–40-х років XX ст. психологічний напрямок, який мав власні традиції, а проблеми, що розглядалися в межах цього напрямку, були актуальними і для відповідних напрямків інших лінгвістичних шкіл» [*Радван 2003: 10*].

До 20-х років лише поодинокі українські вчені використовували термін «фонема». К. П. Михальчук, як представник Київської фонологічної школи, трактував фонему на засадах *структуралізму*. Член Харківської правописної комісії, автор розділу «Фонетика» у проєкті українського правопису (1926) В. М. Ганцов, який був учнем О. О. Шахматова, Л. В. Щерби та І. О. Бодуена де Куртене, трактував фонему в *психологічному* аспекті, взявши за основу визначення фонеми очільників Петербурзької фонологічної школи, які розуміли її як «найкоротше загальне фонетичне уявлення, що може асоціюватися зі смисловими уявленнями й диференціювати слова та надається до виокремлення його в мовленні без викривлення фонетичної будови слова» [*Щерба 1912*: 14; *Ганцов 1923*: 119].

---

[47] Тобто береться до уваги розрізнення звукових оболонок фонем і слів, а не їх тотожність. Згідно з концепцією цієї школи звуки /о/ і /а/ в таких словоформах, як *воды* і *вода* (рос.) є різними фонемами, а звук /т/ у словах *сад* /сат/ і *том* (рос.) – однією фонемою. Принцип підходу школи – прагнення пов'язати лінгвістичну природу фонеми з її роллю в мовленні. Саме тому дослідники вивчають матеріальні властивості звуків, експериментально досліджують їх.

[48] І. О. Бодуен де Куртене чітко протиставляє звук як «минуще фізично-акустичне явище» і фонему як стійке уявлення про звук, «психічний еквівалент звука». Фонеми, таким чином, відіграють у свідомості носія мови роль «вузлів», організаційних центрів, навколо яких групується звукова багатоманітність мовлення. Отже, фонема – це звук мовлення, що виконує смислорозрізнювальну функцію.

Українські мовознавці початку XX ст. на підставі фізіологічного, акустичного та психологічного критеріїв здійснювали спроби узагальнити й класифікувати звуки української літературної мови та її діалектів як у синхронному, так і в діахронному аспектах. Так, у праці представника ХФШ ***Степана Михайловича Кульбакіна*** (1873–1941) «Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи» (1919) поєднано історичне і психологічне тлумачення цих понять з наближенням до поняття «фонеми» в розумінні І. О. Бодуена де Куртене. Як відомий дослідник південнослов'янських мов[49], С. М. Кульбакін, характеризуючи голосні звуки, наголошував, що «Українське письмо помічає в мовленні шість окремих типів голосних. Насправді ж, за Броком, таких типів можна встановити не менше одинадцяти. Типи ці, як прийнято в науковій фонетиці, визначаються чотирма моментами: 1) місцем підняття спинки язика (звуки переднього, середнього і заднього ряду); 2) висотою підняття (низького, середнього підняття і високого); 3) участю губів (з округленням їх чи без округлення); 4) мускульним характером артикуляції (напружені й закриті чи напружені й відкриті)» [*Кульбакін 1919*: 14].

Можна стверджувати, що саме психологічне тлумачення фонеми характеризує початковий етап застосування теорії фонеми в українському мовознавстві.

Серед мовознавців 20-х років першим використав термін «*фонема*» ***Михайло Гервасійович Йогансен*** (1896–1937) – автор різноаспектних теоретичних статей, серед яких окреслюваній проблематиці присвячена стаття «Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)» (1927). Сприяючи російському читачеві в опануванні української літературної мови, М. Г. Йогансен створює посібник

[49] Видавав старослов'янські пам'ятки: «Хиландарскіе листки, отрывокъ кирилловской письменности» (1900); «Лексика Хиландарскихъ отрывковъ XI века» (1901); «Спирантъ V въ славянскихъ языкахъ» (1905); «Историческое развитіе и современное состояніе славянскаго языкознанія» (1906); «Кирило і Мефодій та їх діяльність» (1922); «Про мову Кирила і Мефодія» (1925); «Зредуковані в Сінайському псалтирі» (1925); «Про лексичний склад старослов'янської мови» (1930).

«Украинский язык: пособие для курсов и самообразования» (1923) [*Йогансен 1923*]. Автор доопрацьовує цей посібник, врахувавши суттєві зауваги рецензента О. Б. Курило [*Курило 1923, кн. 4*: 251], і перевидає його в 1924 р. Як відзначають мовознавці, цінність цієї редакції посібника в тому, що вчений уперше описав процеси вимови та ідентифікації фонем і з позиції мовця, і з позиції слухача (науковця).

Важливим з цього погляду для нас є спостереження М. Г. Йогансена, узагальнені в статті «Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)» [*Йогансен 1927*]. Для опису особливостей вимови в цьому ареалі вчений застосував комплекс методів фонетичного аналізу. Літературною вимовою М. Г. Йогансен вважав «чисту вимову тих інтелігентів, що мають уже посередню, зрефлектовану у свідомості вимову, бо вимова незрефлектована попросту одбиває якусь місцеву говірку, отже, її й характеризує» [*Йогансен 1927*: 20]. Учений відзначає наявність асоціативного зв'язку між конкретною фонемою та її певною артикуляцією. Автор статті зіставляє варіанти фонем досліджуваного говору з фонемами багатьох говірок української мови. Іноді на підставі тільки свого акустичного враження він намагається знайти в досліджуваній говірці варіанти фонем або окремі фонеми, схожі чи вже визначені й описані в науковій літературі. До самостійних фонем зараховує ***а, о, у, е, і***; фонему ***и*** називає напівсамостійною, бо вона не відрізняється від ***е*** в ненаголошеній позиції.

Характерно, що свою фонологічну теорію М. Г. Йогансен використовує і в літературознавчій праці «Елементарні закони версифікації (віршування)» (1922). Дослідник характеризує фонетичні особливості поетичного мовлення, зазначаючи, що милозвучність мови залежить від музикальних здібностей автора: «Українська мова не терпить збігу голосівок, отже, чуже слово «буржуазія» вона переробляє народними вустами в «буржувазію» або «буржуйазію». Значить, без особливої потреби не уживатимем таких скупчень слів, де одно кінчається голосозвуком, а друге голосозвуком починається. Так само без загальної потреби стережімося того, аби стикалися кілька

шелестозвуків, бо це спиняє вірша, отже, вчиняє в ритмі павзу» [*Йогансен 2009*: 529].

Проблему фонемного складу української літературної мови досліджував ***Олекса Наумович Синявський*** (1887–1937). У праці «Спроба звукової характеристики літературної української мови» (1929) вчений зазначає: «Щоб констатувати наявність у мові якоїсь фонеми чи фонематичного значіння звука, ми часто можемо спиратися на інші фонеми з аналогії. Так, фонему ***ть*** (*життя*) ми можемо визнати на тій тільки підставі, що цей звук артикуляційно-акустично відрізняється від *ть* тим самим, чим відрізняється фізіологічно споріднений ***дь*** супроти *дь* (довгістю), тобто коли можна встановити пропорцію *дь* : ***дь*** = *ть* : ***ть***, отже й *дь* : ть = ***дь*** : ***ть***» [*Синявський 1929*].

Запропонований для реалізації принцип аналогії пояснює усталене співіснування форм (артикуляційно-акустичних типів) як системну рису артикуляційної бази українського мовлення; встановлена пропорція має аксіологічну перевагу для виконавця типізованих артикуляційних дій, а поняття «фізіологічна спорідненість» розкриває онтологічний механізм формування артикуляційного типу і виділення його з-поміж інших типів. На прикладах сполучення приголосних у словах *повіс(ь)те*, *с(ь)тягати*, *с(ь)під*, *с(ь)тріха* та ін., де фонема ***/с/*** може реалізуватися як звук з більшою або меншою м'якістю, учений показав залежність характеристик фізичного вияву цієї системної одиниці від комбінаторно-позиційних умов реалізації, з чим і пов'язана складність у визначенні її статусу і виконуваної функції. О. Н. Синявський поряд з поняттям «фонема зі значення» та «з походження» радив уживати поняття «фонема зі становища».

Учений враховує чинник взаємодії компонентів цілісно вимовленого слова чи складу. Це, наприклад, стосується запропонованої норми вимови ненаголошених ***и, е***; аналізу явища пом'якшення в групі приголосних. Науковець приділяє значну увагу тим відтінкам приголосних, які вважаються рідкісними або зовсім відсутніми в системі фонем, але широко представлені в

мовленні. Надзвичайно важливим є визнання автономності фонематичного значення м'якості у зв'язку з її фонетичним виявом. Адже статус м'якої фонеми пов'язують з її дистрибутивними властивостями, які начебто завжди корелюють з відповідною фонетичною реалізацією [*Грищенко 1967*].

Фонологічні дослідження другої половини 20-х років XX ст. характеризуються зростанням зацікавлення психологічним підґрунтям звукових змін. Так, ***Кость Тихонович Німчинов*** (1898–1937) у роботі «Український язик у минулому й тепер» (1926) визнає джерелом мовних змін особливості психофізичної організації окремого індивіда та психології людського гурту (колективу).

У 1925 р. при Харківському інституті народної освіти організовано кабінет експериментальної фонетики. На основі застосування експериментально-фонетичного приладу – кімографа – проведено дослідження фізіологічних та акустичних змін під час артикуляції звуків мовлення. Отже, харківські фонетисти були причетні до формування нових принципів і методів фонетичних досліджень [*Широкорад 2004*: 48; *Муромцева 2004*: 401].

Зокрема впровадження методів експериментально-фонетичного дослідження щодо української літературної вимови започатковано за участі ***Віри Павлівни Бесєдіної-Невзоровой*** (1894–1971) [*Бесєдіна-Невзорова 1928*: 38–48].

Найближче до сучасного розуміння фонеми підійшов харківський лінгвіст ***Микола Федорович Наконечний*** (1900–1981), який у популярній за тих часів праці «Українська мова» (1928) запропонував таке визначення фонеми: «Найпростіша відміна звукова, що може визначати собою осібне значення слова, зветься *фонема*. Українські звуки ***н*** і ***нь***, наприклад, є окремі фонеми бо звукосполучення «кін» і «кінь» розрізнюються, як слова з відмінним значенням (кін – сцена, кінь – *рос*. лошадь)» [*Наконечний 1928*: 21]. Учений здійснив дослідження орфоепії сучасної української літературної мови [*Наконечний 1958*]. Згодом, у розділі «Фонетика» «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського він здійснив опис

фонетичної і фонологічної систем української літературної мови в їх статиці і динаміці [*КСУЛМ 1951, т. 1*: 126–287]. Дослідник також розробив основи літературної вимови в розділі «Орфоепічні норми та їх значення» академічного видання «Сучасна українська літературна мова. Фонетика» за загальною редакцією І. К. Білодіда [*СУЛМ 1969*: 370–401].

Психологічне тлумачення фонетичних змін, як і основних понять теорії фонеми, є актуальним для досліджень з історії української мови. Психологічний підхід до розгляду питання визначення фонеми застосував до інтерпретації теорії фонеми ***Іван Троян***. У працях «Дещо про фонеми української мови й вимову» [*Троян 1928*] та «Приголосні українського літературного язика й вимова» (1929) він ґрунтовно описав фонемну систему та проаналізував орфоепію української мови [*Дзендзелівський 2004*: 693]. Психологічний критерій до визначення фонеми мовознавець також застосував у розділі «Фонетика» «Підвищеного курсу української мови» (1931) за редакцією Л. А. Булаховського: «Фонема – найкоротше загальне фонетичне уявлення даного язика, що асоціюється зі значенням і може відрізняти значення слів та форм» [*Троян 1931*: 59]. Зміни частин слова пов'язані зі змінами думки, отже, на думку вченого, зміна фонеми як складової частини слова поєднана зі зміною відтінків думки.

Опис фонетичної системи української літературної мови вміщено в пораднику для самонавчання М. К. Грунського та Г. О. Сабалдира «Українська мова. Фонетика. Морологія. Синтакса. Фразеологічний словник» [*Грунський та ін. 1926*], що мав чотири видання, та в «Нарисі фонетики і морфології робітничої мови» [*Веселовська 1934*] наукового співробітника Харківської філії Інституту мовознавства З. М. Веселовської [*Муромцев 2004*: 66].

Окрім проблем фонології, мовознавці ХФШ приділяли значну увагу акцентології української мови. Варто зазначити, що питання українського наголошування постійно перебували у колі дослідницьких зацікавлень ***Леоніда Арсенійовича Булаховського*** (1888–1961), про що свідчать його праці, видані в Харкові: «Наголос українських прикметників» (1927); «Порівняльно-історичні

уваги до українського наголосу» (1928); розділ «Наголос» у «Курсі української мови для вчителів» (1927) та в «Підвищеному курсі української мови» [*Підвищений курс 1931*]. Акцентологічні дослідження Л. А. Булаховського («Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу» (1936, 1937) та «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці слов'янського наголосу» (1941)) здійснені з використанням порівняльно-історичного методу.

Отже, українська фонологія 20–30-х років XX ст. розвивалася в руслі ідей І. О. Бодуена де Куртене та Л. В. Щерби. У цей період здійснено спроби виявити фонемні архетипи української мови, спираючись на історичні та діалектні джерела. Прикметно, що наукове вивчення структури української мови, її звукової, словотвірної, граматичної будови було спрямоване на практичне опанування української мови. Про це свідчать згадані посібники із самонавчання та шкільні підручники, наповнені прагматичним матеріалом. Однак подальші 30–40-і роки «позначилися певним спадом у вивченні фонетичної системи і граматичної будови сучасної української літературної мови» [*Жовтобрюх 1967*: 46].

4.2.2. Пошук національно-мовної ідентичності у сфері внормування морфології та синтаксису

У 10–30-ті роки XX ст. з'являється ряд українських граматик. Характерно, що в цей період граматики створювали не лише мовознавці, а й письменники (І. Нечуй-Левицький, С. Черкасенко, М. Левицький). Виходили вони як у різних містах України, так і поза її межами. У Харкові побачили світ перший посібник з історії української мови для студентів «Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи» С. М. Кульбакіна [*Кульбакинъ 1919*]; «Короткий нарис української мови» (1918) О. Н. Синявського; «Український язик у минулому і тепер» К. Т. Німчинова [*Німчинов 1926*]; «Українська мова» М. Ф. Наконечного [*Наконечний 1928*];

«Підвищений курс української мови» (1931) за редакцією Л. А. Булаховського [*Жовтобрюх 2004*: 114].

Як зауважує Т. А. Коць, у зазначений період українські мовознавці створювали «і *наукові*, і *практичні* граматики». До «наукових» дослідниця відносить граматики С. Смаль-Стоцького та Ф. Ґартнера, Є. Тимченка, В. Сімовича, А. Кримського, а до «практичних» – граматики О. Синявського, П. Залозного, М. Гладкого, Г. Іваниці, С. Кульбакіна. Серед «практичних» поширеними були різні за призначенням граматики: *шкільні* (М. Грунського, В. Коцовського, Г. Шерстюка, О. Курило, М. Вознюка, І. Огієнка, О. Огоновського); *граматики для самонавчання* (М. Левицького, В. Мурського, О. Синявського); *граматики для вчителів* (М. Наконечного); *граматики, у яких подано детальний аналіз окремих явищ* (О. Ізюмова). Граматичні праці були створені на основі описового, порівняльно-історичного та зіставного методів, «які реалізовувалися у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематики мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізові і чіткій диференціації двох мов – української і російської» [*Коць 2018*: 97–99].

На окрему увагу заслуговує «Українська мова» (1928) *М. Ф. Наконечного*, яку автор вважає не підручником, а спеціальною «здеталізованою, поширеною до розмірів конспекту із граматичними ілюстраціями, коментарями та додатками програму з мови української для вчителів» [*Наконечний 1928*: 3]. У праці проведено паралелі між формами літературної мови та найголовнішими діалектами, звернено увагу на відмінності української і російської мовних систем, подано таблиці керування дієслів, прийменників і прикметників.

Серед морфологічних проблем, на які наголошувано з урахуванням диференційних ознак двох мов, у полі уваги тривалий час перебувала проблема статусу й ролі *активних дієприкметників*. Термін *дієприкметник* закріпився в українській мові в 30-ті роки XX ст. після виходу «Українського правопису» (1933), до цього функціонували назви «причасник», «дієприложник», «прикметник часівниковий», «дієслівний прикметник» [*Гнатюк 2004*: 152].

Мовознавці стверджували, що згадані форми не були властиві живому народному мовленню, яке й лягло в основу української літературної мови. Відсутність в українській мові згаданих форм Ю. В. Шевельов називає однією з її особливостей, що завідчено численними прикладами заміни подібних дієприкметників «на прикметники з наростком *–н(ий)* ... або на іменники» [*Шерех 1951*: 323].

У граматиках представників ХФШ О. Н. Синявського, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, Г. О. Сабалдира і М. К. Грунського заперечується існування активних дієприкметників на ***–чий, –(в)ший*** в українській мові, тому що народнорозмовна мова, яка лягла в основу літературної, їх майже не знала [*Гнатюк 2004*: 153]. П. Г. Житецький на початку XX ст. також дотримувався позиції, що згаданих форм у народній мові зовсім немає.

О. Б. Курило стверджує, що українська мова не знає активних дієприкметників на ***–чий, –(в)ший*** та пасивних на ***–мий***, оскільки «в народній мові колишні дієприкметники на ***–чий*** і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинності: значінням своїм вони вказують на прикметну властивість» [*Курило 2004*: 8]. Дослідниця називає ці форми на ***–чий, (–щий)*** *прикметниками дієслівного походження* [*Курило 2004*: 18]. О. Б. Курило радить уникати форм активних дієприкметників, запозичених з російської мови, замінюючи їх описовими дієслівними зворотами або прикметниками віддієслівного походження: «*далекосяжна спеціальність*» замість «*далекосягаюча спеціальність*», «істот, *що жили й живуть* на землі» замість «*живших і жиючих* на землі істот», «*усякий, хто підносить сам себе*» замість «*всяк високозносячий сам себе*» [*Курило 2004*: 19–26]. Пасивні дієприкметники на ***–мий***, які цілком утратили пасивність, дослідниця також зараховує до прикметників: *відомий, знайомий, питомий, нерухомий*. Вона пропонує російські дієприкметники на ***–мий*** замінювати прикметниками на ***–енний, –анний***: *непрощенний, несказанна, збагненна*. Характерно, що думки, висловлені О. Б. Курило у 20–30-ті роки XX ст., були далекоглядними: у

сучасній українській літературній мові активні дієприкметники на ***–чий,*** ***–(в)ший*** та пасивні на ***–мий*** є ненормативними.

Представники ХФШ згадані форми кваліфікували як *віддієслівні прикметники* [*Сулима 1928*: 73]. Дієприкметниками дослідники вважають лише пасивні віддієслівні форми минулого часу на ***-ний, -тий***: *писаний, несений, пошитий, узятий, мелений* тощо.

Загалом у синтаксисі був помітний значний вплив пуристичного підходу. Зокрема представники Київської школи вбачали тут основне завдання «в наближенні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови, чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на «*де що є*». Такий спрощений підхід набирає малощо не гумористичних рис у «Зразках простого слова» (Київ, 1929) *Олександра Синявського* (не плутати з Олексою Синявським!). Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними» [*Шевельов 1987*: 167].

Актуальними в зазначений період стали дослідження самобутнього семантико-синтаксичного явища української мови – предикативних форм та конструкцій на ***–но, –то***. У працях мовознавців ХФШ (М. К. Грунського, С. С. Дложевського, Л. А. Булаховського, М. Д. Гладкого, О. М. Матвієнка[50] та М. Ф. Сулими) здійснено аналіз походження, функціонування, структури, синоніміки з іншими синтаксичними конструкціями односкладних речень із предикативним компонентом, репрезентованим формами на ***–но, –то*** та

[50] О. М. Матвієнко (1899–1938) закінчив лінгвістично-літературний відділ факультету професвіти Харківського інституту народної освіти (1927), аспірант К. Т. Німчинова, науковий співробітник Харківського філіалу Інституту мовознавства АН УРСР, викладач Харківського університету (1930–1935), автор праць: «Присудки на *-но,-то* і *-ний, -тий* в українській мові» (1929), «Стилістичні паралелі (проти пуризму)» (1931).

відмінюваною формою дієслова. Розлянуто різні аспекти предикативних форм на ***–но, –то***: нормативності / ненормативності, можливості / неможливості вживання конструкцій із такими формами, доцільності / недоцільності вживання в цих конструкціях дієслівних зв'язок ***було*** або ***буде***, а також імені в орудному відмінку на позначення суб'єкта дії та стилістичної вмотивованості / невмотивованості таких конструкцій.

Погляди харківських мовознавців 20–30-х років XX ст. на функціонування конструкцій із предикативними формами на ***–но, –то*** в українській мові не були одностайними. Одні дослідники, ґрунтуючись на історичних та фольклорних матеріалах, обстоювали думку про те, що безособові форми на ***–но, –то***, засвідчені в минулому часі, не потребують уживання у структурі речень дієслівної зв'язки ***бути*** у формі минулого (*було*) та майбутнього часу (*буде*) [*Гладкий 1930*: 53; *Дложевський 1928*: 286–287; *Сулима 1928*: 80–81]. За умови вживання пасивної конструкції у формі майбутнього часу в ролі предикатива слід уживати пасивний дієприкметник на ***–ний, –тий*** з дієслівною зв'язкою ***буде*** [*Курило 2004*: 53] або замінювати такі пасивні конструкції неозначено-особовими реченнями: *зауваження буде враховане* або *зауваження врахують* (замість *зауваження буде враховано*); *робота буде завершена* або *роботу завершать* (замість *роботу буде завершено*) [*Сулима 1928*: 82]. Інші мовознавці, закидаючи першим пуристичні настрої, вбачали у предикативних формах на ***–но, –то*** «занепад часовості» й допускали вживання при них зазначених дієслівних зв'язок [*Синявський 1931*: 207; *Матвієнко 1936*: 84-87; *Матвієнко 1932*: 68]. Як стверджував О. М. Матвієнко, дієслівні зв'язки є зайвими в реченнях «примітивного типу» на зразок *роботу завершено*, однак їх наявність є обов'язковою у структурно складніших реченнях, де йдеться про кілька подій, які потрібно співвіднести з минулим чи майбутнім часом [*Лаврінець 2012*: 45–46].

4.2.3. Взаємодія логічного і психологічного підходів у ділянці синтаксису

Вагомим доробком мовознавців ХФШ є дослідження синтаксичних особливостей української мови. Характерно, що розгляд цієї проблеми в XIX ст. здійснювано в контексті слов'янської філології. Осмислити проблему вивчення синтаксису слов'янських мов вдалося представникові ХФШ ***М. К. Грунському*** (1872–1951) – дослідникові пам'яток давньослов'янської писемності, походження старослов'янського письма, історії слов'янських мов та українського мовознавства. Результат досліджень представлений у двотомовій праці «Очерки по исторіи разработки синтаксиса славянскихъ языковъ» (1910, т. 1, вип. 1–2; 1911, т. 2) [*Грунскій 1910, 1911*]. Окремим виданням вийшла праця вченого, присвячена синтаксичним дослідженням О. О. Потебні «О трудахъ А. А. Потебни по русскому синтаксису» (1911).

З приводу синтаксичних студій початку XX ст. мовознавці зауважують про потребу ґрунтовнішого вивчення базових понять і методів. Зокрема ***І. І. Огієнко*** (1882–1972) відзначав, що «у нас не встановлено ще змісту складні, складневі окреслення хиткі й неглибокі, не вироблено якоїсь міцнішої методи складневих праць… Основа складні – складня простого речення – розроблена зовсім неглибоко; не маємо навіть остаточного окреслення, що таке речення, а від цього ж залежить і зміст складні, і методи її вивчення; зложене речення ціле лежить недоторкане» [*Огієнко 1935*: 4]. Учений наголошує на тому, що поза працями О. О. Потебні й О. О. Шахматова у слов'янознавсті бракує досліджень у цій сфері: «І тільки в 1860-х роках у творах Потебні українська наука відродилася з небувалою силою й глибиною» [*Огієнко 1935*: 12].

І. І. Огієнко розглядає відомі синтаксичні теорії й відзначає, що українська «складня» (синтаксис) перебуває під впливом психологічного й логічного підходів. *Психологічний підхід* учений виводить від лінгвофілософії О. О. Потебні, який, своєю чергою, перебував під впливом В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, Й. Гербарта, Г. Лотце та ін.: «до всіх складневих питань Потебня

підходив із глибокою психологічною аналізою, що давало йому можливість глибше розуміти явища живої мови…, пірвав із панівним тоді (наприклад, у Буслаєва) логічним керунком і міцно оперся на аналізу психологічну. Взагалі ж Потебня ніколи не опускає з ока при своїх дослідах психології та семасіології, а також і філософії мови» [*Огієнко 1935*: 4].

Найближчими учнями О. О. Потебні в ділянці синтаксису Іван Огієнко вважає О. В. Попова за його працю «Синтаксическія исслѣдованія» (1881), у якій досліджено значення називного, знахідного й кличного відмінків, а також Д. М. Овсянико-Куликовського за працю «Синтаксисъ русскаго языка» (1903), який самостійно розробив багато синтаксичних питань, «а що найголовніше, – дав і закінчену систему складні» [*Огієнко 1935*: 21]. Саме наукові роботи і підручники Д. М. Овсянико-Куликовського, на переконання вченого, мали велику популярність, що й сприяло поширенню ідей О. О. Потебні в школах і серед інтелігенції.

І. І. Огієнко відзначає також роль *логічного підходу*, називаючи його таким, що поряд із філософією «прислужився до становлення граматики» [*Огієнко 1935*: 64]. «Приглянувшись ближче до граматики, особливо до складні, справді бачимо, що вона ще й тепер переповнена окресленнями, позиченими з чистої логіки, навіть у своїх найголовніших частинах», оскільки протягом багатьох століть логічні й мовні поняття, на зразок «предикат», «суб'єкт», «ад'єктив» і подібні не розмежовували [*Огієнко 1935*: 67–68]. Але, на думку дослідника, змішування логіки і граматики «користі складні не приносить». Правильність логічна й правильність синтаксична – це різні речі, і попри те, що в сучасній науці активно використовуються названі вище логічні поняття («суб'єкт», «предикат» тощо), слід зважати на те, що в мові вони мають свою специфіку [*Огієнко 1935*: 68].

Характеризуючи стан розвитку синтаксису досліджуваного періоду, І. І. Огієнко у праці «Складня української мови» [*Огієнко 1935, ч. 1; 1938, ч. 2*] відзначає, що, на відміну від західноукраїнської мовознавчої науки, у Східній Україні з'явилося «немало цінних синтаксичних праць, написаних під великим

впливом Потебні» [*Огієнко 1935*: 32]. Серед послідовників О. О. Потебні вчений називає представника КФШ Є. К. Тимченка, який глибоко проаналізував відмінки в українській мові з опертям на багатий матеріал народної творчості, історичних пам'яток і літературних творів, а також праці із синтаксису С. С. Смеречинського, О. Н. Синявського, О. Б. Курило, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Л. А. Булаховського та П. О. Бузука, які забезпечили високий рівень синтаксичної науки. Окремо автор наголошує на підходах С. С. Смеречинського та О. Б. Курило, що «міцно опирають свої праці головно на народній мові, а це дає їм змогу глибше пізнати істоту нашої мови» [*Огієнко 1935*: 35].

Особливої актуальності в цей період набуває проблема класифікації односкладних конструкцій. Зокрема, диференціюючи їх на два типи (дієслівні та іменні), дослідники не завжди одностайно визначали місце окремих видів речень. Дискусійним був і статус традиційно означуваних інфінітивних та ґенітивних речень, а до складу безособових відносили конструкції, які мали різну морфологічну експлікацію головного компонента. Потребувало також з'ясування питання про визначення статусу структурно повних двоскладних і семантично неповних речень, які за значенням слід віднести до узагальнено-особових конструкцій. Варто зазначити, що О. Б. Курило розглядала цю проблему ще в «Початковій граматиці української мови» [*Курило 1918, 1921*]. Тут мовознавець «вивчає односкладність, поглиблює класифікації членів речення, синтаксично ізольовані компоненти речення (слова зовні), однорідні члени речення, синтаксичні конструкції з чужою мовою, вставні речення тощо» [*Чернобров 2017*: 107].

У 20–30-х роках XX ст. здійснювано спроби проаналізувати структуру й значення бездієслівних конструкцій з опертям на досвід російських мовознавців О. О. Шахматова й О. М. Пєшковського. Маємо на увазі праці тогочасних дослідників К. Т. Німчинова, М. П. Перегінця, О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, які зауважували їх «поширеність у сучасній українській

літературній мові», про що зазначено в працях Ю. В. Шевельова, присвячених дослідженню природи й генези називних речень [*Шевельов 2012*: 41].

«Підвищений курс української мови» (1931), виданий у Харкові за редакцією Л. А. Булаховського, містив лекції з лексики, фразеології, фонетики, словотвору та синтаксису [*Підвищений курс 1931*]. Автор лекції «Синтакса простого речення» *М. П. Перегінець* розглядає члени речення та різновиди речення: форми присудковости, безформні присудки, прикметник-підмет, фіктивний підмет, інфінітив-підмет, рівноцінники (еквіваленти) речень та ін. [*Перегінець 1931*: лекція IX]. Лекція «Синтакса складного речення» присвячена типам та формам зв'язку речень [*Перегінець 1931*: лекція X], а в лекції «Синтаксичне вживання граматичних форм» висвітлено проблеми синтаксичних функцій різних частин мови, типів зв'язків та порядку слів [*Перегінець 1931*: лекція VI].

У 20–30-ті роки розпочато дослідження з метою «методичної інтерпретації пунктуаційної теорії до потреб школи» [*Ковальчук 2006* : 259]. Так, у посібнику М. Грунського та М. Мироненка «Розділові знаки» (1928) окреслено значення розділових знаків, їх інтонаційне вираження, особливості правильного вживання на письмі, оскільки «від того, як розділові знаки поставлено, міняється характер та значення, а часом і зміст цілої фрази» [*Грунський та ін. 1928*: 3]. У розділах посібника («Крапка», «Кома», «Середник», «Двокрапка», «Знак питання», «Знак оклику», «Риска», «Кома й риска. Дужки», «Розділка», «Крапки», «Лапки») подано практичні завдання та теоретичний матеріал з метою формування пунктуаційних умінь.

Вчені наголошують, що через екстралінгвальні чинники 30-х років XX ст. значна частина цінних мовознавчих праць стала недоступною, серед яких чимало досліджень, присвячених синтаксичній будові української мови. Зокрема, йдеться про праці К. Т. Німчинова «Граматика української мови. Синтаксис» (1934); С. С. Смеречинського «Куди йде українська мова (до питання про предикативний номінатив та предикативний інструменталь в українській мові)» (1928); «Способи відносної (релятивної) сполуки в

українській мові» (1929); М. Ф. Сулими «Лекції з української синтакси» (1928) [*Чорнобров 2017*: 110].

Загалом можна відзначити, що в синтаксичних працях мовознавців 20–30-х років простежувалися такі тенденції:

– урахування психолінгвістичного підходу О. О. Потебні до аналізу синтаксичних явищ (у працях О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Л. А. Булаховського, П. О. Бузука);

– зростання кількості праць, спеціально присвячених вивченню окремих аспектів теорії односкладного речення (М. К. Грунський, К. Т. Німчинов, О. Н. Синявський, М. Ф. Сулима);

– уточнення, доповнення окремих теоретичних викладів щодо морфологічного вираження та семантичного наповнення головного компонента безособового речення, особливостей поширення його структури другорядними компонентами на тлі загального посилення інтересу до синтаксичної системи української мови (праці М. Д. Гладкого, М. К. Грунського, М. Ф. Наконечного, К. Т. Німчинова, М. Ф. Сулими);

– популяризація ряду проблем теорії односкладного речення.

4.2.4. Принципи кодифікації лексики в працях мовознавців Харківської філологічної школи

Вагомою ділянкою роботи мовознавців ХФШ 20–30-х років XX ст. була кодифікаційна практика – «систематизація мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках, що орієнтують мовців на взірцеву літературну мову» [*Єрмоленко 2004*: 260]. Представники Празької лінгвістичної школи, які ввели цей термін у 30-х роках, розуміли *кодифікацію* як результат наукового пізнання закономірностей вияву норми на відповідному етапі розвитку мови. Кодифікація відображає процес формування та зміни норм, реєструючи мовні одиниці на певному часовому зрізі. Серед основних принципів кодифікації лексики її систематизація за семантичними, семантико-стилістичними і

тематичними групами, встановлення ознак загальновживаності і стильового обмеження в літературній практиці, відповідність критеріям словотвірної моделі літературної мови, визначення ознак одно- чи багатозначності.

Лексикографічні праці перших десятиліть XX ст.[51] засвідчують пошук підходів до усталення норм української мови. Із розширенням функцій української мови в усіх сферах суспільного життя зростає потреба лексичного нормування літературного різновиду національної мови. Розпочалися активні дискусії щодо засад, на яких має будуватися літературна норма. Мовознавці М. Ф. Сулима та С. С. Смеречинський вбачали цю основу в селянській мові, народній творчості та етнографічних джерелах; натомість О. Н. Синявський та М. Ф. Наконечний передбачали ширші можливості для постійного збагачення й оновлення мови – живе мовлення, здобутки інших мов, суспільно-політична й виробнича сфери [*Жовтобрюх 1991*: 248].

Активізації кодифікаційної діяльності передував підготовчий етап до системної лексикографічної практики, що склався на початку XX ст. Розв'язуючи важливі власне наукові й практичні проблеми, українська лексикографія «була пройнята ідеями культурного народництва: метою було створення словника, який би містив усе лексичне багатство народної та літературної мови, що стало б показником високого рівня розвитку мови, яка на той час не мала умов безперешкодного функціонування на всій території свого поширення» [*Скиба 2009*: 1].

Зміст словників перших десятиліть XX ст, підготовлених ХФШ, засвідчує обстоювання на практиці прагнення «відшукати і максимально повно подати народну, питомо українську лексику (звідси, зокрема, насичення української частини статті в перекладних словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуваннями) або, в разі потреби, створювати слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов» [*Тараненко 2000*:

[51] Лексикографічна робота розпочалася у 1918 р. в УАН, при якій функціонували *Комісія для складання словника живої української мови*, очолювана А. Ю. Кримським і *Комісія для складання історичного словника української мови* під керівництвом Є. К. Тимченка (з 1919 р. – Правописно-термінологічна комісія) [*Тараненко 2004*: 300].

279]. Це ставило перед лексикографами нові завдання, які потребували невідкладного розв'язання. Складність процесу кодифікації полягала в пошуку оптимальних шляхів поповнення й оновлення лексичного складу. Не було одностайності щодо джерел «українського культурного мовотворення» не лише у ХФШ, але й серед київських мовознавців: «Тут діяли, як і попередніми часами, наосліп, перебільшуючи значення народної мови, а особливо уперто наполягали на хибній думці про потребу використовувати в українському мовотворенні фольклорної мови. Виразно підкреслював це в своїх дослідних роботах про функції відмінків і в граматиках Є. Тимченко, а його учениця Олена Курило свою «Початкову граматику» майже цілком побудувала на фольклорному матеріялі. Та й у інших авторів граматик фольклорний матеріял займав чимало місця» [*Чапленко 1970*: 319–320].

На думку М. А. Жовтобрюха, складним і суперечливим був творчий шлях української лексикографії в цей період в основному через брак належної фахової методичної підготовки, відповідного досвіду, відсутність матеріальної бази та кадрового забезпечення. Однак пройдений лексикографією шлях не минув для неї безслідно: «були нагромаджені значні лексичні скарби, що стали міцною основою для укладення в наступному періоді і термінологічних, і загальних словників на належному науковому рівні, відповідних розвиткові української літературної мови того часу» [*Жовтобрюх 1991*:130].

У цей період окреслено принципи мовного нормування й створено значну кількість лексикографічних праць. Його ще називають періодом «мовного планування», оскільки саме в цей час активізувався пошук шляхів національного нормування та термінотворення: «У термінознавчій теорії зазначеного періоду виділяються такі концептуальні положення: основу кожної української терміносистеми мають становити власне національні слова; іншомовні терміни треба засвоювати безпосередньо з мови-продуцента без прямого впливу будь-якої мови-посередника; у термінах повинно бути дотримане оптимальне співвідношення між прийнятою назвою та поняттєвим змістом, вкладеним у цей термін» [*Боярова 2005*: 36].

На початку XX ст. розпочався тривалий і повільний *процес нагромадження й відбору українського лексичного матеріалу*. Це сприяло «поступовому витворенню й утвердженню лексичних норм української літературної мови» [*Бевзенко 1991*: 57]. У Східній і Центральній Україні словникарські зусилля зосередилися на складанні російсько-українських практичних словників (вони виходили й у провінції, охоплюючи зокрема ділову лексику) та опрацьовуванні наукової термінології.

Так, у тринадцятому томі «Сборника Харьковскаго историко-филологическаго общества» (1902) надруковано вартісну працю *В. І. Василенка* «Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи по Полтавской губерніи», у якій зібрано й пояснено термінологічну лексику із різних народних промислів (вироби з дерева, обробка шкіри, рогу, волосу, ткацтво, гончарство, рибальство тощо), а також із сільського господарства. Багатий і різноманітний матеріал до технічної термінології був записаний автором у 1884–1885 рр. у семи повітах Полтавщини [*ОТСНТТ 1902*]. Матеріали до словника систематизовано за трьома розділами. Перший розділ, найбільший за обсягом, містить термінологію кустарних промислів і ремесел; другий розділ – термінологію сільського господарства і землеробства; третій – народні приказки й вислови. У передмові до словника автор зауважує, що ці матеріали призначені для ілюстрації програми вивчення народної термінології та подає інструкції для збирання технічної термінології. Їхня мета – започаткування систематичного вивчення народних знань і спостережень у сфері техніки, метеорології і землеробства на відміну від досліджень етнографів М. О. Максимовича, П. П. Чубинського, П. С. Іващенка, «які вбачали в подібних випадках «поетичні обставини народного життя». Досвід же тлумачного словника повинен сприяти з'ясуванню широкого практичного значення накопичених у народі спадкоємно технічних термінів» [*Василенко 1902*: 142]. В окремих випадках автор подає паспортизацію до статей словника, наприклад: «*Стяблó* – платформа въ кормовой части для складыванія невода и т.п. иногда съ закрытымъ подъ ней помѣщеніемъ въ видѣ ларя – для храненія

провизіи и проч. (Келеберда, Кремен. уѣзда); *Галя́ра* – плоскодонная лодка на два весла для перевозки грузовъ (Келеберда, Кремен. уѣзда и Панское, Золотон. уѣзда); *Кайо́ра* – та же плоскодонная лодка (по Побережью Золотон. уѣзда до Панскаго)» [*Василенко 1902*: 151]. В. Василенко опублікував також теоретичну розвідку «Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи» (1902), у якій обґрунтував необхідність дослідження такої термінології та принципи укладання термінологічних словників [*Василенко 1902*: 59–71].

Значна активізація термінологічної роботи на Слобожанщині розпочалася після революції 1905 р., коли наслідки послаблення реакції почали давати окремі результати. Так, термінологічна комісія природничої секції літературно-наукового відділу Харківського товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка з 1912 р. провадила роботу зі збирання народних матеріалів та виписування термінів зі спеціальної літератури. Свої спогади про це залишив Г. Г. Холодний: «Ми повинні бачити, що всі окремі заходи коло справи, всі термінологічні організації виросли наслідком зростання реальних потреб українського життя. Що дедалі голосніше за себе промовляли, безнастанно вимагали свого задоволення. У роботі студентських організацій ніби виявлялося передчуття великих подій, що повинні були і термінологічне питання поставити на всю широчінь» [*Холодний 1928*: 12].

Авторами перших термінологічних словників стали випускники Харківського університету. Так, у 1917 р. на Полтавщині видано два невеликі за обсягом словники вчителя Кобеляцької комерційної школи, пізніше – професора Харківського інституту народної освіти (1924–1934) *Костя Дубняка*: «Короткий українсько-російський словник термінів природознавства та географії» [*Дубняк 1917*] і «Російсько-український словничок термінів природознавства та географії» [*Дубняк 1917 (3-тє)*]. Останній представляє живе мовлення Слобожанщини. Він цікавий тим, що вміщує не лише загальновживану лексику, а й діалектні відовідники (*абрикосъ – брескиня, жерделя; аистъ – лелека, боцян; бѣлка – веврик, виверка; водоросли –*

баговіння, жабуриння); розмовну лексику (*алебастръ – лебастер; алкоголь – винець; аллюминій – глинець*); синонімічні ряди (*ароматный – духовитий, запашний; гербарій – зільник, травник*; *вѣсы – вагівниця, важниця; возвышенность – високість, згірья*; *картофель – бараболя, груля, картопля*) та емоційно-експресивну лексику (*божья коровка – бабаруна, бабриська*; *вѣтер – бирса, вітер*; *оболочка – болона, тулубець, кожушок*). Привертає увагу прагнення автора словничка знайти замінники для іншомовних термінологічних найменувань. Тому часто натрапляємо на запозичений і власне український відповідник чужомовного терміна (*анализъ – аналіз, розбір*; *географія – землепис, географія*; *діаметръ – прогін, поперечник, діаметр*) або ж лише власне українські відповідники (*маятникъ – вигадло, колібень*; *меридіанъ – південник*; *микроорганизмъ – дрібнотвір; микроскопъ – дрібногляд*). Мовознавці оцінюють ці словники як факт початкового опрацювання термінолексики української мови, стверджуючи, що вони «не мали помітного впливу на розвиток української лексикографії та процес збагачення української літературної лексики, а тим паче не сприяли нормалізації термінологічного складу» [*Процик 2004*: 31]. На нашу думку, це необхідний і неминучий процес пошуку термінологічного найменування, який проходить терміносистема кожної мови на етапі становлення.

Як зауважує С. Я. Єрмоленко, «складним був процес становлення лексичної норми, особливо формування термінологічної лексики з різних наукових галузей. В унормуванні термінологічної і номенклатурної лексики відіграли певну роль перекладні спеціальні словники, не позбавлені різнобою й пуристичних тенденцій» [*Єрмоленко 2004*: 541]. «Вирізнявся лексикографічним рівнем «Практичний російсько-український словник» (1926), складений харківськими філологами М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим, Б. Ткаченком. Перекладні словники … сприяли кодифікації лексичних норм української літературної мови» [*Єрмоленко 2004*: 421].

Згаданий словник нараховував понад 17 000 статей із загальновживаною та термінологічною лексикою. Харківські мовознавці укладали його на

замовлення Державного видавництва України. Окреслюючи завдання перед авторським колективом, Б. Д. Ткаченко висловив чіткі вимоги до укладачів словника: «1. Складаючи двомовного словника, треба знати обидві мови. 2. Практичний словник має базуватися на живому матеріялі сучасної літературної мови. 3. Словник має давати чітку диференціяцію значіння слів. 4. Між'язичні словесні відповідності вияснюють не лише шифром, а й синонімами та контекстами. 5. З фразеології даються словосполучення, яких не можна творити простим вложенням слів» [*Ткаченко 1926*: 276].

Беручи за основу ці критерії, упорядники ставили за мету:

1. Подати актуальний російський текст, доповнивши його словами сучасного радянського вжитку.

2. Диференціювати відтінки російських слів та українських значень, пояснивши характер даного відтінку чи то на прикладі, чи то посилаючись на синонімічні слова.

3. Пристосувати словник до потреб українізації, насамперед орієнтуючись на мову газети, популярної книжки, політико-економічної літератури та діловодну [*ПРУС 1926*: 4].

У цьому словнику вперше послідовно подано систему гнізд, наприклад: «доверенность – //-ренный – //-рие – //-ритель – //-рительный – //-рчивый – //-ряться»; введено розмежування у віддієслівних іменниках на позначення процесових понять і предметів, наприклад: «исполнение – *виконання;* (процесс) *виконування*»; «отделка – 1) (процесс работы) *оброблення;* 2) *оздоба*»; «распределение – 1) (процесс) *розподілення, розміщення, розкладання;* 2) (результат) *розподіл, розклад* (распределение налогов между людьми), *уклад*»; «создание – 1) (процесс) *створення, спорудження;* 2) (создание) *створіння*»; «счет – 1) *лік, лічба, числення;* 2) (бумага) *рахунок*».

Подано маркування окремих слів, пояснення лексико-семантичних відтінків, окрім прикладів, ужито слова, що уточнювали значення, а саме: (перенос.), (любов, ласк.), (выразит.), (сильнее), (грубее), (народное), (фамильярно), (насмешливо), (абстрактно), (конкретно), (бранное) та багато ін.,

наприклад: «испытание – *випроба, випробування;* (экзамен) *іспит;* (выразит.) *лиха година*».

Укладачі подали реєстр найпотрібніших слів широкого вжитку. Віддаючи належне вимогам нової доби, вони залучили до своєї праці новотвори в нестандартному поданні, оскільки чимало слів виникли або набули іншого значення в процесі розвитку української літературної мови [*Зубков 2000*: 29], наприклад: «общество – 1) (термин социологич.) *суспільство (первісне суспільство*); 2) (активный слой общества) *громадянство;* 3) *товариство (споживче, акціонерне товариство*); сельское общество (=община) *громада*»; «коллективное хозяйство – *колективне господарство* (сокр.) *колгосп, -пу*»; «коммунистический – *комуністичний (Комуністичний Інтернаціонал)* (сокр.) *Комінтерн*», а також відповідні ідеологічні ілюстрації: «изощрять – *вимудровувати* (західна буржуазія вимудровує брехні на СРСР)»; «бюст – *погруддя, бюст* (на сцені погруддя Маркса й Леніна)».

Як засвідчує аналізована праця, за два роки до виходу офіційного упорядкованого правопису (1929) мовознавці ХФШ здійснили спробу запровадити до активного вживання власне українські терміни та відповідники, вилучивши російські аналоги, наприклад: «карта (географ.) – *мапа*»; «катет (математ.) – *прямка*»; «латунь – *мосяж, -жу*»; «мышьяк – (химич.) *арсен*»; «приток – *доплив*» та ін.

Головною рисою цієї праці, а також багатьох інших словників доби українізації, було прагнення до нормалізації поданого в них мовного матеріалу. Ю. В. Шевельов зазначає, що в цей період «сама літературна мова була нормалізована й піднесена на вищий рівень» [*Шевельов 2008*: 166].

Отже, у період 20-х – початку 30-х років XX ст., справедливо названий періодом «золотого десятиліття» українського відродження [*Бріцин 2018*: 475], відбувався активний процес мовної діяльності, мовних пошуків і мовної нормалізації, широко представлений у лексикографічних працях. Незважаючи на складні позалінгвальні чинники 30–50-х років, зумовлені наступом на українізацію, доробок 20-х років не забуто. Після здобуття незалежності в

Україні знову активізовано термінологічні процеси з метою відродження національної термінології. Розбудові термінофонду на національно-мовній основі сприяли методологія зазначеного періоду та принципи укладання словників, долучених до наукового доробку. У 2008 р. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України започатковув серію «Із словникової спадщини». Ці праці є не лише пам'ятками української мови, а й сьогодні зберігають своє наукове та практичне значення – актуальне в умовах становлення термінологічної системи української мови, очищення її від невластивих форм і зворотів, штампів, русизмів.

4.2.5. Роль харківських мовознавців у становленні правописних норм української літературної мови

4.2.5.1. Всеукраїнська правописна конференція і Харківський правопис

У 20-ті роки XX ст. виникла потреба усталення правописних норм, що великою мірою було пов'язане з нагальними потребами української школи. Харківські мовознавці не лише долучилися до вирішення правописних проблем, а й стали авторами остаточної редакції правопису. Не менш вагомою є участь Західної України у становленні й стабілізації єдиного українського правопису.

На думку С. Я. Єрмоленко, «правописні дискусії, що тривали в кінці XIX – на початку XX століття, були зумовлені мовно-культурними традиціями українців, які жили в різних державах і часто по-різному уявляли стандарт писемної літературної мови» [*Єрмоленко 2018, вип. 5*: 85].

Правописну комісію, створену в 1918 р. при Міністерстві народної освіти, очолив І. І. Огієнко, якого цілком справедливо вважають фундатором правопису XX ст. До її складу ввійшли М. К. Грунський, А. М. Лобода, О. Б. Курило, Г. К. Голоскевич. Комісія ухвалила «Головніші правила

українського правопису», надруковані 24 травня 1918 р. в журналі «Українська школа» (№ 10). Це був вагомий здобуток у складній двохсотлітній історії творення українського правопису, «бо тільки сприймаючи мову як «вираз національної психіки» і як «душу кожної національности», можна було обґрунтовано формувати її зовнішню оболонку, образно кажучи, одяг, що припасований до її внутрішньої природи. Саме з огляду на такі засади Івану Огієнкові вдалося…» [*Русанівський 2002*: 7–8]. Варто зауважити, що заслугою І. І. Огієнка було утвердження спадкоємності у правописній справі, зокрема те, що він використав правописну систему, представлену в «Словарі української мови» (1907–1909) Б. Грінченка.

Згодом створено Правописну комісію з розширеним складом при Науковому товаристві в Києві. За дорученням першого міністра освіти доби Центральної Ради І. Стешенка професор Київського університету І. Огієнко уклав короткі правила українського правопису, які подав на розгляд Правописної комісії навесні 1919 р. Як пише І. І. Огієнко, «комісія складалася щось із 30 членів, між ними були: проф. А. Ю. Кримський, проф. Є. К. Тимченко, проф. М. К. Грунський, О. Курилова, Г. Голоскевич і багато інших. Головував у Комісії проф. І. Огієнко» [*Огієнко 2004:* 357]. До творення правописних норм, окрім названих мовознавців, долучилися С. Смаль-Стоцький, В. Ганцов. В. Науменко, І. Шаля, А. Ніковський. Результатом діяльності Комісії стали «Головніші правила українського правопису», підписані І. І. Огієнком і ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні 17 січня 1919 р. Як згадує І. Огієнко, «комісія багато раз збиралася й грунтовно обговорювала кожне правописне правило й працю закінчила. По довгих нарадах та палких дискусіях цю першу правописну систему Комісія, з деякими змінами, ухвалила» [*Огієнко 2004:* 357–358].

«Головніші правила українського правопису», доповнені й зредаговані А. Кримським і схвалені зібранням Академії наук, функціонували до 1921 р., коли було здійснено видання академічних «Найголовніших правил

українського правопису». Його досягненням було те, що цими правилами погоджено «правопис своїх і чужих слів, а головна їх ознака – це вже була наукова система основ українського правопису, перша закінчена система в історії нашого правопису» [*Огієнко 2004*: 358]. Як показав час, «Найголовніші правила українського правопису» мали позитивні й негативні сторони. З одного боку, вони базувалися значною мірою на фонетичному правописі П. Куліша – Б. Грінченка, і також лягли в основу правописних правил у Харкові 1928 року [*ІУП 2004*: 306]. З іншого ж, – були «надто стислі й лаконічні, щоб задовольнити вимоги зрослої україномовної практики. Тому було організовано правописну комісію з представників як східно-, так і західноукраїнських мовознавчих шкіл, завданням яких було підготувати повний правописний кодекс» [*Русанівський 2002:* 94].

Як відомо, у 1922 р. в Галичині були видані «Правописні правила, прийняті Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові». У цих Правилах зроблено спробу об'єднати правописні традиції Східної і Західної України, однак уникнути певних розходжень не вдалося. Щоб їх усунути і подати єдині правописні норми, у липні 1925 р. вирішено створити при Наркомпросі «Державну Комісію для впорядкування українського правопису». До неї увійшли відомі мовознавці, більшість із яких – представники Харківської філологічної школи і письменники: В. Бутвин, В. Ганцов, П. Солодуб, М. Яворський, А. Кримський, О. Синявський, С. Пилипенко, О. Курило, Є. Тимченко, Г. Голоскевич, М. Йогансен, Є. Касяненко, В. Коряк, А. Річицький, Н. Калюжний, М. Яловий, О. Попов, М. Грунський, В. Ганцов, М. Сулима, В. Бутвин, В. Коряк, М. Хвильовий, С. Єфремов, Т. Секунда, С. Кириченко, І. Соколянський, О. Скрипник. Головою призначено наркома освіти О. Шумського. Наголошено, що Комісія повинна зважати на сучасну літературну мову та взяти за основу «Найголовніші правила українського правопису» (1921). Також рекомендовано скликати конференцію для обговорення виробленого Комісією проєкту правил правопису [*Синявський 1931, зб. 1*: 93].

Комісія одностайно визнала, що перед нею стоїть завдання, ширше за впорядкування самого правопису, що взагалі сучасна літературна українська мова як орган державних і громадських установ, школи й науки потребує дещо більшої «стабілізації», більшої одноманітності, ніж та мова могла її набути в умовах дореволюційного існування. Перший пленум Комісії (після організаційної наради) відбувся в Харкові впродовж 11–21 листопада 1925 року. У нарадах брали участь понад 20 членів Комісії. На нарадах докладно розглянуто проєкти: «Правопис невідмінюваної частини слова» *В. Ганцова*; «Закінчення відмінюваних слів» та «Пунктуація» *О. Синявського*; «Правопис чужих слів» *О. Курило*; «Власні імення» та скомпоновану з кількох проєктів «Граматичну термінологію» *М. Сулими* та *М. Наконечного*. «Усі ці проєкти зазнавали чималих змін, поправок, додатків, особливо ж останні три, як найменш усталені в практиці і найбільше дискусійні. Вирішено внести в план своєї праці не лише правописні питання, а й інші питання нормалізації літературної мови. Працею Комісії в її тих чи інших ухвалах керувало ясно усвідомлене завдання – унормувати мову і правопис, і спростити останній на базі традиції й природи української мови» [*Синявський 1931, зб. 1*: 95].

Окремо вирішено впорядкувати український алфавіт і скласти словничок важких з погляду написання слів. Членам Комісії доручено підготувати ці розділи й переглянути в спеціальних підкомісіях, до роботи в які запрошено нових членів і репрезентантів Західної України: акад. С. Смаль-Стоцького, акад. В. Гнатюка та д-ра В. Сімовича. До президії Комісії обрано О. Шумського, П. Солодуба, А. Кримського та О. Синявського.

За дорученням державної правописної комісії О. Н. Синявський здійснив погодження та впорядкування проєкту правопису, поєднавши східну та західну правописні традиції. Учений наголошував, що основне завдання, яке намагалися вирішити мовознавці, – уніфікувати мову так, «щоб вона не відбігала народньої мови принаймні в її найголовніших діялектах, щоб вона була якнайближча до якнайбільшої маси народньої мови, а до всього того, щоб у її правописі і структурі без крайньої потреби не була порушена усталена

традиція. Звичайно, наголошував учений, не можна було забувати й за другий бік природи української мови – її історію, і ця остання не раз ставала в великій пригоді при вирішуванні найтяжчих питань мови й правопису» [*Синявський 1931, зб. 1*: 96]. Показовим щодо важливості врахування історії мови в нормотворчому процесі є невеличкий епізод, наведений О. Н. Синявським з приводу внесення незначної зміни в алфавіті, на яку наважилися члени правописної підкомісії – вилучення зайвої літери ***щ***. Хоч комісія і взяла до відома цю поправку, але згодом, після шести засідань, ініціатори самі відмовилися від своєї пропозиції скасувати літеру ***щ***, зрозумівши, що «нехтувати традицію навіть у такій дрібниці і недоцільно і небезпечно» [*Синявський 1931, зб. 1*: 97].

Після оприлюднення проєкту правопису із серпня 1926 р. [*УП 1926*] розпочалася тривала дискусія, у якій взяли участь філологи, інші науковці, вчителі й широкі кола громадськості. Дискусійні матеріали з приводу проєкту зосереджено при редакції «Вістей» і оприлюднено в спеціальному додаткові до них із назвою «Український правопис (дискусійний бюлетень)». Цих бюлетенів вийшло п'ять (4 лютого, 20 квітня, 4 травня, 13 травня та 21 травня 1927 р.).

Відзначаючи роль згаданої дискусії для впорядкування правопису й мови у всеукраїнському масштабі, О. Н. Синявський назвав її *голосом сучасності*, що «являє собою третю базу для справи і так само, як і ті перші (традиція й природа української мови), не дає жадних підстав до впровадження якихось реформ або взагалі різких змін у графіку, правопис, морфологію, що складалися довгий час на ґрунті всіх найважніших діялектів народньої мови і почали синтезуватися уже з 1905 р. в єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову. Дискусія тільки за те й промовляла, що ту синтезу треба остаточно оформити, усталивши альфабет, унормувавши правопис і морфологію без зайвого порушення набутих звичок і одночасно з якнайбільшою увагою на живу мову різних етнографічних груп українського народу» [*Синявський 1931, зб. 1*: 100].

У травні 1927 р. в Харкові скликано Всеукраїнську правописну конференцію, у якій узяли участь відомі українські мовознавці (Л. Булаховський, П. Бузук, В. Ганцов, В. Дем'янчук, А. Кримський, О. Синявський, Є. Тимченко та інші, а з ними також із галицького боку К. Студинський, І. Свєнціцький та В. Сімович). Ю. В. Шевельов схвально відгукнувся про демократичний склад учасників конференції та результати її діяльності: «До її роботи долучилися мовознавці, письменники, діячі культури; питання розв'язувано переважно голосуванням. До й під час конференції відбувалася широка публічна дискусія в періодичній пресі. Погоджені пропозиції потім зредаґовано (на чолі з Миколою Скрипником), а фактично це зробив Олекса Синявський, дійсний творець нового правописного кодексу» [*УП 1929*]. Незабаром його Уряд його затвердив, і 1929 р. він вийшов друком доповнили правописні словники. Усупереч своєму заголовкові («Український правопис»), книжка не обмежувалася самими лише правописними нормами, а подавала ще й правила морфології; у підсумку на її 100 сторінках знайшлося місце для ортографії, ортоепії і морфології. Цей правопис, званий «харківським», діяв заледве яких п'ять років» [*Шевельов 2018*: 517].

Конференцію розпочато зі вступної промови Народного Комісара Освіти М. О. Скрипника. Акад. А. Ю. Кримський виголосив доповідь «Історія українського правопису», проф. О. Н. Синявський озвучив «Підсумки правописної дискусії». Як з'ясувалося з дискусії й позначилося в Комісії, у справі впорядкування й усталення українського правопису й мови найбільше заперечень і суперечок викликали питання алфавіту, правопису чужих слів і власних імен.

Найбільші дискусії на конференції відбувалися стосовно паралелізму латинки й слов'янської абетки; заміни ***й*** на ***j***; усунення ***я***, ***є***, ***ю***, ***ї*** цілком або частково (тобто так, щоб їх залишити після приголосних, але скасувати на початку складу); скасування літери ***ґ***; скасування ***ї***; уведення нових знаків для середнього ***л*** та білабіального ***в***; уведення нових окремих знаків на означення африкат ***дж*** і ***дз***. Однак, якщо всі ці зауваги врешті-решт відпали, то проблема,

як передавати ***l*** західно-європейських мов, а також питання про чужомовне ***g*** виявилися найгострішими, і вирішено їх було шляхом поступок: «Всім добре відомо, і президія не опускала того з ока, що походження слова – «грецьке» слово і «не грецьке» слово – річ часто важка навіть для спеціялістів-філологів, але все ж не було іншого способу, як визнати, що слова грецького походження, як здавна запозичувані з нем'яким ***л*** і ***г***, так і слід передавати в українській мові через ***л*** і ***г***, слова ж із інших европейських мов із середнім чи м'яким ***l*** перед ***а***, ***о***, ***и*** і в кінці складу та ***g*** передавати ***л*** м'яким та ***ґ***. Хоч як може здатися ця формула штучною й трудною, але принято її в президії одноголосно, бо всі члени останньої пересвідчилася того, що тільки обопільними поступками можна остаточно знищити правописно-мовні розходження і справити нашу літературну мову в одно річище» [*Шевельов 2018*: 107]. Отже, конференція ухвалила правописні правила з урахуванням пропозицій галичан щодо правопису іншомовних слів з м'яким ***ль*** та зі звуком ***ґ***.

Якщо «Найголовніші правила українського правопису» (1921), складалися лише з 46 параграфів (14 друкованих сторінок), то Правопис 1929 року являв собою повний і ґрунтовний правописний кодекс. Він був рекомендований для впровадження на всіх українських землях, але з відомих причин не міг бути всюди впроваджений. Галицька традиція вимовляти м'яке ***л'*** та фонему ***ґ*** в іншомовних словах знайшла спротив на Східній Україні.

У пресі стали з'являтися публікації, які засуджували цей правопис у тому, що він начебто «був скерований на штучний відрив української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян, на штучний відрив української мови від мови російської». Правописну комісію на чолі з М. О. Скрипником було звинувачено у наслідуванні й підтримуванні націоналістичних тенденцій, зокрема в «проведенні «націоналістичної лінії в побудові і літературному оформленні правопису» [*УП 1933*: 3]. Це стало приводом для створення нової Правописної комісії під керівництвом першого заступника наркома освіти УРСР А. А. Хвилі, яка в 1933 р. підготувала нову редакцію «Українського правопису» [*УП 1933*]. У ньому було чимало змін, які

стосувалися найперше правопису іншомовних слів. Була усунена м'яка вимова ***л'*** (*лямпа – лампа*), змінено граматичний рід окремих іменників (*кляса – клас*, *фльота – флот*) і що основне – усунута з абетки літера ***ѣ***, разом з якою зникла потреба запам'ятовувати складні правила її правопису [*Іларіон 1959*: 299].

У цьому контексті важливими видаються зауваги О. Н. Синявського як відповідь на критику громадськості: «Сама дійсність, повсякденне життя проказувало їй, що до нормальнішого розвитку української літературної мови треба передусім впорядкувати зорову та значною мірою і слухову форму слів, отже визначити найпотрібніші з практичного погляду правописні, фонетичні, морфологічні норми для літературної мови. Адже це база для літературної мови, а не теоретичні подробиці про фонеми й графеми української мови й їх взаємини» [*Синявський 1931*: 109–110].

4.2.5.2. Українські мовознавці про Харківський правопис

У сучасному українському мовознавстві значну увагу приділено історії правопису, зокрема Харківського (1929) (С. Я. Єрмоленко, Н. М. Глібчук, П. Ю. Гриценко, Л. М. Коць-Григорчук, В. В. Німчук. І. Д. Фаріон, Ю. В. Шевельов).

Харківський правопис був затверджений наркомом освіти УРСР М. О. Скрипником 6 вересня 1928 р. [*УП 1929*: І]. Українська Академія наук схвалила його 31 березня 1929 р., а Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові – 29 травня того ж року. Хоч Харківський правопис і був компромісним [*Шевельов 2018*: 107], але він викликав суперечливі відгуки у мовознавчих колах та освіті загалом. Ю. В. Шевельов стверджує, що завдання нормалізації мови шляхом компромісу виявилося непосильним. Оцінюючи наслідки роботи комісії, учений зазначав: «Понад трирічна робота Правописної комісії аж ніяк не була простою і легкою. З дискусії про те чи те орфографічне правило проступали *дві відмінні культурні традиції, дві лінгвістичні школи.* Поєднання їх у правописно-мовній компромісовій нормі не задовольняло ні одну, ні другу.

Нова норма не відповідала жодній традиції, жодній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися...» [*Шевельов 1987*: 161]. Для ілюстрації своїх думок учений наводить пояснення щодо двох найбільш суперечливих правил: як передавати чужомовні ***l*** і ***g***, що спиралися в обидвох частинах України на дві різні традиції – західноєвропейську (на Західній) та візантійську (на підросійській Україні). У кожній частині запропонована норма була невідома в щоденному вжитку: «На невластиву вимову та ще і не всім, а тільки деяким чужим словам означало вдатися до нечуваного досі мовного експерименту… Правопис 1928–1929 років, дарма що старанно опрацьований мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» [*Шевельов 1987*: 161].

Така несхвальна реакція громадськості була спричинена тим, що «Харківська Правописна конференція 1927 р. переступила своє завдання: їй доручено було покласти в основу своєї праці академічний правопис, а конференція в багатьох правилах, а головно в правопису чужих слів, відступила від нього; наприклад, конференція прийняла – як компроміс для Галичини – тяжкі й поплутані правила писання ***ґ*** і ***г*** та ***л*** і ***ль***, тоді як Академія наук постановила була писати тільки ***г*** і ***л***. Як і треба було чекати, проти нового правопису зараз таки пішли протести – може, й нацьковані, а головне – виступило українське організоване вчительство, заявляючи, що таких поплутаних правил писання чужоземних слів вони в школи при найбільшій своїй охоті не зможуть запровадити» [*Огієнко 2004*: 361].

Через вимогу учительства, яке посилало численні делегації до комісара освіти М. О. Скрипника й просило перегляду правил писання іншомовних слів, справа набрала непотрібного розголосу, а згодом і політичного характеру й М. О. Скрипник змушений був покинути комісаріат освіти. Правопис знову повернули до Академії наук. Однак О. П. Ізюмов, на прохання вчительства, ще

1931-го року випустив правописний словник з опертям «на східноукраїнській традиційній вимові й першій системі Академії наук, і саме так в Україні фактично повстало два правописи: урядовий і вчительський, що різнилися писанням чужих слів. І Академія наук змушена була латати харківську постанову, і аж 1933 року в нових своїх правилах викинула харківські постанови про ***ґ*** та ***ль*** і вернулась до попередньої своєї постанови – у чужих словах писати головно ***г*** і ***л***» [*Огієнко 2004*: 362].

Більш поміркована думку щодо Харківського правопису 1929 р. висловлював В. І. Сімович, звертаючи увагу громадськості на те, що найбільша цінність його в тому, що створений він у час, «коли ще члени Академії Наук, і члени правописної комісії могли вільно дискутувати над правописом і вільно справу українського правопису вирішувати, вирішувати її згідно з законами, будовою, а то й історією української мови» [*Сімович 2005*]. У передмові до «Правописного словника» О. П. Ізюмова, створеного за Харківським правописом (1929), В. І. Сімович зазначає: «приняття правопису з 1929 р. усуне хаос... Хоч він не ідеальний, не бездоганний – ідеального, бездоганного правопису не має ні один нарід на світі – але він буде в нас – один і це дуже важне» [*Сімович 2005:* 211].

У 1933 р. нова Правописна комісія під головуванням А. А. Хвилі докорінно змінила Харківський правопис, оголосивши норми 1928–1929 рр. «націоналістичними» [*УП 1933*: 3]. Однак, попри це, Харківський правопис (1929) продовжували використовувати у багатьох виданнях української діаспори (Канада, США, Німеччина, Австрія). Сучасні українські автори, літературні редактори та українські мовознавці, зокрема С. Й. Караванський, О. Д. Пономарів, І. Д. Фаріон, М. Г. Зубков та ін. в окремих виданнях також послуговуються Харківським правописом (1929).

Розгляньмо у цьому контексті Правописні словники Г. К. Голоскевича та О. П. Ізюмова, створені на основі Харківського правопису 1929 р., що кодифікували зазначені норми й сприяли їх упровадженню в мовну практику.

4.2.5.3. «Правописний словник» Г. К. Голоскевича

Григорій Костянтинович Голоскевич (1884–1935) – український мовознавець, лексикограф, учень академіка О. О. Шахматова. Як співробітник УАН / ВУАН (з 1919 р.) та Інституту української наукової мови (з 1922 р.) був одним із укладачів академічного Російсько-українського словника» (1924–1928). Проблемами правопису переймався, навчаючись іще в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, де написав працю «Руська правопись зі словарем» (1904). Перше видання «Правописного словника» Г. К. Голоскевича побачило світ у 1914 р. Потім цей словник неодноразово перевидавали [*Франко 2004*: 103–104]. Зокрема шосте видання побачило світ у 1926 р.

На Правописній конференції, що відбулася в Харкові 25 травня – 6 червня 1927 р., Г. К. Голоскевичеві доручили доповнити його Правописний словник та доопрацювати згідно з нормами нового «Українського правопису». Це завдання було виконане, і нове, значно доповнене і розширене видання «Правописного словника», адаптоване до новоприйнятих норм ВУАН, побачило світ у Харкові в 1929 р. [*ІУП 2004*: 269; *Голоскевич 1929*]. Наступного року, вже після арешту автора, у Києві вийшло останнє в Україні видання його словника, яке стало стандартним для всіх перевидань у діаспорі [*Голоскевич 1930*].

У короткій передмові до словника автор пише: «…в йому подано близько 40 тисяч слів; коло відмінюваних слів зазначено важкі щодо правопису форми, в сумнівних випадках показано при словах керування, до реєстру слів заведено поширеніші як українські, так і чужомовні власні йменння, прізвища, географічні назви» [*Голоскевич 1929*: І].

Словник фіксує написання літери ***ґ*** в іншомовних словах на місці ***g***, у кожному випадку подаючи джерело походження: Ґе́лсворсі (англ. письм. *Galsworthy*), не відм.; Ґу́тенберґ (нім. *Gutenberg*); Ґріґ (норв. композ. *Grieg*); Ґрімм (нім. *Grimm*); Ґрі́нвіч (англ. *Greenwich*); ґроґ, ґро́ґу (англ. напій); Ґро́дно, -ного (місто); Ґе́нуя, (іт. *Genova*); Ґе́ргардт (нім. ім'я *Gerhardt*); Гюґо́ (фр. письм. *Hugo*), не відм.; Гюїсма́нс, -са (фр. письм. *Huysmans*); Паґані́ні Нікольо́

(іт. скрипаль *Paganini Nicolo*), не відм.; паґінáція (лат. *paginatio*); дириґéнт (лат.); аґéнт (лат. *agens*). Як зазначав О. Н. Синявський, «на Конференції голосували за те, щоб чуже ***g*** передавати українським ***ґ*** значна більшість (26 за ***ґ*** і 10 за ***г***)» [*Синявський 1931, зб. 1*: 105].

Справа з позначенням м'якості приголосного ***л*** на письмі була значно складнішою. За словами О. Н. Синявського, наддніпрянці доводили потребу писати чужі слова з нем'яким ***л***, оскільки «українській мові властиве «середнє ***л***» і що саме так через ***ла, ло***... краще віддавати середнє або европейське ***l***, ніж через ***ля, льо***, але все ж найважнішим їх аргументом був той історичний факт, що найстаріші европейські запозичення в українській мові були візантійські, сприймалися ж вони тільки з ***ло, ла, лу***... (порів. *прологъ, Платонъ, Лука* і т. ін.). Заперечуючи наявність «середнього ***л***» в західньо-українських говорах, наддністрянці знов доводили, що передавати европейські ***la, lo, lu***... українськими ***ла, ло, лу*** – значить дуже згрублятн ті склади, без потреби віддаляючи такі слова від ориґінальної їх вимови, а йшли ж і йдуть вони головним чином із Західньої Европи, головне ж, що здавна вже і транскрибувалися з ***ля, лю***... (порів. *лямéнтъ, пляцъ, Люцидарій* в пам'ятках XVI–XVIII ст.), навіть і слова грецькою походження. Отже, стояло питання, яку з традицій – старішу (візантійську) чи новішу (західньо-европейську) визнати істотнішою для української літературної мови. Але питання ще ускладнювалося тим, що спинитися на першому для наддністрянців значило визнати надто велику залежність нашої літературної мови від мови російської, що звичайно сприймає західньо-европейські слова з твердим ***л***. Виходило, західньо-европейські слова до нас ішли і мають іти тільки через російську мову, а не безпосередньо. Так само й для наддпіпрянців видавалося неймовірним попереробляти споконвічні наші ***ла, ло***... в грецьких запозиченнях на ***ля, льо***..., бо в їх очах це значило безоглядно підлягали польщизні. Наслідком довгого ґрунтовного змагання з'явилося дуже непевне і власне значною мірою відповідне до справи голосування: 22 учасники Конференції стояло за ***ля, льо***...,

20 за ***ла, ло***... і 1 утримався. Очевидно, таку важну справу не можна було вважати вирішеною» [*Синявський 1931, зб. 1*: 104].

Отже, за основу взяли наддніпрянський спосіб передавати ***la, lo, lu*** переважно через ***ла, ло, лу***: *латúна, Лóндон, лóгіка, лорд.* У словах: *балькóн, бальóн, Альжúр, áльґебра, алькоґóль, áмпуля, анальфабéт; деклямáція* (лат.); *баляст, деклярáція* (лат.); *Держплян, льояльний, льотó* (іт.) – ***л*** м'який, але в запозиченнях з англійської: *джентлмéн* (англ. *gentleman*), *джентлмéнство, джентлмéнський* – ***л*** твердий.

Словник засвідчує динаміку орфографічних і морфологічних норм. Зокрема, наявність варіантних орфографічних норм простежуємо в таких випадках:

– в іменниках іншомовного походження з твердим та м'яким приголосним у коренях слова: *авантýра* і *авантю́ра, авантýрний* і *авантю́рний, авантýрник* і *авантюрúст*;

– в іменнику *áнгел* і *я́нгол*, іноді *áнгол* (форма *áнгел* стара, книжно-слов'янська; форма *я́нгол* або *áнгол* – народня);

– в іменниках іншомовного походження з літерою ***ф***: *Голґóфа* або *Ґолґóта*; *Голія́ф* або *Ґолія́т*, але *анáтема* (клятьба церковна), *міт, мітологічний, мітологія*;

– у фонетичних варіантах, засвідчених у іменниках (*Асхабáд* і *Ашхабáд*; *бóханець* і *буханéць*; *авантýра* і *авантю́ра*), прикметниках (*грошовúй* і *грошéвий*; *дишлéвий* і *дишльовúй*) та дієсловах (*гендлювáти, гандлювáти*);

– у варіантних формах іменників за родом діяльності: *проводúр, проводúрка*; *провокáтор, провокáторка*; *публіцúст, публіцúстка*; *авантýрник, авантýрниця*; *авантюрúст, авантюрúстка*; *пророк, пророчиця.*

Словник засвідчує паралельне вживання іменників іншомовного походження в чоловічому та жіночому родах: *дúшель* і *дúшля*; *карантéна* і *карантúн* (русизм); *метóда* і *мéтод*; *птах* і *птáха*; *хащ* і *хáща.* Однак лише в жіночому році вживаються *аналíза, синтéза, ґенéза, ґардерóба, завíса*, і лише в чоловічому – *антресóль, барлíг, прóдаж.* Закінчення ***–а /–я*** в іншомовних

запозиченнях жіночого роду: *акваре́ля, бандеро́ля, педа́ля*; *діягно́за, діягона́ля, за́ля, ро́ля*. Закінчення ***–и*** в родовому відмінку іменників ІІІ відміни: *дові́реність, -ност**и***; *конкре́тність, -ност**и***.

У словнику наявні відповідні маркування для слів іншомовного походження: Рама́яна, -ни (санскр. епопея); Ре́ні Ґві́до (іт. художн.), не відм.; де-Бюссі́ (фр. прізв. *de-Bussy*), не відм.; Дебюссі́ (фр. композ. *Debussy*); До́льче (іт. поет і учен. *Dolce*); До́льчі Ка́рльо (іт. художн. *Dolci*).

Як нормативні представлено лексеми: *директри́са, педагогі́чка*; *ро́ндель* і *пате́льня*. Зауважено наявність термінів, які вийшли з ужитку (*язикозна́вець, язикозна́вство, язикозна́вчий*), а також варіантних форм числівника: *дев'яно́сто, -но́ста* (род., дав. і місц.), -стома; *дев'ятдеся́т = дев'яно́сто*.

Подвійний наголос подано в окремих іншомовних словах, дієсловах, прикметниках та прислівниках: *ді́скур́с, парля́ме́нт; не́сти́, дове́зти́; парля́ме́нтський, гра́ба́рський; напе́ре́ді, ра́зо́м*.

У статтях словника додано пояснення щодо розмежування прислівника й іменника з відповідним прийменником залежно від контексту: *додо́му* (присл.), поверну́вся *до до́му* (імен.), підійшо́в *до до́му* (до хати); *проте́* (присл.) – «Мені́ було́ ле́гше, коли́ па́нна Ане́ля за обі́дом мене́ прохала. *Проте́* я впе́рто зрікався і терпі́в го́лод» (Коцюб.); *про те́* (займ.) – «Чи до́вго він ішо́в, чи ні, того́ не зна́ю, *про те́* нико́ли сам риба́лка не каза́в» (Гребінка).

У 30-х роках «Правописний словник» Г. К. Голоскевича засудили як «націоналістичний» і заборонили. Останнє (сьоме) видання побачило світ у 1930 р. У діаспорі словник перевидавали чотири рази (1952, 1955, 1967, 1977). Дванадцяте видання вийшло в Україні в 1994 р., тринадцяте – у 2007 р.

4.2.4.4. «Правописний словник» О. П. Ізюмова

Овсій Прокопович Ізюмов (1899–1937) – український мовознавець, лексикограф. Із 1932 р. був науковим співробітником відділу української мови Інституту мовознавства АН УРСР, брав участь у роботі словникового відділу та

консультаційного бюро цього інституту. О. П. Ізюмов присвятив ряд праць нормалізації та кодифікації української літературної мови: «Конспект лекцій з українського правопису й граматики» [*Ізюмов 1926*], самовчитель «Техніка української мови» [*Ізюмов 1926 (ТУМ)*], який цілком заслужено вважають найпомітнішою з-поміж граматик зазначеного періоду. «Вона цінна, насамперед, різноманітністю прикладів, не зафіксованих в інших граматиках, які ілюстрували стилістичний і граматичний матеріал» [*Коць 2019*: 117]. Відомими свого часу були й словники О. П. Ізюмова: «Російсько-український словник» (1926); «Правописний словничок чужомовних слів» [*Бойків та ін. 1929*]; «Українсько-російський словник: за новим правописом» (1930); «Правописний словничок» [*Правописний 1931*] та «Український правописний словник з короткими правилами правопису» (1931, співавтори: Бойків І., Калишевський Г., Трохименко М.) [*Бойків та ін. 1931*]. У своїх лексикографічних працях автор використовує здобутки попередників. Так, у «Російсько-українському словнику» (1926) подано перелік, який містить п'ятнадцять джерел [*Ізюмов 1926 (РУС)*]: *М. Уманець* і *А. Спілка* «Російсько-український словник» (1924); *Б. Грінченко* «Словарь української мови» [*Грінченко 1907–1909*]; *І. Огієнко* «Український стилістичний словник» (1924) [*Огієнко 1978*]; *Г. Голоскевич* «Український правописний словничок» (1922); *В. Дубровський* «Словник московсько-український» (1918); «Російсько-український словник» за ред. *С. Іваницького* та *Ф. Шумлянського* (1918); *П. Тутковський* «Словник геологічної термінології» (1923); *О. Курило* «Словник хемічної термінології (проєкт)» [*Курило 1923*]; *В. Кміцикевич* і *А. Спілка* «Німецько-український словник» (1912); «Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, составленный вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ» (1867); *В. Даль* «Толковый словарь живаго великорусскаго языка» (1907); *П. Дубровскій* «Толковый словарь русскаго и польскаго языка» (1883); *М. Изюмовъ* «Опытъ словаря русскаго языка сравнительно съ языками индо-европейскими» (1880); *И. Павловскій* «Русско-

нѣмецкій словарь» (1911); *А. Александровъ* «Полный русско-англійскій словарь» (1925).

Лексикографічні праці О. П. Ізюмова ґрунтовно проаналізовано щодо представлення в них запозичень, зокрема полонізмів. Про це йдеться у статтях В. В. Піддубної: «Полонізми в західному та східному варіантах української літературної мови 1920–30-х рр. (за даними правописних словників)» (2004); «Полонізми в правописних словниках української мови 20 – 30-х рр. XX ст.» (2006); «Лексичні полонізми в «Українсько-російському словнику Овсія Ізюмова (1930)» (2018). Інші дослідники зосереджують увагу на варіантності відмінкової парадигми іменників, займенників, числівників (Т. А. Коць), діалектної лексики (О. П. Лось) та власних імен людей (І. А. Самойлова).

У передмові до свого «Правописного словника» О. П. Ізюмов наголошує на його практичному спрямуванні, зауважуючи що в цій категорії його можна вважати найповнішим з огляду на обсяг (60.000 слів) та лексичну різнорідність (серед іншого словник містить географічні назви, імена людей, прізвища та складноскорочені назви установ і організацій). Автор зазначає, що Словник «опрацьовано за Українським Правописом Державної Правописної Комісії (Харків: ДВУ, 1929), а також погоджувано з ухвалами філологічних нарад Інституту Мовознавства та виправлено за вказівками рецензента з ІМ (Інституту мовознавства. – *О. Ч.*)» [*Ізюмов 1931*: 3].

Словник О. П. Ізюмова є багатющою скарбницею лексичного матеріалу початку XX ст. Як досвідчений лексикограф, що дбає про збереження лексичного фонду, учений широко представив різноманітні шари лексики. Хоч Словник був покликаний виконувати нормативну функцію, однак автор не обмежився лише загальновживаною лексикою, а долучив значний масив пасивної лексики. Розуміючи, що вона може бути невідомою широкому загалу, автор до багатьох слів додає відповідники (загальновживані або синонімічні) та пояснення значень.

У Словнику також представлено діалектну лексику: *бадьо* (*татусь, дядьо*); *бусел, бусол*; *баль (бенкет)*; *бахур* (1 – *розпутник,* 2 – *виродок,* 3 –

байстрюк), *бахурка*, *бахурня*, *бахурувати*; *бовгар (волопас)*; *бузько́*, *бузько́к*; *бульба*; *бута (бочка)*; *вутлий (слабосилий)*; *вуйна (тітка)*, *вуйко (дядько)*, *гаджута (ялинка)*; *гайстра (квітка)*. Серед діалектизмів переважає лексика південно-західного наріччя, хоч у Словнику наявні слова й інших діалектних груп.

Розмовна лексика представлена разом із загальновживаними відповідниками або з відповідними значеннями: *втирало (рушник)*; *відма́га (відмовка)*; *барки (плечі, груди)*; *видюк (мак)*; *кримінал (в'язниця)*; *крутілка (каруселя)*; *гендель (1 – баришництво, 2 – торгівля)*; *викендюшити (випатрошити)*; *крюк (гак)*; *гірок (огірок)*; *гольтіпака (обірванець)*; *задрипанець (1 – збризканий гряззю, 2 – неохайний)*; *зиряни (нарід)*; *зирити (слідкувати)*.

Помічено значну кількість лексичних одиниць, які вийшли з ужитку або є рідковживаними: *басоля (віольончеля)*; *кругогляд (обрій)*; *безмаль (мабуть, певно)*; *бездум'я*, *без'їжжя*, *безрік*, *безвіч*; *видма (дюна, кучугура)*; *вижлиця (собака)*; *вматеріти (змужніти)*; *вощанка (церата)*; *закмітити (запам'ятати, занотувати)*; *зви́чений (привчений)*; *запіканка (горілка)*; *позір (вигляд)*; *втомність*, *всього-на-все*, *завідувателъ*.

Терміни іншомовного походження подано з українськими відповідниками: *паляталізація (пом'якшення звуків)*; *парадиґма (приклад, зразок)*; *партикулярний (приватний, неофіційний)*. У Словнику трапляються термінологічні новотвори періоду 20–30-х років XX ст., активно продуковані для уникнення іншомовних запозичень: *віблий (циліндричний)*; *вібло (циліндер)*; *глинець (алюміній)*; *відбирач (одержувач)*; *відокремлювач*, *відокремник (ізолятор)*; *вітрогін (вентилятор)*; *вогнець (гангрена)*; *водяне серце (медуза)*; *звірокруг (зодіяк)*; *мірило (маштаб)*; *рівнобіжностінник (паралельопіпед)*. Ці українські відповідники не закріпилися у вжитку. Однак низка слів – *вимикач*, *двигун*, *літак*, *косинець*, *родовище*, *заощадження* та ін. – увійшла до нормативної термінології. Ймовірно, з огляду на пуристичні тенденції і на практику деяких інших європейських мов, передусім німецької та чеської, у

яких переклад іншомовних слів на рідномовний ґрунт становив одну з головних засад формування національної літературної мови, саме так лексикографи намагалися зменшити обсяг іншомовних запозичень.

Аналізуючи впливи Київської (пуристичної) школи, Ю. В. Шевельов відзначає, що вони найбільше «позначилися на багатьох термінологічних словниках, в яких пропоновано замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *витинок*, *штепсель* на *притичку*, *курсив* на *письмівку* тощо» [*Шевельов 1987*: 167].

Варто зауважити, що окремі власне українські терміни і сьогодні заслуговують на увагу: *ощадок (1 – решітка, 2 – заощадження)*; *паралелізм (рівнобіжність, рівнолежність)*.

Окремі запозичення, транслітеровані з інших мов, не вживаються в сучасній українській літературній мові або ж унаслідок адаптації сьогодні мають відмінності в транслітерації: *віоля (музичний інструмент)*; *вокабуляр (словничок)*; *гальстух (краватка)*; *журфікс (приймальний день)*; *ізохронізм (одночасовість)*; *компендій (стислий огляд)*; *курфюрст (князь)*; *куртьє (маклер)*; *кулісьє, біфстекс, Бучер-Стов, гортенсія, манастир*.

У Словнику наявні й інші одиниці пасивного лексичного фонду:

– застаріла лексика: *габелок (1 – шкіра молодої тварини, 2 – ручка коло коси)*; *габа (1 – хвиля, 2 – сукно, 3 – вкривало)*; *каламар (чорнильниця)*; *калитка (гаманець)*; *каланча (дозорча башта)*; *копний (громадський)*; *кухва (бочка)*; *лапсердак (одяг)*; *офіція (служба)*; *офіціял (урядовець)*;

– історизми: *вира (штраф у давній Русі)*; *вирва (1 – яма, 2 – здирство, 3 – хабар)*; *ві́но (придане)*; *віги (політична партія в Англії XVII–XVIII ст.)*; *бащибузук (1 – турецький солдат непостійної армії, 2 – жорстока людина)*; *злот (15 копійок)*; *коповик (50 копійок)*; *Каледонія (давня назва Шотляндії)*; *люмпенпролетаріят (босяки, жебраки)*;

– архаїзми: *виректи*; *вислуженина (зароблене, вислужене)*; *габілітація (оборона наукової праці)*.

У Словнику помічено відмінності щодо фонетичних норм, наявних у сучасній українській літературній мові. Зокрема це стосується вживання:

– літери ***а***: *манастир, ганчарський*;

– літер ***ґ*** та ***ґ*** у словах іншомовного походження: *Бетґовен, гаракірі, Геллада (давня Греція), авґур (жрець), Авґуст, аґітатор, аґрарій, алеґоричний, арґо, жарґон, Арґентіна, Баґдад, баґаж, баґета, бюрґер (міщанин), ваґон, Ваґнер, енергічний, енергетика.* Ці літери вирішили передавати відповідно до загального правила: «Чуже ***h*** передаємо нашим ***г***, щождо чужого ***g***, то в новіших запозиченнях його треба передавати через ***ґ***, а в запозиченнях, засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим ***г***: Ан***г***лія, ***г***аз, ***г***азета, ***г***ама…, **але** а***ґ***ент, а***ґ***ітація, а***ґ***роном…» [*Наконечний 1928*: 18];

– м'якої та твердої літери ***л*** у словах іншомовного походження: *альґебричний, Альжір, алькоголь, ампуля, голяндський, вельосипед, аншляґ, балянс, бухгальтер, Бальтика* (море), **але** *Балта* (місто), *Валтер-Скот, буля і булла.* Як пояснює М. Ф. Наконечний у додатку «Про новий український правопис» до підручника «Українська мова: програма-конспект» (1928), зважаючи на розбіжності між Заходом і Сходом України щодо передачі м'якого й твердого ***л***, вирішено дотримуватися таких правил: «новіші запозичення з західноевропейських мов віддаємо м'яким ***л*****:** а) ***ля*** – аеропл***ля***н, ба***ля***да, ба***ля***нс, бацил***я***, бу***ля*** (хоч старе бул***ла***), п***ля***н (хоч уживається й п***ла***н)…; б) ***льо*** – ба***льо***н, ба***льо***тувати, б***льо***када віо***льо***нчеля…; в) ***лю*** – бл***ю***за, інфл***ю***енца, ***Лю***вр, метал***ю***ргія…; г) ***ль*** – у кінці складу – автомобі***ль***, адю***ль***тер, а***ль***ґебра, А***ль***жир… Зокрема мяким ***л*** віддаємо чуже ***l*** в комплексах ***-лю***вати, ***-лю***ція, ***-ля***ндія, ***-ля***рний, ***-ля***рія, ***-ля***тор» [*Наконечний 1928*: 16].

Мовознавці зауважують, що ці правила були досить складними через нечіткість формулювань [*Вакуленко 2018:* 63]. Цей факт засвідчують, зокрема, помічені відмінності в написанні окремих слів іншомовного походження з ***л*** та ***л'*** у словниках Г. К. Голоскевича та О. П. Ізюмова: «*метал / металь / маталь*; *націонал-демократ / національ-демократи*; *соціял-демократ / соціяль-демократія*; *плянета / планета*» [*Ораці 2018*: 321–322], а також у словах із

літерами ***ґ*** та ***г***: «*анґар / ангар*; *баґнет / багнет*; *ваґон / вагон*; *маґазин / магазин*; *Афґаністан / Афганістан*; *Ленінґрад / Ленінград*» [*Ораці 2018:* 324].

У словах іншомовного походження, зафіксованих у Словнику О. П. Ізюмова, помічені такі особливості:

– вживання ***ію, ія, іє***: *Авенаріюс, авіятор, Авіяхем, азіятський, Адріятика, віядук* (міст на арках).

– вживання літери ***т*** замість ***ф***: *А**т**ени, Голго**т**а, е**т**ер, Карта**ґ**ен, Пар**т**енон,* **але** *А**т**ена – А**ф**іна.*

– вживання літери ***и*** після ***в*** (у всіх інших випадках вживається ***і***): *Алфавит, Вавилон,* **але** *Ассір – Ассірія, Бастілія (фортеця), Бахчісарай, Озів* (місто).

– приголосні погоджено писати без подвоєння: *Апеніни, Аполон,* **але** *Марокко, барокко, -кка* (стиль).

Помічено також відмінності на морфологічному рівні:

– закінчення родового відмінка в географічних назвах на позначення міст ***–у***: *Аахен (-н**у**)*; *Базель (-лю/-я)*; *Париж (-жу)*;

– закінчення іменників 3-ї відміни жіночого роду ***–и***: *безграмотност**и**, безвладност**и**, безболісност**и**, безбожност**и**, витривалост**и**, Білорус**и***;

– відмінність категорії роду в іменників іншомовного походження*: аналіза, вертикаля, візита, вінеґрета (страва, мішанина), конфітура (варення), манжета (чохла),* а також варіантні форми власне українських: *вимін, виміна; поливайка, поливальник; вуглетяжник (вуглепідойма)*;

– активне вживання фемінітивів*: більшовик – більшовичка*; *верблюд – верблюдка*; *видавник – видавниця*; *викладач – викладачка*;

– варіантні назви осіб за професією іншомовного походження: *архітект – архітектор*;

– відмінність у роді географічних назв: *Артемівське, Бердянське, Волочиське (-ого)*; *Батум (-му)*; *Вільна (-ни)*; *Ворскло (-ла).*

Фонетичні варіанти засвідчені в іменниках: *вівторок* (однина: *вівтірка, вівтіркові*; множина: *вівтірки, вівтірків* і рідше*: вівторки, вівторків*);

горохвина / горошина; *завсігди / завсіди*; *погріб / погреб*; *згодом / згодя́*; *здоровля / здоров'я*; *доробок / дорібок*; *Орьол / Орел* (місто).

Синонімічні варіанти*: видноколо, виднокруг (обрій, горизонт)*; *визна́ка (знак, ознака)*; *вийстя (виникнення, початок)*; *виплід (результат, наслідок)*; *ви́робня (1 – завод, 2 – майстерня)*; *витрішок, витрішкоокий, витрішкуватий*; *вишрубити (витвинтити)*; *відличка (знак)*; *відхибнутися (відійти, відлучитися)*; *владати (посідати, володіти).*

Фразеологізми, фразеологічні гнізда: *вищирити* (зуби); *витрішок* (у висловах: *витрішка взів – прозівав; витрішки їсти, ловити, купувати, продавати = тави ловити).*

Не закріпилися в літературній мові:

– прислівники: *по-її, по-його*; *осьо, от там, от так*;

– дієслова: *оха**а**пуватися* (*опам'ятатися*); *освідув**а**ти* (*оглянути*); *оскром**а**дити (обшкрібати)*; *падкуватися (1 – клопотатися, піклуватися; 2 – горювати)*;

– окремі дієслівні форми: *наполягти* (наказовий спосіб: *наполяж, наполяжмо, наполяжте*); *відповісти* (наказовий спосіб: *відповіж, відповіжмо, відповіжте*);

– активні дієприкметники: *бачущий, зміцнюючий (кріпучий)*; *зморхлий (зморщений)*; *втомний, охайливий, падкови́тий*;

– прикметники: *охи́тний, охітніший*;

– варіанти займенників: *сей, ся, сі, се*; *от цей, от ця*; *от той.*

Словник також відображає:

– багатство словотвірних варіантів: *бджола, бджілка, бджілочка, бджільник, бджоленята, бджолоїдка* (птиця), *вчиття – вчіння*; *боротьба – бороття*; *обуття – взуття*;

– вживання відмінних словотворчих афіксів: *Атлант**ійськ**ий* (Атлантичний) *океан*; ***і**моральний* (неморальний); ***і**регулярний* (непостійний);

– активні словотворчі процеси: а) словоскладання: *вузькодумство, вузькоглядний*; б) абревіація: ВІНО (Вищий Інститут Народньої Освіти), ГВК

(Губерніяльний Виконавчий Комітет); в) словоскорочення: Всеробмис (Всесоюзна спілка робітників мистецтва), Всеробітземліс (Всесоюзна спілка робітників землі та лісу), Наркомчужсправ (Народній Комісаріят Чужоземних справ), начсанупр (начальник санітарно-військової управи).

Зважаючи на підходи О. П. Ізюмова до відбору лексичного матеріалу, можемо відзначити переважання в цьому Словнику пуристичного підходу, який був властивий етнографічному напрямкові.

4.3. Функціональний аспект у дослідженнях харківських мовознавців на початку XX ст.

4.3.1. Синкретизм досліджень зі стилістики та культури української мови

Стилістика як лінгвістична наука бере початок з поетики й риторики. У Харківському університеті на кафедрі російської мови і словесності науку красномовства та риторику почали викладати відразу ж після його заснування, з 1804 року. Професори Є. Тихорський, І. С. Рижський та О. В. Склабовський були авторами перших праць з риторики (див. Розділ 2).

Як стверджує І. К. Білодід, стилістичні зауваги щодо естетичної вартості мови української мови містила вже «Грамматика малоросийского наречия» (1818) О. П. Павловського [*Розвиток мовознавства 1980*: 137], у якій розглянуто питання вживання нової й запозиченої лексики; жартівливі звороти; слова, що вдало характеризують речі. Так, подаючи відомості про прикметник, учений наводить ряди згрубілих і пестливих форм прикметників, іменників «увеличительныя и уменьшительныя имена», зазначаючи, які з них не властиві російській мові; наводить численні приклади народномовних форм ввічливості, зворотів, діалогів, прислів'їв та приказок, переказів, властивих усному мовленню, відзначаючи їхню своєрідність, «которая малороссійскую рѣчь сдѣлала столько не похожею на всеобщій нашъ языкъ» [*Павловскій 1818* : V].

На думку З. Т. Франко, українська стилістика як окрема галузь лінгвістики «виросла на грунті праць Л. В. Щерби, Ф. де Сосюра, П. Ф. Фортунатова, О. О. Потебні, І. О. Бодуена де Куртене, Д. М. Овсянико-Куликовського, І. Я. Франка, В. В. Виноградова» [*Франко 1967*: 185].

Сучасні мовознавці наголошують на тому, що основні напрями лінгвістичної стилістики розробив ще О. О. Потебня у праці «Изъ записокъ по теоріи словесности» (1905) [*Потебня 1985*: 103–140, 149–205, 264–289]. Розглянувши теорію образного мовлення та визначивши виражальні можливості слова як основи творення образності, а також поєднання слів, учений заклав основу нових галузей лінгвостилістики. Набуває актуальності теорія мовомислення вченого. Як зауважує С. Я. Єрмоленко: «Із розвитком когнітивної лінгвістики й поширенням її методів на лінгвостилістичні дослідження актуалізуються твердження О. О. Потебні про зв'язок мови і думки, мови і мислення» [*Єрмоленко 2019*: 9]. Учений уперше глибоко проаналізував проблему смислового наповнення слова в художньому тексті. А думка про те, що зміст твору, виражений словесно-структурними елементами, виявляється в його поетичних формах-символах або символічних структурах, є основою сучасної стилістики тексту. Конструктивною для розуміння естетичної функції мови є концепція О. О. Потебні про поетичний образ («згущення думки»), що «заступає мову різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами», удосконалюючи рух людської думки [*Єрмоленко 2019*: 9]. Як зауважує С. П. Бевзенко, саме О. О. Потебня заклав наукові основи української стилістики, однак через історичні обставини опрацювання стилістики української літературної мови припадає переважно на період після 1917 року [*Бевзенко 1991*: 114].

Лише у 20–30-ті роки XX ст. лінгвостилістика поступово утверджується як окрема наукова галузь: «Як наймолодша мовознавча дисципліна стилістика виокремлюється в 20–30-ті роки XX ст., набуваючи ознак системи впорядкованих і взаємопов'язаних понять, проектуючись на галузь загального,

теоретичного мовознавства, а також сферу практичного оволодіння мовою» [*Єрмоленко 1999*: 260].

За дослідженнями мовознавців, у той час стилістика виявилася в трьох основних напрямках:

– практична стилістика і культура мови;

– мова письменника, що проєктувалася на історію літературної мови;

– визначення стилістичних функцій мовних явищ і стилістична культура висловлення на матеріалі мови художньої, наукової та публіцистичної літератури [*Франко 1967*: 185].

У сучасному українському мовознавстві актуалізовано нові аспекти стилістичних студій, зумовлені новітніми напрямами лінгвістичних досліджень (комунікативна лінгвістика, прагмалінгвістика, лінгвістика тексту, когнітивна лінгвістика, антропоцентрична лінгвістика), пов'язаних із пошуками нових підходів до вивчення стилю та з використанням нових методик його опису [*Єрмоленко 1998*: 25–27; 2005: 112]. Лінгвостилістика розвинулася в багатогранну галузь, що охоплює як закономірності формування окремих ідіостилів, так і основні тенденції розвитку мови художньої словесності, наукової, публіцистичної, офіційної й розмовної практики.

Сутність лінгвостилістичного підходу до аналізу мовних явищ С. Я. Єрмоленко вбачає в тому, що «Дослідник-стиліст постає перед проблемою виявлення сфер функціонування мови й накладання на одиниці мови нових функціональних і експресивних конотацій. Оскільки стиль – це не самі елементи (одиниці) мовної системи, а принципи їх комбінування, настанови, конструкти, за якими організовується текст, то й завдання дослідника полягає у виявленні, пізнанні цих принципів… Пройшовши шлях розмежування стилістичних явищ за належністю їх до лексичних, граматичних і т. ін. одиниць, вичленувавши власне стилістичну семантику в семантичній структурі цих одиниць, лінгвостилістика прагне до синтетичного, узагальнювального аналізу, до виходу в коло проблем «мова і культура», «мова і людина», «мова і ситуації спілкування» [*Єрмоленко 2005*: 115].

Праці українських мовознавців 20-х – початку 30-х років XX ст. стали міцним підґрунтям до розбудови української стилістики на широкій лінгвістичній основі. Як зауважує М. А. Жовтобрюх: «20-ті і початок 30-х років багаті на різноманітні розвідки із стилістики та культури української мови, що зрідка виходили окремими брошурами й досить часто публікувались як статті в різних періодичних виданнях» [*Жовтобрюх 1991*: 130]. За спостереженнями З. Т. Франко, у цей період, у зв'язку з поповненням словесно-виразових засобів української літературної мови, в галузі стилістики з'являються «огляди, рецензії й критичні замітки на літературні твори того часу, на статті в газетах, журналах і, рідше, спостереження й зауваження щодо усної мовної практики вчителів, учнів тощо» [*Франко 1967*: 185].

Їх характерною рисою є розгляд стилістичних явищ у контексті синтаксису, фразеології, лексикології й семантики: «До того часу, – зазначає С. Я. Єрмоленко, – стилістичні явища вивчалися у практичному плані як додаткова характеристика лексичних, фразеологічних, граматичних явищ, як засіб урізноманітнення, шліфування мови, вироблення загальнолітературних норм (праці мовознавців 20–30-х років XX ст. О. Курило, І. Огієнка, М. Гладкого, Б. Ткаченка, О. Синявського, С. Смеречинського). На практиці об'єднувалися завдання стилістики і культури мови, або пуризму» [*Єрмоленко 2004*: 652]. Саме цей принцип аналізу мовних явищ переважає в перших підручниках з української мови М. Д. Гладкого, О. Б. Курило, М. Ф. Сулими, С. С. Смеречинського, Л. А. Булаховського, О. Н.Синявського, Б. Д. Ткаченка, О. М. Фінкеля [*Черемська 2014, 2016*].

Упродовж десятиріччя відбувалося збирання, опрацьовування й осмислення лінгвістичних фактів і явищ, поки з'явилася перша системна праця з української стилістики Б. Д. Ткаченка[52] за редакцією Л. А. Булаховського.

---

[52] Борис Данилович Ткаченко (15.01.1899, Воронеж – 23.12.1937, Київ) – український мовознавець, представник Харківської лінгвістичної школи; автор праць з української діалектології [*Ткаченко Б. 1924, 1927*], сучасної української літературної мови (лексикологія [*Ткаченко Б. 1927, № 2*], стилістика (1929–1930?) [*Ткаченко НУС І-V*], лексикографії [*Ткаченко Б. 1926*], правопису; співупорядник «Українського правопису» (1929); співавтор

4.3.2. Розвідки зі стилістики та культури української мови в доробку Харківської філологічної школи 20-х – початку 30-х років (Л. А. Булаховський, М. Ф. Сумцов, М. Д. Гладкий, М. Ф. Сулима, М. Г. Йогансен, О. М. Фінкель)

Ґрунтовний аналіз лінгвостилістичного доробку мовознавців окресленого періоду здійснено в дослідженнях З. Т. Франко, М. А. Жовтобрюха, С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Т. А. Коць, А. С. Попович. Учені зосереджують увагу на працях харківських лінгвістів Л. А. Булаховського, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, М. Ф. Наконечного, С. С. Смеречинського, не оминаючи й інші постаті, що прислужилися становленню теоретичної і більше – практичної стилістики, зокрема О. М. Фінкеля, Олександра Синявського («Зразки простого слова» 1929), а також В. Підмогильного і Є. Плужника («Фразеологія ділової мови» 1927) та ін.

Так, у працях «Леонід Арсенійович Булаховський: біля витоків української лінгвостилістики» (2019), «Теоретичні засади української лінгвостилістики в доробку Леоніда Арсенійовича Булаховського» (2020), «З історії термінології лінгвостилістики, або Читаймо Ю. Шевельова» (2018) С. П. Бибик наголошує на складному шляхові, який торувала стилістика – від досліджень у галузі історії мови, теорії словесності та загального мовознавства. Тому її предмет постав не одразу чітко: «він балансував між завданнями

«Загального курсу української мови» (разом із М. Йогансеном, кілька видань у 1920-х); «Практичного російсько-українського словника» (у співавторстві з М. Йогансеном, К. Німчиновим, М. Наконечним) [*Ткаченко Б. 1926*]. Навчався в Харківському інституті народної освіти – учень Л. А. Булаховського та О. Н. Синявського. Ще студентом викладав українську мову на робочому факультеті Харківського технологічного інституту (1917–1923), згодом – аспірант секції української мови науково-дослідної кафедри ім. О. О. Потебні при ХІНО (з 1925 р.). Викладав на профобрі ХІНО, у Комуністичному університеті ім. Артема, Всеукраїнському інституті підвищення кваліфікації вчителів (з 1924 р.). Старший науковий співробітник Харківського філіалу Інституту мовознавства АН УРСР (1927). Перекладач, консультант-коректор Партіздату ЦК КП(б)У, відповідальний секретар журналу «Музика – масам» (1929). Створив перший окремий спеціальний курс стилістики української мови «Нарис української стилістики» (5 лекцій), який вийшов за редакцією Л. Булаховського у 1929–1930? рр. у Харкові [*НУС 1929–1930?*].

поетики досліджувати стилі творів з урахуванням характеру сюжетів, прийомів композицій, вибору образів тощо та завданнями мовознавства вивчати мову твору» [*Бибик 2020*: 4]. Неоціненне значення теоретичних положень Л. А. Булаховського в становленні лінгвостилістики як окремої галузі. Методологію аналізу мовного стилю, учений накреслив у «Нарисах із загального мовознавства» (1955): «що саме хоче виразити мовець» – до яких засобів мови він при цьому звертається, підпорядковує їх своїй меті, смакам – як ці засоби виражають індивідуальну мовну манеру письменника», викристалізовує завдання лінгвостилістики – вивчення мовної майстерності письменника [*Бибик 2020*: 4].

У навчальних курсах Л. А. Булаховського 20–30-х років XX ст. виокремлено соціальний аспект диференціації стилів, обґрунтовано об'єкт лінгвостилістики, напрацьовано термінологію та систематизовано принципи розрізнення функціональних стилів. Основні терміни, уживані в працях ученого: *авторська мова, авторський стиль, стиль окремої людини, соціальні функції ролі, діалогічна форма соціальних стилів, тексти конфесіональні, культовий текст богослужбового характеру, художня мова, конфесіональна (культова) мова, канцелярська мова, актова мова* та ін. [*Булаховський 1931*: Лекція II; *Булаховський 1977*: т. 2].

У працях О. В. Ветухова, В. М. Ганцова, М. Г. Йогансена, О. Б. Курило, М. Ф. Наконечного, К. Т. Німчинова, В. І. Сімовича, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського, М. Ф. Сулими, Б. Д. Ткаченка та О. М. Фінкеля, які перебували у творчому діалозі із західноєвропейською науковою думкою та у взаємодії зі слов'янськими лінгвістичними школами, започатковано українську стилістику як самостійну галузь мовознавства.

У цей період в Україні продовжується розвиток традицій ХФШ О. О. Потебні[53]. Українські мовознавці творчо опрацьовують наукову спадщину

[53] Як зауважував О. Горбач у *Післяслові* до перевидання «Нарисів з української синтакси» (1990) С. Смеречинського, «своєрідним відсадком *потебнянства* (виділення наше. – *О. Ч.*) – спершу в Варшаві, а після 1914 р. у Києві – став гурт дослідників стилістичної синтакси

вченого, використовуючи методологію порівняльно-історичного аналізу мовних фактів. Так, С. С. Смеречинський у «Нарисах з української синтакси в зв'язку з фразеологією та стилістикою» (1932), використовуючи приклади із творів письменників XIX–XX ст. (Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Марко Вовчок, М. Коцюбинський та ін.), до українського мовного матеріалу додає, як це спостерігаємо в О. О. Потебні, «порівняння-паралелі з інших мов: російської, польської, білоруської, сербської, чеської, болгарської (церк.-слов.), німецької, французької, англійської, латинської та ін. Для своєї праці автор використав ще багато наукової, науково-популярної та підручниківської літератури: Ф. Міклошич, О. Потебня, О. Шахматов, Є. Тимченко, Ф. Корш, С. Смаль-Стоцький, А. Кримський, О. Огоновський, Є. Будде, О. Курило, О. Соболевський, Ф. Буслаєв, М. Сулима, П. Житецький, Д. Овсянико-Куликовський, О. Синявський, В. Сімович, К. Німчинов, О. Пєшковський, І. Шаровольський, І. Огієнко, Л. Булаховський, М. Гладкий, В. Гнатюк, М. Грунський, Я. Льосік (біл. *Язэп Лёсік*), Я. Лось (пол. *Jan Łoś*), Т. Маретіч (хорв. *Tomislav Maretić*), М. Наконечний, Д. Николишин та ін.» [*Смеречинський 1932*: 6–7].

Для з'ясування стилістичних особливостей вживання української мови в різних сферах спілкування мовознавці спиралися на теоретичну й практичну основу слов'янського і західноєвропейського мовознавства, залучаючи мовний матеріал із праць О. Потебні, Є. Будде, Є. Карського, С. Шобера, Ф. Міклошича, К. Фосслера, Ш. Баллі, Г. Райса, В. фон Гумбольдта та ін. Представники ХФШ перебували у творчій взаємодії з іншими лінгвістичними школами, особливо з пражцями на етапі творення літературного стандарту української мови. Як підкреслено в «Тезах Празького лінгвістичного гуртка» (1929), особливий характер літературної мови проявляється в тій ролі, яку вона відіграє заради здійснення високих вимог, які до неї ставлять порівняно з народною мовою: літературна мова відображає культурне життя і цивілізацію; з

українщини з Євгеном Тимченком, Миколою Сулимою, Оленою Курило й, мабуть, Сергієм Смеречинським [*Горбач 1990*: 9].

підвищеними вимогами до літературної мови пов'язаний і більш впорядкований і нормативний її характер; розвиток літературної мови передбачає і збільшення ролі свідомого втручання [*Тезисы 1967*: 26–27]. Підтвердженням цієї тези є перелік напрямків досліджень, які проводилися в різних галузях української лінгвістики окресленого періоду:

– ґрунтовна характеристика української морфології та словотвору і виявлення їхніх стилістичних можливостей (О. Н. Синявський, О. Б. Курило);

– опис синтаксичної системи української мови у зв'язку зі стилістикою (С. С. Смеречинський, М. Ф. Сулима);

– вивчення історико-філологічних аспектів української літературної мови у зв'язку зі стилістичними (С. М. Кульбакін, М. Д. Гладкий, К. Т. Німчинов, Л. А. Булаховський);

– стилістичні студії, присвячені мові творів *(ідіостилю)* українських класиків (Л. А. Булаховський, Б. Д. Грінченко, О. Б. Курило, М. Ф. Наконечний, К. Т. Німчинов, О. Н. Синявський, С. С. Смеречинський, М. Ф. Сулима, О. М. Фінкель);

– студії з функціональної стилістики (М. Д. Гладкий, М. Г. Йогансен, М. Ф. Сулима);

Важливими напрямками стилістичних досліджень також були: *проблеми нормування української мови; мова публіцистики; мова письменства; культура мовлення вчительства, студентства; наукова мова*.

Отже, можемо стверджувати, що підходи українських мовознавців до аналізу мовних явищ були співзвучні з підходами слов'янських стилістів, зокрема *Вітольда Дорошевського* (1899–1976), який вважав, що «мова повинна бути полем постійної взаємодії теорії і практики. Робота над мовою – єдина з галузей, у якій марність і безплідність теорії без практики і практики без теорії помітна особливо яскраво» [*Doroszewski 1952*: 25].

Першим серед харківських філологів порушує стилістичні проблеми М. Ф. Сумцов – учень і послідовник О. О. Потебні. У «Начерку розвитку української літературної мови» (1918) вчений зауважує, що сучасну

літературну мову можна поділити на три великі різновиди – «мову художню, мову наукову і публіцистичну» [*Сумцов 1918*: 16]. З цього ми бачимо, що він розмежовував три стилі літературної мови: художній, науковий і публіцистичний.

Лінгвістичні й стилістичні терміни, вжиті в цій праці, свідчать про усвідомлення мовознавцем й інших жанрових різновидів української мови (*сатирична мова, лірична мова, епічна мова, філософічна мова*) та їхніх характерних рис (*фонетичні прикмети, лексичні засоби, народні слова (вирази)*; *вживати слово у властивому йому значенні*; *літературна мова, чистота літературної мови, художнє оброблення літературної мови*; *наукова мова, філософічна мова, публіцистична мова, мова преси, політична мова, сатирична мова, побутова мова*; *мова художня, прозова художня мова, художня прозова творчість, віршова художня мова, лірична мова, епічна мова*; *українська народня термінологія*). «Після Шевченка мова ширилась з поширенням напрямів життя й письменства, – політична в віршах Самійленка, Олеся, Франка, – в творах Михайловича, Шершня, лірична – у Манжури, Вороного, Гая, Алчевської, Мамонтова, Чупринки, епічна й побутова – у Щоголіва, Капельгородського, Глібова, Грінченка, Чернявського, філософічна – у Філянського і др.»; «мова українських письменників XIX в. соковита, ясна, яскрава і міцна, наскрізь пронизана побутовим етнографізмом» [*Сумцов 1918*: 19].

Одним із перших досліджень рівневої стилістики, виконаних на матеріалі української літературної класики, вважають «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920) ***О. Б. Курило*** та її статтю «Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю» (1923), яку М. А. Жовтобрюх відзначає як невелике за обсягом (24 стор.), але ґрунтовне дослідження, якому властивий «не тенденційний, а об'єктивний аналіз фактів української мови» [*Жовтобрюх 1991*: 130].

Авторка визначила «найголовніші стилістико-синтаксичні особливості української мови, кожне своє твердження обґрунтовуючи прикладами з

народної творчості і красного письменства, а обізнаність із тогочасним мовознавством і західноєвропейськими та слов'янськими мовами дала їй змогу наводити міжмовні паралелі, увиразнюючи риси, найпритаманніші українській мові, те, що визначає її своєрідність, робить неповторною й відрізняє від сусідніх, хоч і як близько споріднених мов, – передусім від російської» [*Таращук 2004*: 3–4]. Підтвердженням цього є термінологія стилістики та культури мови, вживана О. Б. Курило в «Увагах»:

– стилістичні терміни – *стилістика, стиль, сучасна літературна мова, народня мова, наукова мова, спеціяльний лексикон, спеціяльно-наукові та популярно-наукові видання, діялектичні особливості, конкретне значіння, контекст, емоційний відтінок; синоніми синтаксичні, лексичні та фразеологічні; певна експресивна роль, ідивідуальне вживання мови*;

– терміни культури мови – *літературна форма, язикове явище, чуття мови, лінгвістичний смак, особливості української мови, невластива українській мові конструкція, uzus*, наприклад:

«Цю заміну фіктивних дієприкметникових форм описовими дієслівними зворотами та прикметниками, ідучи за *народньою мовою*, часто використовує у своєму перекладі Євангелії Морачевський, що за нього П. Житецький каже: «Морачевський понад усякий сумнів у великій мірі володів *чуттям народньої мови,* так би мовити, психологією її» [*Курило 2004*: 27].

«Невластива українській мові конструкція: пасивний предикат або пасивний атрибут (ev. апозиція) з інструменталем дієвої особи» [*Курило 2004*: 55].

«*Сучасна літературна мова* рясна на такі форми вищого та найвищого ступеня прикметників та прикметникових прислівників: *більш веселий, більш широкий, більш численний*» [*Курило 2004*: 144].

«Але що саме мати в основі, щоб із-поміж численних паралельних форм *народньої української мови* в найріжніших її діялектах, серед численних *синонімів синтактичних, лексичних та фразеологічних* вибрати щось певне,

встановити *uzus*, оскільки це, розуміється, взагалі дається зробити в живій мові?» [*Курило 1923 (2-ге)*: 9–10].

«За німецьку літературну мову Ch. Bally каже: «Ця мова є наче море, де розливаються її діялекти… Вони заливають мову своїм *спеціальним лексиконом*, мальовничим і рябим; різноманітність їх у граматичних зворотах заважає встановити одноманітні форми й складню настільки, що мало є літературних творів, де б *діялектичні особливості* не відогравали *певної експресивної ролі*. Німецька мова має багато більше слів, ніж їй треба, і, що важливіше, вона рясніє граматичними формами, що конкурують із собою. Звідсіля велика вільність в *індивідуальному вживанні мови*» [*Курило 2004*: 14].

Характерною особливістю цієї праці О. Б. Курило є пояснення термінів і фактів мови в широкому контексті інших мов, із залученням іншомовних відповідників: «Таке свідоме вивчання *язикових особливостей* витворює певне *чуття самої мови*, те, що німці називають *Sprachgefühl*» [*Курило 2004*: 15]. «Звороти, що віддають російські «*который, какой*» та польські «*który, jaki*». Займенників *котрий* та *який* нарід рідко вживає в тому саме злучному значінні, що *російська й польська літературна*, а за ними йдучи і *сучасна українська літературна мова*» [*Курило 2004*: 168].

Дослідники зауважують, що лінгвістична термінологія О. Б. Курило відображає, «той щабель, на якому перебувало українське мовознавство початку XX ст. Якщо порівняємо їх із відповідними сучасними термінами, то зауважимо, що багато уживаних мовознавцем термінолексем функціонує і в сучасній українській лінгвістиці, зрідка відрізняючись хіба що правописом» [*Ципердюк 2013*].

Як відомо, проблеми культури мови публіцистики й красного письменства, обговорювані на сторінках періодичних видань, згодом узагальнено в наукових працях, які в період 20–30-х років представлені здебільшого в жанрі нарису. Маємо на увазі праці В. М. Ганцова, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, М. Г. Йогансена, С. С. Смеречинського, Б. Д. Ткаченка, О. М. Фінкеля.

М. Д. Гладкий[54] у численних статтях аналізує особливості слововживання в мові преси, розглядає культуромовні аспекти публіцистики та словесності. Ґрунтовно дослідивши мову газет і письменства, вказавши на низку не властивих літературній мові слів та конструкцій, учений закликав письменників і журналістів активно впливати на творення *культурної української мови*. Із низки статей М. Д. Гладкого («Мова нашої преси (до проблеми культури українського слова)» (1926); «Лексика наших газет» (1927); «Синтакса нашої газетної мови» (1927); «Фразеологія газетної мови» (1928); «Стилістика як праця газетяра-журналіста» (1928)) викристалізувалися стилістичні порадники, які й сьогодні є актуальними: «Наша газетна мова» (1928); «Суть популярного викладу» (1928); «Проблема української мови» (1928); «Мова сучасного українського письменства» (1930).

Варто зауважити, що своїми науковими працями, а також систематичною роботою на посаді редактора мови в київській газеті «Пролетарська правда» (1921–1943), як мовознавець і журналіст М. Д. Гладкий мав значний вплив на вироблення літературного стандарту української мови. Учений чітко сформулював завдання практичної стилістики та окреслив її термінологічний апарат: «*суть стилістичної праці робітника слова в тім, що він добирає відповідний лексичний матеріял та вкладає його в певні синтаксичні форми, вибираючи між багатьма можливостями, що йому дає граматика й традиція літературної української мови, те, що найкраще пасує до обставин даного соціяльного побуту та допомагає якнайдокладніше з'ясувати свою думку*» [*Гладкий 1928*: 154–155]. Уявлення про систему і вибір, а не відтворення засвоєного – ознака функціональної стилістики до 70-х років XX ст.

Термінологію стилістики, що її використовує мовознавець, узагальнено в розділі «Стилістика як праця газетяра-журналіста» («Наша газетна мова» 1928):

---

[54] М. Д. Гладкий (1885–1942) – співробітник Інституту української наукової мови (1927–1930), автор підручника «Практический курс украинского языка: пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи» (1918, 1924), співавтор словників «Правописний словник-показник до офіційного «Українського правопису» НКО УРСР (1929), «Російсько-українського словника» (1924–1933, т. 1–3) [*Доценко 2006, т. 5*: 652].

стилістика, *лінгвістичні норми*, *народня мова*, *жива мова*, *народня селянська мова*, *українська культурна мова*, *літературна мова*, *культурний язик*, *загальнонаціональний язик*, *мовна традиція*, *унормування морфологічних явищ*, *українська газетна мова*, *мова письменства*, *словесні формули*, *індивідуальний стиль*, наприклад:

«*Літературна мова* кожної нації є синонім до поняття *«культурного язика»* нації, спільного всім освіченим людям, що розмовляють даною мовою. У *культурному язику* ми повинні додержуватися фонетичної гармонії, що питома всякій *живій мові* з самої її природи, в *унормуванні морфологічних явищ* пильнувати певної послідовности на ґрунті *народньої мови*, в лексиці використовувати багатства народньої творчости й мовні скарби наших діялектів, в синтаксичній будові речення пильнувати простоти й якнайдотепнішого застосування законів логіки, що саме в синтаксі має свій вияв» [*Гладкий 1928*: 100].

За визначенням М. Д. Гладкого, стилістика – галузь мовознавства, «що має прикладний характер і вивчає *індивідуальну творчість* у межах тих нормальних схем і традицій, що становлять істоту мовного організму» [*Гладкий 1928*: 154]. На думку мовознавця, «*лінгвістичні норми* нашої газетної мови є власне норми синтакси української мови… ці норми, ці комбінації, можливих у висловлюванні наших думок і форм, не є безкрайні – вони обмежені певними правилами, законами, *мовною традицією*, усталеними принципами *словесних формул*» [*Гладкий 1928*: 154], «За *такі норми* – пише М. Д. Гладкий у «Мові сучасного українського письменства» (1930) – треба вважати насамперед *узвичаєні досі в нашому попередньому письменстві і зафіксовані в відповідних наукових виданнях літературні традиції*, а потім і ті норми українського культурного язика, що вже більш-менш яскраво позначилися в працях наших академічних установ і в окремих розвідках на мовні теми авторів-лінгвістів» [*Гладкий 1930*: 159].

Як бачимо, М. Д. Гладкий та О. Б. Курило, а згодом і О. М. Фінкель, послідовно вживаючи лексему *мова* в терміносполуках, водночас

використовують іменник *язик* і похідні від нього: *культурний язик* [*Гладкий 1928*: 100]; *язикові явища* [*Курило 2004*: 6, 17]; *язикові особливості* [*Курило 2004*: 15]; *язикові факти* [*Курило 2004*: 213], що свідчить про те, що вони розмежовували поняття «язик» – «мова», як і мовознавці Празького лінгвістичного гуртка: «язик» – явище загальне, абстрактне (у сучасному розумінні мова), «мова» – конкретне (мовлення)[55].

Українська стилістика та синтаксис складають основне коло мовознавчих зацікавлень ***М. Ф. Сулими***[56]. Учений досліджував синтаксичні особливості української літературної мови («Літературна мова в українській синтаксі» (1927), «Дещо про нормативно-мовну справу (вимова, наголос, синтакса)» (1928), «Проблема літературної норми в українській мові» (1928)); український стилістичний синтаксис у поєднанні з лексичною семантикою та фразеологією на матеріалі українських художніх творів XIX–XX ст. («Українська фраза: коротенькі начерки» (1928)); індивідуально-стильові особливості художньої мови Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Тесленка, М. Хвильового. Як зауважують мовознавці, він одним із перших в українському мовознавстві обстоював унормування синтаксису літературної мови на принципах поєднання народномовних рис з найкращими зразками нової літературної мови XIX–XX ст., за що його зараховують до «поміркованих пуристів» [*Шевельов 1966*; *Єрмоленко 2004*]. Стилістична термінологія М. Ф. Сулими найбільшою мірою відповідає сучасній: *українська літературна мова, сучасна літературна мова, літературна норма, народна мова, письменницька мова, наукова мова, газетно-*

---

[55] Із приводу опозиції *язик – мова* М. Д. Гладкий зазначає: «Лінгвістика відрізняє язик і мову... Язик є явище соціяльне – це усталена мовна система, обмежена своїми нормами, своїми традиціями, засвоєними й узвичаєними в певному соціяльному оточенні; це продукт громадської діяльности людського суспільства, добуток соціяльних відносин. Мова є явище індивідуальне, – це те, як ми бачили попереду, вияв людської здатности за допомогою знаків укладати в певній системі свої уявлення й висловлювати таким чином свою думку. У цьому процесі кожний індивід зокрема й безперервно впливає на язик, кожне покоління змінює його, коли не в словах, то в способах уживати їх» [*Гладкий 1930*: 7].

[56] М. Ф. Сулима (1892–1955) – народився на Харківщині, навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, згодом закінчив Варшавський університет. У 1922 р. вступив до аспірантури при науково-дослідній кафедрі мовознавства ХІНО, після завершення якої залишився на кафедрі викладачем української мови. Згодом став професором ХІНО.

журнальна й інтелігентська мова, нормативне правило, нормативний погляд, синтаксичні та лексично-семантичні факти української мови, літературна українська фраза, культура мови, наприклад:

«У *літературній українській фразі* не має бути слова *було*, додаткового до минулих форм однини чоловічого й жіночого роду та минулих форм множини» [*Сулима 1928*: 82];

«А за *нормативне правило сучасної літературної мови* слід уважати оце» [*Сулима 1928*: 26];

«На жаль, оті висновки доводиться вважати за мої особисті, мовляв, пропозиції (хоч вони переважно й не розбігаються з твердженнями деяких інших авторів): у нас бо поки що немає колективного *нормативного погляду на синтаксичні та лексично-семантичні факти української мови*»;

«З погляду *культури мови* вимога така: говорити просто й зрозуміло» [*Сулима 1927*: 29];

«Українська *письменницька мова* не становить собою літературно організованого джерела і *літературної норми* з неї ми не візьмемо. Із письменницьких традицій для літературної мови має важити лише один загальний принцип – народність, етнографічна база» [*Сулима 1928, № 4*: 136].

О. Н. Синявський не абсолютизував значення народної творчості в розвитку мовних стандартів. Учений заперечував архаїзаторські тенденції примітизувати українську мову і вважав, що для постійного збагачення мова має спиратися й на інші джерела, наприклад, досвід інших країн, пов'язаний з різними виробничими сферами [*Грищенко 2005*: 7]. Основні тенденції у виробленні літературних норм учений вбачав у розвитку індивідуальних властивостей мови, а також у використанні інтернаціональних елементів. Ці ідеї послідовно втілені ним у «Нормах української літературної мови» (1931). Корисні стилістичні зауваги мовознавця подано також у «Додатку (для перекладачів на вкраїнську мову)» до «Порадника української мови» (1922). Для набуття вправності перекладу вчений радить перечитувати кращі *зразки літературної мови*, зокрема твори П. Куліша, Б. Грінченка та С. Єфремова.

Щодо лексичного боку перекладу акцентовано на *точності* слова, яка спирається на *синонімію*; мовознавець радить більше зважати на мову, на яку перекладаєш, а не на ту, з якої здійснюється переклад. Актуальними й сьогодні є сформульовані О. Н. Синявським вимоги до перекладу: а) додержування *елементарно-граматичних норм* літературної мови (правопис, фонетика, морфологія), як ознаки єдності мови; б) синтаксично-фразеологічна чистота, природність, легкість і різноманітність; в) лексична точність і чистота від зайвих варваризмів [*Синявський 1922*: 119–122].

Окремі стилістичні явища стали об'єктом аналізу в мовознавчих і літературознавчих наукових розвідках ***М. Г. Йогансена***: «Шляхи розвитку сучасної літературної української мови» (1925); «Елементарні закони версифікації (віршування)» (1922); «Як будується оповідання. Аналіз прозових зразків» (1927). Мовознавець розкриває окремі питання стилістики (*література як мистецтво слова, поетична та прозаїчна мова, основні засоби милозвучності, образ-малюнок*), що, на його думку, є «найголовнішим джерелом поезії, самим істотним її елементом» [*Йогансен 2009*: 543], і презентує зразки стилістичного аналізу поетичного й прозового текстів.

На особливості семантики інваріантів фонем М. Г. Йогансен спирається в настановах з лінгвопоетичної майстерності. Тут він дає ґрунтовні поради щодо поетичної фоніки, зокрема алітерації, рими, повторів слів, закінчень і звуків: «Алітерація є могутнім засобом для звукових ефектів. Відчуваючи характер окремих звуків, знаючи лагідність «***л***», бурхливість «***р***», дзюрчання «***дз***», бубон «***б***», заклякліcть «***к***», мелодійність «***м***», знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис… Дам деякі найзагальніші вказівки за нерозробленістю теми: «***А***» – звук радості й сили, найповніший звук; «***У***» – навпаки найглухіший; «***О***» – типовий звук української мелодії з її величним сумом; «***І***» – квиління; «***Е***» – найбільш нейтральний голосозвук» [*Йогансен 2009*: 546–547]. Мовознавець зауважує, що значної уваги потребує наголошений головний звук слова й рядка. На його думку, письменник має глибоко знати рідну мову.

Дослідники цих праць М. Г. Йогансена цілком справедливо відзначають, що в такому творчому ставленні до поетичного образу як до найголовнішого джерела поезії, до природи поетичного слова та його естетичної ваги відчутний вплив поетики О. О. Потебні, зокрема щодо розрізнення звукового слова, слова-образу й символу [*Костенко 2010*: 13].

Низка праць з теоретичних і практичних питань стилістики представлена в доробку ***О. М. Фінкеля***. У статті «Короткий вступ до теоретичної стилістики» (1927), опублікованій у першому випускові «Наукових записок Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства», учений висвітлює поняття «стиль», визначаючи його як «індивідуальне естетичне слововживання», й розмежовує поняття «мова» і «мовлення» («язик» і «мова»), зазначаючи, що «ми примушені використати для цього два суміжні терміни (язик і мова), що їх досі вживалося в одному розумінні» [*Фінкель 1927*: 112–113]. Стилістику окреслює як науку про мову, а мову вважає не лише засобом висловлення думки, пізнання й спілкування, а й витвором мистецтва. У мові розрізняє явища конструктивні, спрямовані на забезпечення комунікативних функцій, які вивчає граматика, й естетичні, які досліджує стилістика. Проблеми мови і стилю вчений розглядає в статті «Майстерність «Конотопської відьми» (1928), а також у працях, присвячених перекладу: «Г. Ф. Квітка – перекладач власних творів» (1929) і «Теорія й практика перекладу» (1929). Як зауважує М. А. Жовтобрюх, не всі погляди О. М. Фінкеля «витримали іспит часом, але в 20-ті роки ці розвідки викликали значний інтерес читача, зокрема наукової молоді, порушуваними в них актуальними проблемами» [*Жовтобрюх 1991*: 141]. Також не можемо оминути і той факт, що на початку 1930-х почали з'являтися праці й іншого спрямування[57].

Засновником української лінгвостилістики справедливо вважають ***Л. А. Булаховського***. Учений вказував на стилістичне розшарування мови. З-поміж інших цінних спостережень щодо стилістичних властивостей мови

[57] Маємо на увазі праці «антипуристичного» спрямування, наприклад: О. М. Матвієнко «Стилістичні паралелі. Проти пуризму» (Харків, 1932).

важливими видаються прагнення науковця окреслити поняття «стилю». «Засоби нашої мови, що припускають можливість вибору, – зауважував учений, – бувши відповідним способом використані тим, хто пише або говорить, утворюють те, що ми звемо словесним стилем» [*Булаховський 1931–1932*: 353].

Вагомим науковим доробком зі стилістики української мови досліджуваного періоду є праці за редакцією Л. А. Булаховського «Загальний курс української мови» (1929–1930), «Підвищений курс української мови» (1929, 1931) [*Підвищений курс 1931*][58] та «Основи мовознавства» (1931–1932) (у співавторстві з І. І. Завадовським). Перші дві праці спочатку виходили у формі циклу лекцій-брошур і містили теоретичні огляди української лексики й фразеології. В «Основах мовознавства» Л. А. Булаховському належить кілька лекцій, присвячених стилістичним ресурсам мови. Зокрема, у лекції VI («Ритмо-мелодика») висвітлено поняття «сила звуку», «тональність», «часокількість», «павзи», «ритмомелодика» й «розділові знаки»; у лекції XII («Первісна мова») вчений розвиває питання про поступову *легкість мови*, тенденції *спрощення*, явища *регресу* та роль *добору* в мові; у лекції IV («Аналіза мовних звуків і звукосполучень») систематизовано вдосконалення, схарактеризовано *явища нормативності* в мові та розкрито поняття «гарного в мові». Осмислюючи проблему досконалості мови, учений розкриває поняття «нормативності» у взаємозв'язку з поняттями «стилістичної доцільності» та «мовної економії» і формулює критерії мовної естетики: «Навчаючи мови, ми не тільки дбаємо за вірність нормі, прийнятій у літературній мові, але й добираємо стилістично краще, керуючись, очевидячки, при цьому певними

[58] Посібник для студентів «Загальний курс української мови» був першим теоретичним оглядом української лексики й фразеології, який вийшов у вигляді циклу лекцій. Підручник «Підвищений курс української мови» містив у першому виданні (1929) 9 лекцій, у другому (1931) – 13 лекцій, присвячених основним питанням сучасної української мови, зокрема: лекції I–II – лексиці й фразеології (автор – І. Троян); лекція III – фонетиці (І. Троян); лекція IV – фонетиці в історичному освітленні (К. Німчинов); лекція V – словотвору (К. Німчинов); лекції VI–VIII – формі словозміни (О. Патокова, Л. Булаховський); лекція IX – наголосу (З. Небожівна); лекції X–XII – синтаксису (М. Перегінець); лекція XIII – діалектології (І. Троян). Ці видання призначалися для вищої школи та загалом відповідали тогочасному станові опрацювання науки про українську літературну мову.

критеріями, що їх більш-менш усвідомлюємо. Одна частина цих критеріїв стосується до мовної *естетики*, моментів гарного, – про них ми поговоримо нижче; інші критерії забезпечують *найекономніший* вислів думки; треті задовольняють потребу *виділити, підкреслити важливі через що-небудь елементи думки*; четверті мають на увазі *стати на перешкоді можливим непорозумінням*; п'яті – *виробити засоби, які б більше відповідали раціоналістичному підходові до мови, як знаряддю думки* тощо» [*Булаховський 1931–1932*: 288].

У зв'язку із загальним розвитком мови вчений окреслив основні поняття і терміни стилістики, висвітлив питання ритмомелодики, нормативності в мові, схарактеризував стилістичні засоби мови, естетичну цінність мови, експресивну функцію мови, емоціональну цінність слова або фрази, образні слова, метафоричні значення слова, експресію, табу, евфемізми, фонетику дитячої мови, стилістичні норми.

Засадничою для української стилістики є «Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)» ***С. С. Смеречинського***[59], що вийшла друком на початку тридцятих і призначена для філологів, учителів-словесників та студенства. Праця охоплює «розвідки та статті на теми переважно синтаксичні (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Об'єкт – народня мова, особливості, що характеризують українські народньо-територіяльні діялекти» [*Смеречинський 1932*: 6]. Мовознавець аналізує морфологічні категорії з огляду на їхні синтаксичні функції, особливості різнотипних синтаксичних конструкцій, властивих народній українській мові, значну увагу зосереджуючи на їхній *стилістичній вазі*, наголошуючи на вживанні цих конструкцій в усіх стилях, зокрема й науковому та публіцистичному.

---

[59] С. С. Смеречинський (1892–1954) – філолог, поет, перекладач, дослідник, бібліограф і архівіст, автор праць із синтаксичної стилістики: «Куди йде українська мова (до питання про предикативний номінатив та «предикативний» інструменталь в українській мові)» (1928); «Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові» (1929), за що зазнав критики та репресій з боку представників партійної ідеології [*Шевченко Т. 2004*: 628].

У праці активно вживаються поширені на той час терміни: *стилістика, літературна українська мова, українська мова сучасна, народня українська мова, жива мова українська, народньо-мовні факти, мовні особливості, характеристичні особливості, характеристичні риси, стилістична вага, прикмета української мови*, наприклад:

«*Літературна мова* вживає безпідметових конструкцій з формами на ***-но, -то*** геть ширше, як *народня мова*» [*Смеречинський 1932*: 16];

«Це можливе в *народній українській мові*, бо вона пройнята паратактичним способом мислити» [*Смеречинський 1932*: 75];

«Паратакса *в українській мові сучасній* могла б бути за факт прогресивний» [*Смеречинський 1932*: 261];

«Ось що дає *жива мова українська*» [*Смеречинський 1932*: 80];

«Которі більше, которі менше обмежували й обмежують цю *найхарактеристичнішу особливість* української мови на користь невластивого їй родового присвійного» [*Смеречинський 1932*: 69–70];

«*Характеристичні риси* паратактичних сполук» [*Смеречинський 1932*: 261];

«Складені прийменники та їхня *стилістична вага*» [*Смеречинський 1932*: 67];

«Проте, на цю великої ваги *прикмету української мови* досі зважали аж надто мало» [*Смеречинський 1932*: 79].

Високо оцінюючи праці С. С. Смеречинського із синтаксису, сучасні мовознавці зауважують особливе зацікавлення автора уснорозмовним мовленням: «праці С. Смеречинського становлять і тепер значну наукову вартість як одні з перших спроб поглибленого вивчення синтаксису українського діалектного й уснорозмовного мовлення» [*Бевзенко 1993*: 31].

Окрім названих праць, у яких питання стилістики висвітлено дотично до питань культури мови, наприкінці 20-х – на початку 30-х років з'являються й теоретичні розвідки із загальної стилістики (*Зайцева Т.* «Стилістичне значення генітива приналежності присвійних прикметників» 1930), а також систематичні

курси, з яких «можна назвати … працю *Б. Ткаченка* «Нарис української стилістики», що вийшла протягом 1930 р. у вигляді п'яти окремих лекцій-брошур (загальний обсяг – близько 10 друкованих аркушів) за редакцією Л. А. Булаховського. Вона була першою загалом вдалою спробою систематичного викладу питань української стилістики, в якій уважний читач, зокрема студент і вчитель, міг знайти і конкретні практичні поради щодо вживання окремих груп лексики, фразеологізмів, граматичних форм тощо» [*Бевзенко 1991*: 116].

Важливим здобутком автора названої праці було те, що він осягнув принципи й підходи західноєвропейської стилістики, викладені зокрема у відомому «Трактаті з французької стилістики» (1909) швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, а також у напрацюваннях зі слов'янського мовознавства представників Празького лінгвістичного гуртка (В. Матезіус, Б. Гавранек). Б. Д. Ткаченко використовує багатий ілюстративний матеріал розмовно-побутового та художнього стилів мови для підтвердження своїх теоретичних положень; підкріплює свої твердження посиланнями на праці українських мовознавців, зокрема О. О. Потебні та К. Т. Німчинова; дискутує з російським мовознавцем Г. О. Винокуром з приводу його неглибокого погляду на проблему другорядності лексики на відміну від синтаксису в системі стилістичної науки. Кожну лекцію довершує система вправ і завдань, доданих з лінгво-дидактичною метою. На сьогодні актуальними для нас є такі положення праці Б. Д. Ткаченка:

– визначення предмету вивчення та завдань стилістики як лінгвістичної дисципліни: «Стилістика вивчає індивідуальну мову з семантичного погляду… Вона має з семантичного погляду вивчати добір (систему) висловних засобів, властивих язиковій одиниці чи язиковій групі в їх розмаїтих мовних функціях» [*Ткаченко НУС-І*: 6–8]; основне завдання стиліста щодо мови художнього твору вчений вбачає у відповіді на два запитання: *чому автор так сказав і що мав на увазі*; *для чого він так сказав і що саме хотів цим висловити*;

– окреслення термінологічного апарату лінгвостилістики;

– з'ясування відповідності назв окремих понять їх змістові;

– обґрунтування доцільності вживання терміна *літературна мова* на відміну від інших термінів;

– виокремлення функціональних та індивідуальних стилів української мови та їх характеристика.

Отже, упродовж 20–30-х років XX ст. на традиціях Харківської філологічної школи, слов'янського та західноєвропейського мовознавства постала стилістика української мови. Вона сформувалася як наукова дисципліна з опертям на функціонування мовних засобів. У творчих пошуках і науковому доробку О. Б. Курило, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського, М. Г. Йогансена, О. М. Фінкеля, Л. А. Булаховського закладено основи стилістичної лексикології, стилістичної морфології й стилістичного синтаксису. Завершальним етапом її становлення є «Нарис української стилістики» Б. Д. Ткаченка, у якому вперше в українському мовознавстві обґрунтовано необхідність вивчення стилістики як окремої навчальної дисципліни.

4.3.3. Теоретична і практична стилістика в лінгводидактичній концепції Б. Д. Ткаченка

Праця Б. Д. Ткаченка «Нарис української стилістики» вдало поєднує в собі стилістику теоретичну і практичну. На думку З. Т. Франко, у галузі практичної стилістики вона була єдиною працею того часу, що й сьогодні не втратила наукової вартості: «Її автор зробив першу в українській стилістиці спробу систематизації тих мовних явищ, які проектуються на сферу стилістики, в тому числі тих, які стосуються тих чи інших стилів і які є носіями тих чи тих стилістичних властивостей. Разом з тим він дав конкретні практичні поради щодо вживання окремих лексичних груп, лексем, фразеологізмів і окремих граматичних форм. Звичайно, праця Б. Д. Ткаченка не вичерпувала всіх питань в обсязі даної проблеми, вона на те й не претендувала, проте на свій час вона

була найкращим і науково найкваліфікованішим посібником з практичної стилістики української мови» [*Франко 1967*: 186–187].

Варто зауважити, що системному курсу Б. Д. Ткаченка передували праці зі стилістики *К. Лучаковського* «Начерк стилістики, поетики і риторики з додатком про красу мови і будову вірша» (1917), *І. Огієнка* «Український стилістичний словник» (1924) та *В. Домбровського* «Українська стилістика і ритміка. Українська поетика» (Мюнхен, 1923–1924). Однак якщо праці К. Лучаковського та В. Домбровського у своїй основі поєднують традиційну риторичну стилістику, правила віршування й поетику, то «Нарис» Б. Ткаченка висвітлює стилістичні явища української мови з опертям на лексичну семантику, фразеологію, окреслює індивідуальні та групові форми існування мови із залученням широкого матеріалу з художньої літератури, фольклору та народно-розмовної мови.

Згадано це видання й у працях С. Я. Єрмоленко, О. Б. Ткаченка, П. О. Селігея та Т. Б. Лукінової.

Але, напевно, через трагічні події 30-х років, «Нарис української стилістики» Б. Д. Ткаченка довший час вважали втраченим. «Трагічна доля Бориса Ткаченка, – зазначає Т. Б. Лукінова, – відбилася й на долі його праць. Як праці «ворога народу» вони вилучалися з бібліотек і, отже, збереглися не всі… Навіть монографія «Нарис української стилістики», що виходила, як було тоді прийнято, окремими випусками, відсутня в Національній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського повністю, є лише кілька випусків, тому невідома ні точна їх кількість (у пізнішій оглядовій літературі згадується п’ять випусків), ні загальний обсяг у сторінках (кожний випуск мав свою пагінацію)» [*Лукінова 2002*: 42–43]. На щастя виявилося, що в Національній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського ця перша наукова праця з української стилістики збережена повністю – усього п’ять лекцій, що вийшли окремими брошурами як матеріал для навчання на Центральних заочних курсах українознавства НКО (без дати й місця видання) [*НУС 1929–1930?*]. Беручи до уваги праці авторитетних дослідників наукової спадщини Б. Ткаченка (зокрема,

М. А. Жовтобрюха та ін.), можемо встановити приблизні дати появи на світ цього видання (1929–1930 рр.?). Отже, маємо змогу долучити його до невичерпної багатогранної спадщини «репресованого українського мовознавства».

У монографії «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941)» М. А. Жовтобрюх відзначає: «Варто, вважаю, згадати також, що в 1929 р. (у книжці рік видання чомусь не позначений) в Харкові була опублікована праця Б. Ткаченка «Нарис української стилістики»; вийшла вона за редакцією Л. А. Булаховського як посібник для заочників Центральних державних курсів українознавства. Українською мовою це була перша навчальна праця з даної дисципліни» [*Жовтобрюх 1991*: 141]. Дослідник також звертає увагу на те, що автор «Нарису» покликається на дискутивні положення «Трактату з французької стилістики» (“*Traité de stylistique française*”) (1909) відомого швейцарського лінгвіста Шарля Баллі (фр. *Charles Bally*) (1865–1947) – одного з провідних представників Женевської лінгвістичної школи, автора праць із загального та порівняльно-історичного мовознавства, стилістики французької та німецької мов.

У праці Б. Д. Ткаченка акцентовано увагу на багатстві й різноманітті індивідуального мовлення без зіставлення з іншими мовами, однак він, як і Ш. Баллі, використовує ілюстративний матеріал розмовно-побутового та художнього стилів мови для підтвердження своїх теоретичних положень, іноді апелюючи також до російських мовознавців (зокрема з приводу тодішньої дискусії про мову преси щодо нетиповості використання підрядності в народному мовленні). Кожну лекцію завершує система вправ і завдань.

Автор, свідомий усієї складності завдань першопрохідця (про що наголошує в лекції IV), окреслює основні поняття стилістики (*стиль, індивідуальна мова, селянська мова, мова літературна (нормальна мова, спільна мова, спільно-нормальна мова), літературне мовлення, літературна норма, групові стилі, функціональні відміни (лексичні, синтаксичні)*) і висловлює свої міркування щодо відповідності назв окремих понять їх змістові.

Як приклад мовознавець наводить ряд термінологічних дублетів поняття «літературна мова», який через його невідповідність не раз намагалися замінити іншими термінами: *спільна, спільно-народня, спільно-державна, культурна мова,* зазначаючи, що всі ці терміни певною мірою умовні та вимагають попереднього з'ясування. Перевагу вчений віддає терміну *літературна мова*, оскільки, на його думку, цей термін хоч і менш досконалий, однак більш звичний. Розмежовуючи сьогодні *літературну мову* і *мову художньої літератури*, дослідники акцентують увагу на двох аспектах: типологічному та історичному.

Перша лекція «Нарису», яка має назву «Декільки слів про завдання і предмет стилістики», уміщує п'ять параграфів: «загальне і одиничне в мові»; «індивідуальна мова як добір висловних знаків»; «особливості мови індивідуальні, групові, функціональні»; «мова і стиль»; «плян дальшого викладу». Наводячи загальновідоме визначення стилю: «стиль – це відмінна маніра писати чи говорити», мовознавець вважає за необхідне конкретизувати його, враховуючи на відміну від загальних мовних явищ (синтакса, фонетика та ін.), які розглядаються в теоретичному курсі української мови, «незліченне число індивідуальних «українських мов» і заледве оглядну силу відмінних способів українського мовлення». Адже як немає людей, подібних статурою, зовнішністю, голосом чи манерами, так не існує людини, яка б висловлювалася однаково в усіх обставинах свого буття. І саме «культурний розвій розкриває особі щораз багатші можливості одмінного мислення й говоріння» [*Ткаченко НУС-І*: 2].

Характеризуючи взаємозалежність функціональних і групових, тобто соціальних, відмінностей мовлення, учений наголошує на широких можливостях стилістики: «1) вивчати мову і стиль язикових одиниць; 2) вивчати мову і стиль язикових груп; 3) вивчати мову і стиль у зв'язку із різними мовними функціями – переважно в межах тісніших язикових групувань» [*Ткаченко НУС-І*: 6].

Установлюючи відмінності між мовою і стилем, між аналізом лінгвістичним і стилістичним, Б. Д. Ткаченко чітко окреслює предмет і завдання стилістики: «В науці існує поняття так званої *семантики*: до нього належить весь зміст людської мислі, поєднаний із зверхніми символами мовлення… Отже можна сказати, що стиліст має своїм завданням вивчати семантику індивідуальної мови. При цім, звичайно, він не може поминути й зверхньої її сторони. Але ця зверхня матеріяльна сторона є для нього лиш матеріал дослідження, а не мета його. *Стилістика вивчає індивідуальну мову з семантичного погляду… Вона має з семантичного погляду вивчати добір (систему) висловних засобів, властивих язиковій одиниці чи язиковій групі в їх розмаїтих мовних функціях*» [*Ткаченко НУС-І*: 6–8]. При цьому основне завдання стиліста щодо мови художнього твору вчений убачає у відповіді на два запитання: чому автор так сказав і що мав на увазі; для чого він так сказав і що саме хотів цим висловити.

Друга тема лекції І, «Лексика української мови під стилістичним поглядом (синоніміка)», присвячена розглядові мовно-виражальних засобів лексичної стилістики: слів-синонімів, синонімічних групувань та фразеологізмів, – ілюструє сам процес відбору лексичного матеріалу під час мовленнєвої діяльності. Мовознавець акцентує на властивій кожній мові «як цілокупності одиничних висловлювань» множинності аналогічних способів вислову, що дає «підставу вбачати в кожному індивідуальному мовленні і в кожній його функціональній постаті тільки певний добір висловних засобів належних до мови загалу» [*Ткаченко НУС-І*: 10].

У лексиці множинність знаходить свій вияв у наявності синонімів (синонімічних висловів), які автор, на прикладі синонімічного ряду фразеологізмів зі значенням *балакучості*, окреслює поняттям «відміни одного значення». Мовознавець описує мисленнєво-мовленнєвий процес добору відповідного слова із синонімічного ряду: слова з відмінами значення наявні в мисленнєвій пам’яті кожного мовця у вигляді зв’язків гнізда подібних значенням висловів, із яких мовець щоразу здійснює свідомий відбір

потрібного слова. «Цей процес свідомого добирання слова тільки явніше показує нам те саме, що діється в людському розумі при всякому мовленні. Виявляється, що поодинокі слова, заховувані в нашій пам'яті, не пробувають у ній ізольовано, позагніжджувані десь у свідомості в окремих комірках, а в'яжуться між собою цілою складною мережею мисленних сполук. Кожне слово, виходячи за певних обставин у центр свідомості, попускає від себе десятки нитів – якнайтонших, здебільшого неусвідомлених, часом недовідомих! Ці ниті ведуть у найтемніші, найдальші сховища людської думки. Нехай кожного певного разу ці многовзірні зв'язки, вся ця розлога сіть асоціацій не може вживитись у слові – вона виступає вглиб пам'яті, щоб на перший виклик явитися знову, може в інакшому ладі, з інакшими словами у центрі свідомості» [*Ткаченко НУС-І*: 11–12].

Ці думки Б. Д. Ткаченка співзвучні з поглядом Ш. Баллі на мову як систему, у якій усе взаємозв'язане та взаємопоєднане: «І все ж постійне вживання мови засвідчує, що наша думка фактично безперестанно асимілює, асоціює, порівнює і протиставляє елементи мовного матеріалу і що, як би не були ці елементи відмінні між собою, вони не просто зіставляються в пам'яті, а взаємодіють один з одним, взаємно притягуються і відштовхуються й ніколи не залишаються ізольованими; така безперервна гра дії і протидії приводить врешті-решт до створення відповідної єдності, завжди тимчасової, завжди зворотної, але реальної… Отже, мовна система уявляється нам у вигляді широкої мережі постійних мнемонічних асоціацій, вельми подібних між собою у всіх мовців, – асоціацій, які поширюються на всі частини мови від синтаксису, стилістики, далі лексики і словотвору до звуків і основних форм вимови (наголосу, інтонації, тривалості звучання, пауз і т. ін.) [*Балли 1955*: 30–31].

Асоціативним групам, як вважає Б. Д. Ткаченко, властиві різні за походженням зв'язки: «*суміжности, противности і подібности*». Саме «зв'язок подібности» дає змогу розподілити слова за синонімічними групами. Такий розподіл лексичного матеріалу властивий синонімічним словникам, яких

на той час (у 20-ті роки) ще не було, що й утруднювало виклад української синоніміки для автора. Мовознавець наголошує на великому значенні словників синонімів, оскільки «розпізнавання синонімічних висловів (пасивне – в чужій мові) і добирання їх (активне – у власному мовленні чи писанні), це є процеси природні, властиві кожному…» [*Ткаченко НУС-І*: 12]. «Синонімічні словозбори мають першу рацію свого існування саме в тім, що цю доконечну, але несвідому (в нашому разі підсвідому) роботу людського мовлення розчленують гострим знаряддям свідомої аналізи. Відносно мови, взятої загалом, вони тільки освітлюють її дійсний стан; відносно ж певної язикової одиниці, вони можуть збагачувати й витоншувати той індивідуальний добір висловних засобів, що ним вона користає із загальних дібр даної мови» [*Ткаченко НУС-І*: 12].

У ***другій лекції*** «Нарису», яка називається «Слово-показник у його відносинах до інших членів синонімічної групи», мовознавець поглиблює аналіз синонімічних відношень, розглядаючи поняття «варіації значення» на матеріалі художніх контекстів, у яких саме й уточнюється, і конкретизується значення слова: «*Слово-показник є найзагальніший, наймісткіший з синонімів даної групи*. Що це означає? Те, що в своєму значінні він містить усі *основні прикмети*, спільні всім іншим членам групи і має *найменьше прикмет, їм чужих*… Відносно цього основного значіння всі інші синоніми даної групи подають варіяції, що їх ми з очевидністю признаємо за вивідні, другорядні; всі вони можуть міститися, як можливі відміни, в значінні слова-показника (за це ми вище й означили його, як *наймістькіший* з однорядних синонімів» [*Ткаченко НУС-ІІ*: 3]. Тут автор «Нарису» дискутує з Ш. Баллі з приводу практики визначення відношення між словом-показником та іншими членами синонімічної групи: «Проте, саме отакі випадки, де нормальні, кажучи загалом, відносини членів синонімічної групи виступають з особливою ясністю і простотою (а це стоїть у зв'язку з *конкретністю* значіння даної синонімічної групи), змушують нас якнайрішучіше заперечити необережне твердження деяких теоретиків (між ними згадуваного вище Ш. Баллі) і необачну практику

синонімічних словників, де між словом-показником та іншими членами синонімічної групи признається відношення *слова-роду до слова-виду*» [*Ткаченко НУС-II*: 3]. Б. Д. Ткаченко зауважує, що окремі види, «спільними своїми прикметами належачи до одного роду, іншими прикметами протиставляться одне одному; при цьому «рід» стоїть в однім ряді, «види» – в другому, нижчому, в'яжучись між собою тільки *підлеглістю* спільному родові. Легко бачити, що це рознесення членів логічної єдности по різних рядах, це упідлеглення всіх членів даної єдности одному, нарешті, це протиславлення їх одне проти одного – все це суперечить нашому поняттю про єдність синонімічну, де є варіяції єдиного слова-поняття, а не протиставлення слів одне проти одного, де слово-показник є лиш найзагальніше і наймісткіше слово в тім самім ряді, а не всезагальне, всеосяжне відносно інших слово вищого ряду» [*Ткаченко НУС-II*: 4]. Автор зазначає, що родову (видову) чи синонімічну роль слова варто визначати за іншим зіставлюваним словом, а також за його мовними функціями, які можна встановити лише з контексту. Отже, функція слова в межах синонімічної групи може бути *видовою (аналітичною)* та *синонімічною*.

У дальших параграфах лекції розглянуто різноманітні типи варіантів слова («*емоціональні, кількости, якости*»), а також проаналізовано суто логічну роль слова-показника як носія основного значення та роль антоніма в процесі аналізу синонімічних варіантів слова.

Третя лекція «Нарису», яка має назву «Межі лексичної спільности в одноязичній громаді», розглядає проблему варіацій мовної приналежності. Спільність одномовної громади, на думку автора, спирається на літературну мову, що її витворює кожна культурно організована громада. Ця мовна спільність є продуктом культурного розвитку, а «спільна мова є свідомо-організований витвір, надзвичайно складний у всіх своїх відгалуженнях, що обслуговують різні діяльності культурного суспільства (техніка, наука, мистецтво)», який поставлено «перед кожного члена даної язикової громади як

категорична норма, як конечна умова і ознака «високого» становища в цій громаді» [*Ткаченко НУС-ІІІ*: 1].

Основою мовної спільності в галузі лексики, на думку мовознавця, є «оте первісно-спільне лексичне ядро», яке мовна громада свідомо чи несвідомо оберігає, а не властиві мові елементи натрапляють на опір, зумовлений «здоровим соціяльним інстинктом» [*Ткаченко НУС-ІІІ*: 2].

Окрім семантичної сили слова («слово в собі, в його реальному змісті»), ми також визначаємо його емоційний зв'язок «з певним обсягом інших … слів… висловних засобів подібної приналежності, тобто з цілою язиковою сферою». Таке констатування і поєднана з ним емоція створюють загальне уявлення про мовну сферу, до якої ми застосовуємо дане слово. Отже, поняття «стиль» можна визначити як «*добір висловних засобів однакової приналежності*» [*Ткаченко НУС-ІІІ*: 9]. Стилістика покликана вивчати з семантичного погляду «систему (добір) висловних засобів, властивих язиковій одиниці чи язиковій групі в розмаїтих мовних функціях». Відчуття мовної віднесеності й формує відчуття стилю.

Б. Д. Ткаченко звертає увагу на необхідність стилістичного маркування, оскільки групові та функціональні мовні відмінності пов'язані зі стильовою віднесеністю слова: «науково-технічне», «поетичне», «вульгарне» тощо. З іншого боку, ширші означення мовної приналежності, безпосередні найменування певного стилю, – стверджує Б. Д. Ткаченко, – завжди співвіднесені з «окресленим семантичним змістом». Отож здійснивши диференціацію лексики, потрібно схарактеризувати основні мовні сфери – стилі, що їх вирізнятимемо. Одну й ту ж мовну одиницю можна розглядати як носія мовних рис «постійно-групових» («мова і стиль інтеліґента»), групово-функціональних («обихідна мова інтеліґента») та функціональних («ораторська мова»).

Поділ *груповий* мовознавець здійснює за двома ознаками: 1) класовою, територіальною та професійною – мовні особливості соціальних груп, основних діалектів та професійних сфер (зокрема професійні мови мають групово-

функціональну співвіднесеність); 2) ознакою «літературности» чи «нелітературности» мовлення – зіставлення мова літературна / нелітературна є детермінованим соціально й локально (місто – село; «мовлення культурне, літературне» – «мова селянська, провінціяльна, льокальна, діялектична») [*Ткаченко НУС-III*: 12].

Поділ *функціональний* визначає три основні способи мовлення: 1) мова розмовно-побутова («*обихідна*», звичайна, буденна, «фамільярна», «вульгарна»); 2) мова *художньо-поетична*; 3) мова *науково-технічна* [*Ткаченко НУС-III*: 12–13].

Четверту лекцію «Нарису» автор розпочинає суттєвими зауваги до викладу, якими має намір пояснити «певну невідповідність у розгляді матеріалу», спричинену передусім об'єктивними умовами: незначним обсягом праці, цілковитою новизною її в мовознавстві окресленого періоду та відсутністю систематизованого широкого огляду лексики [*Ткаченко НУС-IV*: 1]. «Нам гадалося, що, беручись до такої відповідальної спроби, як оця наша спроба стилістичних причинків на українському мовному матеріалі, передусім належиться якось заповнити означену вище прогалину. Коли й можна… не мавши найперших основин загального лексичного світогляду, розв'язувати поточні питання словесної практики, то вже ніяк неможна вирушати з таким багажем в далекі й небезпечні мандри на розлогих полях стилістики. І тут, подруге – важлива обставина! – спадає на увагу неоднакова наша готовність до стилістичних студій у найважливіших галузях, де виявляється одинична природа мовлення, тобто, з одного боку, в галузі лексики, з другого – синтакси» [*Ткаченко НУС-IV*: 2].

Автор «Нарису» зауважує, що існує помилковий погляд на слово як вияв «реальної відповідности», до якої слово стає означенням, без урахування додатку цієї реальності. Тут Б. Д. Ткаченко має на меті пояснити всю важливість семантики слова та розглянутих у розділі I семантичних розрядів лексики. Існує хибне намагання розглянути дійсну річ в її самостійній від слова суті. Автор зазначає, що таке знецінення слова заради його реальної

відповідності є загальною схильністю «практичного» мислення, однак завданням стилістики є поборювати цю схильність, «пошукуючи найтонших відмінностей людської мови-мислення» [*Ткаченко НУС-IV*: 3].

Відмінність лексики від синтакси, другої царини стилістичної науки, зауважує мовознавець, полягає в тому, що синтакса не має реальної основи. «Її мовним об'єктом є граматичне оформлення вислову; об'єктом немовним і заразом єдиним реальним змістом її є відносини між речами та явищами» [*Ткаченко НУС-IV*: 3]. Лише лексика є (як вважає автор всупереч загальноприйнятій думці), якщо не найпершим, то найпоказовішим і найдоступнішим для спостереження чинником стилістичної своєрідності. Досить лише згадати наявність у слові внутрішньої («середової») форми, яке показує, що *слово не є умовно-нейтральним означенням предмета, а своєрідним осмисленням його в людській свідомості*. З другого ж боку, групові відмінності мови ніде не виявляються так просто й наочно, як на явищах мовної віднесеності в лексиці. «Ця наочність власне в тім і полягає, що самим тільки «найменуванням» речі людина виявляє своєрідну природу свого мовлення, або навпаки, приписує себе до певної язикової групи, з властивим цій групі добором лексики. З огляду на це, мовознавець вважав за доцільніше проілюструвати відмінності між функціональними (груповими) стилями насамперед лексичним матеріалом.

Наступна частина лекції присвячена аналізові функціональних групових стилів мовлення. Зокрема параграф 18-й містить стилістичний аналіз художнього тексту з характерними рисами розмовності: діалогічністю, невираженістю відношень підрядності, частотністю вживання вставних конструкцій, наявністю емоційно-забарвленої та просторічної лексики. Автор виявляє в селянському мовленні такі особливості синтаксичної структури, як уживання теперішнього часу замість минулого, «перемежування форм теперішнього часу з формами минулого», що надає тексту «стилістичної функції пожвавлення» [*Ткаченко НУС-IV*: 12]. Учений відзначає також ознаки фрази цього стилю, яка є «здебільшого коротка, незакруглена, *багата на*

вставні слова й речення, часом еліптично скорочена, синтаксично пов'язана нещільно. Усі ці особливості відбивають собою незатамований якимись риторичними розрахунками (тобто попередньою оцінкою слухачевого сприймання) плин емоціонально-насиченої мислі, де раптово, впереміж із поступовою розповідністю, виникають побічні спогади, почуття й міркування, перепиняючи собою головну нить оповідання» [*Ткаченко НУС-IV*: 13]. Автор «Нарису» доходить висновку, що народному мовленню властива фраза, яка є максимально простою і спрямованою на те, щоб дістати позитивну оцінку. У цих міркуваннях ми знаходимо блискучий взірець характеристики сутності стилістичних явищ.

Поняттю «літературної мови» та «літературної норми» Б. Д. Ткаченко присвячує ***п'яту лекцію*** «Нарису», яка має назву «Обсяг поняття «літературної мови». Вона вирізняється ґрунтовністю теоретичних міркувань автора з посиланнями на наукові праці, присвячені досліджуваній проблемі (зокрема «Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы» (1892) *А. С. Будиловича*; «Объективная и нормативная точка зрения на язык» (1925) *О. М. Пєшковського*; праці О. О. Потебні та О. Н. Синявського), а також широким колом розглянутих питань (зокрема, проблем становлення літературної мови, нормативності, стилістичної віднесеності окремих лексичних груп, вживання лексем, фразеологізмів і граматичних форм).

Автор намагається пояснити, чому в «Нарисі» досить часто акцентовано увагу на умовності тлумачення поняття «літературна мова» загалом та на специфічній умовності, що її набуває термін *літературна мова* зокрема. Він вважає, що «обіймаючи науковим поняттям розмаїту множність поодиноких явищ, ми опускаємо в них другорядні з *певного погляду* відрізнення заради спільностей, що їх, з того ж таки погляду приймаємо за основні. При цьому термін, словесний символ поняття, свідомо прагне означити собою саме ці основні, характеристичні спільності, що ними гадається об'єднати певне коло явищ… Що складніший обшир речей наміряємось ми засягти дослідницьким розсудом, то трудніше доконується об'єднавча робота мислі: різного роду

розбіжності змагаються затінити і переважити собою те спільне, що його ми шукаємо в цілому взятому обсягові речей… кожен термін виглядає нам завузьким, невичерпним, умовним» [*Ткаченко НУС-V*: 1–2].

На думку автора, труднощі визначення поняття «літературна мова» виникають через «велике багатство явно між собою відмінних способів вислову». Передусім виникає розуміння «літературної мови» як мови, властивої літературі, красному письменству. Однак ширшим осягом це поняття оминає означені межі й охоплює всі форми *писаної мови*. Хоч заради пошукуваної єдности в цьому випадку доводиться вважати за другорядне «естетичне настановлення мови у відродах власне-літературних (повість, роман, драма, вірш, поема). У цій другорядній з нашого погляду стороні, згадані постаті літературного вислову рідняться з іншими, які зовсім не стосуються до галузі мовлення «літературного» (народня байка, казка, прислів'я, тощо). Ми маємо тут на увазі технічну нібито особливість висловлювання на письмі – те, що в цій формі вислову мóвця має дозвілля якнайповніше обміркувати висловлювану річ, а потім, закріпивши її в письмових символах, оглянути знову загальним поглядом і попередньо зважити здогадний ефект її на слухача (власне, читача). Відповідна тривалість сприймання становить собою зворотну сторону цієї ж таки властивости письмового мовлення, а обидві вони укупі з умови суто-технічної виростають на доконечний засновок, що на ньому ґрунтується все незрівняне багатство так званої літературної мови – її до краю насичена синтаксична складність, лексична розмаїтість та витонченість, композиційна доладність і т. д.» [*Ткаченко НУС-V*: 2–3]. Ті ж властивості літературного вислову, зазначає Б. Д. Ткаченко, простежуємо і в усному «літературному» мовленні, оскільки воно ґрунтується на обмірковуванні письмового першотвору.

Б. Д. Ткаченко відзначає також характерні риси «літературної мови»: організовано-синтаксичну складність, лексичне багатство й різноманітність, зумовлені саме письмовою формою, що підтверджує її залежність від письмового способу висловлювання. Мовознавець обґрунтовує своє

твердження такими аргументами: 1) можливість осмислення висловлюваної думки, характерна для всіх жанрів літературного мовлення, має найбільші можливості в письмовому мовленні, у зв'язку з цим саме в письмових формах літературне мовлення досягає найбільшого розвитку; 2) багатство й різноманітність та синтаксична складність вислову залежить також і від предмета висловлювання (тому саме найскладніші й найглибші думки викладають звичайно в письмовій формі); 3) здобуті в письмовому викладі навички (також і конкретні мовні форми) збагачують усне мовлення; 4) усі ці позитивні властивості літературного мовлення найменш характерні для тих форм, які трапляються в розмовно-літературному мовленні. Автор відзначає також особливу складність літературного письмового мовлення в науковій сфері, де фраза, відбиваючи складну роботу думки, також ускладнюється багатоступеневими зв'язками синтаксичної залежності, яка в усному літературному мовленні сприймалася б як недоречність і надмірність [*Ткаченко НУС-V*: 3–4].

Сутність нормативності мови, на думку вченого, полягає в тому, «що довільність одиничного мовлення пов'язується у ній язиковою нормою, яка прагне завести в певному язиково-суспільному колі якнайбільшу висловну єдність і для того узаконює в цьому колі певний добір звукових, лексичних та синтаксичних (на письмі – правописних) форм». У той же час автор зауважує, що в мовознавчій науці «нормативність справедливо береться за переважну (часом, не так справедливо, за виключну) приналежність «літературної» мови», хоч нормативність певною мірою властива всякому людському мовленню, оскільки воно має в собі комунікативні завдання [*Ткаченко НУС-V*: 5].

У літературній мові Б. Д. Ткаченко вбачає основний засіб консолідації суспільства. На думку автора, незрівняне лексичне багатство та розмаїтість, високо-складна синтаксична організованість та внормованість літературної мови роблять з неї багатобічне, витончене, а водночас тривке й універсальне знаряддя спілкування. Для свого розвою і поширення вона має потужні засоби: державний апарат, торгівельні зв'язки та «промисловість, яка звідусіль

притягає до себе робочі руки, і, зібравши їх в індустріальних центрах країни, обгладжує їхні льокальні язикові ознаки авторитетними впливами міської «вищої» мови»; нарешті друк та школа, які являють собою… цілком уже безпосередні засоби закорінювання нормальної, загально і безумовно визнаної, єдино законної мови» [*Ткаченко НУС-V*: 14]. Ці мудрі пророчі слова вченого підтверджує вся нелегка історія української літературної мови.

Отже, у праці Б. Д. Ткаченка «Нарис української стилістики», вперше в українському мовознавстві обґрунтовано необхідність вивчення стилістики як окремої навчальної дисципліни, сформульовано її мету й завдання, окреслено понятєвий апарат; досліджено сутність і природу взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та народно-розмовною. Здійснено спробу систематизації мовних явищ за окремими функціональними стилями й за носіями відповідних мовних властивостей. Напрацьовано практичні поради й подано систему вправ щодо вживання лексичних груп, фразеологізмів, граматичних форм. Засадниче поняття «літературна мова» потрактовано як продукт культурного розвитку, свідомо організований витвір, що покликаний обслуговувати всі сфери культурної діяльності суспільства. Наголошено, що літературна мова є обов'язковою як категорична норма й кінцева умова для відповідного становища кожного громадянина. Текст «Нарису» іноді сприймається як певні нотатки до системного наукового викладу (через наявність у ньому розлогих міркувань і ремінісценцій). Однак, саме в таких працях викристалізувалися підходи до наукового аналізу складних і багатовимірних стилістичних явищ.

Висновки до Розділу 4

Сприятливі соціально-історичні умови спричинили формування напрямів лінгвістичних досліджень у 20–30-ті роки XX ст. що характеризуються, з одного боку, дослідженням фонетики, граматики, історії й діалектології української мови, практичним спрямуванням мовознавчої науки

(10–20-ті роки), з іншого – частковим згортанням теоретичних досліджень і призупиненням практичної роботи (30–40-ві роки).

На формування лінгвістичних напрямів і методів першої третини XX ст. вирішальний вплив мав розвиток структуралізму. ХФШ окресленого періоду залучає ідеї психологічного напряму та методику системного-структурно аналізу, зокрема найбільшою мірою у сфері фонетики, фонології, семантики, морфологгії та синтаксису. Українські мовознавці 20-х років здійснювали аналіз структури мовної системи з урахуванням змін у європейському теоретичному мовознавстві та в контексті загальної нормалізації української літературної мови. У цей часовий проміжок створено теоретичну базу мовних норм: окреслено тенденції розвитку фонетичної системи із урахуванням психологічного підходу, досліджено морфологічні та синтаксичні рівні мови, здійснено нормування й кодифікацію українського словника. Значного впливу психологічного й логічного підходів зазнає український синтаксис.

Лексикографічні праці перших десятиліть XX ст. засвідчують результати етнографічного підходу до усталення норм української мови, що базувався на прагненні створювати нові слова засобами власної мови, а не запозичати з інших мов. Статті термінологічних і перекладних словників представників ХФШ відзначаються переважанням народної, питомо української лексики, синонімічних та численних видових найменуваннь української частини статті.

Найрізноманітніше українська лексикографія розкрилася у підготовці термінологічних словників, що зумовлене на насамперед потребою упорядкувати, унормувати, кодифікувати і уніфікувати українську термінологію, яка пов'язана з впровадженням української літературної мови в усі сфери суспільного життя, до практики розвитку виробництв, залучення до виконання складних інженерних проєктів широких освічених верств, державотворчих процесів, бо очевидним є те, що безповоротний процес українського державотворення диктує такі потреби національного життя, які сприяли б його утвердженню престижу в межах нової держави СРСР.

На початку 30-х років ідеологічний тиск і штучно створена ізоляція вчених від світового наукового співтовариства негативно позначилися на стані лінгвістичної науки. Ідеї зарубіжного мовознавства (структуралізм, неогумбольдтіанство) не набули поширення. Більшість учених дотримувалася старих молодограматичних поглядів. Офіційно визнаною мовознавчою теорією став марризм, що призвів на початку 30-х років до заборони психологічного аспекту лінгвістичних досліджень.

Українська лінгвістика кінця XIX – початку XX ст. заклала теоретичні основи для утвердження мовної норми. Стилістична термінологія аналізованих праць демонструє рівень розвитку українського мовознавства початку XX ст., пошуки в галузі термінотворення. Мовознавці актуалізують проблеми становлення літературної мови у зв'язку з тенденціями розвитку мовної системи і формують підходи до рівневої стилістики, зокрема у вивченні лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей художнього та публіцистичного стилів. Взаємодія книжних і розмовних одиниць, питання слововживання перебували в полі зору учасників мовної дискусії про шляхи формування стилів. Уживані мовознавцями термінолексеми функціонують і в сучасній українській лінгвістиці, відрізняючись здебільшого правописом.

РОЗДІЛ 5

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ 20–30-х років XX ст.

5.1. Інтерпретація понять «літературна мова», «нормування», «мовна норма»

5.1.1. Погляди Л. А. Булаховського на проблему літературної мови в контексті загального мовознавства

Основною теоретичною проблемою першої третини XX ст. стало осмислення засад і принципів літературного стандарту української мови, тобто нормування. У цей період науковці активізували увагу до питань теорії літературної мови, яка «щойно з 20–30-х років XX ст. … стала предметом наукового дослідження» [*Бибик 2013*: 52]. Поштовхом до цього стали соціальні процеси самоідентифікації націй та держав, розширення сфери практичного застосування української мови, формування мережі загальної та професійної освіти, відкритої для всіх. Для України ця теорія літературної мови була важлива ще й через територіальну роз'єднаність народу.

Підґрунтям, на яке спиралася теорія літературної мови, було нове розуміння її сутності як поліфункціональної системи на відміну від мови народної; теорія норми і кодифікації; теорія стилістичних пластів та стилістичної диференціації літературної мови, а також теорія культури мовлення. Ці питання, осмислені в статтях представників Празького лінгвістичного гуртка [*Едличка 1967*: 544–556], були дискутовані також у працях мовознавців ХФШ окресленого періоду.

Характерно, що в період становлення літературного освітньо-професійного, офіційно-ділового стандарту української мови, й сам термін «*літературна мова*» усталився не одразу. У працях мовознавців ХФШ

(М. Д. Гладкий, К. Т. Німчинов, І. Троян, О. М. Фінкель) та КФШ (А. Ю. Кримський, О. Б. Курило, Є. К. Тимченко) натрапляємо на термін «*літературний язик*», у дослідженнях М. Д. Гладкого, Б. Д. Ткаченка – «*культурна мова*», «*культурний язик*», де *мова* – явище конкретне, а *язик* – явище загальне, абстрактне.

Так, М. Д. Гладкий, як і Б. Д. Ткаченко, переважно використовував термін «*культурна мова*» зі значенням «*унормована мова*»: «Процес організації на народній мовній основі потрібної нам для повного національного життя *культурної мови* саме тепер і відбувається на Україні» [*Гладкий 1928, №5*: 5]. У відповідь рецензентові книги «Наша газетна мова» [*Хвойняк 1929*] з приводу зауваги щодо відокремлення поняття «газетна мова» від поняття «літературна мова» М. Д. Гладкий зауважив, що він справді розрізняє поняття «літературна мова» і «культурна мова»: перша – мова художньої літератури, вона, як і газетна та наукова є видове поняття «культурної мови» [*Гладкий 1929, №4*: 215].

У цей період учені «намагаються визначити і шлях розвитку української літературної мови, і основу, на яку вона має спиратися» [*Коць 2010*: 15].

Як зауважує Т. Б. Лукінова, на початку XX ст. в Харківському університеті ще жива була пам'ять про О. О. Потебню, ідеї якого знайшли в особі ***Леоніда Арсенійовича Булаховського*** (1888–1961) палкого прихильника, оскільки виявилися співзвучними з його власними пошуками і устремліннями. Не випадково, що саме за ініціативою Л. А. Булаховського ім'я О. О. Потебні свого часу буде присвоєне очолюваному ним Інституту мовознавства [*Лукінова 2010*: 101]. За традицією ХФШ учений здійснює аналіз загальнолінгвістичних проблем на широкому тлі європейського та загалом світового мовознавства й наукознавства XIX – початку XX ст. Це підтверджують його праці окресленого періоду, у яких він не тільки покликається на дослідження відомих лінгвістів того часу, але й коментує основні положення їхніх концепцій. Зокрема йдеться про французьких дослідників стародавніх мов Е. Ренана (1823–1892), М. Бреаля (1832–1915) та

Ж. Жільєрона (1854–1926) – засновника школи «лінгвістичної географії»; молодограматиків К. Бругмана (1849–1919), А. Лескіна (1840–1916) та Г. Пауля (1846–1921); французького філософа та етнолога Л. Леві-Брюля (1857–1939); німецького компаративіста Я. ван Гіннекена (1877–1945); данського лінгвіста-балканіста Х. Сандфельда (1873–1942); автора теорії прогресу в мові О. Єсперсена (1860–1943); славістів: В. Караджича (1787–1864) – реформатора сербської літературної мови і кирилиці, почесного члена Ради Харківського університету (1846), Й. Зубатого (1855–1931) – автора лекцій з історичної граматики чеської мови та Я. Розвадовського (1867–1935) – польського мовознавця, індоєвропеїста і славіста молодограматичного напряму; австрійського етнографа Ф. фон Лушана (1854–1924); німецького філолога-сходознавця Г. Габеленца (1840–1893); представників психологічного напряму (Г. Штейнталя (1823–1899), В. Вундта (1832–1920), В. Штерна (1871–1938) та Д. Дьюї (1859–1952)); засновника Казанської філологічної школи І. Бодуена де Куртене (1845–1929); творця «школи Фослера» німецького мовознавця К. Фослера (1872–1949); представника Женевської школи А. Сеше (1870–1946); представника порівняльно-історичного мовознавства, індоєвропеїстики і славістики А. Мейє (1866–1936); китайського філософа Ху Ши-джи (1891–1962) та індійського – Патанджалі (близько 200 до н. е. – близько150 до н. е) та ін.

Початок науково-практичної діяльності вченого припадає на 20-ті роки ХХ ст. У цей період розпочався інтенсивний розвиток української літературної мови в нових умовах: засновано «Інститут української наукової мови» Всеукраїнської Академії Наук (1921), який спочатку було зосереджено в Харкові, створено кафедри української та інших мов у вищих навчальних закладах, що сприяло активізації мовознавчих досліджень.

Утверджуючи у своїх працях потебнянський підхід до аналізу мови, Л. А. Булаховський «уперше визначив найзагальніші закономірності становлення, розвитку й функціонування літературних мов і, услід за О. О. Потебнею, наголошував на дії власної енергії, чинників внутрішнього

порядку» [*Лукінова 2010*: 4]. Розглядаючи розвиток літературної мови як безперервний процес взаємовпливів і взаємозбагачення, учений наголошував, що «конче треба літературномовний розвиток розглядати як певну рівнодіючу тенденцій, властивих мові внутрішньо, та тенденцій, засвоюваних з тих або тих мотивів від чужих мов» [*Булаховський 1975*: 460]. «Запозичати – значить брати для того, щоб, можливо, внести до скарбниці людської культури більше чи навіть значно більше, ніж одержано в певний момент історії» [*Булаховський 1952*: 7–8].

У праці «Основи мовознавства» (1931–1932) вчений розглядає поняття «літературної мови» в контексті загального мовознавства. У вісьмох (із чотирнадцяти) лекціях, поданих у підручнику, порушено питання функціонування і розвитку літературної мови в контексті її соціальної природи, її походження, звукового складу та ритмомелодики, а також історії письма і принципів правопису.

Л. А. Булаховського, як і О. О. Потебню, цікавили питання соціальної природи мови, «проблеми історичної еволюції мови і в її загальних лініях, і в індивідуальних, часткових виявах»[60] [*Лукінова 2011*: 3]. Так, у лекції II вказаної праці («Соціяльна природа мови»), характеризуючи основні залежні від соціальних чинників напрямки розвитку мов, учений наголошує на важливості тенденції до інтеграції, суспільного об'єднання мовців та на вагомій ролі літературної мови в цьому процесі. «Серед інтеграційних явищ видатна роля належить утворенню та закріпленню *літературної мови*. Конечна передумова останньої є *письмо*. Літературна мова, хоч нею користуються в житті так само,

[60] Проблему субстанційного характеру мови в українському мовознавстві розвинув учень Л. А. Булаховського, представник Київської лінгвістичної традиції О. С. Мельничук [*Мельничук 1981, 1997*], відзначаючи, що фізична субстанція мови являє собою комплекс відтворюваних членами мовного колективу стереотипних дій – звукових рухів, що співвідносяться як знаки з певними предметами або явищами і їх відображенням у свідомості. Ці знаки реально існують лише в моменти їх вимовляння, а протягом іншого часу зберігається лише можливість їх повторення, або відтворення за допомогою штучних засобів фіксації. Таке розуміння соціальної природи мови як особливої властивості діяльності суспільства, взятого у сукупності всіх моментів його існування, є оригінальним поглядом О. С. Мельничука [*Яворська 2012*: 142–143].

як і всякими «народніми» мовами, «говірками», відрізняється від них більшою одноманітністю звуків, форм та словника, одноманітністю в тім значінні, що кожний, хто нею говорить, має менше права ухилятися від зразкової, закріпленої на письмі мови, ніж це ми бачимо у говірок. Кожний, хто досягає певного рівня письменности, а з нею й культурного розвитку, тим самим повинен упідлеглити свою мову *нормі*, правилам літературного язика: він повинен, приміром, казати «носить», а не «носе», «братові», а не «брату» тощо. Історія утворення літературних мов вчить, що звичайно вони виникають на основі наріччя якогось із дуже впливових культурно та політично центрів. Коли з'являється література, таким наріччям писана, … його починають визнавати за *зразкове*; школа навчає саме його» [*Булаховський 1931–1932*: 26–27].

Вчений порушує важливу проблему *суспільної свідомості* як чинника збереження літературної мови, її непорушності та консерватизму щодо форм на відміну від говірок, послідовно з'ясовуючи наскільки така «непохитність літературної норми» необхідна. Дослідник стверджує, що передусім вона потрібна з огляду на письмову форму літературної мови, у якій відсутні невербальні засоби спілкування (жести, міміка), однак їй властиві лексичне багатство та складність зворотів. Тому вона має «бути *ясною* і якнайлегшою». А для того, «щоб *сприйматися без утруднення*, вона з доконечної потреби повинна бути строго *умовна, урегульована*» [*Булаховський 1931–1932*: 28].

Мовознавець звертає увагу на те, що *суворість норми мусить зростати відповідно до збільшення кількості мовців*, оскільки йдеться про їхнє взаєморозуміння. Опанування нормами в письмовій формі сприятиме правильному їх вживанню в усній мові. Результатом культивування норми, зауважує Л. А. Булаховський, стане її всезагальне схвалення: «Ця мова культурних людей, належачи соціяльній групі, що імпонує своєю культурною перевагою, з бігом часу починає здаватися гарною і, навпаки, відхильна від неї мова говірок, «народня» – негарною, «немилозвучною» тощо» [*Булаховський 1931–1932*: 28].

Дослідник полемізує з приводу думки Е. Ренана[61] щодо *ролі писемної літературної мови в суспільстві*, яку не варто переоцінювати. На думку Л. А. Булаховського, «інтеграційна роля письмової мови величезна та письмова мова є витвір соціяльних сил, що ведуть до інтеграції, і найперше тих, що їх визначає усвідомлена або невиразно відчувана ідея *корисного єднання*» [*Булаховський 1931–1932*: 29].

Серед суспільних чинників, що впливають на вдосконалення мови, Л. А. Булаховський, услід за А. Мейє, визнає особливу *корисність мови*, якою розмовляють на великій території, оскільки виникає щораз більша потреба у спільній мові. Корисність є чинником наслідування мови та основою її вдосконалення: «*добору* там, де для цього є сприятливі соціяльні умови, форм та зворотів, *якнайлегше та найодноманітніше* утворених і, що важливіше, найлегше перейманих» [*Булаховський 1931–1932*: 31]. Загалом цей розвиток граматичної правильності, на думку вченого, зумовлений соціально: мова кочового народу виявляє велику рухомість своїх частин і швидко втрачає свої форми, що ухиляються від нормального типу; стирає особливості говірок і виробляє нормальний тип мови.

У лекції XIII «Основ мовознавства» («Розвиток мови») Л. А. Булаховський розглядає шляхи *еволюції мови*, спираючись на досвід таких учених, як О. Потебня, М. Бреаль, В. Вундт, О. Єсперсен, що здійснювали науковий пошук, прагнучи відповісти на запитання, звідкіля постала мова, як відбуватиметься її розвиток і які шляхи її вдосконалення. Вчений зауважує, що в цьому контексті важливо з'ясувати, що таке розвиток, оскільки часто, інколи несвідомо, поняття «історичного розвитку» підмінюється поняттям «еволюційного розвитку» явищ. Наслідком цього є те, що «плутаючи таким чином слова, легко плутають і самі поняття, що їх треба добре відрізняти. Як

[61] Йдеться про працю «Походження мови» ("De l'origine du langage") (1859) відомого французького письменника, філософа, історика релігії, стародавніх мов і цивілізацій Близького Сходу Ернеста Ренана (фр. *Ernest Renan*). Учений був прихильником інтуїтивної теорії походження мови. Як і німецький філософ і мовознавець Г. Штейнталь, він уважав, що мова не створюється за задумом, а народжується в душі з психологічним розвитком людини.

ознаку, найтиповішу для еволюції (а цьому слову цілком відповідає його український переклад – розвиток), можна б обрати, якщо мати на увазі організми, як це робить В. Оствальд, – «неповоротність»: дерево, проробивши природнім шляхом еволюцію, не повертається до початкового стану – насіння, і стара людина ніколи не буде дитиною» [*Булаховський 1931–1932*: 266]. Вирішуючи питання про *прогрес у мові*, зауважує мовознавець, варто пам'ятати ті обставини, що впливають на формування літературної мови: у них іноді буває важко визначити досягнення щодо поступової легкості мови відразу, оскільки творення єдиної мови, звичайно, не обходиться без того, щоб у ній «не збиралися різні елементи зі з'єднаних говірок, не завжди «логічні» й доцільні» [*Булаховський 1931–1932*: 282].

Вчений переконаний, що *поширення літературної мови*, закріпленої у своїх формах, пов'язане з кількома чинниками, зокрема: «зріст грамотности, таким способом, становить чинник, що *задержує вільний розвиток морфології*; та цей же зріст править за могутній фактор *об'єднання* народу, приєднання його до культурних цінностей, що були в руках розумово сильніших суспільних груп. Зріст *лексики* залежить від притоку й уживання нових предметів та ідей, і темп збагачення народу на слова, взагалі кажучи, тим швидший, що діяльніші стають маси, що більше нових форм єднання утворює історичне життя в його певні моменти» [*Булаховський 1931–1932*: 32]. Ці думки вченого проєктуються й на сучасний період мовного розвитку – період глобалізації, що привів до лексичного збагачення української мови, спричиненого інтеграційними процесами.

Проблема розвитку української літературної мови в науковій спадщині Л. А. Булаховського пов'язана з питаннями культивування її норм у процесі викладання в школі та університеті. У зв'язку з гострою суспільною потребою у 20-ті роки XX ст. він приділяє значну увагу проблемам *лінгводидактики*.

Велика за обсягом науково-педагогічна спадщина вченого харківського періоду обіймає статті, лекції, програми та методичні розробки: «З навчальної літератури з російської та української мов для робітфаків» (1923); «Порівняльне

вивчення української і російської мов» (1924); «Граматика в новій школі» (1926); «Кілька уваг до програми рідної мови для 2-го концентру шкіл соцвиху» (1926); «Лінгвістика на факультеті профосу ІНО» (1926); «Методичні уваги для учителя старшого концентру трудшколи» (у співавторстві з О. І. Білецьким, 1927); «Наголос. Лекція для вчителів старшого концентру трудшколи» (у співавторстві з О. І. Білецьким, 1927). Ці праці в основному присвячені проблемі творчої майстерності вчителя, містять цінні методичні поради й настанови, порушують питання розвитку мови дитини.

Л.А. Булаховський брав також участь у створенні підручників для середньої й вищої школи, для системи заочного навчання вчителів: «Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл» (1927); «Підручник з української мови для трудових шкіл V–VII років навчання» (у співавторстві з О. І. Білецьким та ін., 1927, 1928). Окремі підручники виходили також за його редакцією: «Загальний курс української мови (лекції)» (Харків, 1929–1930); «Курс української мови для службовців (лекції)» (Харків, 1930); «Підвищений курс української мови (лекції)» (Харків, 1929, 1931) [*Підвищений курс 1931*].

Вчений виступав також рецензентом праць відомих дослідників і своїх аспірантів: О. Синявського «Короткий нарис української мови» (1918) у часописі «Шлях освіти» (1923, № 6); М. Йогансена «Украинский язык» (1923) – «Шлях освіти» (1923, № 11–12); М. Наконечного «Українська мова. Програма-конспект» (1928) – «Шлях освіти» (1928, № 11).

Підручники «Загальний курс української мови» (1929–1930) та «Підвищений курс української мови» [*Підвищений курс 1931*], видані за редакцією Л. А. Булаховського, поряд із працею О. Синявського «Норми української літературної мови» (1931) створили ґрунтовну на той час основу для університетської освіти викладачів української мови і мовознавчої славістики.

Наукова концепція Л. А. Булаховського щодо методики навчання мови, викладання мовних дисциплін обумовлювалася його розумінням літературної мови як високого історично-культурного надбання, важливого чинника

розвитку культурно-освітнього життя суспільства. Учений вважав, що середовище не завжди може бути для учня школи джерелом оволодіння досконалою літературною мовою. Особливо актуальною для сучасної мовної ситуації в Україні є його думка про те, що володіти літературною мовою повинна навчити дитину школа, і навчити добре, оскільки школа не може випускати у світ своїх вихованців без оволодіння мовою.

5.1.2. Б. Д. Ткаченко про поняття «літературна мова» і «літературна норма»

Поняття «літературної мови» та «літературної норми» є наскрізними у праці «Нарис української стилістики» Б. Д. Ткаченка, який був учнем Л. А. Булаховського [*НУС 1929–1930?*]. Зазначаючи план викладу, мовознавець зауважує, що в лекціях IV–VI має намір подати «відділ спеціяльно-стилістичний, де розглядатиметься особливості мови *групові* та *функціональні»*, і що загальною настановою й основою цілої праці є мова *літературна* [*Ткаченко НУС-І*: 8–9].

У цій праці Б. Д. Ткаченко вперше здійснив спробу виявити суттєві властивості літературної мови в зіставленні з мовою індивідуальною та народно-розмовною («селянською»). Зокрема, розглядаючи питання добору висловних засобів в індивідуальному мовленні, учений відзначає характерну особливість літературної мови, яка, на відміну від мови індивідуальної, тяжіє до стандартизації: «літературна мова з самої своєї природи прагне затамувати можливості розбіжного мовлення; а вже коли б ми надумали вийти з літературних меж на просторіше поле літературної мови взагалі, з усіма її ріжновзірними діялектами, ці можливості мали б у нас одразу вдесятеритися» [*Ткаченко НУС-І*: 3].

У зіставленні ж із селянською мовою науковець відзначає ще одну властивість літературної мови – її функціональну розгалуженість. Б. Д. Ткаченко наголошує, що характерною рисою селянської мови є

нерозвиненість функціональних стилів порівняно з літературною мовою, де ці стилі знаходять широку реалізацію. «З цього погляду сфера селянського мовлення дається уявленню, як одноманітно-компактна маса, сфера мовлення літературного – як многобічно розгалужене дерево …. В селянському мовленні мусимо старанно шукати ознак функціональної своєрідності; в літературному, навпаки, трудно дається зв'язати функціонально-відмінні його розгалуження цілістю групового стилю та виявити їх єдину стилістичну основу» [*Ткаченко НУС-V*: 17].

Окреслюючи поняття «літературної мови», Б. Д. Ткаченко наголошує й на інших її ознаках: «Мовна спільність є продукт культурного розвитку; ця спільна мова є свідомо організований витвір, надзвичайно складний у всіх своїх відгалуженнях, що обслуговують різні діяльності культурного суспільства (техніка, наука, мистецтво), і поставлений перед кожного члена даної язикової громади, як категорична норма, як конечна умова й ознака певного «високого» становища в цій громаді» [*Ткаченко НУС-III*: 1]. Як бачимо, мовознавець виокремлює такі характерні риси літературної мови, як стандартність, організованість, нормативність, обов'язковість та функціональна розгалуженість.

Розглядаючи поняття «нормативності літературного мовлення», Б. Д. Ткаченко ставить за завдання з'ясувати сутність і природу цього явища. «Суть язикової нормативності полягає в тім, що довільність одиничного мовлення пов'язується у ній язиковою нормою, яка прагне завести в певному язиково-суспільному колі якнайбільшу висловну єдність і для того узаконює в цьому колі певний добір звукових, лексичних та синтаксичних (на письмі – правописних) форм». У той же час автор зауважує, що в мовознавчій науці «нормативність справедливо береться за переважну (часом не так справедливо, за виключну) приналежність «літературної» мови» [*Ткаченко НУС-V*: 5].

Для того, щоб довести істинність своєї думки про те, що нормативність певною мірою властива всякому людському мовленню, оскільки воно має в собі комунікативні завдання, Б. Д. Ткаченко висловлює свої міркування з

приводу окремих спостережень російського мовознавця О. М. Пєшковського, який стверджував, що в природному стані мови мовець не може замислюватися над тим, як він говорить, оскільки й самої думки про можливість різного мовлення у неосвіченого селянина бути не може [*Пешковский 1925*: 58].

Це твердження російського мовознавця, на думку Б. Д. Ткаченка, не є об'єктивним, оскільки навіть відокремлені мовці, з відмінними на початковому етапі спілкування засобами мовлення, природнім чином доходять порозуміння. «Люди говорять для того, – цілком справедливо наголошує Б. Д. Ткаченко, – щоб одне одного розуміти; взаємне розуміння вимагає якнайбільшої згідности висловлених засобів, взаємної пристосованості висловного апарату». Усяке мовне суспільство, яке складається не з одиничних мовців, а з колективів, окремих угрупувань, які у своїх межах для власної потреби витворюють не обов'язково усталені приписами «висловні системи», зразком яких є говірки, у яких в інтересах цілого колективу розбіжності поборюють, підпорядковуючи «одиничні відхилення неписаній мовній нормі, властивій цілому колективові, тобто здійснювати язикове пристосування, що лежить в основі всякої нормативноти взагалі» [*Ткаченко НУС-V*: 5].

Кожен окремий колектив, стверджує Б. Д. Ткаченко, щоразу засвідчує усвідомлення своєї мовної відмінності. Прикладом можуть слугувати непоодинокі випадки, коли мешканці одного села дражнять інших через відмінність у мовленні. Автор наводить приклади із власних спостережень: мешканці с. Комишувата Валківського району (тепер с. Миколо-Комишувата Красноградського району) на Харківщині називають сусідів із Курщини «*біляками*» через уживання ними прийменника «*біля*», а не «*коло*»; мешканці с. Шишаки з Полтавщини дражнять сусідів із с. Устивиці через вживання ними прийменника «*від*» замість «*од*»: «О, це вже *від* Устивиці!». Таке ж пристосування можна спостерігати й між суміжними селами. На основі наведених спостережень автор нарисів визначає дві необхідні умови нормативності, що діють у живомовній сфері: з одного боку, пристосування, з іншого – зверхність. Перша – пасивна, за якої певний спосіб мовлення під

впливом іншого поступається своїми питомими особливостями; друга – активна (агресивна), коли мовний колектив прагне ототожнити інші способи мовлення. Це й засвідчують наведені приклади. Однак для подолання властивої кожному мовленню «егоцентричности», противна сторона повинна продемонструвати відчутні переваги [*Ткаченко НУС-V*: 6–7]. Як бачимо, в унормуванні мовних фактів, зауважує мовознавець, важливими є також екстралінгвальні чинники.

На думку Б. Д. Ткаченка, розвиток літературної («нормальної») мови, цікавий тією мірою, якою вона розкриває природу нормативності в літературних мовах, а через неї й природу літературного мовлення загалом. «Взяте в певному часі язикове суспільство являє собою збір вужчих язикових груп, що з них кожна має свій власний, нормальний в межах даної групи спосіб мовлення. Оскільки ці групи заходять між собою в стосунки, перед ними стає проблема взаємного язикового пристосування… Розмір і напрямок язикового пристосування залежить в такому разі 1) від щільности міжгрупових зв'язків; 2) від неязикових чинників, які дають певній язиковій групі перевагу в її суспільних відносинах, а обидва названі моменти … *опираються на суспільну економіку*» [*Ткаченко НУС-V*: 11]. Автор вважає територіальне поширення спільної «нормальної» мови наслідком суспільного і культурного панування певної суспільно-мовної групи, що використовує цю мову як знаряддя для свого панування. Цим він заперечує «наївні» концепції окремих дослідників літературних мов, які пояснювали причини запанування певних мов на широкому терені їхніми особливими властивостями (тут Б. Д. Ткаченко має на увазі працю російського вченого-мовознавця *А. С. Будиловича* «Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы» (1892). – *О. Ч.*) [*Ткаченко НУС-V*: 8–9].

Для лекцій Б. Д. Ткаченка характерне заглиблення в природу й сутність кожного лінгвального явища та процесу, здатність до обґрунтування дискутивних проблем теоретичної стилістики, а також до наукових узагальнень мовних явищ і фактів. Саме на цій основі автор «Нарису» ставить завдання

«всебічно з'ясувати зміст поняття «літературна мова», «виходячи з суспільної природи її та зв'язаних із цією природою властивостей» (лекція III). Мовознавець простежує семантику терміна «літературна мова», який вживає лише з огляду на його звичність, однак через недосконалість пропонує замінити на «нормальна» або «спільна» мова. Що ж має стати основою літературної мови? Розглядаючи проблему варіацій мовної приналежності, мовознавець наголошує, що мовна (зокрема лексична) спільність одномовної («одноязичної») громади є абстракцією, оскільки «свідомість мовної спільноти в рядового члена одноязичної громади ґрунтується … не на історично наукових виведеннях, а на реально дотичних фактах» [*Ткаченко НУС-III*: 1].

На думку автора, основою мовної спільності у вужчому розумінні є спільність, пов'язана з так званою «первісно-натуральною свідомістю», що містить у собі «оте первісно-спільне лексичне ядро», здатне поєднати подоляка, слобожанина й чернігівця; робітника та інтеліґента. Оскільки ж мовна громада прагне до легкого порозуміння, то свідомо чи несвідомо вона оберігає це ядро: не властиві мові елементи натрапляють на опір, зумовлений «здоровим соціяльним інстинктом» [*Ткаченко НУС-III*: 2]. Найбільшу твердість у цьому розумінні проявляють «культурно-організовані … літературні мови, виправляючи під цим поглядом випадкові розбіжності діялектів» [*Ткаченко НУС-III*: 3].

Отже, у питанні про межі спільності (зокрема лексичної), одномовної громади та про уникнення невідповідностей щодо літературної норми Б. Д. Ткаченко доходить висновку, що ця спільність зумовлюється наявністю обмеженого обсягу лексичних одиниць, що стосуються нешрокого кола спільних понять. Коли ж з'являються розбіжності в лексичній сфері, мовна громада повсякчас прагне «ці розбіжності вирівняти, а, по-друге, поки їх не вирівняно, ми подеколи мусимо й рівноправні варіянти зараховувати до того ж таки спільно-лексичного ядра, хіба відзначивши при цім його недосконалість; за підставу до цього має в такому разі правити нам їхнє значіння» [*Ткаченко НУС-III*: 4]. На такому ж підході наголошували й мовознавці Празького

лінгвістичного гуртка, зазначаючи, що жорстка кодифікація норм літературної мови є неможливою і небажаною, і пропонуючи натомість принцип «гнучкої стабільності» літературної норми [*Данеш 1988*].

Автор зауважує, що своєрідна складність літературного мовлення належить не одиницям, а цілому суспільству, потреби якого обслуговує літературна мова. Окрема особа, як носій літературного мовлення, містить у собі значну кількість відмінних засобів висловлення, які однак різнитимуться лише власне стилістичними відмінностями, оскільки «мовна культура, мовний такт виявляється саме в умінні при кожній нагоді послуговуватися відповідними висловними засобами» [*Ткаченко НУС-V*: 17].

У «Нарисі» здійснено багатоаспектний аналіз поняття «літературна мова» (докладніше див. огляд лекції V у розділі 4.3.3), виокремлено якісні характеристики цього соціально-культурного феномену (стандартність, організованість, нормативність, обов'язковість) та його визначальні властивості (організовано-синтаксична складність, лексичне багатство, функціональна розгалуженість), зумовлені саме письмовою формою. Досліджено сутність і природу взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та народно-розмовною, вплив лінгвальних і позалінгвальних чинників на розвиток мови. Засадниче поняття «літературна мова» потрактовано як продукт культурного розвитку, свідомо організований витвір, що покликаний обслуговувати всі сфери культурної діяльності суспільства; наголошено, що літературна мова є обов'язковою як категорична норма й кінцева умова для відповідного становища кожного громадянина.

5.2. Основні внутрішньомовні та позамовні чинники формування літературної норми

У формуванні української літературної мови та її норм однаково важливими є внутрішньомовні та позамовні чинники: «історія літературної мови передусім мусить бути історією внутрімовного розвитку та його взаємодії

з зовнішніми чинниками» [*Шевельов 2014, № 3*: 149], причому вплив зовнішніх, позамовних, чинників має бути показаний через їх дію в системі літературної мови, що засвідчує зв'язок історії мови з історією етносу, «мови і народності», який можна простежити на будь-якому рівні мовної системи. Мова йде про пошук найбільш відповідних форм вираження думки, оскільки в кожен конкретний момент мова «повинна задовольняти всі вимоги суспільства, яке нею користується» [*ІУМ 1983*: 660].

Історики мови акцентують на тому, що в будь-якій галузі людської діяльності про історію можна говорити лише тоді, «коли ця діяльність розвивається з себе самої, а мета відповідної науки – пізнати закономірності цього внутрішнього розвитку. Зовнішні чинники можуть пришвидшувати чи вповільнювати перебіг цього розвитку, модифікувати його напрямок, але й тут остаточний вислід випливає з узаємодії двох сил: інерції попереднього внутрішнього розвитку та впливу зовнішніх чинників» [*Шевельов 2014, № 3*: 148]. Ю. В. Шевельов вбачає завдання дослідників у цій сфері в описі мовних жанрів або ж складників літературної мови як переліку успадкованих і новонабутих елементів у висвітленні їхніх функцій та з'ясуванні засад їх використання та взаємозв'язку в різних жанрах (поняття «жанр» учений вживає як синонімічне до поняття «стиль») [*Шевельов 2014, № 3*: 149–151].

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в українському культурному просторі активізувався процес напруженого пошуку національної ідентичності та способів її відтворення в мові. Це засвідчує насамперед письменницька творчість Лесі Українки, І. Франка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського та ін. «Письменникам в особі таких їхніх представників, як Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський та ін., вдалося подолати жанрово-стильову обмеженість української літератури. В історії національної літературної мови цим письменникам належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби», згідно з народницькою концепцією І. Нечуя-Левицького, на культурно опрацьовану мову, яка могла б служити потребам розвинутого суспільства. Творчість Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літературну

мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу» [*Масенко 2004: 12–13*].

Соціокультурна ситуація, що склалася в Україні наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. сприяла активізації різноманітних процесів у розвитку української літературної мови [*Русанівський 2001*; *Жовтобрюх та ін. 1979*; *ІУМ 1983*; *Муромцева 1985*; *Статєєва 1997*]. Як зазначає О. Г. Муромцева, «у період, що передує досліджуваному, в українську літературну мову зайшла вже досить значна кількість запозиченої лексики, але освоєна вона була ще недостатньо. Це особливо виразно виявляється при зіставленні з запозиченнями цього часу в мові російській, частина яких уже була зафіксована в лексикографії» [*Муромцева 1985*: 67].

Такий стан розвитку мови був спричинений «територіальною роз'єднаністю українського народу, що не давало змоги достатньою мірою використовувати літературні тексти усіх територій України. Все це зумовлювало певну невідповідність між свідченнями словників і тим, що вже було зафіксовано в українській літературі І половини XIX ст.» [*Муромцева 1985*: 68].

Ці зовнішньомовні чинники й започаткували кілька дискусій в колі українського письменства кінця XIX – початку XX ст. про шляхи розвитку літературної мови в Україні. Ініціатором першої загальноукраїнської полеміки став Б. Д. Грінченко, стаття якого «Галицькі вірші», опублікована в газеті «Правда» за 1891 рік (№ 8, 9, 10) під псевдонімом Василь Чайченко, викликала як позитивні, так і негативні відгуки (І. Франко, М. Школиченко, І. Кокорудз, А. Кримський, І. Верхратський) [*Тимошенко 1961*: 125; *Статєєва 1997*; *Трифонов 2000*]. Ця стаття, а також інші публіцистичні роздуми письменника, виявляли виразно пуристичну позицію Б. Д. Грінченка щодо шляхів розвитку української літературної мови.

Важливим результатом полеміки було й те, що під впливом ґрунтовних наукових розвідок І. Я. Франка та А. Ю. Кримського було сформовано думку

про необхідність створення єдиної літературної мови. Як наголошує Ю. В. Шевельов, «дискусія кінчилася одностайною згодою, що повинна існувати єдина загальноукраїнська літературна мова і що в основі її мають бути центральноукраїнські (Київщина-Полтавщина) діалекти, на які спирається мова найвпливовіших письменників-класиків: Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін. Під час дискусії (як, зрештою, ніколи після неї) ніхто не обстоював думки про літературну мову на галицьких підвалинах чи про дві рівнобіжні літературні мови, щось на зразок сербської та хорватської серед південних слов'ян» [*Шевельов 1987*: 27–28]. Ще одним позитивним наслідком цих дискусій «було вироблення прогресивних положень щодо розвитку української літературної мови і, зокрема, щодо вживання в ній слів іншомовного походження… Справа не в тому, власне слово чи чуже, а в тому, наскільки воно необхідне носіям мови» [*Муромцева 1985*: 75–76].

Важливо зауважити, що Б. Д. Грінченко у статті «Неосторожность в важномъ дѣлѣ (по поводу украинской стилистики)», опублікованій у журналі «Кіевская старина» у вересні 1903 р., пояснював причину запозичень в українській мові відмінністю соціально-історичних умов, у яких історично перебували письменники Сходу і Заходу України. «Благодаря этому обстоятельству, рядъ заимствованій, сдѣланныхъ украинскими писателями изъ галицкой рѣчи, заимствованій часто неизбѣжныхъ, иногда прекрасныхъ, иногда плохихъ, съ одной стороны, вызываетъ нареканія болѣе широкой публики, не сросшейся съ этими формами, а съ другой, въ числѣ иныхъ препятствій, затрудняетъ органическое развитіе подобныхъ формъ изъ своей мѣстной почвы» [*Гринченко 1903:* 408]. Б. Д. Грінченко відповідав на закиди С. П. Шелухіна, який, аналізуючи його передмову до альманаху «Дубове листя», критикував мову, якою вона була написана, вважаючи, що вона містить помилки «проти лексикону, синтаксису й духу малоросійської мови». Для обґрунтування своїх зауваг рецензент навів тридцять три обвинувальні пункти проти статті обсягом десять сторінок, узагальнюючи це твердженням, що вся стаття написана мовою, що ріже слух пана Шелухіна, який з дитинства був

привчений до чистої малоросійської розмовної і літературної мови [*Гринченко 1903*: 410].

Відстоюючи свою позицію щодо правильності окремих слововживань в українській мові, Б. Д. Грінченко як аргумент наводить численні приклади, взяті з художніх творів і збірки паремій Матвія Номиса. Варто зауважити, що така гостра Грінченкова критика галицьких письменників була не цілком об'єктивною, оскільки мова на той час була ще не внормована, і невідомо було, яким шляхом піде її розвиток. Однак письменник усе ж усвідомлював об'єднавчу роль літературної мови. Тому згодом у праці про українську пресу, з огляду на неодностайність у використанні лексичних, граматичних, фонетичних, правописних форм, він зауважував, що потрібно в основу загальнолітературних норм української мови покласти середньодніпрянський діалект з обов'язковою орієнтацією на мовні традиції, які склалися на Заході України: «мова… буде і найкращою, і найзрозумілішою, коли в основі її буде народна мова наддніпрянської України з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан» [*Грінченко 1912*: 68–69].

Характеризуючи мову самого Грінченка-письменника, В. М. Русанівський називає його талановитим автором художніх творів («Соняшний промінь», «На розпутті», «Під тихими вербами», «Ясні зорі», «Серед бурі») та «збирачем і охоронцем українського слова», наголошуючи на його яскраво вираженому етнографізмі. Мовознавець відзначає такі особливості мови Б. Д. Грінченка: наявність приставного **/н/** у займенниках, що починаються з ***/ї/*** *(в їй,* але *у неї)*; вживання дієслів другої дієвідміни в третій особі однини теперішнього часу без закінчення ***-ть*** *(виходе, виносе)*; відсутність властивого більшості говорів української мови чергування **/д/**, **/т/** відповідно з **/дж/**, **/ч/** *(засвітю)*; віддавання переваги префіксові й прийменникові ***од*** перед ***від*** *(од учителів*, але *відразу)*; утворення форми вищого ступеня прикметників за допомогою суфікса ***-іщ-*** *(цікавіщий)* [*Русанівський 2001*: 262].

На думку В. М. Русанівського, письменник переніс мовно-літературні традиції кінця XIX ст. на початок XX ст., чим заклав гідну основу для мовознавчих студій 20-х років. Після Б. Д. Грінченка, «у якого помітні ще риси етнографізму, приходить нове покоління, котре орієнтується на метрів європейської літератури… Зрозуміло, що у зв'язку з новими завданнями мала змінитися й мова» [*Русанівський 2001*: 266].

Отже, згадані мовні дискусії не розв'язали всіх важливих проблем, що стосувалися внормування й забезпечення єдності української літературної мови. Цього не сталося, «оскільки у поглядах учасників дискусій відбивалися і їх соціально-політичні платформи, а вони були часто діаметрально протилежними. Проте думки передових сучасників щодо шляхів розвитку української літературної мови, пропозиції щодо уніфікації правопису іншомовних слів на території України, зауваження з приводу значень звучання і правопису окремих запозичень були корисними і потрібними для свого часу, сприяючи виробленню норм літературної мови» [*Муромцева 1985*: 76].

5.3. Оцінка мови Т. Шевченка як джерела формування й унормування української літературної мови

Труднощі початкового періоду творення літературного стандарту полягали в тому, що українське письменство не могло подолати впливів діалектної мови (йдеться, як зазначено вище, про окремі варіанти літературної мови на Заході та на Сході України). Усіх об'єднувала думка про традиції Т. Шевченка як про основу загальнолітературної мови, однак потрібно було витворити ще наукову й ділову мову. Отож попри розбіжності, які загалом не перешкоджали комунікативній функції мови, «до повної стандартизації всіх деталів було ще дуже далеко» [*Шевельов 2002*: 12].

З метою осмислення шляхів нормування української мови створена у 1918 р. Українська Академії Наук ставить проблему наукового дослідження Шевченкової мови. Харківські мовознавці глибоко усвідомлювали, що

першість в історії формування нової української літературної мови належить Т. Шевченкові, бо саме його мова лягла в основу літературного стандарту, саме він вказав напрям її еволюції, уміло черпаючи з народного джерела й майстерно вигранюючи кожне слово. «Поет народився і виріс у самому серці земель українських, на місці стику трьох головних діалектів української мови — східнього, західнього, північного. І в своїй мові він завжди добирав з народньої основи те, що вживається на широкій території, що можна вважати загальноукраїнським» [*Шевельов 2014*: 59].

Завдання науки, як уважав О. Н. Синявський, полягає в тому, щоб у кожному окремому обмеженому «шматкові» української літературної мови (наприклад, в окремого письменника) точніше визначити ту лінію, себто точніше виявити його мовні складники, їх походження й місце в літературній мові взагалі, бо в пізнанні минулого можемо здобути більше певності й на наше сьогочасне [*Синявський 1931, зб. 1:* 8]. Особливо цього вимагали потреби розбудови й уніфікації літературної мови на початку XX ст., що також спонукало українських мовознавців звернутися до вивчення Шевченкової мови, яку вважали взірцем і мірилом істинності. Свідчення цього ми знаходимо у мові преси кінця XIX – початку XX ст., де часто вживалися вислови: «це не так, як у Шевченка»; «що б казав Шевченко, якби побачив (почув)»; «Шевченко – найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація» тощо [*Коць 2011*: 109].

До імені Т. Шевченка принагідно апелювали всі мовознавці Заходу і Сходу України, зокрема: С. Й. Смаль-Стоцький та Ф. Ґартнер, О. М. Огоновський, І. І. Огієнко, В. І. Сімович, М. Ф. Сулима, О. Б. Курило, М. Ф. Наконечний, Л. А. Булаховський, Б. Д. Ткаченко. Так, М. Д. Гладкий до багатьох правил наводив приклади з «Кобзаря» Т. Шевченка. О. Б. Курило стверджувала, що у формуванні мовних норм треба спиратися на мову народну та мову письменників-класиків, перший із яких – Т. Шевченко.

Основи наукового вивчення Шевченкової мови закладено в першій половині XX ст. У цей період з'явилися праці *М. Ф. Сулими* («Найяскравіші

особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» (1924); «Конструкції з прийменником ***по*** в Шевченковій мові» (1926); «Дещо за форми від «бути» в Шевченковому «Кобзарі» (1927); «Про Шевченкову мову» (1927); «Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові: матеріали та уваги» (1927); «Дієприслівники в Шевченковому «Кобзарі» (1928)) та *О. Н. Синявського* («Правописне оформлення творів Т. Шевченка» (1924); «Дещо про Шевченкову мову» (1925); «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931); «Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки» (1931)), які оцінюють значення творчості Т. Шевченка у збагаченні української літературної мови.

Учений-аналітик *О. Н. Синявський* розкриває монументальне значення мовної скарбниці Т. Шевченка у творенні літературної мови. Найменш згадуваними й цитованими з усіх праць першої половини XX ст. є статті О. Н. Синявського, опубліковані в науковому часописі «Культура українського слова» (1931). Мовознавець сформулював підходи щодо підготовки академічного видання творів Т. Шевченка, прагнучи представити їх у «соціально придатній формі і зберегти всі особливості його мови» [*Синявський 1931, зб. 1*: 124]. О. Н. Синявський наголошував, що всі мовно-правописні питання Шевченкової мови можна звести до двох основних категорій: редагуючи твори Т. Шевченка, варто зодноманітнити за сучасними літературними нормами все те в мові й правописі Т. Шевченка, що не порушуватиме істоти Шевченкової мови, наприклад: *Хвастов, хвиля* замість *Фастов, филя*; *християни* замість *христ'яни*; *люди* замість *люде*; *шинеля* замість *шенеля*; *взявши* замість *взявше*; ***с*** перед ***к, п, т, х***. Однак все те, що становить особливість Шевченкової мови, Шевченкового стилю, зокрема ухили від норм з вимоги рим і ритму, повинно залишитися, хоча б і всупереч із сучасною літературною мовою. Задля збереження Шевченкової мови, рими, звукопису О. Н. Синявський запропонував почасти зберегти наперекір сучасним нормам, або ж як паралельні форми *хожу, провожаю, посажений, батькови сльози, одностайне, марне, звичайне*, а також *церков, мудрость, Суботов, Межигор*,

які Шевченко вживає заради стилістичної мети – надання архаїчності. Слід також встановити одноманітну пунктуацію, орієнтуючись на сьогочасні академічні норми. Такі підходи допоможуть донести до сучасного читача тексти Т. Шевченка у неспотвореному вигляді. Хоча, як відомо, починаючи з 1926 р. відбувалося не просто редагування Шевченкових текстів, а вилучення окремих рядків, окремих творів, уміщення тенденційних приміток, ремарок, коментарів до текстів Шевченкового «Кобзаря».

У праці «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931) О. Н. Синявський ставить за завдання схарактеризувати народні елементи в мові творів Т. Шевченка без зв'язку з іншими, спираючись на автографічний матеріал, зіставляючи форми, уживані Шевченком, з усталеними нормами. Усебічно й повно заналізувати Шевченкову мову означає для науковця виявити найхарактерніші риси її основних елементів у фонетиці, синтаксисі й лексиці, насамперед щодо їх походження, вирізнити елемент народно-український, староукраїнський (слов'янський), чужомовний і штучний. Народна стихія Шевченкової мови, на відміну від мови Г. Квітки-Основ'яненка, відзначається відсутністю в ній провінціалізмів, що автор статті пояснює територіальним походженням Шевченка (центр української етнографічної території; найстаріші й найменш підпалі чужомовним впливам го́вори). Зважаючи на це, мова поета у своїй народній основі в цілому ввійшла до літературної української мови.

Серед фонетичних рис Шевченкової мови О. Н. Синявський виокремлює вживання: ***і*** чи ***о*** в префіксах та прийменниках (*діждати / дождати*, *зі мною / зо мною*) з переважанням ***о***, як у південно-східних говорах (*зо всього світа*, *во сни*); ***о***, ***е*** замість ***і*** (*радость*, *молодость*, *реготъ*, *камень*, *крепакъ*, *осень*) та довгого м'якого ***рь*** (*понад вирьрю*, *межигорья*).

У морфології спостережено вживання: форм родового відмінка іменників чоловічого роду з ***-а /-я*** та з ***-у /-ю*** (*від Борисполя*, *до Парнаса*, *з Парнасу*); місцевого відмінка з ***-еві***, ***-ові***, ***-у*** та ***-і*** (*в Дунаєві*, *в Дунаю*, *по Дунаю*, *по Дніпрові*, *по Дніпрі*); прикметникових форм на ***-ая***, ***-яє*** (*молодую землю*);

нестягнених форм займенників (*тая*, *цеє*); дієслівних форм (*зна*, *гуля*). Дієслова на ***-ти*** (***-тися***), ***-ть*** (***-ться***) вживаються у Т. Шевченка паралельно, однак форми на ***-сь*** переважають над формами на ***-ся***. Відзначено також цікаві форми орудного та давального іменників жіночого роду мішаної групи (*душою*, *кашою*); закінчення ***-и*** та ***-і*** в родовому відмінку іменників третьої відміни (*ненависти*, *молодости*, *радості*).

Що ж до синтаксису, зауважує О. Н. Синявський, «Шевченко тільки відбиває синтаксу української народної мови, надто новоукраїнську» [*Синявський 1931, зб. 1:* 34]. Йдеться про сполучування відносних речень із сполучником та сполучним словом ***що***, а не ***який***, ***котрий***; вживання конструкцій з прийменниками ***по*** та ***за*** (*та й потім по дрова; побігла я за водою*); переважання безособових речень з дієсловами на ***-но***, ***-то***; народні конструкції (наприклад: *не женися на багатій*). Лексика Шевченкової мови відбиває основну прикмету «народного елементу» цієї мови – її всеукраїнськість. Характерним для Т. Шевченка є активне вживання старослов'янізмів, поодинокі запозичення з російської та польської мов, чужомовні слова з латинської та грецької, насиченість новотворами (*верхотворець, трибратні, своєволя, тихолюбці, давньоколишній, недомудра, недвига*).

Підсумовуючи, учений стверджує, що «на тлі тогочасної літературної мови Шевченкова мова насамперед визначається надзвичайною … складністю своїх елементів … у ній бачимо все те, чим живиться й ускладнюється кожна літературна мова з необмеженими перспективами розвитку» [*Синявський 1931, зб. 1:* 47]. Широта і різноманітність складників Шевченкової мови цілком відповідає широті його ідей. Не принцип «своє» й «чуже» в мові, а принцип доцільності й природності визнавав Т. Шевченко як основний, даючи своєю мовою справжній здоровий напрям українській літературній мові надалі [*Синявський 1931, зб. 1:* 50].

Вивченню синтаксичних особливостей Шевченкової мови у зіставленні з літературною традицією присвячена стаття *М. Ф. Сулими* «Найяскравіші

особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» (1924). Мовознавець намагався виявити й описати «фундаментальні риси» Шевченкового стилю, серед яких: «1) Вживання займенника «***той***» із значінням своєрідного стилістичного артикля. 2) Вживання подовжених, т. зв., «членних» прикметникових форм – називний, знахідний, кличний однини жіночого і середнього родів та називний, знахідний, кличний множини. 3) Вживання займенника «***що***» при сполученню відносних (релятивних) речень з їхніми надрядними» [*Сулима 1924, № 10 :* 217]. Вчений зауважує, що з усіх українських письменників Т. Шевченко найбільш яскраво репрезентує цей властивий українській народній і літературній мові з давніх часів артикль («***той***») як у порівняльних зворотах, так і при назвах істот та неістот, підтверджуючи свої спостереження багатьма прикладами: *заплачу, як* ***тая*** *дитина*; *посходила* ***тая*** *рута, в гаї зеленіє.* Вживання подовжених («членних») форм прикметників помічено в мові Т. Шевченка близько тисячі разів, наприклад: *Не так* ***тії*** *вороги, як* ***добрії*** *люди*. Таке ж стилістичне значення має у Т. Шевченка друга особа наказового способу дієслів з архаїчним закінченням на ***–іте*** (а не на ***–іть***): *обні****міте*** *ж, брати мої*; *кайдани порв****іте***. Часто вживається також займенник «***що***» в означальних (релятивних) реченнях, що є найхарактернішою рисою української народної мови: *Біля того гаю,* ***що*** *чорніє над водою, щось біле блукає.*

На окремі характерні морфологічні особливості мови Т. Шевченка вказує *М. Ф. Наконечний.* Свої міркування вчений щоразу підтверджує багатьма прикладами з Шевченкових творів, підкріплюючи свої висновки статистично. Йдеться, зокрема, про вживання прийменника-префікса ***від (від-) / од (од-)***, що є визначальною рисою мови Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка, а також про вживання інфінітивних форм з формантом ***–ти***. М. Ф. Наконечний дослідив, що на Черкащині, у говірках сіл Моринці та Шевченкове (Керелівка) частіше вживаються форми з ***од (од-)***, а у говірці с. Вільшана переважають форми з ***від (від-)***. Однак у самого Т. Шевченка частіше спостерігаємо вживання форми ***від (від-)*** як у поетичних творах, так і в листах: «*Як побачите…, то поклоніться від мене*». Що ж до вживання Т. Шевченком

форманта ***–ти (–ть)***, то, за підрахунками М. Ф. Наконечного, на 150 сторінках тексту «Кобзаря» із 354 форм інфінітива (з основою на голосний) є 163 форми на ***-ть***, і 189 форм на ***-ти***. Таке вживання цієї форми у «Кобзарі» вчений пояснює перевагою форм інфінітива на ***-ти*** в традиційному фольклорі, з якого Шевченко ввібрав характерні риси [*Наконечний 1990*: 67–68].

Стилістичні можливості різних мовних одиниць і стилістичні прийоми в художніх текстах Т. Шевченка вперше дослідив *Л. А. Булаховський* («Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка» (1942); «Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.» (1944). Вчений зауважує, що поетичному синтаксисові Т. Шевченка властиве ускладнення речень, представлене різними формами. До них належать: звертання; вставні конструкції (відокремлені приєднувальні та парцельовані); однорідні члени речення як форма вияву універсального принципу повтору. Свої зусилля вчений спрямував, зокрема, на осмислення мовних засобів інтимізації в поезіях Т. Шевченка та на деякі синтаксичні особливості його російських поем «Слепая» і «Тризна». Л. А. Булаховський уперше використовує термін «інтимізація», розуміючи його як мовно-стилістичні засоби зближення автора з читачем (слухачем). Основними засобами інтимізації в поезії Т. Шевченка науковець вважає «інтимізуючі займенники (зокрема присвійні) та звертання» [*Булаховський 1977*: 573–595]. Прикладом використання присвійних займенників як засобу інтимізації можуть бути такі рядки з поеми «Катерина»: «*Лучче ж поміркую, / Де то* ***моя*** *Катерина / З Івасем мандрує*». Термін «інтимізуючі звертання» мовознавець вводить для позначення звертання як художнього інтеракту та мовного матеріалу, що забезпечує цей художній інтеракт [*Булаховський 1977*: 16]. У цій функції широко вживаються образні звертання до *України, рідного краю, долі, зорі, серця*. Звертання здебільшого є розгорненими, з емоційними епітетами як позитивного, так і негативного забарвлення: «*Схаменіться, недолюди, / Діти юродиві!*» [«І мертвим, і живим…»]. Серед багатьох оригінальних звертань виокремлюються: емоційне виділення означення у звертаннях («*О скорбь моя,*

моя печаль! / Тебе, о люту, зацькують!» [«Хоча лежачого й не б'ють»]; «*Чого ж ви чванитеся, ви! / Сини сердешної Украйни!*» [«І мертвим, і живим…»]); широке вживання речень-звертань із високою експресивністю та звертальних вигуків-вокативів («*Муко! Муко!*»). Поет часто послуговується експресивною формою звертання до неживого об'єкта. Л. А. Булаховський одним із перших дослідив звертання в поезії Т. Шевченка і показав, «як саме вибір і художня обробка звертань глибоко пов'язані з основними нервами його творчості, з основними особливостями його художніх уподобань і майстерності» [*Булаховський 1977*: 581].

Отже, мовознавці 20–30-х років XX ст., розглядаючи питання формування загальнолітературної мови, брали за основу традиції слововживання та формотворення Т. Шевченка. Глибоке наукове вивчення Шевченкової мови в працях О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, М. Ф. Наконечного та Л. А. Булаховського сприяло виявленню й систематизації найхарактерніших рис її основних елементів у фонетиці, лексиці, морфології та синтаксисі. Аналіз організації мовних одиниць в Шевченковому тексті засвідчив багатий арсенал стилістично потужних форм та конструкцій поетичної мови Т. Шевченка.

5.4. Погляди мовознавців на джерела розвитку української літературної мови

5.4.1. Часові й просторові відмінності літературної мови

До пошуку часових і просторових відмінностей літературної мови значною мірою долучився *Ю. В. Шевельов*. Чи не в кожній своїй праці вчений прагне здійснити прискіпливу ретроспекцію лінгвістичних явищ і подій, щоб відшукати незаперечні факти, або ж спрямовує погляд у перспективу, сміливо накреслюючи можливі шляхи розвитку історії мови. Так, у праці «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» (2008) вчений

порушує питання: чи знайшли продовження погляди О. О. Потебні на еволюцію мови в українському мовознавстві 20-х років, і послідовно з'ясовує, що в «ділянці мовознавства, що має справу з регулюванням і стандартизацією літературної мови, в 20-х роках виразно стали дві течії. Одній можна дати умовну назву *етнографічної школи*, другій – *европеїзаторської*. Якщо хто воліє невтральніші назви, – *київська* в протилежність *харківській*. Найяскравішим представником і речником першої був Євген Тимченко в своїй серії монографій про синтаксис відмінків, починаючи від генітива (1913) і завершуючи акузативом (1928), а другої – Олекса Синявський як автор «Норм української літературної мови» (1931)» [*Шевельов 2008*: 495–496].

Дослідник стверджує, що найпослідовніший представник київської школи С. С. Смеречинський у «Нарисах з української синтакси» (1932) в загальній концепції літературної мови і в деталях ішов слідом за О. О. Потебнею. Відмінності між двома науковцями полягали лише в тому, що Київська школа поширювала свою концепцію літературної мови на всі жанри, а О. О. Потебня застосовував її лише до поетичної мови в перекладі Гомерової «Одіссеї». Наукових текстів, писаних О. О. Потебнею українською мовою, на жаль, не збереглося, окрім односторінкової передмови до видання О. Балліної «Українські пісні» (1863). Другою відмінністю між програмами О. О. Потебні та Київської школи є різниця в часі: якщо у 80-х роках XIX ст. етнографічні засади розбудови літературної мови були на часі, то в 30-х роках XX ст., коли літературна мова стабілізувалася в публіцистиці й науці та дістала обґрунтування в працях харківських мовознавців «обстоювати засади етнографізму / фольклоризму стало анахронізмом» [*Шевельов 2008*: 496–497].

Сьогодні в українському мовознавстві думка про дві школи, два погляди на нормалізацію мови, є загальновизнаною: «Існували дві школи у поглядах на нормалізацію української мови: київська і харківська. Київська школа (Є. Тимченко, О. Курило, М. Гладкий, С. Смеречинський та ін.) у своїх рекомендаціях щодо нормалізації термінології пропонували замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *витинок*,

штепсель на *притичку*, *курсив* на *письмівку* і т. ін. Мовознавці харківської школи (О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний та ін.) були більш поміркувані і не вдавалися до таких мовних експериментів» [*Русанівський 2001*: 329; *Струганець 2011:* 27–28]. Останні названі представниками етнографізму (крайніми пуристами), а перші – представниками синтетизму (або поміркованими пуристами), «оскільки йшлося про синтез народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів» [*Струганець 2011:* 27].

Історична ситуація, сприятлива для процесу нормування літературної мови, склалася у зв'язку з відновленням української державності в 1917 р. За словами Ю. В. Шевельова, на підмурівку треба було негайно зводити мури: «Це було те історичне завдання і обов'язок, що постали перед поколінням двадцятих років», зокрема створення підручників, граматик, орфографічних порадників, хрестоматій з мовним коментарем та словників [*Шевельов 2002*: 11]. У цей важливий історичний момент необхідною була праця багатьох: як популяризаторів (письменників, літературознавців, журналістів), так і вчених-мовознавців, спрямована на далеку мету. «Найбільше важить те, що … уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість переємности, нормального контакту поколінь» [*Шевельов 2002*: 11–12].

Вчений зауважує, що в цей період «переважав романтичний напрям у двох відмінах: романтизм історичний і романтизм етнографічний» [*Шевельов 1987*: 100]. Представники історичного романтизму схилялися до відновлення термінології козацької держави XVII ст. Ця тенденція проступала в ділянках державного апарату, війська. Відповідно документи Центральної Ради називалися «універсалами», парламент – «соймом», державний секретар – «генеральним писарем» і т. ін. Цей принцип у 1917 р. запропонував біолог *О. А. Яната*. Його підтримало багато вчених, серед них і *О. Б. Курило*, яка в той час працювала в природничому відділі Інституту української наукової мови. Її перу належать термінологічні словники з різних галузей науки: «Словник

української физичної термінольогії (проєкт)» (1918); «Російсько-український словничок медичної термінології» (1918); «Словник хемичної термінології (проєкт)» (1923); «Словник української ботанічної номенклатури» (1928). Матеріал цих словників засвідчує етнографічну позицію Олени Курило щодо термінологічного нормування.

Ю. В. Шевельов виокремлює в українському мовознавстві 20-х років дві академічні школи: *Київську* або *етнографічну* (вчений називає її також *пуристичною* з огляду на намагання її представників «замінити елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні») та *Харківську* або *«європеїзаторську»* (мовознавець називає її також *поміркованою*, представленою прихильниками «синтетизму (бо йшлося про синтезу народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів)». Відповідно, представників Київської школи автор називає *крайніми пуристами*, а представників Харківської – *поміркованими пуристами* [*Шевельов 1987*: 166; *2008*: 495–496]. Саме такі назви стосовно двох напрямів стандартизації української мови та двох підходів у ставленні до чужомовних елементів зафіксовано у відомій праці Ю. В. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (1987).

Говорячи про діяльність представників Харківської школи у ділянці нормалізації літературної мови, Ю. В. Шевельов називає передусім імена Миколи Сулими і «особливо Олекси Синявського». До *поміркованих пуристів* окрім О. Н. Синявського та М. Ф. Сулими, Ю. В. Шевельов зараховує також М. Ф. Наконечного та О. Б. Курило (в пізніших роботах), відзначаючи, що близько до них стояли В. М. Ганцов та А. В. Ніковський. Зауважуючи, що крайні пуристи були сильніші в Києві, а помірковані – в Харкові, учений наголошує на *провідній ролі Харкова у виробленні стандарту літературної мови*[62].

[62] «Норми української літературної мови» О. Н. Синявського хоч і видані в Києві (1931), але написані в Харкові; з Харкова вийшла ініціятива двох колективно написаних і зредаґованих Л. А. Булаховським детальних оглядів нової української літературної мови:

Щоб із різних форм кожного разу вибрати один варіант і проголосити його нормою, потрібно було віднайти критерії в підході до діалектного матеріалу. Прикметно, що і в київсько-полтавських говірках, які становлять основу літературної мови, маємо низку паралельно вживаних варіантів, зокрема на Лубенщині: *гість* і *гость*, *хід* і *ход*, *шуму* і *шума*, *сира* і *сиру*, *його громом убито* і *його громом убило* тощо. Ще одна складність у пошуках стандарту полягала в тому, що необхідно було враховувати потужну традицію літературної мови. «Одначе і традиція сама собою не дає і не може дати гарантії доцільності закріплення певного варіянту для літературної мови. Зважити слід не тільки на минуле, а й на майбутнє, взяти до уваги тенденції розвитку мови, знайти балянс між вірністю традиції й розумінням лінії розвитку» [*Шевельов 2002*: 13].

Київська школа, взорована на етнографічну традицію, була численною і впливовою, однак, на думку Ю. В. Шевельова, «у практичних висновках була виразно архаїзаторською»[63] [*Шевельов 2002*: 13]. Її яскравими представниками були Є. Тимченко та С. Смеречинський (у синтаксі), А. Кримський (у словництві), О. Курило в «Увагах до сучасної української літературної мови» (до видання 1925 р.) та І. Огієнко (за кордоном) [*Шевельов 2002*: 13]. Погляди цієї школи були активно сприйняті, оскільки йшлося про чистоту мови як вияву душі нації, а її праця була як корисною, «поскільки виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене

«Загальний курс української мови (для вчителів-заочників)» (1929–1930) і «Підвищений курс української мови» (1931). Ці три праці були великим осягом в описі літературної мови того часу». «Для зручности про два напрями в мовознавстві можна говорити як про *харківську й київську школи* (виділення наше. – *О. Ч.*)» [*Шевельов 1997*: 166–167].

[63] Далі Ю. В. Шевельов наголошує на перевагах Харківської школи: «Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм «своїх». *Помірковані пуристи* (виділення наше. – *О. Ч.*) чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими (у лексикографії цей підхід добре ілюструє «Практичний російсько-український словник» (1926) М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка)» [*Шевельов 1997*: 167–168].

коріння й ґрунту», так і небезпечною, «коли те, що здавалося національно питоменним, безоглядно накидалося літературній мові» без огляду на те, наскільки воно є життєздатним і забезпечить жанрово-стилістичне розмаїття модерної української літератури [*Шевельов 2002*: 14].

Натомість Харківська школа брала до уваги традиції сучасної літературної мови та перспективи її майбутнього розвитку, оскільки важливо було вивчати мову минулого й сучасності. О. Н. Синявський досліджував мову Г. Сковороди, І. Котляревського й Т. Шевченка, а М. Ф. Сулима – мову Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Тесленка та М. Хвильового. Ці студії М. Ф. Сулима узагальнив у науковій праці «Історія української літературної мови» (1928). Ці та інші дослідження, на думку Ю. В. Шевельова, стали підґрунтям для практичної діяльності «над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках». Найвизначнішу роль в усталенні норм літературної мови й у складанні «Українського правопису» (1929) Ю. В. Шевельов відводить О. Н. Синявському (в орфоепії та морфології), М. Ф. Сулимі (у синтаксисі), С. О. Єфремову, В. М. Ганцову, Г. К. Голоскевичу та М. М. Грінченко (у словництві). Заслуга їх полягає у тому, що вони зуміли поєднати народну й книжну традиції з критичним використанням праць етнографічної школи. Своєю працею вони дбали «про європейську українську літературну мову, що виросла з традиції, але переросла її; про понадговіркову синтезу говірок; про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий» [*Шевельов 2002*: 15].

На початку 30-х років XX ст. розвиток мовознавства в Україні був призупинений і спрямований в інше русло: «українізація не протрималася. З 1931 року вона втрачає на силі й розмаху, а 1933 року її фактично припиняють» [*Шевельов 1997*: 169]. Про те, за яких умов та за якими принципами відбувалося нормування української мови, починаючи з 30-х років, ґрунтовно описано в статтях Ю. В. Шевельова «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» (1995) і «Так нас навчали правильних проізношеній» (1998). Після згортання українізації було висунуто критерій «взорування на російську мову і правопис», що практично зводився до двох головних

стратегій: 1) якщо українська мова або її діалекти мали варіанти, вибирати той, що був близький до російської мови або спільний з нею; і 2) якщо слова або написання бракувало в українській мові, позичати їх з російської, звичайно у відношенні один до одного… Історичну традицію і фонетичну та морфологічну системи української мови при цьому не брано до уваги [*Шевельов 1995*: 5].

Згортання українізації і зміна вектора гуманітарної політики супроводжувалися жорстокими репресіями проти діячів української науки і культури. Однак попри всі зміни, внесені в цей період до нормативного кодексу української літературної мови, радянська система так і не спромоглися повністю знищити монументальний доробок ХФШ, зокрема те, що зробив О. Н. Синявський разом з однодумцями. Тільки через двадцять років після появи «Норм» О. Н. Синявського вийшов колективний «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського [*КСУЛМ 1951, т. 1-2*], який лише деталізував підхід О. Н. Синявського, але не перевершив його.

Підбиваючи підсумки, Ю. В. Шевельов відзначає актуальність ідей мовознавців 20-х років, які, працюючи над унормуванням української літературної мови, намагалися зберегти її самобутність. Ґрунтуючись на принципі традиційності й критично оцінюючи напрацювання минулого, вони накреслили шляхи розвитку мови: «Їхні ідеї ще не згасли, вони тліють у попелі. Можна ще їх розкопати й полум'я роздмухати» [*Шевельов 2002*: 25]. У цьому контексті вчений звертає особливу увагу сучасних мовознавців на кілька праць з монументального наукового доробку 20–30-х років, що мають значення «авторитету і закону для української літературної мови». Для фонетики і граматики це – праця «Норми української літературної мови» (1931) О. Н. Синявського; для лексики – «Російсько-український словник» Української Академії наук (1924–1933) за редакцією А. Ю. Кримського і С. О. Єфремова та «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Б. Курило. Особливо значущим є вклад Олени Курило у створення термінологічних словників та її вплив на український синтаксис, фразеологію й почасти словотвір, чим, на

переконання мовознавця, вона спричинилася до визначення майбутнього шляху розвитку української літературної мови [*Шерех 1954:* 45–46].

Цікаво, що представники українського письменства по-різному сприйняли обидва підходи мовознавців і своєю творчістю засвідчили їх життєздатність. Так, у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (1987) Ю. В. Шевельов описав реакцію українських письменників щодо двох підходів до стандартизації української мови, наголошуючи, що етнографічна школа майже не мала послідовників серед письменників, тоді як «європеїзований підхід» знайшов утілення в окремих творах[64].

Отже, підсумовуючи, можемо навести думку самого Ю. В. Шевельова, який писав, що всі напрацювання мовознавців 20-х років могли б стати поштовхом до ґрунтовних мовознавчих студій у різних галузях мови: «І справді, *щоб подолати свою теперішню відсталість і провінційність,*

---

[64] Щодо цього Ю. В. Шевельов зазначає: «З'явилося кілька творів, писаних місцевими говірками (наприклад, А. Головка й К. Гордієнка), але тут це був радше засіб стилізації, оскільки розповідь велася від першої особи. Потяг до урбаністичної мови виразно переважав. Письменників цього напряму можна поділити на дві групи: одні плекали вишукану «європеїзовану» мову (наприклад, М. Зеров та М. Рильський), другі кохалися в міській розмовній мові, що дозволяла на вільне добирання засобів, включно з домішкою русизмів (наприклад, М. Хвильовий та М. Семенко). Між мовознавством і письменниками зяяла безодня. Показово, що М. Гладкий присвятив окрему книжку критиці – не раз дуже різкій – мови сучасних письменників («Мова сучасного українського письменства» 1930) … Письменники зустріли книжку вороже. Не так гостро, але в суті речі з тих самих позицій, критикує мову Хвильового М. Сулима (1925). Сулима систематично пропонує, «що-найсвоєрідніші, найкардинальніші особливості вкраїнської народньо-масової фразеології» в протиставленні до «зросійщености великих міст, донецьких заводів, колоній, бараків, санаторійних зон, відповідальних спеців» і до «сучасної інтеліґентської балачки, письменницької, наукової, газетної та ін. городянської мови». Суттєвим, однак, у цій дискусії, на думку вченого, було те, що «незгода між письменниками й мовознавцями (принаймні представниками етнографічної школи) була симптоматична. Вона вказувала, що «ідеальна» літературна мова, як її уявляли вчені, є поняттям абстрактним. Щоб вона перемогла, треба було б – в найкращому випадку – довгих років, а на той час це була утопія (як був утопією правопис, що вимагав переучувати всі іншомовні слова). У взаємодії того, що існувало, і того, що мусіло б існувати, при обопільних поступках і здобутках поволі витворився б компроміс. Якби українізація протрималася довше, ймовірно, так би й сталося. Але українізація не протрималася. З 1931 року вона втрачає на силі й розмаху, а 1933 року її фактично припиняють» [*Шевельов 1997*: 168–169].

українське мовознавство в Україні *повинне відновити свій духовний контакт з поколінням двадцятих років* (виділення наше. – *О. Ч.*). Продовжувати можна й треба від здобутого тоді. Не конечно з усім погоджуватися, але не можна йти вперед, не знавши верховинних осягів минулого… Ідеї, розвинені людьми двадцятих років, факти, ними нагромаджені й пояснені, не можна обійти і їх не можна знищити. Вони існують. На ґрунті їх, у єднанні з ними, в творчому змаганні з ними може – і буде – рости українське мовознавство майбутнього» [*Шевельов 2002*: 28]. Як зауважує О. І. Скопненко, часом і сучасні дослідники не вельми прихильно відгукуються про погляди мовознавців 20-х, особливо пуристичного спрямування. Однак «для таких ригористичних оцінок немає жодних підстав, адже в сучасній українській літературній мові прищепилося набагато більше рекомендацій пуристичної школи, ніж відкинуто» [*Скопненко 2009*: 165].

Думки Ю. В. Шевельова, висловлені у праці «Портрети українських мовознавців» (2002) вияскравлюють складний шлях розвитку української літературної мови в 20–30-ті роки XX ст., що закінчився трагічно, але за інших історичних умов міг би претендувати на безсумнівний успіх, оскільки мав під собою ґрунтовну наукову основу в усіх сферах мови. Цю основу було закладено багатогранною діяльністю двох шкіл – Київської і Харківської, – покликаних до життя нагальною потребою реалізувати завдання, не до кінця виконане попередніми поколіннями мовознавців. Це завдання полягало у створенні стандарту української мови. Важливим є й те, що в процесі нормування української літературної мови переважила ініціатива Харківської школи, орієнтована на європейську перспективу.

Перша третина XX ст. була водночас найскладнішим періодом щодо нормалізації й стандартизації української літературної мови. Це спричинювалося тим, що українська мова тривалий час функціонувала в умовах диглосії на територіях, які входили до складу кількох держав, що зумовлювало особливе ставлення до вибору шляхів розвитку літературної мови, бо проблема єдності українського стандарту в різних політико-культурних умовах набувала

особливого звучання. «Це було надто актуальним для української мови, адже кодифікаційні заходи наприкінці 1920-х років полягали передусім у виробленні єдиного стандарту, узгодженні різних літературно-мовних практик, які умовно можна назвати західноукраїнською та наддніпрянською» [*Скопненко 2010*: 172–173].

Харківські мовознавці висловлювали виважені погляди щодо питання про українські і галицькі елементи у літературній мові. ***М. Ф. Сумцов***, наприклад, вважав, що «сучасну українську мову не слід рахувати галицькою мовою… Літературна мова на Україні одна українська з деякими незначними галицькими відмінностями, які незабаром зробляться непомітними. Коли охота поділити українську літературну мову на два великих відділи, то швидше можна її поділити на мову художню і мову наукову й публіцистичну. Що до першої, то, хвалити Бога, вона вже добре вироблена, барвиста, дзвінка і гнучка. Що до другої, то тут треба додати чимало праці: оброблення цієї мови залежить від тих обставин, які дасть нове українське життя у всіх його галузях» [*Сумцов 1918*: 16]. Мовознавець вбачав вирішення проблеми з термінологією у створенні в усіх інституціях реєстрів потрібних для них термінів й дорученні «спеціальній комісії, яка прийме на увагу й розгляне усе, що потрібно, дещо залишить без перекладу, бо нащо перекладати такі слова, які мають міжнародне значення і по всіх усюдах уживаються однаково?... Далі комісія може ... придумати деякі нові терміни, відповідаючи потребам теперішнього часу» [*Сумцов 1918*: 16].

Визначаючи лексичну норму, учений радить брати до уваги «спосіб вилучення»: «взагалі без сумніву прийдеться незабаром викидати багато усякого словесного сміття, яке зараз набірається в охочекомонній словотворчості, наприклад, нове слово *сміта* (великоросійське *смѣта*), яке засмічує мову, такий же поганий новий *кошторис* – теж сміття, бо в українській мові слов *смѣта* й *кошторис* нема» [*Сумцов 1918*: 14]. Однак мовна практика в цьому випадку засвідчує перевагу на боці терміна *кошторис*, запозиченого з німецької мови.

Важливе значення щодо вирішення проблем нормування у 20–30-ті роки XX ст. мала також діяльність ***В. М. Ганцова*** – учня академіка О. О. Шахматова, творця української академічної діалектології, дослідника історії білоруської мови, одного з авторів проєкту Українського правопису 1926 року та академічного Російсько-українського словника [*РУС* 24–33]. Вчений надавав літературній мові першорядну роль у суспільному розвитку. Питанням її нормування мовознавець присвятив статтю «Проблеми нашої літературної мови» (1925), у якій окреслив визначальні чинники встановлення літературної норми на всіх рівнях мовної системи. Невід'ємним складником літературної мови вчений вважав мову народну, однак зауважував, що при творенні термінів варто враховувати й інші принципи, оскільки народна мова «багата на слова конкретного значіння, відзначаючи часом окремим словом найменші відміни в речах або в дії, але бідна на абстрактні розуміння. Дуже помилився б той, хто сподівався б в народньому лексичному матеріялі знайти всі потрібні йому слова чи терміни» [*Ганцов 1925*: 71].

В. М. Ганцов особливу увагу звертав на продукування нових слів, зокрема в термінологічній сфері. У цій галузі погляди мовознавця значно поміркованіші: «Термінологія взагалі річ така, що де можна, то краще й не перекладати термінів, а залишати їх такими, які вони єсть в європейських мовах» [*Ганцов 1925*: 72]. До проблеми творення нових слів української літературної мови вчений підходив поміркованo, враховуючи як принцип народності, так і системний підхід до мовних явищ. Підкреслюючи, що для української культури важлива насамперед «культура української мови», В. М. Ганцов також радив дбати про те, щоби не псувати літературної мови «непотрібними помилками і русизмами» [*Ганцов 1925*: 74].

5.4.2. Нормотворча діяльність М. Д. Гладкого та М. Ф. Сулими

У розбудові літературної мови обидва мовознавці початково стояли на етнографічній позиції, трактуючи сучасну українську мову як «синтез основних

народніх діялектів». Микола Гладкий вважав, що завданням науковців є з'ясувати цілий історичний процес розвитку мови; виявити тенденції дальшого розвитку мовної стихії та усвідомити процес її культурної надбудови. На думку Миколи Сулими, «базою української літературної мови може бути тільки народньо-масова стихія, зафіксована, наприклад, в етнографічних матеріялах і найяскравіше виявлена у творах таких письменників, як Марко Вовчок, Архип Тесленко, Ганна Барвінок» [*Сулима: 1927, кн. 1*: 77].

На позначення сучасного поняття «літературна мова» ***М. Д. Гладкий*** уживає термін «*культурна мова*», хоч в окремих статтях трапляються й інші терміни. Відзначаючи суспільний характер літературної мови, мовознавець наголошує: «Нація, що творить окремий суспільний організм, … звичайно об'єднується й однією спільною всім *національною* мовою, т. зв. *літературною* або *культурною мовою*» [*Гладкий 1927, №4*: 71].

У статті «Стабілізація української мови» (1927) М. Д. Гладкий відзначає, що «*українська культурна мова*» – мова преси, громадсько-політичного життя і науки – стабілізується на народномовній основі, яка дає животворну силу всій культурній надбудові: «елементи синтаксичні, особливі звороти мовні, улюблені образи, все те, що становить своєрідну фразеологію мови й являє собою витвір духовного життя цілих поколінь та має глибоченне коріння в історичному минулому, в психології даної нації, є вельми живущий, а заразом і вельми цінний скарб мовний… головна підвалина мовної будівлі, що дає нам змогу опанувати мову, досконало зрозуміти її як знаряддя соціального життя» [*Гладкий 1927, №4*: 70].

Тож коли постало завдання визначити основні критерії внормування мови, учений наголошував, що варто в цій справі спиратися на народну мову, мову пам'яток, дослідження з української діалектології, адже норма є не лише власне лінгвістичною категорією, а й соціально-історичною. Говорячи про завдання публіцистики, він зауважує: «Виходячи з того, що вплив культурної мови підвищуватиме й культурний рівень мас і збільшуватиме їхню

організованість, ми повинні розвивати газетну мову на основах української народньої мови» [*Гладкий 1926*: 68].

Серед представників ХФШ 20–30-х років, у працях яких закладено основи нормування української мови, вагоме місце посідає ***М. Ф. Сулима***. На думку вченого, культура українського народу залежить насамперед від культури української літературної мови, основною ознакою якої є літературна норма. «Загальних норм бракує лише слабо розвиненим і мало поширеним літературним мовам. Відсутність таких норм промовляє й за дуже слабу організованість представників якоїсь літературної мови» [*Сулима 1928, № 4*: 132]. Основне своє завдання вчений вбачає у розробленні засад нормування, які деталізує для лексичного і граматичного мовних рівнів.

Дослідник радить представникам українського друкованого і взагалі «освіченого» слова звертатися до етнографічних матеріалів, адже «так найпростіше й найлегше можна засвоїти собі оте саме, що має становити матеріяльну базу нашої літературної мови найширшого вжитку» [*Сулима 1927, кн. 1*: 77]. Визначивши критерії нормативності, М. Ф. Сулима у статтях «Мова української газети» (1927) та «Проблема літературної норми в українській мові» (1928) зосереджує увагу на окремих напрямках нормалізації. Передусім мовознавець радить звернути увагу на «оформлення літературної вимови (ортоепії) та наголосу», бо «на вимову свою ми найменше поки що звертали уваги й найменше про неї знаємо: вимовляємо здебільшого українські слова по-російському або по-польському» [*Сулима 1927*: 31].

Основна робота дослідника полягала в пошуку оптимальних засад для нормування мови, відсутність яких дезорганізує не лише українське словництво, а й усе суспільство. М. Ф. Сулима усвідомлює необхідність нормування мови на всіх мовних рівнях, «адже без літературної норми бувають-бо лише не дуже розвинені мови» [*Сулима 1928*: 15] і визначає такі основні критерії нормативності:

1. Широка вживаність і природність факту в народній мові. «Літературна мова має бути штучним конденсатором, сортувальником і

добірником. Вона не може толерантно ставитися до всієї маси рівнозначних діалектичних фактів. Із тих фактів вона може узаконити лише один котрийсь, а решту забракувати. В літературно виробленій мові не може бути такого, щоб дозволялося писати й говорити, як хто хоче, як хто звик, наприклад: він *ходить* і він *ходе*; вони *носять* і вони *носють* та ін.» [*Сулима 1928, № 4*: 134].

2. Зручність якогось факту з погляду мовного поступу. Основними вимогами цього критерію є: ясність, зрозумілість, чистота, правильність мови. А завдання мóвця полягає в тому, щоби «зробити свою мову простішою, зрозумілішою й легшою, наблизити її до повсякденної розмови звичайних людей» [*Сулима 1927*: 29].

3. Поширеність і потрібність якогось факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій. «Нормальну якість літературної мови широкого вжитку можна констатувати тоді, коли ту літературну мову одностайно – організовано ортографічно, фонетично, морфологічно, лексично й синтаксично – репрезентує маса освічених людей» [*Сулима 1927*: 29].

Окрему увагу дослідник приділяє нормуванню лексико-семантичної системи української мови. На його думку, «дуже важко говорити про справи лексико-семантичні з погляду нормування їх» [*Сулима 1928, № 4*: 140]. Нормативними, на думку М. Ф. Сулими, є слова, «що їх утворено в цілковитій згоді з системою народної мови, цебто утворені слова повинні бути подібними до вже наявних слів» [*Сулима 1927*: 31]. Такий же підхід ученого і до новотворів: вони повинні відповідати системі мови, а інакше – є зайвими в українській мові.

На думку вченого, лексичний рівень мовної системи, як найбільш рухомий, а також лексико-семантичний, найважче піддаються внормуванню. У цьому випадку повинен діяти «спосіб вилучення». Він полягає в тому, що в літературній мові:

– по-перше, не треба вживати складних новотворів, «коли, наприклад, ми маємо слово *безплатний*, а хтось замість нього утворив *безкоштовний*

(*безкоштовий*)…; отже не «*безкоштовна освіта*» чи там *безкоштова*, як іноді пишуть і говорять наші освітяни, а – «*безплатна освіта*»; до того ще непотрібний новотвір *безкоштовний* справляє враження «*незаможний, неспроможний на видатки*» [*Сулима 1928, № 4*: 141]. У словниках того часу було: *безплатний* [*Голоскевич 1929*: 31]; *безплатний – бесплатный; безоплатний – безоброчный* [*Ізюмов 1930*: 23–24]; «*бесплатно – безпла́тно, без пла́ти; бесплатность – безпла́тність (-ности); бесплатный (о билете) – безпла́тний, непла́тний*» [*СДМ 2018*: 15];

– по-друге, зайвими є слова, запозичені без потреби з інших мов або утворені за чужим зразком і чужим способом, наприклад: *відношення, горожанський, затор, змичка, обусловлюватися, предпосилка, бувший, існуючий, керуючий, пануючий, остільки, оскільки*. Винятками є лише терміни, які найчастіше вживаються в науковій мові. Щодо творення української терміносистеми вчений обстоював принцип народності: «Наші термінологічні наукові інституції, складаючи словарі, не вигадують слів із голови, а використовують багатющу народню лексичну скарбницю – все те, що йде з минулих і теперішніх уст народніх. Все те багатство, на жаль, нам мало відоме через нашу інтелігентську оранжерейність: тому нам і здається иноді бідною на слова українська мова» [*Сулима 1927*: 31];

– по-третє, слід уникати слів, яким надають невластивого значення, наприклад: *матися, відчиняти, випадок, зріст, зайвий, займатися, лічити, останній, любий, необхідний, особистий, будь-який, торкатися.* Учений вказує на необхідність диференціації значень цих слів у словниках;

– по-четверте, мовознавець звертає увагу на вживання двозначних слів, наприклад: *аби, рахуватися, займатися* (*заніматися*).

– по-п’яте, варто уникати надуживання окремими словами, наприклад: *значно, значний*.

У праці «Українська фраза: коротенькі начерки» (1928) М. Ф. Сулима обґрунтовує вживання окремих граматичних форм. Зокрема він звертає увагу на відмінність категорії роду в українській і російській мовах, яка полягає в

тому, що українські слова на позначення посади, професії, звання та рангу розмежовують за статтю за допомогою суфіксації – додавання суфікса ***-к***, наприклад: *автор – авторка; композитор – композиторка; професор – професорка* [*Сулима 1928*: 11]. «Професійні чоловічі назви, опріч свого спеціально-чоловічого значіння, мають ще й загальну силу, характеризуючи всіх людей якоїсь професії чи стану без огляду на натуральний рід, на стать. А жіночі назви мають завжди обмежене, специфічно-жіноче значення» [*Сулима 1928*: 12]. Мовознавець стверджує, що «значення чоловічих назв – ширше, а жіночі назви – індивідуалізовані, обмежені на змісті. Через це, говорячи, припустім, про якусь жінку, що *вона – професорка історії*, іноді треба буває сказати, що *вона – видатний професор* (*знавець*) *історії*, *вона – один із найкращих професорів* (*знавців*) *історії*. З тих самих міркувань загального характеру ми кажемо про жінок ще й так: *вона – секретар сільради; вона на посаді рахівника, діловода, статистика, лаборанта, асистента; вона – завідувач школи* [*Сулима 1928*: 8].

Вчений наголошує на ненормативності вживання активних дієприкметників на ***-чий*** (*існуючий порядок; бажаючий висловитися; проживаючий в Харкові; виконуючий обов'язки*), замість яких радить уживати описові конструкції. Отже, унормовуючи українське слововживання та граматику, мовознавець рекомендує брати до уваги не лише етнографічні матеріали, а зважати на те, що носієм мови є щонайширші народні маси.

М. Ф. Сулима зосереджує також увагу на стилістичній функції категорії однини в українській мові, зазначаючи, що «однина таких слів означає іноді або явище, що раз-у-раз трапляється, або цілу низку істот чи речей – неодмінно однакових, чимось подібних одне до одного, наприклад: «*Од Лимана до Трубайла трупом поле крилось*» (Т. Шевченко)» [*Сулима 1928*: 20]. Він наголошує, що *синекдоха* в українській мові вживається частіше, ніж, скажімо, у російській чи білоруській [*Сулима 1928*: 20]. Науковець привертає увагу до вживання множини, яке поширене в народі, називаючи її «пошанною множиною», і вказує на її західноєвропейське походження. Мовознавець

наголошує на формі множини звертань-займенників і залежних від них означень, не виокремлюючи традиційного українського звертання до батьків, наприклад: «*Що бо Ви, пане сотнику, оце говорите*?» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Мамо, мамусю, чому не їсте*?» (П. Тичина); *Ви такі веселі були вчора* [*Сулима 1928*: 22].

Дослідник зазначає, що вживання називного присудкового відмінка становить «одно з найхарактеристичніших явищ в українській мові» [*Сулима 1928*: 30]. Дієслівною частиною може бути дієслово-зв'язка *є*, допоміжне дієслово *бути* та його форми з модальними дієсловами, а також дієприкметник *бувши* [*Сулима 1928*: 29–30], наприклад: «*Латин і серцем і душею, далекий бувши од війни,... таку сказав річ старшинам*» (І. Котляревський) [*Сулима 1928*: 29].

Отже, мовознавчі праці представників ХФШ досліджуваного періоду є цінним джерелом вивчення нормативного процесу як невіддільного складника історії української літературної мови. Теоретичні студії вчених заклали основи розвитку української літературної мови. Важливе значення має також практичний аспект лінгвістичних праць. Харківські мовознавці М. Д. Гладкий і М. Ф. Сулима в літературній мові віддавали перевагу народному способу висловлювання. У своїх працях вони виокремили основні причини порушення мовних норм і вказали шляхи їх подолання.

5.4.3. «Норми української літературної мови» О. Н. Синявського

За словами М. А. Жовтобрюха, Олексі Наумовичу Синявському належить почесне місце серед тих, «хто все своє свідоме життя присвятив науковому вивченню української мови» [*Жовтобрюх 1967 № 12*: 18]. О. Н. Синявський був учнем відомого вченого-славіста, професора Харківського університету С. М. Кульбакіна, автора теоретичної граматики української мови («Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи» (1919)). У своїх наукових працях О. Н. Синявський продовжує

потебнянські традиції ХФШ[65]. Діяльність вченого припадає на 10–30-ті роки XX ст.

О. Н. Синявський був активним учасником заходів доби українізації. З його науковою та педагогічною діяльністю пов'язані визначні досягнення мовознавчої науки: нормування української літературної мови; дослідження теоретичних проблем фонології, культури мови та діалектології; створення соборного Правопису української мови. Його перу належать численні навчальні посібники й практичні порадники з української мови. Багатогранна наукова діяльність О. Н. Синявського ґрунтовно проаналізована в українському мовознавстві як в Україні, так і в діаспорі (М. Г. Булахов, В. О. Винник, П. Й. Горецький, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, В. С. Калашник, І. М. Кириченко, І. І. Огієнко, Г. О. Синявська, В. К. Чапленко, Ю. В. Шевельов та ін.).

Про незаперечний внесок О. Н. Синявського в розвиток української літературної мови пише Ю. В. Шевельов, зазначаючи, що в нормалізаційній практиці кінця XIX – початку XX ст. «на перше місце треба поставити … О. Синявського (в царині правопису, орфоепії й морфології), В. Ганцова (в царині загального словництва) і О. Курило в царинах фахового словництва, словотвору, синтакси й фразеології» [*Шевельов 2002*: 44].

Заслуга О. Н. Синявського щодо формування літературного стандарту української мови полягає в тому, що він зумів скорелювати два підходи до мовного нормування – етнографічний і поміркований – узгодити позиції двох шкіл – Київської та Харківської, а також врахувати «галицькі» настанови. До проблеми мовного нормування О. Н. Синявський звертається у працях «Короткий нарис української мови» (1918); «Порадник з української мови» [*Синявський 1922*]; «Українська мова» (1923); «Украинский язык» (1923); у рецензіях на академічний «Російсько-український словник» за редакцією

[65] Науковій спадщині О. О. Потебні присвячно такі праці О. Н. Синявського: «Описание рукописей А. А. Потебни», опубліковану (у співавторстві з І. Айзенштоком) в *Бюлетені редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні* (Харків, 1922, № 1); «Фонетична контроверса» (1927) та «Потебня як дослідник української мови» (1928).

академіка А. Ю. Кримського (1925 – рецензія на том I; 1931 – рецензія на том III) [*Синявський 1931, кн. 1*]. Однак основною працею, присвяченою мовній стандартизації, є «Норми української літературної мови» [*Синявський 1931, 1941, 2018*]. Найбільша заслуга вченого полягає в тому, що в складній ситуації боротьби і протистоянь того часу він «обрав саме той шлях у нормуванні української літературної мови, який відповідав закономірностям її розвитку» [*Жовтобрюх 1967 № 12*: 19]. В основі його праці лежить Харківський правопис 1929 року.

О. Н. Синявський не абсолютизував значення народної творчості в розвитку мовних стандартів, вважаючи, що для постійного збагачення українська мова має спиратися й на інші джерела, наприклад, досвід інших країн, пов'язаний з різними виробничими сферами. Учений заперечував архаїзаторські тенденції, скеровані на примітивізацію українську мову [*Грищенко 2005*: 7]. Основними напрямами вироблення літературних норм він вважав розвиток індивідуальних властивостей мови, а також поширення в ній інтернаціональних елементів [*Жовтобрюх 1967 № 12*: 19].

«Конструктивним чинником» розвитку української літературної мови О. Н. Синявський вважав словники. Так, упорядникам академічного «Російсько-українського словника» він пропонував добирати варіанти перекладу слів (словосполучень), керуючись тим, наскільки вони активно функціонують у народній мові й можуть стати нормативними. Наприклад, із трьох поданих варіантів перекладу російського слова *общежитие* (*гуртожиток, житлогурток, житлогурт*), учений запропонував обрати слово *гуртожиток* [*Синявський 1931*: 57–66].

На думку О. Н. Синявського, основними критеріями нормалізації мовних явищ є: їхнє функціонування в мові письменників, закріплення в словниках і граматиках, а також поширення в народній мові. Ці ж критерії є релевантними й щодо вживання словосполучень: «Визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках.

Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними» [*Синявський 1941*: 147]. Зазначені критерії нормативності є вагомими і в підходах М. Ф. Сулими: найширша вживаність і природність факту в народній мові; зручність якогось факту з погляду мовного поступу («нюансація думки, економія енергії, а не паперу»); поширеність і потрібність якогось факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій [*Сулима 1927*: 29].

Саме цей поміркований підхід харківських мовознавців до мовних явищ і забезпечив виважені кроки щодо мовного нормування у початковий період стандартизації мови. «Теоретичні підходи науковців та практика укладання словників, а також підготовлений правопис засвідчують, що у 20–30-х роках XX ст. заперечуються стихійні норми, а увага дослідників зосереджується на системних засадах унормування літературної мови» [*Мельник 2010*: 8]. Як стверджує Ю. В. Шевельов, «заслугою Синявського й почасти Сулими було те, що вони підійшли до надбань і пропозицій етнографічної школи критично. Традиції народно-етнографічної мови вони піддали переглядові в світлі традиції нашої літературної мови і в світлі перспективи майбутнього розвитку» [*Шевельов 1987*: 6].

Сконденсованою збіркою граматичних праць стали «Норми української літературної мови» О. Н. Синявського. Тут учений викладає свої погляди на стандартизацію української мови, зокрема пропонує відбирати мовні норми, уникаючи надмірної етнографізації літературної мови. Як зауважує В. К. Чапленко, О. Н. Синявський «критично поставився до мови класиків і взагалі був проти тенденцій за всяку ціну збільшувати своєрідність української мови» [*Чапленко 1970*: 426]. Так, розглядаючи конструкції «***від*** + родовий відмінок дієвої особи» типу «*завойована від Польщі людність*», учений наголошує на неправомірності тверджень про необхідність уникнення конструкцій з орудним відмінком («*завойована Польщею людність*») [*Синявський 1931*: 260–261]. Дослідник не відкидав української народної мови

як основи літературної, але вважав, що ця основа мала бути критично перевірена за ознакою «всеукраїнської» вартості різних говіркових елементів.

Стосовно лексичних проблем, що їх аналізує О. Н. Синявський у «Нормах», значну увагу зосереджено на питанні національних та інтернаціональних елементів у лексичній системі української мови. Учений глибоко розумів, що в кожній мові діють дві тенденції: одна полягає в розвитку індивідуальних властивостей мови, у розвитку її власних особливостей та оригінальних рис, а друга – в поширенні інтернаціональних елементів. І в цьому немає ніяких суперечностей. Переймаючи від іншої культури звичаї, традиції, український народ, на думку дослідника, повинен приймати до свого словника і їх найменування. Так, від східних народів українці перейняли велику кількість лексичних одиниць із сільського господарства (*отара, лоша, бугай, гарбуз*) та військової справи (*козак, бунчук*); з німецької мови – слова на позначення виробничих процесів і торгівлі (*лимар, тесляр чи тесля, крейда, гембель, гарус, ринок, бавовна*); з грецької – власні імена людей (*Петро, Пилип, Олекса, Олена, Варвара*).

На думку мовознавця, значна кількість слів увійшла до української мови у 20-х роках ХХ ст. у зв'язку з розвитком різних галузей науки й техніки. Деякі запозичені слова О. Н. Синявський називає інтернаціональними, тобто поширеними в мовах багатьох народів. Вони походять переважно зі старих, мертвих мов – латинської та старогрецької, але на певних етапах суспільного розвитку їх використовують для найменування наукових явищ, наприклад: *нація, атом, конгрес, автомобіль, медицина, юриспруденція, філантропія*. Багато слів увійшло до української літературної мови з європейських мов, наприклад: *мітинґ* (англ.); *парлямент* (франц.); *катер* (голанд.); *піколько* (італ.); *армада* (іспан.); *гаракірі* (япон.).

В український мові в усі часи були спроби замінити іншомовні слова власними лексичними одиницями, взятими з народної мови, проте такі спроби не завжди були успішними на практиці. В сучасній лінгвістиці це явище більш відоме як *пуризм*, тобто боротьба за чистоту мови за допомогою використання

лише питомих україномовних ресурсів. О. Н. Синявський аналізує цю тенденцію з двох боків. З одного боку, він відзначає непотрібність і шкідливість окремих мовних запозичень, а з іншого – застерігає від надмірної і невиправданої неологізації літературної мови. На думку вченого, найважливіше значення в процесі унормування мови належить упорядкуванню словників. Тому кожна лексикографічна праця має відповідати тенденціям розвитку літературної мови. Лексикографи повинні не лише фіксувати лексеми, відібрані з тих чи тих авторитетних джерел, а й уміти аналізувати, відбирати та систематизувати всі мовні факти з урахуванням широких можливостей української літературної мови.

У критичній рецензії на академічний «Російсько-український словник» за редакцією акад. А. Кримського науковець рекомендує подавати властивий переклад слів і словосполучень, щоб не дезорганізувати мову [*Синявський 1931*: 57]. Він звертає увагу на те, що представники нової інтелігенції «стали засмічувати мову своїми українізаційними вигадками», внаслідок чого в українській мові з'явилася велика кількість «літературних жаргонізмів», тобто зайвих слів. Наприклад, словосполуку *«у цім відношенні»* мовознавець називає непотрібною вигадкою, оскільки в українській мові вже існують сполучення слів, які передають той же зміст: *щодо цього*, *з цього погляду* тощо. На переконання науковця, «щоб свідомо орудувати мовою, зокрема формами словосполучень, треба ще уміти вирізняти синтаксичні архаїзми, льокалізми, вульгаризми, барбаризми як певні стилістичні засоби й можливості» [*Синявський 1941: 196–196*]. Розглядаючи мовні конструкції різного типу, автор доходить висновку, що так само, як окремі слова, словосполучення теж можуть архаїзуватися. Так, недоречними в літературній мові, як вважає О. Н. Синявський, є такі вирази: *будемо ходили* (замість *будемо ходити, ходитимемо*); *хату будується* (замість *хата будується*); *радитися кого* (замість *радитися з ким*) тощо.

У «Нормах» О. Н. Синявського визначено засадничі підходи до усталення граматичної системи української літературної мови. Зокрема,

зосереджуючи увагу на граматичних ознаках іменників, учений доходить висновку про доцільність уживання окремих іменників у двох родах – чоловічому і жіночому, наприклад: *замі́н – замі́на; до́кір – докó́ра; капелю́х – капелю́ха; мотузо́к – мотýзка; о́дяг – одя́га; ро́здум – роздýма; птах – птáха; тям – тя́ма; нестя́м – нестя́ма*. Як нормативне в літературній мові закріпилося вживання у двох родах іменника лексем *мотузо́к – мотýзка*, окремі форми належать до рідковживаних (*докó́ра*, *роздýма*), інші ж функціонують як розмовні (*птáха, капелю́ха, тям / тя́ма, нестя́м / нестя́ма*). У давальному відмінку однини іменників чоловічого роду наковець радить вживати закінчення ***-ові, -еві, (-єві)***: *братові, товаришеві, вовкові, солов'єві*; а в іменників на ***-ів, -їв, -ов***: – закінчення ***-у, (-ю)***: *Харків – Харкову, Київ – Києву*. Обидві форми на сьогодні закріпилися в літературній мові.

Мовознавець надає перевагу коротким формам прикметників (*варт, винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад*), пропонуючи використовувати їх не лише в художньому, а й в офіційно-діловому стилі. Те ж саме спостерігаємо і в «Українському правописі» (1929), укладачі якого радять використовувати короткі форми прикметників паралельно з повними без ніякої відмінності у значенні (*дрібен – дрібний; жив – живий; дивен – дивний*) [*УП-1929*: 46].

Аналізуючи словотвірні парадигми лінгвальних одиниць, учений відзначає особливу роль суфіксів («наростків») у процесі творення нових слів. «У розростанні словника, у повсякчасному збільшенні кількости слів для називання нових тям і відтінків мислі наростки й приростки беруть найбільшу участь, особливо наростки» [*Синявський 1941: 112*].

Серед найпоширеніших іменникових суфіксів автор виокремлює:

-ак (-як) – на позначення носія дії чи ознаки (*співак, ходак, дивак, силак, верстак, мудрак*); людини за її місцем перебування, народністю (*поляк, волиняк*); садів та гаїв за породою дерева (*вишняк / вишник*; *сливняк / сливник*; *сосняк / сосник*); деяких недуг, наростів на тілі тощо (*боляк, чиряк, гнояк, пістряк, сліпак, жиляк*);

-ан (-ян) – для номінації носія ознаки або наслідків дії (*мовчан, буян, братан, грубіян, дідуган; прочухан,*);

-ар (-яр) – на означення особи певної професії (*байкар, бляхар, вівчар, дзвонар, тесляр, вапняр, газетяр*);

-ач (-яч) – для називання особи носія дії (*ткач, глядач, слухач, втікач, перекладач, споживач, відвідувач*) або знаряддя дії (*сікач, рогач, вимикач, налигач, попихач*);

-ин(а) – для вираження значення одиничності (*зернина, цибулина, рибина, людина*), а також країн та історичних епох (*Туреччина, Німеччина, Угорщина, Хмельниччина; козаччина, гайдамаччина, панщина*).

Із низки найпоширеніших прикметникових «наростків» О. Н. Синявський називає:

-альн(ий) /-яльн(ий): *ідеальний, реальний, соціяльний*;

-арн(ий) /-ярн(ий): *елементарний, гуманітарний, популярний*;

-ат(ий): *бородатий, рогатий, зубатий, горбатий*;

-ив(ий) /-лив(ий): *задумливий, правдивий, плаксивий, покірливий, підлесливий*;

-к(ий): *солодкий, швидкий, стрункий, говіркий*;

-н(ий), -н(ій): *молочний, пшеничний, мідний, житній, народній* [*Синявський 1941: 130–133*].

Серед найпоширеніших іншомовних суфіксів учений виокремлює:

-изм /-ізм – чужомовний наросток на означення абстрактних понять (*бюрократизм, націоналізм*), що іноді вживається і в нечужомовних словах (*боротьбізм, українізм*);

-іяна – це з походження прикметникове закінчення множини латинської мови вживається звичайно в невідмінних словах від власних назв збірних понять, наприклад: *Шевченкіяна, Потебніяна* (тобто «все, що стосується Шевченка, Потебні»).

Префікси, на думку О. Н. Синявського, конкретизують основне значення слова. Найуживанішими префіксами є: ***без-/ безо-*** (*безладдя, безодня, безліч,*

безкраїй, безмовний, безчестити, безлюдніти); ***в-/ у-*** (*внесок, вмити, вранішній, унаочнити, ущасливити*); ***за-*** (*заклик, запит, загірний, заболотний, забілити, заїхати*); ***на-/ над-*** (*нахил, нажива, надземний, надприродний, набрати, назвати, надходити, надгризти*) [*Синявський 1941: 139–142*].

Вагомим для літературної мови, на думку мовознавця, є творення нових лексем способом складання різних частин і цілих слів, що полегшує називання нових явищ та уточнює значення наявних лексичних одиниць, наприклад: *хлібороб, віршомаз, пішохід, дармовис, дурисвіт, горицвіт, кругосвіт, лихоліття, добривечір, нісенітниця*. Активно творяться й складні прикметники. Цей спосіб творення вчений називає «зливанням основ»: *багатолистий, повновидий, вогнепальний, словолюбний, кругосвітній, життєздатний, жовтогарячий, соціяльно-економічний*. Запропоновані способи творення іменників і прикметників є продуктивними і в сучасній українській мові.

Проаналізувавши основні підходи О. Н. Синявського до творення мовного стандарту, можемо стверджувати, що його працю «Норми української мови» слід кваліфікувати як *пам'ятку українського мовознавства*. Тут майстерно реалізовані концептуальні ідеї вченого та його підходи до унормування лексичної та граматичної систем української літературної мови, що лягли в основу творення сучасного літературного стандарту. У формуванні української літературної мови О. Н. Синявський рекомендував зважати на дві тенденції – використання виражальних одиниць власної мови та іншомовної лексики європейських мов. Система норм, напрацьована й узагальнена дослідником, є актуальною для українського мовознавства й сьогодні. Ученого вважають однією із найяскравіших постатей Харківської філологічної школи першої третини XX ст.

5.5. Обговорення проблем мовного нормування на сторінках періодичних видань Харківщини

Жваве обговорення назрілих мовних проблем, значною мірою зумовлене пошуками критеріїв літературного стандарту, активно відбувалося на сторінках громадсько-політичних, літературно-мистецьких і науково-педагогічних часописів, а участь у цій дискусії взяли як відомі мовознавці (Л. А. Булаховський, М. Д. Гладкий, С. С. Смеречинський, М. Ф. Сулима, В. М. Ганцов, П. Й. Горецький, І. Шаля), так і літературні критики (А. В. Ніковський, К. А. Довгань, С. О. Єфремов та ін.). Основні питання обговорення: яку мову обрати за основу творення літературного стандарту, які критерії мають бути визначальними і як уникнути іншомовних впливів.

Як зауважує Т. А. Коць, у різноманітних газетах і журналах запроваджується рубрика «Проблема газетної мови», у якій обговорюється питання розвитку публіцистичного стилю. Рекомендації щодо слововживання давав М. Ф. Сулима, якого підтримував М. Д. Гладкий [*Коць 2010*: 17–18].

Українські лінгвісти привертали увагу громадськості до калькованих з російської мови конструкцій, поширених у мовній практиці міського населення, що й спричинювало потрапляння їх до газет. Особливо пильна увага до мови преси в досліджуваний період є цілком закономірною, адже «газетну мову» називали «аванпостом у справі організації літературної мови» [*Гладкий 1926*: 63]. Так, М. Ф. Сулима зауважував: «Боротьба проти засмічування української мови, наприклад, росіянізмами здається декому як не «націоналістичним», то принаймні «педантичним ухилом». Такі вихватки особисто я вважаю за демагогічний абсурд. Хто визнає принцип народности, той мусить боротися проти зросійщення чи… спольщення української літературної мови» [*Сулима 1928, № 4*: 140]. Глибоко переймався проблемою мови преси й М. Д. Гладкий: «Не маючи мовних традицій від літературної мови в минулому... наша газетна мова не потрапила сама знайти свою народну основу, тим паче не спромоглася

вона збудувати на цій основі культурну вищу надбудову, а натомість збочила на легкий для неї шлях переймання з російської мови» [*Гладкий 1928*: 14].

В україномовних виданнях відчувався брак усталеної мови, що викликало занепокоєння й усвідомлення необхідності через культивування культури українського слова впливати й на загальну культуру суспільства. «Для української … культури насамперед потрібна культура українського слова», щоби не псувати українську мову «непотрібними помилками і абсолютно противними духові української мови русизмами» [*Ганцов 1925*: 65]. Це завдання мала виконувати періодика. Зокрема, про завдання журналу «Червоний шлях» говорилося так: «Нарешті, сама українська мова являється величезним чинником в процесі творчості нового життя і вимагає невпинного вдосконалення й поширення, щоб задовольнити ті потреби, які ставить перед нею культурний підйом працюючих мас» [*Шевельов 1987*: 121].

Зважаючи на гостроту проблеми, українські мовознавці активізували науково-практичну діяльність. На сторінках київського часопису «Життя й революція»; харківських часописів «Шлях освіти», «Молодняк», «Радянська освіта», «Червона преса» та ін. розпочалося жваве обговорення складних мовознавчих питань. Об'єктами лінгвістичного аналізу стали мова преси та мова красного письменства. Значну роботу провадили харківські мовознавці О. Н. Синявський, М. Ф. Сулима та М. Д. Гладкий. Вони критично підійшли до надбань і пропозицій Київської етнографічної школи, яка шукала чистоти української мови в народній творчості, здійснили лінгвістичний аналіз мови творів видатних українських письменників та діалектів української мови, переосмисливши історію літературної мови. Так з'явився «Історичний курс української мови» (1928) М. Ф. Сулими, що став основою внормування української літературної мови.

Складність процесу нормування полягала в тому, що в перші роки панування радянської влади спостережено «двоїсте ставлення до української мови, поступки одній стороні чи другій, піднесення й спади». Насправді, як стверджує Ю. В. Шевельов, в післяреволюційний період українських газет було

мало (в 1917 р. КП(б)У не мала жодного українського видання). «Вісник Української Народної Республіки», який виходив у Харкові з 19 грудня 1917 р., мав українську мову, але майже всі матеріали друкував російською мовою. У подальші роки кількість російських газет значно перевищувала число українських, що «правдиво віддзеркалювало ставлення до української мови на радянській Україні, її до певної міри терпіли, але не більше» [*Шевельов 1987*: 116, 118–119].

Однак із початку 20-х років активізувався процес українізації, значно зросла кількість україномовних видань. Дослідники культурно-мистецького життя Харкова засвідчують, що в 1925 р. у Харкові «виходили 61 український і 12 російських журналів, найпопулярнішим з яких був «Червоний шлях». Їх видавали вісім видавництв, які поступово, з 1923 року, засновувалися в Харкові: «Молодий робітник» (1923 р.), «Всесвіт» (1925–1934 рр.), «Радуга» («Красное слово», 1927 р.), «Дніпро» («Молодняк», 1927–1935 рр.), «Літературна Україна» (1930–1934 рр.), «Вітчизна» («Радянська література», 1933–1934 рр.)» [*Глазкова (Клімова) 2003*].

Обов'язковою рубрикою в цих виданнях були актуальні мовні проблеми. Поштовхом до дискусії став стан української мови публіцистики й українського письменства, що, на думку мовознавців, потребували невідкладного внормування: «Мова нашої преси препогана – вона перебуває власне в процесі шукання, вона себе не усвідомила, не з'ясувала своїх завдань і перспектив, тим-то вона і неорганізована, і хаотична» [*Гладкий 1928*: 13];

Учені зосереджують увагу на типових порушеннях мовних норм на різних рівнях мовної системи. Зокрема, щодо орфоепічних норм, наголошувалося на:

– уникненні неправильної вимови ненаголошеного **[о]**: «у кінці слова наші вчителі частенько «*акають*»…, здебільшого ця риса характеризує міських учителів і так само їхніх учнів» [*Сулима 1928, № 5*: 16];

– використанні східноукраїнського варіанта наголосу [*Сулима 1928, № 5*: 16];

– запереченні подвійних і потрійних наголосів в одному й тому ж слові, (*ба́йдуже – байду́же*), окрім випадків, коли наголос змінює значення чи форму слова [*Сулима 1928, № 4*: 138].

Характерні порушення норм слововживання М. Ф. Сулима пояснює тривалим іншомовним, здебільшого російськомовним, впливом. Учений радить використовувати в цій ділянці мови етнографічний критерій: «Право літературного громадянства мають лише ті слова, що їх утворено в цілковитій згоді з системою народньої мови. Цебто утворені слова повинні бути подібними до вже наявних слів» [*Сулима 1927*: 31].

Мовознавець привертає увагу також до культури слововживання:

Неправильно	**Правильно**
безкоштовний	безплатний
господарчий	господарський
підготовчий	підготовний
з боку	від, з погляду
в першу чергу	по-перше
в числі їх	серед них
відносно	щодо
головним чином	найбільше
дійсно	справді
жодний	ніякий
нині	тепер
обов'язково	неодмінно
оскільки	бо, як
розповсюдження	поширення
торкнувся справи	сказав про справу

Наводячи як приклад недоречного вживання утворене «на російський кшталт оцерковнено-слов'янське *вихователь*», М. Ф. Сулима нагадує, що в нашій мові є добре слово «*виховник*» [*Сулима 1927, № 3–4*: 23]. У цьому контексті він звертає увагу на використання для словотворення власномовних ресурсів, зокрема суфіксів: «у нас бо є продуктивні суфікси на означення діяча, то їх же й уживаймо... – *вихова́ч, виховник*» [*Сулима 1928, № 4*: 141].

Інші пари слів науковець коментує не менш влучно:

– часто вживається «непотрібний новотвір *безкоштовний*, хоча маємо слово *безплатний*» [*Сулима 1928, № 4*: 141];

– «не слід писати *господарчий*, коли треба *господарський*, і *підготовчий*, коли є *підготовний*» [*Сулима 1927, № 3–4*: 23];

– не слід вживати «дерев'яно-сміховинний вираз «*з боку*» (тенденції *з боку* окремих організацій; *з свого боку* збудували пам'ятник). Всі інтелігентські *з боку* треба заступати відповідними людськими *від, з погляду*, а то й просто обминати. Наприклад, розмови про єдність *з їхнього боку* слід передати: їхні розмови *про* єдність» [*Сулима 1927, № 3–4*: 24];

– замість *в першу чергу,* слід вживати *насамперед, по-перше*; замість газетного *в числі їх – серед них*; замість *відносно – що-до*; замість «*в цьому відношенні* робселькорівський рух» слід сказати просто «*тут* робселькорівський рух» [*Сулима 1927, № 3–4*: 24];

– часто вживається вираз *головним чином* замість *найбільше*; слово *дійсно* замість *справді*;

– замість *жодний* слід уживати *ніякий*; замість *нині – тепер, обов'язково, неодмінно*; замість *оскільки* слід вживати *бо, як*;

– часто вживається слово *розповсюдження* замість *поширення*; вираз *торкнувся справи* замість *сказав про справу* [*Сулима 1927, № 3–4*: 25].

На ці й подібні випадки слововживання звертають увагу і сучасні автори в довідниках з культури української мови та словниках [*Антоненко-Давидович 1994*; *Караванський 1998*; *Єрмоленко, Дзюбишина-Мельник 1990*].

Аналізуючи лексику української преси початку державотворення, М. Д. Гладкий звертає увагу громадськості на часте вживання не властивих українській мові слів і конструкцій (*відчит* замість *звіт*; *біжучий* замість *поточний* рік) [*Гладкий 1926*: 63], а також на подвійний вплив (безпосередній і посередній) на нашу мову з боку російської. Безпосередній вплив виявляється у простому перейманні російських слів, що мають українські відповідники, наприклад: *укрупнення* – ***побільшування***; *підйом* – ***піднесення***; *экономлювати* – ***заощаджувати***; *замисел* – ***задум***; *звалка* – ***смітник***. Посередній вплив

виявляється в намаганні перекладати слова, замість того, щоб знайти відповідне до цього розуміння українське слово, а часом цілий вислів, наприклад: *довели яскраво* – ***цілком, безперечно довели***; *це приводить* – ***це призводить, викликає, спричинює*** [*Гладкий 1928*: 23–24]. Зважаючи на це, особливу роль в унормуванні лексичної системи М. Д. Гладкий відводить письменникам, які, спираючись на народну мову та літературні мовні традиції, повинні «уміти з сирого матеріялу селянських діалектів творити мовні форми, близькі й рідні духові й інтересам широких мас [*Гладкий 1930*: 159].

Серед порушень морфологічних норм М. Д. Гладкий та М. Ф. Сулима насамперед виокремлюють помилкове використання «антинародних» активних дієприкметників теперішнього часу на ***-чий, -ший, -щий, -мий***: «Коли в селянській мові немає дієприкметників на *-чий, -ший, -щий, -мий*, то ніхто не має права й заводити їх до нашої літературної мови, утворювати за рецептами російської граматики. Російські дієприкметникові форми справді таки дуже економні, але їх завжди можна перекласти відповідними так само економними українськими формами, словами» [*Сулима 1927, № 2*: 70]. М. Д. Гладкий уважав, «що їх з великою труднацією доводиться викорінювати» [*Гладкий 1926*: 65], наприклад: *виправдуючий* (виправдний), *завідуючий* (завідувач), *бувший* (колишній), *біжучий рік* (поточний, цей рік). М. Ф. Сулима також пропонує замість активних дієприкметників уживати форми, властиві народній мові: «В украньскій народній мові замість таких дієприкметників бувають описові вирази, дієприслівники, прикметники, речівники й дієприкметники минулого часу страдального стану на *-ний, -тий*» [*Сулима 1927, № 5*: 145].

У статті «Дещо про культуру української мови» (1927) М. Ф. Сулима зауважує, що вбачає у творчості відомих поетів, таких як Олександр Олесь, Леся Українка, Т. Шевченко, І. Франко, «ноти вагання» щодо української мови [*Сулима 1927, № 2*: 63–65]. Дослідник наголошував при цьому на т. зв. «антинародних» словах, без яких «майже ніхто з українських інтелігентів не може обійтися», маючи на увазі передусім дієприкметники на *-чий, -ший, -щий,*

-мий. Наприклад, у П. Тичини: *наступаючий день*; з навколо *сяючим* огнем; нема *бажаючих*; *настоящою* людиною став [*Сулима 1927, № 2*: 68].

Не оминають своєю увагою М. Ф. Сулима та М. Д. Гладкий і словотвір, а особливо новотвори, де знову-таки головну причину дестабілізації нашої мовної системи вбачають у впливі російської мови, що, зокрема, виражається у використанні:

– «речівникових наростків» ***-щик, -чик*** на означення осіб за професією (*пайщик, зборщик; докладчик, газетчик*);

– «дієслівного приростка» ***за-*** (*зачитати, заслухати*) [*Гладкий 1926*: 64].

Багато слів, які використовували на сторінках періодичних видань не лише журналісти, але й письменники, мовознавці називають *«антинародними», «антиукраїнськими», «дикими», «дерев'яно-сміховинними», «кострубатими»*, застерігають від використання слів, однозвучних з російською мовою, наприклад: *коло (біля)* трьох літ (замість *трохи не, мало не, близько* трьох літ); *виразно* (замість *вимовно, промовисто*); *прийом* (замість *приймання*); *в цілому* (замість *загалом, взагалі*). Ці слова звучать подібно до російських: *около, выразительно, приём, в целом* [*Гладкий 1926*: 64].

Зауважмо, що окремі поради мовознавців залишилися не реалізовані, наприклад, сьогодні ми вживаємо як нормативні такі сполуки й слова: *підготовчі курси, завідуючий відділом, вихователь, зачитати* та ін.

Синтаксичний рівень, на думку мовознавців, потребує особливої уваги. Зокрема це стосується «української фрази»: «до синтаксичних явищ треба ставитися як-найуважніше та як-найобережніше, бо це ж архітектура мовна» [*Сулима 1928, № 4*: 140]; «синтакса, будова речення, те, що лінгвісти звуть «залежністю», «згодженням», «керуванням», особливо звороти мовні, фразеологія, що в ній відбилося світовідчування цілих поколінь даної національності, – все це становить ту найважнішу основу кожної мови, що без неї зостається рабське копіювання з чужої мови» [*Гладкий 1927*: 60].

М. Д. Гладкий привертає увагу до таких випадків неправильного слововживання, які виникли під впливом російської мови:

Неправильно	Правильно
в більшості	здебільшого
шляхом перевірки	перевіряючи
для виконання праці	щоб виконати
для керівництва	щоб керувати
у найближчий час	найближчим часом
у цьому році	цього року
кожний раз	щоразу
з року в рік	рік у рік
грає роль	багато важить, має чималу вагу
одержано касиром	касир одержав
обговорюється парламентом	парламент обговорює

– надуживання прийменникових конструкцій: *в більшості* (здебільшого); *шляхом перевірки* (перевіряючи);

– «гіпертрофія речівників і бездієслівність», що виявляється в занадто частім уживанні «отглагольных существительных» з прийменниками ***для, в***: *для* виконання праці (*щоб* виконати); *для* керівництва (*щоб* керувати);

– подібні до російських часові звороти: *у найближчий час* (найближчим часом); *у цьому році* (цього року); *кожний раз* (щоразу); *з року в рік* (рік у рік)» [*Гладкий 1926*: 66];

– подібні до російських складні фразеологічні звороти: *играть роль* (*багато важить, має чималу вагу*) [*Гладкий 1926*: 67];

– «пасивні звороти з інструменталем особи»: *одержано касиром, обговорюється парламентом* [*Гладкий 1926*: 68].

Говорячи про розвиток публіцистичного стилю нашої мови, М. Д. Гладкий зауважує, що «мова нашої преси повинна на основі української народної мови в згоді з нашими вищими науковими авторитетами й у тіснім звязку з розвоєм української літературної мови виробити рамці газетної фразеології» [*Гладкий 1926*: 67].

М. Ф. Сулима звертає увагу на «неусталену конструкцію фрази при числових назвах *два – дві, обидва – обидві, три, чотири*». «Уявіть собі: до

речення «Стояли три високі тополі» можна додати ще аж три варіянти (Стоял***и*** три висок***их*** тополі / Стоял***о*** три висок***их*** тополі / Стоял***о*** три висок***і*** тополі). Треба погодитися на одному якомусь варіянті та й не ускладнювати нашої граматики. Тип «*Стоял**и** три висок**і** тополі*» здається мені найзручнішим» [*Сулима 1928, № 5*: 17]. Зазначимо, що й сьогодні мовознавці послідовно не дотримуються рекомендацій щодо вживання в називному відмінку множини прикметників та іменників у кількісно-іменникових словосполуках з числівниками *два, три, чотири* [*Антоненко-Давидович 1994*: 151–152; *Волкотруб 1998*: 112; *Ющук 1997*: 122].

Дослідник указує на поширений у газетах «полонізований орудний присудковий при наявності або невжитій звязці «є, єсть», а також необхідність оминати її в українській фразі». Наприклад, *це **є** факт**ом*** (замість *це – факт*). Використання такої конструкції мовознавець вбачає у невмінні правильно перекласти російське дієслово «являться», при якому вживається орудний відмінок. Заступаючи словом «є, єсть» російське «являться», ми лишаємо в українській фразі цей орудний відмінок [*Сулима 1928, № 5*: 17].

На сторінках періодики мовознавець рекомендує «провадити як-найжорстокішу боротьбу проти зворотів типу «*було вироблено статут, було подано звіт, буде написано*», називаючи їх «слизьким місцем» у мовній практиці», а їх уживання – абсурдом [*Сулима 1928, № 5*: 17]. Науковець пояснює це тим, що безособові форми на ***-но, -то*** «означають минулий час завжди», а «наші автори, перебуваючи … у лабетах російського синтаксису, дають «украй калічні звороти» типу «*було вироблено*» [*Сулима 1928, № 5*: 17].

Зазначимо, що ця порада мовознавця залишається не реалізованою дотепер. Зазвичай укладачі сучасних посібників із ділової української мови вказують на такі критерії вживання безособових дієслівних форм на ***-но, -то***: закінчену дію або дію в майбутньому часі [*Мацюк З. та ін. 2005*: 210]. Цю ж думку висловлює І. Р. Вихованець: «предикативні форми на ***-но, -то*** передають значення результативного стану «в поєднанні з допоміжним дієсловом *бути* (збудовано – було збудовано – буде збудовано). Отже, у сучасній українській

мові закріплено граматичну опозицію «дія, передавана особовими дієсловами активного стану» – «результативний стан унаслідок виконання дії», виражений формами пасивних дієприкметників (переважно) доконаного виду і формами віддієприкметникових утворень на ***-но, -то*** (здебільшого) доконаного виду. Це становить одну з її (української мови) характерологічних морфологічних і синтаксичних ознак» [*Вихованець 2012*: 9].

Отже, варто зазначити, що у 20-ті роки XX ст. саме преса стала важливим засобом мовного розвитку, культивування критеріїв літературного стандарту, устійнення норм української літературної мови, трибуною розбудови національно-мовного простору. Саме на цих аспектах ґрунтується дослідження літературо-мовного нормування, пов'язаного із суспільно-політичними процесами та лінгвістичними явищами, а проблема становлення, усталення і кодифікації мовних норм постає як одна з основних проблем наукових досліджень XX ст. Як зауважує С. Я. Єрмоленко, «рефлексії над мовною нормою відбувалися й відбуваються завжди, оскільки функціонування норми пов'язане з категорією оцінки, мовних звичок і уподобань людини» [*Єрмоленко та ін. 2013*: 12]. У мовознавстві є різні погляди щодо сутності й завдань нормувального процесу та його практичної реалізації. Однак існує цілковита одностайність у тому, що «літературна мова – історично закономірна, суспільно важлива і необхідна форма існування національної мови» [*Єрмоленко та ін. 2013*: 6].

Українська літературна мова має тривалу й періодами складну історію формування й розвитку. Як засвідчують наукові дослідження, вироблення і стабілізація мовних норм – еволюційний процес, який залежить не лише від внутрішніх (системних), але значною мірою і від зовнішніх (соціальних) чинників. Питання мовного нормування стає ключовим лише на початку XX ст. у зв'язку з активізацією державотворчих процесів і закріпленням за українською мовою державотворчих функцій.

Мовознавці зазначають, що для вироблення літературної норми завжди є важливою сукупність умов, які характеризують визначені законом реалізовані

правила мовної поведінки громадян; використання державної мови у всіх сферах суспільного життя: державного управління, освіти та виховання, у силових структурах, у сфері науки, культури, засобів масової інформації, торгівлі, реклами тощо. Усі ці чинники формують мовну ситуацію, яка так само залежить від здійснюваної в державі мовної політики, державного планування в системі освіти й інформаційному просторі. Отже, можна стверджувати, що «мовна ситуація виступає з'єднувальним елементом між діахронією та синхронією в лінгвістиці. Мова йде при цьому про з'ясування взаємовідношень літературної мови з іншими утвореннями й формами національної мови, що функціонують у певному суспільстві та впливають на вироблення мовних норм української літературної мови» [*Кравченко 2009*: 237].

Важливим чинником є також особистісний вплив на вироблення і стабілізацію норм літературної мови. На думку Ю. В. Шевельова, не можна приписати формування літературної мови одній людині, оскільки літературна мова виростає зі співпраці визначних і менш визнаних сучасників, і з досвіду та змагань поколінь. Однак не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності – письменники, журналісти, мовознавці – можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. І це не хто інший, як поет Тарас Шевченко, який своєю геніальною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія, заклав перші загальнонаціональні основи української мови. Це – наступник поета, учитель Борис Грінченко, своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю і посидющістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови та Олекса Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методологію; «не тільки відчуття тенденцій, а їх розуміння» [*Шевельов 2002*: 15–16].

Дві з названих постатей уособлюють XX ст. і належать до Харківської філологічної школи, яка своїми джерелами сягає другої половини XIX ст. і пов'язана з іменем О. О. Потебні. І Б. Д. Грінченко, і О. Н. Синявський були

спадкоємцями ідейно-теоретичних підходів до мовних явищ, які накреслив О. О. Потебня.

Мовна норма та проблема виокремлення критеріїв літературної норми, її динамічні процеси, просторова і часова глибина, літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців дістали ґрунтовне висвітлення в працях українських мовознавців: С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненка, Л. Т. Масенко, Н. Д. Бабич, Г. М. Яворської, Є. Г. Кравченко, С. П. Бибик, Т. А. Коць, О. А. Сербенської, Л. В. Струганець. Історія творення літературного стандарту також перебуває в полі уваги широкого наукового кола: О. І. Ніка, В. І. Статтєєва, Р. А. Трифонов, Л. П. Лушпинська, Т. П. Мельник, Н. М. Карікова, Н. М. Глібчук, І. Р. Процик.

Як відзначає С. Я. Єрмоленко, «розрізнення зовнішніх і внутрішніх критеріїв літературної норми ґрунтується на врахуванні екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників формування літературного стандарту» [*Єрмоленко та ін. 2013*: 20]. Критерії становлення і функціонування норми пов'язані з принципами консерватизму, ліберального ставлення до норми, а також із реаліями неоднозначного ставлення до літературного стандарту та його норми.

5.6. Роль Ю. В. Шевельова в українській лінгвоісторіографії та популяризації доробку ХФШ

Філологічні традиції ХФШ знайшли відгук і творчий розвиток в українському мовознавстві XX ст., зокрема в працях Ю. В. Шевельова, М. А. Жовтобрюха, Л. А. Лисиченко, С. В. Вакуленка, О. Г. Муромцевої, І. В. Муромцева, С. І. Дорошенка, Ф. Х. Широкорад та ін.

Особливу увагу в контексті ХФШ і українського мовознавства загалом привертає постать ***Юрія Володимировича Шевельова (Шереха)*** (1908–2002) – доктора слов'янської філології (1949), професора (1946), дійсного члена Української Вільної Академії Наук (1948), Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1949), іноземного члена АН України (1991).

Життєвий шлях і наукова діяльність ученого нерозривно пов'язані з Харковом: закінчив літературно-лінгвістичний факультет Харківського педагогічного інституту професійної освіти (1931), викладав українську мову в Харківському інституті журналістики (1931–1939), доцент Харківського університету (1939–1943). Ю. В. Шевельов був учнем Л. А. Булаховського, М. Ф. Наконечного та О. І. Білецького. У 1939 р. під керівництвом Л. А. Булаховського захистив кандидатську дисертацію «Із спостережень над мовою сучасної поезії». В «Учених записках» Харківського університету опублікував дослідження «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського» (1940) [*Шевельов 1940*].

Із лютого 1943 р. до липня 1944 р. триває Львівський період лінгвістичних студій Ю. В. Шевельова. Тут він починає працювати над студією про вплив Галичини на формування літературної мови, яку завершить і видасть уже в Мюнхені із назвою «Галичина у формуванні нової української літературної мови» (1949). Після істотного доповнення ця праця буде згодом перевидана німецькою мовою під назвою "Die Ukrainische Schriftsprache (1798–1965): Ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte" (Wiesbaden, 1966), а в 1996 р. з'явиться і в Україні із назвою «Внесок Галичини у формування української літературної мови». Ця монографія «до сьогодні лишається найґрунтовнішою характеристикою західноукраїнського варіанта літературної мови і його ролі у становленні норм загальнонаціонального мовного стандарту. Шевельов обстоював полідіалектний характер української літературної мови, виступаючи проти обмеження її джерельної бази полтавсько-київським діалектом» [*Масенко 2013*].

Із 1944 до 1946 рр. Ю. В. Шевельов перебував у таборах *DP* у Німеччині, де долучився до Мистецького українського руху (МУР), заступником голови якого став згодом. Упродовж 1946–1949 рр. – професор слов'янської філології Українського вільного університету в Мюнхені, створює підручник «Нариси сучасної української літературної мови» (1951).

У 1950 р. переїздить до Швеції, де викладає українську та російську мови в Лундському університеті (1950–1952).

З 1952 р. живе і працює у США. Спочатку викладає в Гарвардському університеті (1952–1954), а з 1954 до 1977 рр. – у Колумбійському (спочатку як доцент, а з 1958 р. – як професор кафедри слов'янської філології). Вчений був дійсним членом НТШ у США; президентом УВАН у США (1959–1961 і 1981–1986); членом Американського лінгвістичного товариства; Польського інституту мистецтв і наук у США; членом редколегії «Енциклопедії українознавства»; головним редактором часопису «Сучасність» (1978–1981); засновником Об'єднання українських письменників «Слово» у США.

У 90-ті роки XX ст. спадщину Ю. В. Шевельова почали залучати до наукового дискурсу в Україні; стали вивчати, популяризувати та інтерпретувати його ідеї. Праці вченого значною мірою сприяли реактуалізації історії українського мовознавства 20–30-х років XX ст., зокрема поверненню в історіографію мовознавства забутих імен. З'явилися наукові статті, присвячені науковому доробку Ю. В. Шевельова, зокрема: П. Ю. Грищенко «Професор Юрій Шевельов (штрихи до портрета видатного мовознавця)» [*Грищенко П. 1998*]; А. І. Даниленко «Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов» [*Даниленко 2000*]; Л. Т. Масенко «Юрій Шевельов – видатний український мовознавець» (2003); О. С. Забужко «Шевельов Юрій. Вибране листування на тлі доби (1992–2002): з додатками, творами, коментарями, причинками до біографії та іншими документами» (2011). Еволюцію лінгвограматичних поглядів Ю. В. Шевельова в 1940–1950-ті роки XX ст. простежив А. П. Загнітко [*Загнітко 2017:* 41–47]. Л. І. Шевченко розглядає ґенезу наукових поглядів ученого в проєкції на Харківську історико-філологічну школу, її традиції та концептуальні ідеї в праці «Юрій Шевельов: модус наукового простору і традиції Харківської історико-філологічної школи» [*Шевченко Л. 2019*]. До повернення наукового доробку Ю. В. Шевельова долучилися й харківські мовознаці: О. Г. Муромцева, І. В. Муромцев, Л. А. Лисиченко, С. В. Вакуленко,

К. Д. Каруник [*Муромцева 1996*; *Муромцев 2009, вип. 55; Листування 2014; Каруник 2013, 2019*].

Ю. В. Шевельов – автор 872 наукових праць, які відзначені багатовекторністю лінгвістичних пошуків: фонологія, лексикологія, історична морфологія, синтаксис, стилістика, соціолінгвістика, історія української мови та мовознавства, славістика, літературознавство. Зокрема, вагомим є його внесок у фонологію, морфологію, синтаксис, етимологію та ономастику. «Учений розвинув понятєві та історіографічні основи українського мовознавства, його метамову, у своїх працях синтезував діахронний і синхронний підходи до вивчення української мови. Ґрунтовно дослідив Ю. Шевельов синтаксис простого речення» [*Зорівчак 2009*].

На сторінках своїх праць Ю. В. Шевельов залишив також чимало *лінгвоісторіографічної інформації*. Для розуміння новизни його концепції історії розвитку української мови важливо усвідомлювати, що дослідження вченого спираються не тільки на концептуально оформлені нові ідеї, але й на новий лінгвістичний матеріал, нові методи його аналізу [*Шевченко Л. 2019*: 414].

Цьому питанню присвячена стаття К. Д. Каруник «Методологічні позиції Юрія Шевельова в студіях над історією українського мовознавства» (2013). Дослідниця зазначає, що в доробку вченого близько тридцяти публікацій, присвячених історії української та інших мов. Ця тематика перебувала в полі зору Ю. В. Шевельова з 1952 р., що засвідчують його розвідки про К. П. Михальчука («Українські мовознавці: Кость Михальчук (1840–1914)») [*Шерех 1952, ч. 7*]; В. М. Ганцова («Українські мовознавці: Всеволод Ганцов (1892–?)») [*Шерех 1952, ч. 8*]; київських мовознавців 20-х років («Минуле, що лишається живим (про діяльність київських мовознавців 20-х років)» (1952)). Учений не полишає проблем історії мови і в 90-ті роки XX ст., коли після тривалої перерви повертається в Україну. У цей час з'являються його праці, присвячені О. О. Потебні [*Шевельов 1992; Шевельов 1992, ч. 2-3*] та К. П. Михальчукові [*Шевельов 1994*]. Науковець прагнув

переосмислити роль цих постатей в історії українського мовознавства: «маючи у своєму колі зацікавлень водночас декілька ділянок студій над мовою, розглядав ідеї окремих мовознавців або цілих шкіл чи методологічних напрямів під кутом зору їх придатності для подальшого конструктивного використання» [*Каруник 2013*: 264]. К. Д. Каруник реконструювала методологію вченого як історика мовознавства та визначила *принципи його лінгвоісторіографії*:

– у кожній ділянці своїх наукових зацікавлень іти шляхом ґрунтовного опанування мовознавчої спадщини попередників, представників різних лінгвістичних течій і шкіл XIX–XX ст., приділяючи увагу методологічним засадам, на які вони спиралися, намагаючись віднаходити сполучні ланки між засновками та перспективами розвитку гіпотези чи теорії, розроблених його попередниками; намагатися будувати достеменну *історіографічну оповідь* з метою «реконструювати минуле, достосовуючи до теперішнього пізнавального виднокола» [*Каруник 2013*: 265–266];

– найбільше уваги приділяти *інтерпретації*, «яка здійснюється шляхом розтлумачення особливостей певного періоду чи певної події, шляхом проведення паралелей між колишніми та теперішніми пізнавальними видноколами». Тому можемо стверджувати, що в дослідницькій практиці учений «тяжів до *системної реконструкції*» [*Каруник 2013*: 267–268];

– своїм дослідницьким типом учений тяжіє до *достотної оповіді*, якій притаманне не лише оприявненням фактів, а й «віднайдення і встановлення зв'язків між часовими видноколами, між науковими віяннями того чи того періоду, між лінгвістичними методами різних мовознавців» [*Каруник 2013*: 268].

Дослідниця відзначає принципову вимогу Ю. В. Шевельова розглядати історію мови в межах двох окремих дисциплін – історії літературної мови та історичної діалектології, оскільки вони мають власний предмет, свої спеціальні джерела та свою чітку методологію. Предметом останньої є звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, називаної діалектом, а джерелами – дані діалектів, писані пам'ятки, дані

котериторіальних мов, етимологічні й ономастичні дані. Історія літературної мови має завданням, на переконання вченого, вивчати мову письменства за стилями й жанрами різних епох, в динаміці взаємопереходів і з урахуванням «функціювання фонетичних і морфологічних варіантів», причин «домінування котрогось із них у літературній мові» [*Каруник 2019*: 216]. Цю настанову вченого, сформовану під впливом праць В. М. Ганцова, вважаємо важливою для історико-мовних досліджень.

Прискіпливого погляду вченого не оминула жодна з важливих подій чи *знакових постатей*, що якоюсь мірою були дотичні до україністики загалом та до історії української мови зокрема. Особливою ж увагою мовознавця позначені представники ХФШ. Розгляд ключових питань історії української літературної мови Ю. В. Шевельов персоніфікує, проєктуючи на особистісний доробок кожного мовознавця в контексті історичної доби. Вчений ґрунтовно досліджує процес становлення та формування української літературної мови від княжих часів і до кінця ХХ ст., окреслюючи внесок класиків художнього слова – Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Зерова, М. Хвильового, В. Підмогильного, П. Тичини та ін. Окрему увагу Ю. В. Шевельов зосереджує на працях мовознавців періоду 20–30-х років – О. Б. Курило, В. М. Ганцова, О. Н. Синявського, В. І. Сімовича, М. Ф. Сулими, К. Т. Німчинова, М. Ф. Наконечного, Л. А. Булаховського та ін., акцентуючи на великому внескові цих талановитих дослідників у творення літературного стандарту української мови.

Так, у праці «Всеволод Ганцов. Олена Курило» (1954) вчений зазначає: «Українське мовознавство може пишатися багатьма справді достойними блискучими постатями. Після блискучого троєзір'я XIX сторіччя – Олександра Потебні, Костя Михальчука і Павла Житецького другий гребінь піднесення знаменували двадцяті роки нашого сторіччя, коли працювали В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілинський, В. Сімович» [*Шерех 1954*: 5]. Автор називає монументальними праці 20–30-х років, які мають значення «авторитету і закону для української літературної

мови». Для фонетики і граматики – це праця О. Синявського «Норми української літературної мови» (1931), для лексики – це «Російсько-український словник» Української Академії Наук (1924–1933). Аналізуючи внесок науковців цього періоду до історії українського мовознавства, Ю. В. Шевельов пише про генетизм та зародки структуралізму у К. Михальчука, про методологічну еволюцію В. Ганцова, а також про впливи Гуґо Шухардта та О. Потебні на погляди й методологію О. Курило [*Каруник 2013*: 268–269].

Праці О. Б. Курило містили багато новаторських ідей, які Ю. В. Шевельов згодом розвинув у своїй монументальній «Історичній фонології української мови» («A Historical Phonology of the Ukrainian Language») (1979). За оцінкою вченого, О. Б. Курило слід вважати *за головну наслідувачку О. О. Потебні*, якщо брати до уваги її погляд на фонологічну еволюцію української мови. З питань фонології української мови дослідниця написала низку статей, у яких розглянула історичні звукозміни, що зумовлюють особливості фонологічної системи сучасної української мови: «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині» [*Курило 1924*] та «Рецензія на J. Forchhammer. Die Grundlage der Phonetik» [*Курило 1926*]. Зібраний діалектологічний і етнографічний матеріал дає змогу дослідниці переглянути низку питань з історії української мови, передусім з історичної фонетики: «З усіх мовознавців-україністів 20-х років Курило найбільше зацікавлена питаннями загальної фонетики й фонології» [*Шевельов 2002*: 62–63]. О. Б. Курило розглядала можливості інтерпретації теорії фонеми як на рівні мовлення окремого індивіда (на підставі його аудиційних, фонаційних та графічних звичок), так і на рівні діалектів, літературної мови, кількох різних мов, та, нарешті, на рівні мови як системи [*Радван 2003*].

Ключовому поняттю теорії фонеми О. Б. Курило присвятила окреме дослідження «До поняття *фонема*» [*Курило 1930*]. Науковець розглядає фонему в значенні звукового типу, що існує в мовній свідомості членів окремої мовної

групи і здатен диференціювати слова. Поєднавши принципи психофонетики та структурної лінгвістики, дослідниця запропонувала структурну модель опису системи фонем української мови.

На відміну від О. Н. Синявського, який налічував в українській мові 102 фонеми, О. Б. Курило зменшила їх кількість до 55 [*Курило 1930*: 230]. Вона вилучила ті подовжені приголосні, що трапляються тільки на межі слів або морфем і фонологічно є сумою двох однакових фонем, а також вивела в окрему групу те, що є ознакою чужих, не українських і не цілком припасованих до української фонологічної системи слів і виразів. Мовознавці сперечалися про статус наголошених і ненаголошених ***а***, ***о***, ***у***, ***и*** як окремих фонем. О. Б. Курило, зокрема, висловлювала думку про міру самостійності ***и*** як фонеми [*Курило 1930*: 229].

Критика праці О. Н. Синявського «Спроба звукової характеристики літературної української мови» [*Синявський 1929*] щодо нерозрізнення понять «*фонема*» і «*звук*» може стосуватися й до системи фонем О. Б. Курило, у якій визначено склад голосних фонем української мови за ознакою наголошення / ненаголошення. «Наголошена чи ненаголошена позиція голосної фонеми не виступає будь-якою ознакою розрізнення її диференціальних властивостей, її здатності вносити відмінності в значення слів. У слові *жити – живу*, наприклад, маємо ту саму кореневу фонему ***и***, а відношення її до наголосу пов'язане не з виконуваною нею функцією і ніяк на неї не впливає, а лише з її звуковою реалізацією. Якщо в слові ненаголошений звук ***е*** може вимовлятися наближено до ***и***, то це зовсім не переводить фонему ***е***, що реалізується в цьому звуковому варіанті, на статус фонеми ***и***. Змішування понять звука і фонеми тут безсумнівне» [*Жовтобрюх 1991*: 63].

У працях О. Б. Курило про фонему і звук Ю. В. Шевельов відзначає увагу дослідниці до спектра «вражень» (уявлень), необхідних мовцеві для відтворення звуків. Так, у рецензії на працю німецького фонетиста Й. Форхгаммера мовознавець розширила розуміння поняття «звука» як психофонетичної одиниці. Вона підтримала позицію Ф. де Соссюра,

О. Єсперсена, Е. Сіверса та інших учених щодо неможливості створення всесвітньої звукової транскрипції, оскільки звуковий відтінок в одній мові може бути пов'язаний з одним звуком, а в іншій мові, відповідно, з іншим [*Курило 1926*]. Функціональний підхід до аналізу мовних явищ, характерний для Празької лінгвістичної школи, в О. Б. Курило закорінений у глибинному розумінні соціальної функції мови: «Як функція соціяльна, мова й не може мати сталих тенденцій, від соціяльних умов незалежних» [*Курило 1930*: 233]. Методологія структуралізму зумовлює перевагу синхронного аспекту в дослідженні мовних явищ і в міркуваннях О. Б. Курило про доцільність використання в лінгвістиці статистичних методів [*Курило 1930*: 232]. Отже, праці дослідниці, як справедливо стверджує Ю. В. Шевельов, є тією сполучною ланкою, що забезпечує тяглість української наукової традиції в цій галузі впродовж XIX–XX ст.

Початковий період наукової творчості Ю. В. Шевельова був позначений впливом Л. А. Булаховського та О. І. Білецького, особливою увагою до граматики та лінгвостилістики, а також до спадщини О. О. Потебні. Проблемам граматики присвячена перша праця мовознавця «Граматика української мови» (1934, 1935, 1936); дослідженню синтаксису простого речення – монографія «Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення» (1951, 1963).

Значну увагу, починаючи з «харківського періоду», учений приділяє *стилістиці*. Авторитетною в історичній стилістиці стала стаття «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського» [*Шевельов 1940*]. У ній учений обґрунтовує власне розуміння стилістичної термінології (проблеми *стилізації*, категорії *діалогізації*); вводить поняття *стильова лінія*, *стилістичний план, стилістичний контраст, стилістична многоплановість, контрапунктивність, стилістична віртуозність*; подав визначення терміна *поетизм* та підходів до стилістичного аналізу тексту [*Бибик 2018*: 132–133]. На початку XXI ст. аналіз і систематизацію творчого доробку Ю. В. Шевельова в галузі лінгвостилістики та лінгвопоетики здійснила *С. П. Бибик*. Дослідниця,

зокрема, акцентувала на перевазі загальнофілологічної методології науковця у вивченні художніх творів, на врахуванні інтегративних підходів у процесі аналізу художніх текстів Г. Сковороди, І. Котляревського, М. Петренка, Т. Шевченка, І. Франка, М. Хвильового, П. Тичини, поетів празької школи, В. Стуса. «Дотримуючись думки, що чинником формування цілісного художнього світу письменника є індивідуально-авторські мовностилістичні домінанти, у загальнофілологічних студіях про того чи іншого письменника автор зосереджений на таких аспектах, як естетика, поетика, концепція історії української літератури, письменницький ідіостиль, художньомовні шукання, на поєднанні в естетично-художній практиці загальнолюдського та національного, суспільного та індивідуального» [*Бибик 2018*: 134].

Мовознавець зосереджує увагу на поглибленому аналізі проблем розвитку української мови та інших слов'янських мов. Зокрема, цим питанням присвячено «Нарис сучасної української літературної мови» (Мюнхен, 1951) та працю "The Ukrainian Language in the first half of the XX century (1900–1941)" (Cambridge, 1989) (у 1987 р. в мюнхенському видавництві «Сучасність» вийшов україномовний переклад цієї книги під назвою «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус»). У статті "The Problem of Ukrainian-Polish linguistic relations from the Xth to the XIVth century" (1952) розглянуто питання українсько-польської міжмовної взаємодії, а в праці "Problems in the formation of Belorussian" (1953) подано ґрунтовний аналіз проблем формування білоруської мови.

Період 60–70-х років XX ст. наукової діяльності Ю. В. Шевельова є етапом формування методологічних засад і формулювання концепцій, написання славістичних і соціолінгвістичних праць, найголовнішою з яких є фундаментальна монографія «Історична фонологія української мови», яка вийшла друком спочатку англійською мовою (Гайдельберґ, 1979), а на початку XXI ст. – українською (Харків, 2002) [*Шевельов 2002 (1979)*]. Автор акцентує на тому, що вона «створена на засадах «празької» фонології й на ідеї внутрішньої вмотивованости й взаємозв'язку мовних змін» [*Шевельов 2013*:

395]. Для історії ХФШ важливою є тяглість традиції: фонологічна концепція мовознавця розвиває ідеї Празької лінгвістичної школи в українському мовознавстві другої половини XX ст., показуючи єдність і тяглість мовно-історичного процесу на теренах України від сьомого сторіччя до наших днів; охоплюючи всі видані тексти, втілюючи ро«свого роду енциклопедію української мови». Цією працею вчений вивів нашу мовознавчу науку поза вузькі межі українського мовознавства на всесвітні обшири, вплівши її у європейський і всесвітньо-історичний контекст. За оцінкою автора передмови Я. Ріґера, книга вирізняється серед аналогічних наукових робіт широким поглядом на досліджувані мовні явища й багатством історичного матеріалу [*Ріґер 2002*]. Прикметним є також зрозумілий і прозорий стиль монографії. У цій та ще одній англомовній монографії "A Prehistory of Slavic: The historical phonology of Common Slavic" (1964) Ю. В. Шевельов показав розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської основи аж дотепер на широкому історичному, діалектному, міжмовному і текстуальному ґрунті, встановив глибинні системно-причинові зв'язки між окремими фонетичними змінами, дав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі, окресливши початок її формування близько VII ст., а завершення – близько XVI ст. У німецькомовній монографії "Die Ukrainische Schriftsprache (1798–1965): Ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte" (Wiesbaden, 1966) (яка є доповненим опрацюванням студії «Галичина у формуванні нової української літературної мови» (Мюнхен, 1949), учений досліджує взаємодію української літературної мови з її діалектами, передусім Галичини і Чернігівщини.

У лінгвістичній теорії Ю. В. Шевельова «особливою «реперною точкою» була проблема генези й історичної еволюції української літературної мови» [*Шевченко Л. 2019*: 415]. Заперечивши концепції східнослов'янської прамови та трьох східнослов'янських мов у доісторичні часи, учений розвинув *концепцію перегрупування діалектних груп* (київсько-поліського, галицько-подільського, полоцько-смоленського, новгородсько-тверського та муромо-

рязанського діалектів), що з них розвинулися українська, російська та білоруська мови. Як зауважує П. Ю. Грищенко, українську мову вчений виводив безпосередньо з пізнього спільнослов'янського періоду, чим заперечував традиційну проімперську концепцію ґенези східнослов'янських мов [*Грищенко П. 1998*].

Вчений ставить завдання накреслити *шлях формування української літературної мови* та реалізує його в працях: «Думки проти течії» (1949); «Галичина у формуванні нової української літературної мови» (1949) [*Шевельов 2003*]; «Пуризм в українській мові» [*Шевельов 1966, ч. 23*]; «Потебня і стандарт української літературної мови» (1992); «Внесок Галичини у формуванні української літературної мови» (1996); «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського» (1998) [*Шевельов 1992, ч. 2-3; 2008*].

Проблеми українського правопису мовознавець порушує у статтях «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» [*Шевельов 1995, 1996; 2008*: 498–510] і «Так нас навчали правильних проізношеній» (1998) [*Шерех 1998*: 236–280; *Шевельов 2008*: 280–333], наголошуючи на значенні в цьому процесі наукових підходів, напрямів та шкіл 20-х років XX ст. Цим темам присвячені також праця «Покоління двадцятих в українському мовознавстві» (1962), уміщена згодом у книзі «Портрети українських мовознавців» [*Шевельов 2002*], і монографія «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (1987) [*Шевельов 1987, 2008; Шерех 1998*].

Глибинне розуміння мови як окремішньої системи, що є складником вселенської духовної культури, а також проблем сучасного українського мовознавства, що залишило поза увагою працю мовознавців 20-х років XX ст., спонукало вченого залучити до наукової комунікації доробок лінгвістів доби українізації. У згаданій монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» автор висвітлює *процес нормування української літературної мови у 20–30-ті* роки XX ст. На його думку, початок нормування, що припав на добу Визвольних Змагань і стосувався підросійської України, є вирішальним для всіх українських земель.

Відзначаючи складний стан, у якому перебувала тоді українська мова, через вилучення з багатьох сфер життя, науковець вказує на всю складність її стандартизації за короткий час: «Мова потребувала стандартизації / нормалізації – до певної міри штучного заповнення прогалин, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольнити найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори» [*Шевельов 2003*: 97]. Створені Правописною комісією при Міністерстві освіти (І. І. Огієнко, А. Ю. Кримський, Є. К. Тимченко) «Найголовніші правила українського правопису» (1921) Ю. В. Шевельов називає «зародком централізованого мовного планування», оскільки вони стосувалися лише небагатьох найбільш дискутованих у ту пору питань.

Вчений наголошує на важливості в зазначений період *термінологічної справи* і говорить про два підходи щодо упорядкування термінології: романтизм історичний та етнографічний. Представники першого схилялися до відновлення термінології козацької держави XVII ст. (*універсал, генеральний писар, гривня, губернія* та ін.). Другий – етнографічний – брав за основу для творення термінів діалектні словникові запаси.

Подібні проблеми виникали й під час унормування лексики, про що свідчать спогади Ю. В. Шевельова про складність роботи Комісії ВУАН під головуванням А. Ю. Кримського над укладанням першого тому «Словника живої української мови»: «…виразно продовжено традицію народницької лексикології, а передусім Грінченкового словника 1909 р. Таким чином Академічний словник шукає компромісу між народницьким напрямом з його орієнтацією на мову села і новою течією, яка враховує також мову інтеліґенції і допомагає її формувати» [*Шевельов 1987*: 126]. Відзначаючи цю лексикографічну працю як нове слово в українській лексикології, у якій подано численні синоніми, фразеологічні звороти, стилістичні характеристики слів,

учений усвідомлює причини суперечностей, яких не вдалося уникнути в першому томі: «коливання від літературних форм до діалектних, від міських до хутірських, а не раз і фольклорних робило словник досить еклектичним. Бажання нормалізувати мову часто-густо заходило в суперечність із прагненням використати якнайбільше наявного матеріалу» [*Шевельов 1987*: 127]. Згодом у низці праць Ю. В. Шевельов обґрунтовує правомірність поміркованої позиції «харківської школи», на теоретичних засадах якої й усталилася літературна мова у 20–30-ті роки XX ст.

Характеризуючи *стан проблем функціонування та кодифікації української мови* на початку 20-х років та соціолінгвістичну ситуацію загалом, Ю. В. Шевельов оперує переконливими аргументами, зокрема наводить промовисті статистичні дані. Так, про видання українських граматик у цей період учений пише, що в 1920–1921 рр. не надруковано жодної граматики, у 1922 р. – одна, у 1923 р. – сім, у 1924 р. – п'ять. Тобто разом за п'ять років надруковано 13 книг з граматики, тоді як за три роки визвольних змагань 1917–1919 рр. їх вийшло аж 59. Словників у 1920 р. не надруковано жодного, у 1921 р. – два, у 1922 р. – один, у 1923 р. – п'ять, у 1924 р. – сім. Тобто разом за п'ять років надруковано 15 словників, тоді як за три роки визвольних змагань 1917–1919 рр. їх вийшло аж 45. За цими фактами вчений бачить тенденцію до згортання так активно проголошуваної українізації та рівності української і російської мов: «контраст між містом і селом ставав ще різкішим, а престиж української мови нижчим: витворювалося враження, що це мова відсталої другорядної культури» [*Шевельов 1987*: 124].

Значну увагу приділяє вчений і питанню *дерусифікації української мови*, що полягає в розвитку її самобутніх рис на основі принципу традиційності. Він повсякчас наголошує на необхідності встановити чіткі й відповідні до української вимови орфоепічні норми, усунути російськомовні лексичні впливи та протидіяти змішуванню певних українських граматичних форм з російськими. У цій справі варто, на думку Ю. В. Шевельова, зважати на здобутки мовознавців 20-х років, які, працюючи над унормуванням української

літературної мови, намагалися, ґрунтуючись на принципі традиційності, обмежити надмірне і невиправдане використання запозичень.

Особливе занепокоєння вчений висловлював з приводу тих принципів, за якими відбувалося нормування української мови, починаючи з 30-х років, коли мета нової політики полягала «в посиленні державної влади над усіма сферами життя суспільства, у проведенні етномовної асиміляції, у відкритому або прихованому наданні переваг одному етномовному колективу, який стає в такій державі титульною націю й здійснює мовну експансію» [*Боярова 2009*: 18]. Зокрема, у статтях «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» і «Так нас навчали правильних проізношеній» констатовано, що після згортання українізації було висунуто критерій «взорування на російську мову і правопис», що практично зводився до двох головних стратегій: 1) якщо українська мова або її діалекти мали варіанти, вибирати той, що був близький або спільний з російською мовою і 2) якщо слова або написання бракувало в українській мові, позичати їх з російської, звичайно у відношенні один до одного... Історичну традицію і фонетичну та морфологічну систему української мови при цьому не брано до уваги [*Шевельов 1995*: 5]. Науковець зазначає, що «міра суворости у визначенні мовних норм і в їх запровадженні залежить від національної традиції панівної і підлеглої націй в їхній взаємодії» [*Шерех 1998*: 261], зауважуючи, що в російській мові, на відміну від англійської чи французької, норми диктуються з невблаганною твердістю. Впровадження російських слів та інших мовних явищ до української мови спирається на практику мововжитку в умовах майже загальної двомовності населення., «Двомовність, – на думку вченого, – це не просто співіснування двох мов на певній території. Звичайно *двомовність означає нерівність двох мов* (виділення наше. – *О. Ч.*), що співіснують і – неминуче – конкурують» [*Шерех 1998*: 263].

Проблема функціонування української мови в Україні постійно перебувала у фокусі творчого осягнення й прискіпливого аналізу науковця. Зокрема, учений переконливо застерігав від втручання в тенденції розвитку мови, що далеко загрозливіше, ніж впровадження поодиноких чужорідних

елементів. «Викривлення глибинної структури мови може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються... Якщо такі явища стануть постійними і потужними, може витворитися така ситуація, що індукована мова самозліквідується внаслідок свого розвитку» [*Шерех 1998*: 269–270]. Зважаючи на такі факти, Ю. В. Шевельов висловлював переконання, що функціонування української мови за нових історичних умов потребуватиме її подальшого унормування на всіх структурних рівнях.

У «Нарисі сучасної української літературної мови» (1951) вчений окреслив загальнотеоретичні засади та практичні підходи, за якими, на його думку, має відбуватися мовне нормування. У літературній мові норми можуть установлюватися почасти стихійно, оскільки, з історичних причин, зразковою в суспільстві починає здаватися мова певних прошарків населення на окремій території, однак докладніше ці норми опрацьовують мовознавці, остаточно окреслюючи їх для певного періоду. Формуючи норми літературної мови, наголошує Ю. В. Шевельов, варто пам'ятати, що вони тим кращі, чим більше «відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мóвців вони спираються. Одначе кінець-кінцем у них завжди є певна частина довільности і суб'єктивности. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» [*Шерех 1951*: 9–10].

У зв'язку з цим учений наголошує, що до кожного мовного явища можна підходити науково або нормативно. При першому підході необхідно пояснити кожне явище, з'ясувавши його роль у системі мови: чому постало, наскільки поширене і як розвиватиметься далі. При нормативному ж підході потрібно зіставити кожне явище з усталеними нормами й констатувати: правильно чи неправильно. Перший підхід має значення передусім науково-теоретичне, другий – практичне. Отже, науковець акцентує увагу на

функціональному та стилістичному аспектах лексико-граматичних явищ української літературної мови, втіленої в текстах художніх і публіцистичних.

Як справжній патріот рідної Харківщини, Ю. В. Шевельов повсякчас наголошує на ініціативі ХФШ в нормативному процесі (в особі О. Н. Синявського), а також відзначає плідну науково-практичну діяльність харківських учених, яка виявлялася, зокрема, у створенні колективних академічних підручників літературної мови («Загальний курс української мови» (1930–1931) і «Підвищений курс української мови» [*Підвищений курс 1931*]). Вчений особливо відзначає конструктивну «поміркована» позицію харківських мовознавців у синтаксисі та лексикографії, що полягала в синтезі «народних компонентів з асимільованими європейськими», зреалізовану в «Практичному російсько-українському словникові [*ПРУС 1926*] (М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко) [*Шевельов 1987*: 166–168].

Підсумовуючи, можна стрерджувати, що багатогранність наукових досліджень у галузі філології, лінгвістична ерудиція, широке бачення процесів розвитку загальнослов'янської і власне української фонології, специфіки діалектних явищ і їх впливу на становлення й нормування сучасної української літературної мови, оригінальний погляд на історію мовознавства, на значення наукових напрямів, течій, шкіл і видатних постатей в українській лінгвоісторіографії повною мірою знайшли своє відображення в численних наукових працях Ю. В. Шевельова. Осмислення інтелектуального творчого доробку вченого в українському мовознавстві лише розпочинається.

Висновки до Розділу 5

Отже, у 20–30-х роках XX ст. термінологічний зміст поняття «літературна мова» викристалізовувався у зв'язку з поняттями «спільна», «загально-народна», «культурна», «національна» мова. Мовознавці приділяли увагу питанням функціонального розширення української літературної мови, практичним і теоретичним питанням стилістики у зв'язку з відчутним

регіональним, етнонаціональним компонентом у мовній практиці представників тих чи інших соціальних груп. Праці Л. А. Булаховського та Б. Д. Ткаченка містять аналіз поняття «літературна мова» в контексті загального мовознавства та рівневої стилістики, розкривають сутність і природу взаємозв'язків літературної мови із діалектами, вплив лінгвальних («дії власної енергії, чинників внутрішнього порядку») і позалінгвальних (міжмовних «взаємовпливів і взаємозбагачення») чинників на її розвиток.

Основу формування мовного стандарту закладено багатогранною діяльністю двох напрямів (підходів, шкіл): етнографічного (київського) та поміркованого (харківського). У процесі нормування української літературної мови переважила ініціатива ХФШ, орієнтованої на синтез народної та книжної традицій, внутрішньомовних та чужомовних елементів.

У зазначений період набули актуальності загальнотеоретичні питання дослідження мови, які в початковий період були спрямовані в практичну площину. Розпочато й активно здійснювано нормативно-творчу діяльність. У працях М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Б. Д. Ткаченка, Л. А.Булаховського окреслено процес унормування української літературної мови; визначено напрацьовані мовознавцями критерії нормативності; представлено рекомендації щодо нормативної вимови, правильного слововживання, побудови синтаксичних конструкцій, які знайшли своє відображення в мові періодики 20-х років XX ст. Характерна ознака тодішньої преси – обговорення на її сторінках питань загального мовного розвитку, конкретних культуромовних рекомендацій.

Науково-творчий доробок Ю. В. Шевельова, одного із найпомітніших представників ХФШ XX ст., демонструє спадкоємність ідей О. О. Потебні в наукових підходах до аналізу явищ української мови в загальнослов'янському контексті, популяризацію доробку мовознавців 20–30-х років XX ст. і розвиток їхніх ідей у ділянках мовного планування, лінгвостилістики, історії української літературної мови, історичної діалектології, історії слов'янських мов, історії мовознавства.

ВИСНОВКИ

Для сучасного етапу розвитку українського мовознавства характерними є дослідження лінгвістичної галузі, присвячені інтерпретації знань про мову в історії науки, теоретичному осмисленню наукового поступу, аналізу теорій і концепцій генези лінгвістичної думки загалом, а також у її окремих аспектах, традиціях, течіях, напрямах і школах. В історії розвитку вітчизняного мовознавства XIX ст. є періодом диференційованого становлення академічних наукових шкіл та освітніх центрів. Розвиткові науки про народну словесність сприяла діяльність громадських організацій і товариств, що виникали в межах університетів, а також поява друкованих періодичних видань і наукових праць, у яких висвітлювано результати фольклорно-етнографічної діяльності науковців та громадських діячів. Ці чинники впливали на формування словесності як наукової синкретичної дисципліни, а також стимулювали дослідження на основі культурологічного та аксіологічного підходів, спрямовані на вивчення народної словесності як художнього вияву ментальності народу та психологічного регулятора його культурного розвитку.

Вивчення термінологічного поля дослідження (поняття «школа», «напрям», «вчення», «парадигма»; «послідовник», «учень», «представник»; «історико-філологічна школа», «філологічна школа», «лінгвістична школа», «школа філософії», «школа риторики», «школа філософії мови»), наукових джерел та основних положень наукових праць мовознавців ХФШ дало змогу виявити, що проблема наукової школи як динамічного наукового осередку, у якому корелюють національні й загальноєвропейські культурні тенденції, є багатоаспектною. Вона знайшла висвітлення в контексті філософських і культурно-мистецьких течій етнографізму, романтизму, структуралізму. Потужність наукових ідей, багатство напрямів, вирішальний вплив на сучасне мовознавство зумовлюють необхідність систематизації ідей щодо становлення, формування й розвитку наукових шкіл, зокрема, ХФШ в історії українського та європейського мовознавства з урахуванням сучасних досліджень.

Виникнення і становлення ХФШ необхідно розглядати в контексті процесів національно-культурного відродження на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. На основі ретроспективного логіко-системного аналізу розвитку ХФШ виявлено закономірність постання наукових шкіл у взаємозв'язку з відкриттям регіональних наукових центрів, що формували інтелектуальне середовище (Харків, Київ, Одеса). Передумовами появи ХФШ можна вважати відкриття Харківського університету і започаткування його викладачами етнографічних, лексикографічних та філологічних досліджень. Диференційніми ознаками ХФШ XIX ст., які вирізняли її з-поміж інших філологічних осередків зазначеного періоду, стали *відкритість* і *широка філолологічна спрямованість*, що забезпечували використання *синкретичного підходу* до аналізованих мовних явищ, *інноваційність, персоналізований розвій традиції*, що заклала підґрунтя для розгортання різноаспектних лінгвістичних досліджень.

На основі ретроспективного аналізу джерельних матеріалів запропоновано періодизацію діяльності ХФШ упродовж XIX – першої третини XX ст. і виокремлено *чотири етапи* її розвитку: *перший* етап *(синкретичних досліджень)* – 10–20-ті роки XIX ст. – започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань; *другий* етап *(порівняльно-історичних досліджень)* – 30–50-ті роки XIX ст. – поява перших діалектологічних розвідок; вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у порівняльному аспекті; нагромадження етнографічного матеріалу; *третій* етап *(психолінгвістичних досліджень,* або *потебнянський)* – 60–90-ті роки XIX ст. – ознаменований запровадженням і утвердженням психологічного напряму в мовознавстві й літературознавстві. У цей історичний період ХФШ стає науковою школою лінгвістичного спрямування; *четвертий* етап *(стандартизації літературної мови)* – тривав до початку 30-х років XX ст. (кінець доби українізації). Для українського мовознавства актуальним стає системно-структурний підхід до

опису мовних фактів. Перші три етапи засвідчують розвиток в українському мовознавстві XIX ст. *генетичної* (порівняльно-історичної) наукової парадигми, а четвертий – *таксономічної* (системно-структурної) парадигми.

Значну роль у становленні ХФШ відіграли університетські школи філософії, граматики та риторики (Й.-Б. Шад, І. С. Рижський, І. Орнатовський, І. Ф. Тимківський), що створило можливості для розвитку науки та гуртування вчених-однодумців. «Предтечами» ХФШ можна вважати університетську школу риторики (Є. Тихорський, І. С. Рижський, О. В. Склабовський), представники якої активно цікавилися загальномовознавчими проблемами, і Харківську школу романтиків (І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, Л. І. Боровиковський, М. М. Петренко, І. В. Росковшенко, О. Г. Шпигоцький, О. О. Корсун, Я. І. Щоголів). Діяльність «Харківської трійці» – А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова та І. І. Срезневського (а також його учня П. О. Лавровського), сприяла виникненню порівняльних досліджень слов'янських мов у широкому культурному та історичному контексті, що створило передумови для формування порівняльно-історичного мовознавства не лише в Україні, а й у Європі та Росії й заклало основу наукової школи різнобічних філологічних студій. Період українського романтизму спричинився до розвитку української лексикографії. Лексикографічна діяльність Харківської філологічної школи представлена значним доробком відомих представників XIX ст. Невеликі за обсягом лексикографічні матеріали, які додали М. А. Цертелєв, І. Г. Кулжинський, А. Л. Метлинський до етнографічних збірників, охоплювали різноманітні, зазвичай живомовні, лексичні явища. Лексикографічний процес періоду українського романтизму 20–60-х років XIX ст., незважаючи на локальний характер і прикладне значення, продемонстрував словникові багатства слобожанських говірок і став поштовхом до наукового вивчення історії української мови. Активізація лексикографічної практики сприяла її подальшому внормуванню й кодифікації.

У другій половині XIX ст., у зв'язку зі створенням ХІФТ, Харківська філологічна школа набуває ознак системності, що знаходить своє відображення

в наукових працях О. О. Потебні, О. В. Попова, Д. М. Овсянико-Куликовського, В. І. Харцієва, О. В. Ветухова, М. Ф. Сумцова, Б. М. Ляпунова, І. М. Бєлорусова, О. І. Соболевського, Е. Вольтера, Й. Мікколи, діяльність яких дістала схвальні відгуки інших наукових центрів в Україні та поза її межами. Ця системність полягала в появі суто лінгвістичних праць, осмисленні історії українського мовознавства та усвідомленні необхідності нормування літературної мови.

Найвизначнішим представником ХФШ є О. О. Потебня – теоретик лінгвістики в Україні й Росії, основоположник психологічного напряму в слов'янському мовознавстві, автор праць із лексичної семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови та мислення, філософії мови. Як мовознавець О. О. Потебня зростав на ґрунті історико-етнографічних студій М. І. Костомарова, І. І. Срезневського, А. Л. Метлинського, що давали багатий матеріал для осмислення й опрацювання мовних фактів і явищ на основі їх лексико-семантичного та етимологічного аналізу, а також науково-філософського узагальнення. Очоливши ХІФТ, О. О. Потебня спрямовував його діяльність у русло культурно-освітніх українознавчих студій, започаткувавши дослідження мови у зв'язку з історією народу, зі зверненням до фольклору і художніх цінностей, що становлять надбання національної культури. О. О. Потебня започаткував дослідження мови у зв'язку з історією народу, зі зверненням до фольклору і художніх цінностей, що становлять надбання національної культури. Він постійно звертався до понять *народ* і *народність*. Мова виступає як породження «народного духу» і в той же час як джерело національної специфіки народу («народності»). Вчений надав своїм дослідженням культурно-історичного характеру. З ім'ям О. О. Потебні пов'язують розквіт ХФШ.

Лінгвоісторіографічний аналіз ролі О.О. Потебні, як засновника психологічного напряму в слов'янській філології, виявив еволюцію філософсько-лінгвістичної концепції вченого, що дало поштовх до формування

потебнянства – цілісного гуманітарного напряму, який охоплює дослідження на помежів'ї лінгвістики, літературознавства, філософії, психології та інших гуманітарних наук. У 20-ті роки XX ст. потебнянство набуває популярності серед науковців України та Росії. Однак через критику психологічної концепції О. О. Потебні в контексті нової світоглядно-ідеологічної парадигми того часу, цей термін набув негативної конотації та надовго був вилучений із наукового дискурсу. Сучасний термін *неопотебнянство* окреслює коло науковців, які не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але апелюють до ідей О. О. Потебні. Концептуальні засади прихильників історико-психологічного напряму в лінгвістиці (Д. М. Овсянико-Куликовський, Б. А. Лезін, В. І. Харцієв, А. Г. Горнфельд), пов'язані із вивченням ними мови в граматичному й семасіологічному аспектах, у зв'язку із загальною еволюцією людського мислення, стали засадничими для мовознавців 20–30-х років XX ст. О. Б. Курило М. Г. Йогансена, О. Н. Синявського, М. Д. Гладкого, М. Ф. Наконечного, Л. А. Булаховського, Н. М. Малечі, Н. Л. Солодкого, Б. Д. Ткаченка, О. М. Матвієнка та ін.

Активізація державотворчих прагнень українського народу на початку XX ст. супроводжувалася «мовним відродженням». Провідною силою цього відродження стала діяльність мовознавців ХФШ 20–30-х років. Упродовж окресленого часового проміжку, який розпочинає історію українського радянського мовознавства, можна чітко розмежувати два періоди: I період (1917 – початок 30-х років) характеризується активним дослідженням фонетики і граматики, історії й діалектології української мови, яскраво вираженим практичним спрямуванням мовознавчої науки; II період (30-ті – 40-ві роки) – період наступу на українізацію і репресивної політики ВКП (б)–КПРС, коли згорталися теоретичні дослідження і призупинилася практична робота. На перший період припадає становлення та розвій теоретичного і практичного мовознавства, зокрема лексикографії та термінографії, створення наукової основи для формування літературного стандарту української мови, якого потребувала загальна освіта. У цей період закладено теоретичні основи

нормування української мови, напрацьовано підходи до уніфікації мовних явищ і розпочато їх практичну реалізацію: визначено напрями наукових досліджень, створено й видано підручники, словники фахових термінологій та перекладні словники. Серед фундаторів нормувального процесу такі Представники ХФШ, як О. Н. Синявський, О. Б. Курило, Л. А. Булаховський, М. Ф. Сулима, М. Д. Гладкий, К. Т. Німчинов, О. П. Ізюмов, М. Г. Йогансен, Б. Д. Ткаченко та ін.

В українському мовознавстві 20-х років XX ст. відбувався закономірний процес формування наукових лінгвістичних шкіл, які розмежувалися на основі різних підходів до творення літературного стандарту української мови. Ю. В. Шевельов виокремлює дві вітчизняні академічні школи цього періоду: *Київську* (етнографічну або пуристичну) та *Харківську* («європеїзаторську» або поміркована). Відповідно, представників Київської школи науковець називає *крайніми пуристами*, а представників Харківської – *поміркованими пуристами* [*Шевельов 1987*: 166; *2008*: 495–496]. Зазначені наукові школи перебували у творчій взаємодії, змістом якої був обмін результатами наукових досліджень та залучення до історіографічного процесу. Основними питаннями ХФШ, як і українського мовознавства зазначеного періоду загалом, було активне дослідженням фонетики і граматики, історії мови й діалектології. Осмислення шляхів нормотворчої діяльності ґрунтувалося на теоретичних узагальненнях як російського, так і загальноєвропейського досвіду. Дві концепції – *етнографічна* (наближення літературної мови до народної) та *поміркована* (долучення іншомовних елементів) значною мірою спиралися на ідеї Є. Будде, Ш. Баллі про розмежування мови й мовлення та на ідеї представників Празької школи структуралізму. За вихідний принцип в унормуванні мови більшість мовознавців ХФШ (М. Д. Гладкий, М. Ф. Сулима) вважали поширеність лінгвального явища у народній мові та етнографічних джерелах. Підходи О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого щодо унормування лексичної та граматичної систем української літературної мови стали основою для творення літературного стандарту української мови, у формуванні якого

рекомендовано зважати на дві тенденції – використання виражальних одиниць власної мови та інших мов.

У потрактуванні різних мовних явищ спостережено дискусійні моменти. Граматики О. Н. Синявського, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, О. Б. Курило, П. Й. Горецького та І. Шалі, Г. О. Сабалдиря і М. К. Грунського заперечують існування в українській мові активних дієприкметників на ***-чий, -(в)ший***. О. Б. Курило форми на ***-чий (-щий)*** називає *прикметниками дієслівного походження*. Як *віддієслівні прикметники* згадані форми кваліфікує М. Ф. Сулима. Дієприкметниками дослідники вважають лише пасивні віддієслівні форми минулого часу на ***-ний, -тий***. У 20–30-ті роки XX ст. актуальними стали дослідження односкладних речень із предикативним компонентом, репрезентованим формами на ***-но, -то*** та відмінюваною формою дієслова як характеристична властивість української мови (праці М. Д. Гладкого, М. К. Грунського, С. С. Дложевського, Н. Завгородньої, О. М. Матвієнка, С. С. Смеречинського, М. Ф. Сулими). Систематизація наукового доробку мовознавців ХФШ щодо напрацювання мовних еталонів засвідчує зосередження уваги на науковому підході до унормування лінгвальних фактів, на відміну від попередніх етапів мовного розвитку, коли переважав стихійний вибір норми літературної мови. Лінгвісти запропонували комлекс критеріїв в унормуванні мовних одиниць.

Характеризуючи лексикографічний процес початку XX ст., слід відзначити такі його ознаки, як локальний характер, відсутність централізованої установи, яка б здійснювала планування лексикографічної роботи й нормалізаційну роботу. Науково-практична діяльність мовознавців 20–30-х років кардинально змінила стан і статус української мови в суспільстві. Активізація лексикографічної практики сприяла внормуванню і кодифікації української мови у двох напрямках – національному (з наданням переваги українським відповідникам) та європейському (з використання іншомовних слів та формантів). Заслуга мовознавців ХФШ полягає в тому, що вони виробили методологію та методику лексикографічної діяльності, заклали

теоретичні основи нормування української літературної мови. Головним здобутком цієї праці стало розроблення й ухвалення нової редакції Українського правопису (1929), який увійшов в історію вітчизняного мовознавства як *Харківський правопис*.

Головна увага представників ХФШ 20–30-х років зосереджувалася на теоретичному обґрунтуванні принципів стандартизації української мови та їх практичній реалізації: визначено напрями наукових досліджень; створено й видано підручники, термінологічні та перекладні словники. Праці О. Н. Синявського, О. Б. Курило, Л. А. Булаховського, М. Ф. Сулими та М. Д. Гладкого щодо внормування лексичної та граматичної систем української мови стали основою для творення стандарту літературної мови, у формуванні якого рекомендовано зважати на дві тенденції – використання виражальних одиниць власної мови та інших мов. У 20–30-ті роки XX ст. вперше в українському мовознавстві обґрунтовано необхідність вивчення стилістики як окремої навчальної дисципліни, сформульовано її мету й завдання, окреслено понятєвий апарат; досліджено сутність і природу взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та народно-розмовною. Здійснено спробу систематизації мовних явищ за окремими функціональними стилями й за носіями відповідних мовних властивостей. Напрацьовано практичні поради й подано систему вправ щодо вживання лексичних груп, фразеологізмів, граматичних форм. Засадниче поняття «літературна мова» потрактовано як продукт культурного розвитку, свідомо організований витвір, що покликаний обслуговувати всі сфери культурної діяльності суспільства. Традиції ХФШ розвинені в науковому доробку мовознавців у другій половині XX ст. Результати нашого спостереження засвідчили провідну роль мовних особистостей у нормуванні літературної мови. Здобутком представників ХФШ є наукова обґрунтованість лінгвістичних фактів, зокрема історичну зміну норм літературної мови потрактовано як закономірне, об'єктивне явище. Розвиток суспільства, соціальні чинники, звичаї, традиції, комунікація, література, мистецтво призводять до постійного оновлення літературної мови та її норм.

Розглядаючи норму, учені враховували соціолінгвістичний та лінгвістичний аспекти. Концептуальні ідеї лінгвістів 20–30-х років зберігають свою актуальність і сьогодні. Погляди науковців є засадничими для сучасної лінгвістики, підґрунтям для подальшого вивчення нормувальних процесів української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ТА ДЖЕРЕЛ

1. *Абашник 2014* : Абашник В. А. Харьковская университетская философия (1804–1920) в 2-х т. Харьков: Изд-во «Бурун и К», 2014. Т. 1 (1804–1850). XVI+750 с.
2. *Авксентьєв та ін. 1977* : Авксентьєв Л. Г., Калашник В. С., Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови. Харків: ХДУ, 1977. 65 с.
3. *Ажнюк 1999* : Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора і Україна. Київ: Рідна мова, 1999. 450 с.
4. *Ажнюк 2004* : Ажнюк Б. М. Інститут української наукової мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 223–224.
5. *Азадовский 1963* : Азадовский М. К. История русской фольклористики: в 2 т. Москва: Учпедгиз, 1963. Т. 2. 363 с.
6. *Айзеншток 1929* : Айзеншток І. І. Манжура і Ол. Потебня (біографічний етюд). *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. 21–22. С. 149–160.
7. *Айзеншток 1968* : Айзеншток І. Українські поети-романтики. *Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст.* / упоряд. С. А. Крижанівський. Київ: Дніпро, 1968. С. 7–64.
8. *АШРЛ 1975* : Академические школы в русском литературоведении. Гл. IV: Психологическое направление в русском литературоведении (А. А. Потебня, Д. Н. Овсянико-Куликовский) / отв. ред. П. А. Николаев. Москва: Наука, 1975. С. 300-399.
9. *Алефиренко 2005* : Алефиренко М. Ф. Современные проблемы науки о языке. Москва: Флинта, 2005. 416 с.
10. *Аничковъ 1911* : Аничковъ Е. «Историческая поэтика» А. Н. Веселовскаго. *Вопросы теоріи и психологіи творчества*. Харьковъ, 1911. Т. 1. С. 84–139.
11. *Антоненко-Давидович 1994* : Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 1994. 254 с.

12.*Аронов 2003* : Аронов Д. К. К проблеме определения понятий «научная / научно-педагогическая школа». *Alma mater (Вестник высшей школы)*. 2003. № 6. С. 8–13.

13.*Багалій 1922* : Багалій Д. Думки О. О. Потебні про українську народність. *Бюлетень редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні*. Харків, 1922. Ч. 1. С. 48–55.

14.*Багалій 1924* : Багалій Д. Олександр Опанасович Потебня: загальна характеристика (промова на урочистих зборах Харківського Інституту народної освіти в 32 роковини смерти Потебні). *Червоний шлях*. Харків, 1924. № 4–5. С. 143–159.

15.*Багалій 1927* : Багалій Д. І. Автобіографія. *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності*. Київ: Друкарня УАН, 1927. 146 с.

16.*Багалій 1928* : Багалій Д. Погляди О. О. Потебні на ролю нацмови в утворенні культури. *Записки Харківського інституту народньої освіти ім. О. О. Потебні*. 1928. Т. 3. С. 5–6.

17.*Багалій 1993* : Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.

18.*Балли 1955* : Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 416 с.

19.*Балліна 1863* : Балліна О. С. (упоряд.) Українські пісні, видані коштом О. С. Балліної (тексти пісень і мелодії до них записав О. О. Потебня). Санктъ-Петербургъ: Типографія Ф. Стелловскаго, 1863. 129 с.

20.*Балицький 1928* : Балицький П. Етюди з історії української книги. *Життя й революція*. 1928. Кн. 2. С. 130–153.

21.*Бацевич 1999* : Бацевич Ф. Філософія мови в Україні. *Философия языка: в границах и вне границ*. Харьков: Око, 1999. С. 285–303.

22.*Бацевич 2008* : Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. Київ: Академія, 2008. 240 с.

23. *Бевзенко 1991* : Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. Київ: Вища школа, 1991. 230 с.

24. *Бевзенко 1993* : Бевзенко С. П. До характеристики джерел студій з українського синтаксису С. Смеречинського. *Питання синтаксису української мови: тези доповідей республіканської наук. конф. до 100-річчя від дня народження С. Смеречинського*. Запоріжжя, 1993. С. 30–31.

25. *Белецкий и др. 1927* : Белецкий А. И., Бродский Н. Л., Гроссман Л. П. и др. Теория читательского восприятия и русский читатель конца XIX – начала XX века. *Новейшая русская литература: критика, театр, методология.* Иваново-Вознесенск: Основа, 1927. С. 86–106.

26. *Белецкий 1950* : Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований. Киев: Изд-во КГУ, 1950. 268 с.

27. *Белецкий 1964* : Белецкий А. И. Автобиография. *Белецкий А. И. Избранные труды по теории литературы*. Москва: Просвещение, 1964. С. 5–24.

28. *Белодед 1977* : Белодед А. И. Грамматическая конпепиия А. А. Потебни в истории отечественного языкознания: автореф. дис. … докт. филол. наук: 10.01.10. / Институт русского яыка АН СССР. Москва, 1977. 50 с.

29. *Березин 1976* : Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX века. Москва: Наука, 1976. 365 с.

30. *Березин 1979* : Березин Ф. М. История русского языкознания. Москва: Высшая школа, 1979. 223 с.

31. *Березин 1984* : Березин Ф. М. История лингвистических учений. Москва: Высшая школа, 1984. 319 с.

32. *Бесєдіна-Невзорова 1928* : Бесєдіна-Невзорова В. П. Експериментально-фонетичне дослідження української літературної вимови в Харківському Інституті народної освіти. *Записки ХІНО ім. О. О. Потебні*. 1928. Т. 3. С. 38.

33. *Бибик та ін. 2006* : Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.

34.*Бибик 2013* : Бибик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 589 с.

35.*Бибик 2018* : Бибик С. З історії термінології лінгвостилістики, або Читаймо Ю. Шевельова. *Лінгвостилістичні студії*. 2018. № 8. С. 129–139.

36.*Бибик 2019* : Бибик С. Леонід Арсенійович Булаховський: біля витоків української лінгвостилістики. *Культура слова*. 2019. Вип. 89. С. 27–39.

37.*Бибик 2020* : Бибик С. Теоретичні засади української лінгвостилістики в доробку Леоніда Арсенійовича Булаховського. *Українська мова.* 2020. № 1. С. 3–12.

38.*Бідер 2002* : Бідер Г. Тенденції нормалізації лексики й словотвору української літературної мови в XX ст. (питання мовної культури в радянський та пострадянський періоди). *Ucrainistica*: *збірник наукових праць*. Кривий Ріг, 2002. С. 67–72.

39.*Білецька 1993* : Білецька Н. М. Про мовознавчі погляди О. Б. Курило. *Культура слова*. 1993. Вип. 44. С. 35–38.

40.Білецький Л. 1924 : Білецький Л. Перспективи літературно-наукової критики. Прага – Берлін, 1924. 80 с.

41.Білецький Л. 2008 : Білецький Л. Перспективи літературно-наукової критики. *Парадигма*. 2008. Вип. 3. С. 392–419.

42.*Білецький О. 1966* : Білецький О. І. Зібрання праць: у 5 т. Т. 3: Українська радянська література. Теорія літератури. Київ: Наукова думка, 1966. 607 с.

43.*Білодід І. 1957* : Білодід І. К. Вивчення історії української літературної мови в радянський час. *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. 3–46.

44.*Білодід І. та ін. 1975* : Білодід І. К., Лукінова Т. Б. Леонід Арсенійович Булаховський. *Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5 т.* Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. С. 5–25.

45.*Білодід О. 1977, № 2* : Білодід О. І. Вчення О. О. Потебні про розвиток структури речення. *Мовознавство*. 1977. № 2. С. 35–55.

46.*Білодід О. 1977* : Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. Київ: Вища школа, 1977. 303 с.

47.*Блажевич 2016* : Блажевич Н. О. Передумови виникнення і розвиток наукознавства у світі та Радянському Союзі. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 110–116.

48.*Блик 2014* : Блик О. І. Харківська школа романтиків у контексті європейського романтизму: національна парадигма світового явища. *Наукові записки Бердянського ДПУ*. 2014. Вип. 3. С. 296–301.

49.*Блик 2016* : Блик О. І. О. Афанасьєв-Чужбинський та Харківська школа романтиків: творчі перегуки та паралелі. *Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки*. 2016. Вип. 82. С. 16–25.

50.*Блик 2016, № 3* : Блик О. Перспективи української мови у сприйнятті Харківської школи романтиків (правописні аспекти). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць НАУ*. 2016. № 3. С. 28–40.

51.*Бодуэн де Куртене 1963, т. 1* : Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2-х т. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. 384 с.

52.*Бойків та ін. 1929* : Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Правописний словничок чужомовних слів. Харків–Київ, 1929. 96 с.

53.*Бойків та ін. 1931* : Бойків І., Малеча Н. Український правописний словник з короткими правилами правопису та завданнями до нього. Харків: Радянська школа, 1931. 119 с.

54.*Бойко 2010* : Бойко Н. Олена Курило про стилістичне значення паралельних форм в українській мові. *Репресовані мовознавці*: *зб. наук. праць* / за ред. Н. Бойко. Ніжин, 2010. С. 38–43.

55.*Бойчук 2013* : Бойчук В. М. Феномен внутрішньої форми слова у детермінізації процесів найменувань та формуванні національних мовних картин світу. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць НАУ*. 2013. Вип. 27. С. 9–20.

56.*Борзенко 2006* : Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення). Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2006. 322 с.

57.*Боярова 2009* : Боярова Л. Г. Юрій Шевельов про мовну політику в радянській Україні. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія: Філологія.* 2009. № 843. Вип. 55. С. 15–19.

58.*Боярова 2016* : Боярова Л. Г. Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2016. Вип. 74. С. 26–31.

59.*Бріцин 2018* : Бріцин В. Словникова спадщина українського десятиліття золотого відродження і сучасність. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство: зб. наук. статей* (до 100-річчя НАН України) / за ред. Г. Скрипник. Київ. 2018. С. 474–485.

60.*Будагов 1954* : Будагов Р. А. Из истории языкознания (Соссюр и соссюрианство): материалы к курсам языкознания. Москва: Изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 1954. С. 4–32.

61.*Будагов 1988* : Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX–XX вв: из истории лингвистических учений. Москва: Наука, 1988. 320 с.

62.*Будагов 2006* : Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX–XX веков: из истории лингвистических учений. 2-е изд. Москва: Добросвет-М, 2006. 271 с.

63.Бузукъ 1918 : Бузукъ П. А. Очерки по психологіи языка: краткое руководство по вопросамъ общаго языковѣденія. Одесса: А. А. Ивасенко, 1918. 140 с.

64.Бузук 1924 : Бузук П. О. Коротка історія української мови: вступ і звучня. Одеса, 1924. 60 с.

65. *Бузук 1927* : Бузук П. Нарис історії української мови: вступ, фонетика і морфологія (з додатком історичної хрестоматії). Київ: Київдрук, 1927. 96 с.

66. *Булахов 1976* : Булахов М. Г. Орнатовский Иван. *Восточнославянские языковеды*: *биобиблиогр. словарь*. Минск: Изд-во БГУ, 1976. Т. 1. С. 178–179.

67. *Булахов 1976* : Булахов М. Г. Попов Александр Васильевич. *Восточнославянские языковеды*: *биобиблиогр. словарь*. Минск: Изд-во БГУ, 1976. Т. 1. С. 194–195.

68. *Булахов 1976* : Булахов М. Г. Потебня Александр Афанасьевич. *Восточнославянские языковеды*: *биобиблиогр. словарь*. Минск: Изд-во БГУ, 1976. Т. 1. С. 195–202.

69. *Булаховський 1931* : Булаховський Л. А. Основи мовознавства. Лекції III–IV: Стилістичні засоби мови. Харків, 1931. С. 36–60.

70. *Булаховский 1952* : Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня (к 60-летию со дня смерти). Киев: Изд-во КГУ, 1952. 46 с.

71. *Булаховський 1975* : Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1: Загальне мовознавство. 495 с.

72. *Булаховський 1975* : Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. *Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5 т. / за ред. І. К. Білодіда*. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. С. 51–320.

73. *Булаховський 1975* : Булаховський Л. А. Соціальні чинники мови. *Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5 т. / за ред. І. К. Білодіда*. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. С. 262–320.

74. *Булаховський 1977* : Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2: Українська мова. 631 с.

75. *Булаховський 1977* : *Булаховський Л. А.* Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка. *Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5 т. / за ред. І. К. Білодіда*. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 573–593.

76. *Буслаевъ 1896* : Буслаевъ Ф. Учебникъ русской граматики (для среднихъ учебныхъ заведеній). Москва: Типографія Э. Лисснера и Ю. Романа, 1896. 236 с.

77. *Вакуленко 2008, № 6* : Вакуленко С. В. Мовознавчі погляди Івана Орнатовського в оцінці Олександра Потебні (до питання про наступність ідей у харківській традиції). *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 41–51.

78. *Вакуленко 2018* : Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / за ред. С. Вакуленка. Харків: ХІФТ, 2018. С. 7–258.

79. *Василенко 1902* : Василенко В. И. Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи (докладъ). *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1902. Т. 13, Ч. II. С. 59–71.

80. *Вахек 1964* : Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. Москва: Прогресс, 1964. 350 с.

81. *Вернудіна 2011* : Вернудіна І. В. Філософія мови О. О. Потебні в контексті сучасної української гуманітаристики. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2011. № 3. С. 16–20.

82. *Веселовська 1934* : Веселовська З. Нарис фонетики і морфології робітничої мови. Харків, 1934. 49 с.

83. *Ветуховъ 1898* : Ветуховъ А. А. А. Потебня († 29 ноября 1891 года). Варшава: Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1898. 50 с.

84. *Ветухов 1923* : Ветухов А. Потебнианство. *Родной язык в школе*. 1923. Кн. I. С. 110–116; Кн. II. С. 106–108.

85. *Ветухов 1924* : Ветухов О. Академік М. Сумцов та потебніанство. *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури*. 1924. Ч. 1. С. 1–4.

86. *Ветухов 1925* : Ветухов О. Життя слова: основи теорії поетики (для вчителів та самоосвіти). Харків, 1925. 80 с.

87.*Ветухов 1926* : Ветухов О. В. До розуміння Потебні (критично-бібліографічні уваги). *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури*. 1926. Т. 2–3. С. 11–38.

88.*Виноградов 1938* : Виноградов В. В. Современный русский язык. Вып. 1: Введение в грамматическое учение о слове. Москва: Гос. учебно-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1938. 155 с.

89.*Виноградов 1958* : Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). Москва: Изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 1958. 400 с.

90.*Виноградов 1975* : Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике: избр. труды. Москва: Наука, 1975. 559 с.

91.*Вирган та ін. 2009* : Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів / за ред. М. Ф. Наконечного. Харків: Прапор, 2009. 864 с.

92.*Вихованець та ін. 1983* : Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наукова думка, 1983. 219 с.

93.*Вихованець 1988* : Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 255 с.

94.*Вихованець 1992* : Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 222 с.

95.*Вихованець та ін. 2004* : Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.

96.*Вихованець 2012* : Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови. *Українська мова*. 2012. № 2. С. 3–10.

97.*Волкотруб 1998* : Волкотруб Г. Й. Практична стилістика сучасної української мови: використання морфологічних засобів мови. Київ: ТОВ «ЛДЛ», 1998. 176 с.

98.*Вопросы теории 1929* : «Вопросы теории и психологии творчества». *Литературная энциклопедия: в 11 т. / под ред. А. В. Луначарского,*

В. М. Фриче. Москва: Изд-во Коммунистической академии, 1929. Т. 2. С. 307–308.

99. *Гаврилова 2015* : Гаврилова Ю. В. Синкретизм как фактор формирования и эволюции социальной реальности. *Гуманитарный вектор*. Чита, 2015. № 2 (42). С. 29–34.

100. *Гавриш 2000* : Гавриш І. В. Розвиток українського наукового стилю 20–30-х років XX ст. (на матеріалі науково-технічних текстів): автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 20 с.

101. *Галас 1995* : Галас Б. К. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство кінця XVIII – початку XX ст. Ужгород, 1995. 300 с.

102. *Ганцов 1923* : Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1923. Кн. 2–3. С. 252–267.

103. *Ганцов 1925* : Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови. *Життя й революція*. 1925. Кн. 10. С. 61–65.

104. *Гиндилис 2011* : Гиндилис Н. Л. Становление науковедения в СССР (середина 60–х годов XX в.). *Науковедческие исследования* / под ред. А. И. Ракитова. Москва: РАН ИНИОН, 2011. С. 217–272.

105. *Гируцкий 2017* : Гируцкий А. А. Общее языкознание. Минск: Вышэйшая школа, 2017. 238 с.

106. *Гладкий 1926* : Гладкий М. Мова нашої преси. *Життя й революція*. 1926. № 6. С. 61–68.

107. *Гладкий 1927 № 4* : Гладкий М. Стабілізація української мови. *Життя й революція*. 1927. № 4. С. 70–78.

108. *Гладкий 1927 № 8-9* : Гладкий М. Синтакса нашої газетної мови. *Червона преса*. 1927. № 8–9. С. 59–63.

109. *Гладкий 1928, № 5* : Гладкий М. Наша газетна мова. *Червона преса*. 1928. № 5. С. 5.

110. *Гладкий 1928* : Гладкий М. Наша газетна мова. Харків: ДВУ, 1928. 174 с.

111. *Гладкий 1929, №4* : Гладкий М. Шановний т. редакторе! (Відповідь на рецензію П. Хвойняка). *Червоний шлях*. 1929. №4 (73). С. 215–216.

112. *Гладкий 1930* : *Гладкий М.* Мова сучасного українського письменства. Харків: ДВУ, 1930. 158 с.

113. *Глазкова (Клімова) 2003* : Глазкова (Клімова) Л. Ю. Літературні пам'ятки 20–30-х років XX ст. у Харкові. *VIII Сумцовські читання: матеріали наук. конф., присв. 100-річчю XII Археологічного з'їзду (Харків, 12.04.2002)*. Харків, 2003. С. 89–92.

114. *Гласко 1918* : Гласко Б. Роммель Христофоръ Филиппович (Dietrich-Christoph von Rommel). *Русскій біографическій словарь: в 25 т. / Русское историческое общество; гл. ред. А. А. Половцевъ*. Петроградъ: Типографія акц. общ-ва «Кадима», 1918. Т. 17 (Романова–Рясовскій). С. 66–75.

115. *Глібчук 1994* : Глібчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський університет ім. І. Франка. Львів, 1994. 23 с.

116. *Глущенко 1998* : Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.): автореф. дис... д-ра філол. наук: Інститут української мови НАНУ. Київ, 1998. 32 с.

117. *Глущенко 1998* : Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.). Донецьк, 1998. 222 с.

118. *Глущенко та ін. 2009, вып. 2* : Глущенко В. А., Овчаренко В. Н., Каламаж М. Язык как система в историко-фонетических исследованиях ученых Харьковской лингвистической школы. *Альманах современной науки и образования: в 3 ч. /* под ред. А. А. Арестовой. Тамбов, 2009. Вып. 2 (21). Ч. 3. С. 38–47.

119. *Глущенко та ін. 2009, вип. 19* : Глущенко В., Рябініна І. Проблема джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10–30-х років XX ст. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць ДНУ ім. В. Стуса*. 2009. Вип. 19. С. 332-337.

120. *Глущенко 2010, вип. 8* : Глущенко В. А. Принцип розвитку в лінгвістичній концепції О. О. Потебні. *Сучасні концепції з іноземної філології: зб. наук. праць* / за ред. М. П. Фабіана. Ужгород, 2010. Вип. 8. С. 104–109.

121. *Глущенко 2010, № 6* : Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 32–44.

122. *Глущенко 2013* : Глущенко В. А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі: зб. наук. праць*. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2013. С. 107–119.

123. *Глущенко 2016* : Глущенко В. А. П. О. Лавровський про природу й походження редукованих голосних. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки*. 2016. Вип. 248. С. 14–20.

124. *Глущенко 2017* : Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х років XX ст. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 255 с.

125. *Глущенко та ін. 2017, вип. 4* : Глущенко В. А., Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях М. О. Максимовича. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. Слов'янськ, 2017. Вип. 4. С. 5–15.

126. *Глущенко та ін. 2017, вип. 77* : Глущенко В., Рябініна І., Тищенко К. О. О. Потебня про джерела вивчення історії східнослов'янських мов. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 77. С. 11–14.

127. *Гнатюк 2004* : Гнатюк Г. М. Дієприкметник. *Українська мова. Енциклопедія.* Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 153–154.

128. *Гнізділова 2014* : Гнізділова О. Ідентифікація феномену «Науково-педагогічна школа». *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* Суми, 2014. Вип. 60. С. 76–84.

129. *Годзь 2014* : Годзь Н. Б. Краткий анализ работы Г. Грузинцева «Очерки по теории науки». *Очерки по истории науки в России в начале XX в.* / под ред. Н. Г. Баранец, Е. В. Кудряшовой. Ульяновск: Гарт, 2014. С. 72–88.

130. *Голобородько К. 2018* : Голобородько К. Слово в лінгвософії професора Лідії Лисиченко. *Український світ у наукових парадигмах: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди.* Харків: ХІФТ, 2018. Вип. 5. С. 89–94.

131. *Голобородько Я. 2003* : Голобородько Я. Аристократ філологічної думки (4 грудня – 150 років від дня народження Дмитра Овсянико-Куликовського). *Вісник НАН України*. 2003. № 1. С. 47–54.

132. Голоскевич 1929 : Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами українського правопису ВУАН). Харків, 1929. 628 с.

133. Голоскевич 1930 : Голоскевич Г. Правописний словник: 7-ме вид. Харків–Київ: Книгоспілка, 1930. VIII+448 с.

134. *Голянич 1998* : Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1998. 455 с.

135. Горбач 1990 : Горбач О. Післяслово. *Смеречинський С. Нариси з української синтакси: у зв'язку з фразеологією та стилістикою* (фотопередрук з вид. Харків: Радянська школа, 1932). Мюнхен: УВУ, 1990. 283 с.

136. *Горнфельдъ 1916* : Горнфельдъ А. Г. А. А. Потебня: Къ 25-летію со дня смерти (29 ноября 1891 г.). *Русскія вѣдомости*. № 275. 29 ноября 1916.

137. *Горнфельд 1921* : Горнфельд А. Г. А. А. Потебня и современная наука. *Летопись Дома литераторов*. 1921. № 4. С. 1–2.

138. *Горецький та ін. 1934* : Горецький П., Кириченко І. Націоналістичне шкідництво в синтаксі сучасної української літературної мови. *Мовознавство,* 1934. № 3–4. С. 41–61.

139. *Городенська 2003* : Городенська К. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць*. Київ, 2003. Вип. 5. С. 3–6.

140. *Горський 1996* : Горський В. С. Історія української філософії. Київ: Наукова думка, 1996. 286 с.

141. *Гринченко 1903* : Гринченко Б. Неосторожность въ важномъ дѣлѣ. *Кіевская старина*. 1903. Т. 82, сентябрь. С. 404–446.

142. *Гриценко О. 2010* : Гриценко О. В. Мовознавці про «Грамматику» О. Павловського. *Вісник ЗНУ. Серія: Філологічні науки*. Запоріжжя, 2010. № 1. С. 166–172.

143. *Гриценко П. 1998* : Гриценко П. Ю. Професор Юрій Шевельов (штрихи до портрета видатного мовознавця). *Київська старовина*. 1998. № 6. С. 146–158.

144. *Гриценко П. 2004* : Гриценко П. Ю. Гнатюк Володимир Михайлович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 100.

145. *Гриценко П. 2004* : Гриценко П. Ю. Головацький Яків Федорович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 102.

146. *Гриценко П. 2004* : Гриценко П. Ю. Діалектологічна комісія ВУАН. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 149.

147. *Грицен ко П. 2004* : Гриценко П. Ю. Михальчук Костянтин Петрович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 343–344.

148. *Грищенко 1967* : Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця. *Мовознавство*. 1967. № 6. С. 23–29.

149. *Грищенко 2005* : Грищенко А. О. Синявський: місце в історії українського мовознавства. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 22–62.

150. *Грінченко 1907–1909* : Грінченко Б. Д. Словарь української мови: у 4-х т. Київ: Друкарня Н. Т. Корчак-Новицького, 1907–1909. Т. 1–4.

151. *Грінченко 1912* : Грінченко Б. Д. Тяжким шляхом (про українську пресу). Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки, 1912. 74 с.

152. *Грузинцев 1927* : Грузинцев Г. А. Элементы теории множеств. Днепропетровск, 1927. 287 с.

153. *Грузинцев 1928* : Грузинцев Г. А. Очерки по теории науки (відбиток із Записок Дніпропетровського інституту народної освіти. 1928. Т. II. С. 271–320). Друко-літографія Катеринінської залізниці, 1928.

154. *Грунскій 1911* : Грунскій Н. К. Очерки по исторіи разработки синтаксиса славянскихъ языковъ. Санктъ-Петербургъ: Сенатская типографія, 1911. Т. 1. 169 с.

155. *Грунскій 1910* : Грунскій Н. К. Очерки по исторіи разработки синтаксиса славянскихъ языковъ. Юрьевъ: Типографія К. Маттисенъ, 1910. Т. 2. 340 с.

156. *Грунський та ін. 1926* : Грунський М. К., Сабалдир Г. О. Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтакса. Фразеологічний словник: порадник для самонавчання. Київ: Час, 1926. 156 с.

157. *Грунський та ін. 1928* : Грунський М., Мироненко М. Розділові знаки. Харків: Радянська школа, 1928. 132 с.

158. *Гумбольдт 1964* : Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. *История*

языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях / сост. В. А. Звегинцев. Москва: Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 85–104.

159. *Данеш 1988* : Данеш Ф. Позиции и оценочные критерии при кодификации. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 20: Теория литературного языка в работах учёных ЧССР* / *под ред. Н. А. Кондрашова*. Москва: Прогресс, 1988. С. 281–295.

160. *Данилевська 2019* : Данилевська О. М. Українські мовознавці як фундатори корпусної мовної політики за доби української революції 1917–1920 рр. *Українська мова*. 2019. № 2. С. 53–64.

161. *Даниленко 1999* : Даниленко А. Ще раз про високий стиль у Потебневім перекладі «Одіссеї». *Wiener Slawistisches Jahrbuch*. Wien, 1999. Bd. 45. S. 231–250.

162. *Даниленко 2000* : Даниленко А. Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов. *Записки НТШ. Праці філологічної секції*. Львів, 2000. Т. 239. С. 270–288.

163. *Дзендзелівський 2004* : Дзендзелівський Й. О. Міклошич Франц. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 345.

164. *Дзендзелівський 2004* : Дзендзелівський Й. О. Троян Іван. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 693.

165. *Дзюба 2008* : Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 718 с.

166. *Дмитренко 2004* : Дмитренко М. К. О. О. Потебня – дослідник фольклорної символіки. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. праць* / за ред. В. Ю. Франчук. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2004. С. 327–337.

167. *Добров 1986* : Добров Г. М. Исследовательская группа – первичное звено социальной структуры науки. *Ученый и научный колектив:*

социальные аспекты деятельности / под ред. В. Н. Иванова, Н. Яхиела. Москва: Прогресс, 1986. С. 42–50.

168. *Добров 1989* : Добров Г. М. Наука о науке. Киев: Наукова думка, 1989. 304 с.

169. *Додонова 2013* : Додонова Г. В. Наукові школи в контексті загального розвитку університетської науки Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. *Наук. праці іст. ф-ту ЗНУ*. Запоріжжя, 2013. Вип. 37. С. 73–77.

170. *Дорошенко 1980* : Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: Вища школа, 1980. 151 с.

171. *Дорошенко 2006* : Дорошенко С. І. Загальне мовознавство. Київ: Центр навчальної літ-ри, 2006. 288 с.

172. *Дорошенко 2009* : Дорошенко С. І. Основи наукових досліджень з лінгвістики. *Дорошенко С. І. Наукові простори: вибрані праці*. Харків: Новое слово, 2009. С. 397–440.

173. *Доценко 2006* : Доценко Р. І. Гладкий Микола Дмитрович. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський та ін. Київ, 2006. Т. 5 (Вод–Гн). С. 652.

174. *Дубняк 1917* : Дубняк К. Короткий українсько-російський словник термінів природознавства та географії. Миргород, 1917. 31 с.

175. *Дубняк 1917 (3-тє)* : Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства та географії. 3-тє вид. Кобеляки, 1917. 40 с.

176. *Думки и пѣсни 1839* : Думки и пѣсни та шче де-шчо Амвросія Могилы. Харьковъ: Университетская типографія, 1839. 210 с.

177. *Дутко 2012* : Дутко О. М. М. Костомаров в історії розвитку українського підручникотворення у Наддніпрянській Україні XIX ст. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 12. С. 53–61.

178. *Едличка 1967* : Едличка А. О пражской теории литературного языка. *Пражский лингвистический кружок: сб. статей / сост. Н. А. Кондрашов*. Москва: Прогресс, 1967. С. 544–556.

179. *ЕУ 1955, т. 1* : Ветухів Олекса. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина / за ред. В. Кубійовича*. Париж – Нью Йорк: Молоде життя, 1955. Т. 1. С. 239.

180. *ЕУ 1980, т. 9* : Харціев Василь. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина / за ред. В. Кубійовича*. Париж – Нью Йорк: Молоде життя, 1980. Т. 9. С. 3567.

181. *Єременко 2010* : Єременко О. Теоретичні аспекти кореляції синтетичних та синкретичних процесів творення художнього образу. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2010. № 3. С. 11–18.

182. *Єрмоленко 1975* : Єрмоленко С. Я. Бездієслівні речення в системі простих речень. *Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки)* / за ред. М. А. Жовтобрюха. Київ: Наукова думка, 1975. С. 131–170.

183. *Єрмоленко 1982* : Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / за ред. І. Р. Вихованця. Київ: Наукова думка, 1982. 210 с.

184. *Єрмоленко та ін. 1990* : Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін. Культура української мови: довідник / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Либідь, 1990. 301 с.

185. *Єрмоленко 1998* : Єрмоленко С. Я. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 25–36.

186. *Єрмоленко 1999* : Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999. 431 с.

187. *Єрмоленко 2004* : Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 260.

188. *Єрмоленко 2004* : Єрмоленко С. Я. Норма мовна. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 421.

189. *Єрмоленко 2004* : Єрмоленко С. Я. Пуризм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 541.

190. *Єрмоленко 2004* : Єрмоленко С. Я. Стилістика. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 649–650.

191. *Єрмоленко 2004* : Єрмоленко С. Я. Стиль. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 652.

192. *Єрмоленко 2005* : Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 112–125.

193. *Єрмоленко 2007* : Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд. Київ: НДІ українознавства, 2007. 444 с.

194. *Єрмоленко 2007 (УМЕ)* : Єрмоленко С. Я. Історія української літературної мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 24–244.

195. *Єрмоленко та ін. 2013* : Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін. Літературна норма і мовна практика. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 320 с.

196. *Єрмоленко 2015* : Єрмоленко С. Естетична концепція О. О. Потебні і сучасна стилістика. *Культура слова*. 2015. Вип. 83. С. 6–12.

197. *Єрмоленко 2017* : Єрмоленко С. Від національно-культурної автономії до державності (Микола Костомаров і Михайло Грушевський про українську мову). *Український світ у наукових парадигмах: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків: ХІФТ, 2017. Вип. 4. С. 6–11.

198. *Єрмоленко 2018, вип. 5* : Єрмоленко С. У часі й над часом (роздуми з нагоди 100-річчя НАН України). *Український світ у наукових парадигмах: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди.* Харків: ХІФТ, 2018. Вип. 5. С. 80–89.

199. *Єрмоленко 2018* : Єрмоленко С. Українська мова в науковому світогляді Миколи Костомарова: історично-культурний дискурс. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство: зб. наук. статей* (до 100-річчя НАН України) / за ред. Г. Скрипник. Київ, 2018. С. 3–14.

200. *Єрмоленко 2019* : Єрмоленко С. Я. З історії української стилістики: від стилістики мовних засобів доінтегративної стилістики. *Українська мова*. 2019. № 1 (69). С. 3–17.

201. *Жовтобрюх 1963* : Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 303 с.

202. *Жовтобрюх 1967* : Жовтобрюх М. А. Дослідження фонетики і граматики української мови. *Мовознавство на Україні за п'ятдесят років* / відп. ред. Й. А. Багмут. Київ: Наукова думка, 1967. С. 35–78.

203. *Жовтобрюх 1967 № 12* : Жовтобрюх М. Визначний дослідник української мови (до 80-річчя з дня народження О. Н. Синявського). *Українська мова і література в школі*. 1967. № 12. С. 18–25.

204. *Жовтобрюх 1991* : Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991. 256 с.

205. *Жовтобрюх 2004* : Жовтобрюх М. А. Граматики української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 113–115.

206. *Загнітко 2006* : Загнітко А. П. Історія українського мовознавства в особах. Донецьк: ДонНУ, 2006. Ч. 1. 184 с.

207. *Загнітко 2012* : Загнітко А. Фонематика. *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*: у 4-х т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 4 (Т–Я). С. 85.

208. *Загнітко 2014* : Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту. Донецьк: ДонНУ, 2014. 480 с.

209. *Загнітко 2017* : Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології. Вінниця: Нілан-Лтд, 2017. 136 с.

210. *Зайченко 2005* : Зайченко Н. І. Персоналія О. О. Потебні як предмет історико-педагогічного аналізу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* Суми, 2005. Вип. 40. С. 193–200.

211. *Зайченко 2008* : Зайченко Н. І. Науково-просвітницька спадщина О. О. Потебні. Чернігів: Чернігівський державний ін-т права, соц. технол. та праці, 2008. 170 с.

212. *Заруба 2006–2007* : Заруба В. Наукова школа в історичній науці (до постановки проблеми). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 769–781.

213. *Зарубенко 2009* : Зарубенко Т. Побутова лексика в перекладі О. Потебні Гомерової «Одіссеї». *Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць.* Київ: Інститут української мови НАНУ, 2009. Вип. 18. С. 146–156.

214. *Зарубенко 2013* : Зарубенко Т. В. Українська мова О. О. Потебні в перекладі «Одіссеї». *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі: зб. наук. праць.* Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2013. С. 15–28.

215. *Звонська та ін. 2017* : Звонська Л. Л., Корольова Н. В., Лазер-Паньків О. В. та ін. Енциклопедичний словник класичних мов / за ред. Л. Л. Звонської. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 552 с.

216. *Зеленська 2008* : Зеленська Л. Д. Наукова школа: сутність та етапи становлення. 2008. URL: http://www.rusnauka.com/10_NPE_2008/Pedagogica/27756.doc.htm.

217. *Зербино 1994* : Зербино Д. Д. Научная школа как феномен. Київ: Наукова думка, 1994. 135 с.

218. *Зербіно 2001* : Зербіно Д. Д. Наукова школа: лідер і учні (наукова концепція). Львів: Євросвіт, 2001. 208 с.

219. *Зеров 2007* : Зеров М. Харківський гурток: А. Л. Метлинський. *Зеров М. Українське письменство XIX ст.: від Куліша до Винниченка (лекції, нариси, статті)*. Дрогобич: Відродження, 2007. С. 75–79.

220. *Зорівчак 2009* : Зорівчак Р. Великий український філолог: до 100-річчя від дня народження Юрія Шевельова (17.12.1908–12.04.2002). *Каменяр: часопис ЛНУ ім. І. Франка*. 2009. № 1–2. URL: kameniar.lnu.edu.ua/?p=1340.

221. *Зубков 2000* : Зубков М. Лексикографічний дебют М. Наконечного. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2000. № 491. С. 28–33.

222. *Ізюмов 1926* : Ізюмов О. П. Конспект лекцій з українського правопису й грамматики. Київ, 1926. 51 с.

223. *Ізюмов 1926 (РУС)* : Ізюмов О. П. Російсько-український словник. Київ: Книгоспілка, 1926. 656 с.

224. *Ізюмов 1926 (ТУМ)* : Ізюмов О. П. Техніка української мови. Київ: Т-во «Час», 1926. 191 с.

225. *Ізюмов 1930* : Ізюмов О. Правописний словник. Харків: Радянська школа, 1930. 580 с.

226. *Ізюмов 1931* : Ізюмов О. Правописний словник. Харків: Радянська школа, 1931. 580 с.

227. *Іларіон 1959* : Іларіон (Митрополит). Наша літературна мова: як писати й говорити по-літературному. Вінніпег, 1959. 463 с.

228. *Ільницький 2003* : Ільницький М. М. Білецький Леонід Тимофійович. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський та ін. Київ, 2003. Т. 2 (Б–Біо). С. 774–775.

229. *Ільницький 2008* : Ільницький М. Леонід Білецький – дослідник Олександра Потебні *Парадигма: зб. наук. праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 420–422.

230. *ІУМ 1978* : Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук та ін. Київ: Наукова думка, 1978. 539 с.

231. *ІУМ 1979* : Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1979. 366 с.

232. *ІУМ 1983* : Історія української мови. Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 504 с.

233. *ІУМ ЛФ 1983* : Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова, Л. І. Коломієць та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 742 с.

234. *ІУМ 1996* : Історія української мови. Хрестоматія / упоряд.: С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. 288 с.

235. *ІУП 2004* : Історія українського правопису XVI–XX ст. Хрестоматія / упоряд.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.

236. *ІУМ 2013* : Історія української мови. Словник-довідник / упоряд. В. В. Денисюк. Умань: Візаві, 2013. 387 с.

237. *ИХУ 2004* : *История Харьковского университета*: сист. библиогр. указатель (1805–1917). Ч. 1. Вып. 2 / сост. М. Г. Швалб, С. Б. Глибицкая, М. М. Красиков. Харьков, 2004. 225 с.

238. *ИФФХУ 2007* : Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Сага, 2007. XII+390 с.

239. *ИЯ 1964* : История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях / сост. В. А. Звегинцев. Москва: Просвещение, 1964. Ч. 1. 466 с.

240. *Йогансен 1923* : Йогансен М. Украинский язык: пособие для курсов и самообразования. Киев: Изд-во «Гарт», 1923. 47 с.

241. *Йогансен 1927* : Йогансен М. Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою). *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства*. 1927. С. 19–55.

242. *Йогансен 2009* : Йогансен М. Вибрані твори / упоряд. Р. Мельників. Київ: Смолоскип, 2009. 766 с.

243. *Калашник 2012* : Калашник В. С. Науково-педагогічна діяльність Олекси Синявського в оцінці Юрія Шевельова. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2012. Т. 137. С. 122–125.

244. *Канак 2002* : Канак Ф. Синкретизм. *Філософський енциклопедичний словник* / голова ред. кол. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 581.

245. *Караванський 1998* : Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ: ВЦ «Академія», 1998. 709 с.

246. *Кардаш 2009* : Кардаш І. М. Творчий розвиток філологічної спадщини О. Потебні в сучасній лінгводидактиці: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Південноукраїнський ДПУ ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2009. 20 с.

247. *Карікова 2012* : Карікова Н. Контроверзи навколо культури мови та їх відбиття в мові красного письменства в 20-х – на початку 30-х років XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2012. 20 с.

248. *Карікова 2018* : Карікова Н. Українська літературна мова за радянської доби (1920–1990): від нормалізації до рознормалізації та перенормалізації. *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / за ред. С. Вакуленка. Харків: ХІФТ, 2018. С. 429–465.

249. *Карпенко 2004* : Карпенко Ю. О. До проблеми футурологічної лінгвістики. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 9.

250. *Каруник 2013* : Каруник К. Методологічні позиції Юрія Шевельова в студіях над історією українського мовознавства. *Лінгвістичні*

дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2013. Вип. 35. С. 263–270.

251. *Каруник 2019* : Каруник К. Юрій Шевельов як дослідник української мови: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. 267 с.

252. *Качкан 1994* : Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: навч. посібник у 2-х част. / за ред. А. З. Москаленка. Київ: Либідь, 1994. Ч. 1. 336 с.

253. *Квітка-Основ'яненко 1981* : Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О правописании малороссийского языка Отрывок из письма Грицка Основьяненки. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т*. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 7. С. 435–437.

254. *Кедров 1965* : Кедров Б. М. Классификация наук: в 3-х кн. Москва: Мысль, 1965. Кн. 2. 544 с.

255. *Киселёва 2010* : Киселёва Ю. А. Истоки становления историографии как учебной и научной дисциплины в Харьковском университете: первая треть XIX в. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 10. С. 244-265.

256. *Кобилянський 1964* : Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. Київ: Радянська школа, 1964. 153 с.

257. *Ковалик та ін. 1985* : Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. Київ: Вища школа, 1985. 215 с.

258. *Ковалів 1953* : Ковалів П. Василь Сімович. Вінніпеґ, 1953. 43 с.

259. *Ковалів 1958* : Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1958. Т. 168. 240 с.

260. *Ковальчук 2006* : Ковальчук Н. П. Історія виникнення та становлення елементів української пунктуаційної системи (лінгвістичний

та методичний аспект). *Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: зб. наук. праць НДІУ МОНУ*. Т. 10. Київ, 2006. С. 356–362.

261. *Коломиец 1978* : Коломиец Л. И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (генезис и стилистическое использование): автореф. дис. … д-ра филол. наук. Київ, 1978. 48 с.

262. *Колосовъ 1872* : Колосовъ М. А. Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка с XI по XVI ст. Варшава, 1872. 192 с.

263. *Колосовъ 1876–1877* : Колосовъ М. А. Замѣтки о языкѣ и народной поэзіи въ области сѣверновеликорусскаго наречія. Санктъ-Петербургъ, 1876–1877. 343 с.

264. *Колосовъ 1877* : Колосовъ М. А. Загадочные звуки въ исторіи русскаго языка. Варшава, 1877. 45 с.

265. *Колосовъ 1878* : Колосовъ М. А. Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей народного русскаго языка. Варшава, 1878. 270 с.

266. *Колтуцька 2006* : Колтуцька І. А. Традиції європейського структуралізму в українському мовознавстві. *Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: зб. наук. праць НДІУ МОНУ*. Київ, 2006. Т. 10. С. 336–347.

267. *Комаров 1965* : Комаров М. Літературна спадщина після В. Мови. *Мова-Лиманський В. Поезії*. Київ: Радянський письменник, 1965. С. 182–184.

268. *Кондрашов 1979* : Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. Москва: Просвещение, 1979. 224 с.

269. *Кононенко 1985* : Кононенко В. И. Проблема словосочетания в синтаксической концепции А. А. Потебни. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія (до 150-річчя з дня народження О. О. Потебні): зб. наук. праць / за ред. В. Ю. Франчук*. Київ, 1985. С. 119–131.

270. *Копнин 1968* : Копнин В. П. Логические основы науки. Киев: Наукова думка, 1968. 283 с.

271. *Космеда 2017* : Космеда Т. А. Функційне навантаження наукової мовознавчої школи в сучасному просторі університетської системи. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць ДНУ ім. В. Стуса*. 2017. Вип. 34. С. 176–183.

272. *Костенко 2010* : Костенко Н. З історії українського віршознавства. Майк Йогансен. Елементарні закони версифікації (віршування). *Філологічні семінари: щорічник КНУ ім. Т. Шевченка*. 2010. Вип. 13. С. 8–14.

273. *Костомаровъ 1843* : Костомаровъ Н. Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи. Харьковъ: Университетская типографія, 1843. 214 с.

274. *Костомаровъ 1843, ч. 3* : Костомаровъ Н. И. *(Іеремія Галка)* Обзоръ сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языке. *Молодикъ: украинскій литературный сборникъ на 1844 годъ / изд. И. Бецкій*. Харьковъ: Университетская типографія, 1843. Ч. 3. С. 157–185.

275. *Костомаровъ 1862* : Костомаровъ Н. Мысли южнорусса. I. О преподаваніи на южнорусскомъ языке. *Основа: южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ*. Санктъ-Петербургъ: Типографія П. А. Кулиша, 1862. № 5 (май). С. 1–6.

276. *Костомаровъ 1863* : Костомаровъ Н. И. О некоторыхъ фонетическихъ и грамматическихъ особенностяхъ южнорусскаго (малорусскаго) языка, не сходныхъ съ великорусскимъ и польскимъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Санктъ-Петербургъ, 1863. Ч. 119, сентябрь. С.45–56.

277. *Костомаровъ 1881* : Костомаровъ Н. Малорусское слово. *Вестникъ Европы*. Санктъ-Петербургъ, 1881. № 1. С. 401–407.

278. *Костомаровъ 1890* : Костомаровъ Н. И. Литературное наслѣдіе, Автобіографія. Санктъ-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. 523 с.

279. *Костомаров 1928* : Костомаров Н. О преподавании на народном языке в Южной Руси. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* / за ред. М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1928. С. 156–159.

280. *Костомаров 1928* : Костомаров Н. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, не сходных с великорусским и польским. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* / за ред. М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1928. С. 168–179.

281. *Коць 2010* : Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 303 с.

282. *Коць 2013* : Коць Т. А. Публіцистичний стиль початку ХХ ст. як джерело формування синтаксичної норми. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 30–36.

283. *Коць 2014* : Коць Т. А. Літературна норма в прескрипціях кінця XIX – початку ХХ ст. і мовна практика. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 56–63.

284. *Коць 2018* : Коць Т. А. Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI ст.: динаміка літературної норми. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2018. 422 с.

285. *Кочан 2011* : Кочан І. М. Українські термінологічні словники 20-х років ХХ ст. з позицій сьогодення. *Термінологічний вісник: зб. наук. праць Інституту української мови НАНУ*. 2011. Вип. 1. С. 156–162.

286. *Кочерган 2004* : Кочерган М. П. Синкретизм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 584–585.

287. *Кочерган 2004 (2-ге)* : Кочерган М. П. Загальне мовознавство. 2-ге вид. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 464 с.

288. *Кочерган 2006* : Кочерган М. П. Загальне мовознавство. 3-тє вид. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 464 с.

289. *Кравченко та ін. 2000* : Кравченко Є. Г., Загнітко А. П. Традиції Харківської лінгвістичної школи в галузі унормування мови. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна.* 2000. № 491. С. 51–56.

290. *Кравченко 2009* : Кравченко Є. Сучасна літературна норма як відображення нової парадигми соціуму. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць ДНУ ім. В. Стуса*. 2009. Вип. 19. С. 236–241.

291. *Крижанівський 1965* : Крижанівський С. Доля поета. *Мова-Лиманський В. Поезії*. Київ: Радянський письменник, 1965. С. 3–31.

292. *Кронебергъ 1835* : Кронебергъ И. Я. О изученіи словесности. *Журналъ Министерства народнаго просвещенія*. Санктъ-Петербургъ, 1835. Ч. 8, ноябрь. С. 253–289.

293. *Кротевич 1957* : Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 257 с.

294. *Крушевский 1973* : Крушевский Н. В. Очерки по языковедению (1891). *Хрестоматия по истории русского языкознания* / под ред. Ф. П. Филина. Москва: Высшая школа, 1973. С. 410-412.

295. *Кулжинскій 1827* : Кулжинскій И. Изъясненіе малороссійскихъ словъ, находящихся въ сей книгѣ. *Кулжинскій И. Малороссійская деревня*. Москва: Типографія Императорскаго московскаго театра, 1827. С. 137–140.

296. *Кулжинський 1996* : Кулжинський І. Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія: у 3 кн.* / упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська. Київ: Либідь, 1996. Кн. 1. С. 48–51.

297. *Кульбакинъ 1919* : Кульбакинъ С. М. Украинскій языкъ: краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи. Харьковъ: Типографія «Печатное дѣло», 1919. 103 с.

298. *Кун 2001* : Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.

299. *Куньч 2005* : Куньч З. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Богдан, 2005. 847 с.

300. *Курило 1918, Ч. 1* : Курило О. Початкова граматика української мови. Київ, 1918. Ч. 1. 95 с.

301. *Курило 1918* : Курило О. Словник української фізичної термінології (проєкт). Київ, 1918. 133 с.

302. *Курило 1920* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 1920. 47 с.

303. *Курило 1921* : Курило О. Б. Початкова граматика української мови. Львів – Винниця: Вид-во «Поділля», 1921. Ч. 2. 40 с.

304. *Курило 1923 (2-ге)* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 2-ге вид. Харків – Київ: Книгоспілка, 1923. 118 с.

305. *Курило 1923* : Курило О. Словник хемичної термінології (проєкт). Київ: ДВУ, 1923. 140 с.

306. *Курило 1923, кн. 4* : Курило О. [рецензія] Йогансен М. Украинский язык. Пособие для курсов и самообразования. Київ: Вид-во «Більшовик», 1923. 47 с. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1923. Кн. 4. С. 251–254.

307. *Курило 1924* : Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів: давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині. Київ: Друкарня ВУАН, 1924. 111 с.

308. *Курило 1925* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-тє вид. Київ: Книгоспілка, 1925. 250 с.

309. *Курило 1925, ч. 5* : Курило О. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. *Україна*. 1925. Ч. 5. С. 14–37.

310. *Курило 1926* : Курило О. [рецензія] *Forchhammer J.* Die Grundlage der Phonetik. Ein Versuch, die phonetische Wissenschaft auf fester, sprachphysiologischer Grundlage aufzubauen. Heidelberg: C. Winter 1924. 212 s. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1926. Кн. 7–8. С. 530–553.

311. *Курило 1930* : Курило О. До поняття «фонема». *Збірник секції граматики української мови НДІ мовознавства при ВУАН*. 1930, Кн. 1. С. 217–234.

312. *Курило 2004* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. 303 с.

313. *КСУЛМ 1951, т. 1* : Курс сучасної української літературної мови: в 2 т. Вступ. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос / за ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. 520 с.

314. *КСУЛМ 1951, т. 2* : Курс сучасної української літературної мови: в 2 т. Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 2. 408 с.

315. *Лаврінець 2012* : Лаврінець О. З історії вивчення предикативних форм на ***-но, -то*** в українській мові. *Українська мова*. 2012. № 2. С. 45–57.

316. *Лавровскій 1861* : Лавровскій П. А. По вопросу о южно-русскомъ языкѣ (письмо къ редактору). *Основа: южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ*. Санктъ-Петербургъ: Типографія П. А. Кулиша. 1861. № 11–12. С. 72–83.

317. *Ламанскій 1892* : Ламанскій В. И. А. А. Потебня. *Памяти Александра Афанасьевича Потебни († 29 ноября 1891 г.)*. Харьковъ: Типографія К. Счасни, 1892. С. 48–61 (репринтъ изъ *Журнала Министерства народнаго просвѣщенія*. СПб, 1892. Ч. 279, январь-февраль. С. 55-72.

318. *Левицький 1918* : Левицький М. П. Українська граматика для самонавчання. Ромни: Молодик, 1918. 159 с.

319. *Левченко 1946* : Левченко Г. А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. Київ–Харків, 1946. 145 с.

320. *Левчук-Керечук 1991* : Левчук-Керечук Н. О. О. Потебня і філософія мови: значення О. О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки XX століття [електронний ресурс]. 1991. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10101.

321. *Лезинъ 1910* : Лезинъ Б. Психологія поэтическаго и прозаическаго мышленія (изъ лекцій А. А. Потебни). *Вопросы теоріи и психологіи творчества*. Харьковъ, 1910. Т. 2. Вып. 2. С. 99–137.

322. *Лезинъ 1911* : Лезинъ Б. Предисловіе ко второму изданію. *Вопросы теоріи и психологіи творчества*. Харьковъ, 1911. Т. 1 (изд. 2-е). С. I–II.

323. *Лезинъ 1911* : Лезинъ Б. Художественное творчество какъ особый видъ экономии мысли. *Вопросы теоріи и психологіи творчества*. Харьковъ, 1911. Т. 1 (изд. 2-е). С. 202–244.

324. *Лезинъ 1914* : Лезинъ Б. Изъ черновыхъ заметокъ А. А. Потебни о мифѣ. *Вопросы теоріи и психологіи творчества*. Харьковъ, 1914. Т. 5. С. 494–509.

325. *Лезин 1922* : Лезин Б. Описание рукописей А. А. Потебни. *Бюлетень редакційного комітету для видання творів Потебні*. Харків, 1922. Ч. 1. С. 84–85.

326. *Лезін 1925* : Лезін Б. Дещо про теорію і психологію слова О. О. Потебні. *Червоний шлях*. 1925. № 1–2. С. 291–297.

327. *Лезин 1927* : Лезин Б. О сочетании психологического метода изучения художественного творчества с марксистским. *Родной язык в школе*. 1927. Кн. 6. С. 90–105.

328. *Лесюк 2014* : Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 732 с.

329. *Лиман 2010* : Лиман С. І. Петро Олексійович Лавровський як історик-медієвіст: харківський період науково-педагогічної діяльності

(1851–1869). *Вісник ХДАК: зб. наук. праць*. Харків, 2010. Вип. 30. С. 37–47.

330. *Лисий 2002* : Лисий І. Потебня Олександр Опанасович (10/22.09.1835 – 29.11/11.12.1891). *Філософська думка в Україні: біобібліогр. словник* / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. Київ: Пульсари, 2002. 244 с.

331. *Лисиченко Л. 1997* : Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. 129 с.

332. *Лисиченко Л. та ін. 2001* : Лисиченко Л. А., Скорбач Т. В. Мовний образ простору і психологія поета: наукова монографія. Харків: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 2001.160 с.

333. *Лисиченко Л. 2006* : Лисиченко Л. А. Лінгвософські ідеї О. О. Потебні. *Олександр Потебня: сучасний погляд. Матеріали міжнар. читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора ХФШ (11–12 жовтня 2005 року)*. Харків: Майдан, 2006. С. 6–16.

334. *Лисиченко Л. 2011* : Лисиченко Л. А. Витоки Харківської філологічної школи. *Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови*. Харків: Основа, 2011. С. 194–246.

335. *Лисиченко Л. та ін. 2012* : Лисиченко Л. А., Лисиченко Т. Ю. Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. 2012. Вип. 34. С. 3–9.

336. *Лисиченко Л. 2013* : Лисиченко Л. А. Федір Пилипович Медведєв (до 100-річчя від дня народження). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. 2013. Вип. 35. С. 271–274.

337. *Лисиченко Л. та ін. 2015* : Лисиченко Л. А., Лисиченко Т. Ю. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. Харків: Вид-во «НТМТ», 2015. 232 с.

338. *Лисиченко Т. 2017* : Лисиченко Т. Микола Костомаров і історико-філологічні традиції Харківського університету. *Український світ у*

наукових парадигмах: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків: ХІФТ, 2017. Вип. 4. С. 53–58.

339. *Листування 2014* : Листування між подружжям Муромцевих і Юрієм Шевельовим (1990–2000 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 321–404.

340. *Лукінова 2000* : Лукінова Т. Б. Роль Харківської лінгвістичної школи в розвиткові порівняльно-історичних досліджень в Україні. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2000. № 491. С. 57–63.

341. *Лукінова 2002* : Лукінова Т. Борис Ткаченко – учений, перекладач, педагог (15.01 / 06.02.1899 – 23.12.1937). *Українська мова*. 2002. № 4. С. 41–47.

342. *Лукінова 2004* : Лукінова Т. Б. О. О. Потебня і Л. А. Булаховський. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. праць* / за ред. В. Ю. Франчук. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2004. С. 134–140.

343. *Лукінова 2010* : Лукінова Т. Б. З історії порівняльно-історичних студій в Україні (до шістдесятиріччя лінгвістичної дискусії). *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 98–112.

344. *Лукінова 2011* : Лукінова Т. Б. Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя від дня смерті). *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 3–13.

345. *Лукінова 2014* : Лукінова Т. Б. Академік Л. А. Булаховський і нормування української літературної мови. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: зб. наук. праць КНУ ім. Т. Шевченка*. 2014. Вип. 24. С. 98–104.

346. *Лукінова 2018* : Лукінова Т. Б. Нариси з історії славістики в Україні. Київ: Наукова думка, 2018. 760 с.

347. *Луценко 1999* : Луценко Н. О «новой» украинской школе философии языка, или О новом русском реализме. *Философия языка: в границах и вне границ*. Харьков: Око, 1999. С. 280–303.

348. *Лучик А. 2016* : Лучик А. А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. *Магістеріум. Мовознавчі студії: зб. наук. праць НаУКМА*. Київ, 2016. Вип. 62. С. 51–55.

349. *Лучик В. 2008* : Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 344 с.

350. *Лучканин 2013* : Лучканин С. М. Структуралістична парадигма в історії мовознавства у світлі дії екстралінгвістичних чинників. *Studia Linguistica*. Київ, 2013. Вип. 7. С. 94–103.

351. *Ляпуновъ 1892* : Ляпуновъ Б. М. Памяти А. А. Потебни (статья изъ «Живой старины» 1892, Вып. 1). *Памяти Александра Афанасьевича Потебни († 29 ноября 1891 г.)*. Харьковъ: Типографія К. Счасни, 1892. С. 26–47.

352. *Ляпунов 1968* : Ляпунов Б. М. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп. *Русская историческая лексикология* / под ред. С. Г. Бархударова. Москва: Наука, 1968. С. 163–202.

353. *Максимовичъ 1880* : Максимовичъ М. Собраніе сочиненій: в 3 т. Кіевъ: Типографія Е. Т. Кереръ, 1880. Т. 3: Языкознаніе. Исторія словесности. 745 с.

354. Максимовичъ 1904 : Максимовичъ М. А. Автобіографія. *Кіевская старина*. 1904. Т. 86. С. 322–344.

355. *Максимович 2004* : Максимович М. А. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. *Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України* / уклад. П. Г. Марков. Київ: Вища школа, 2004. С. 46–115.

356. *Максимович 2004 (ПУП)* : Максимович М. О правописании малороссийского языка: письмо к Основьяненко. *Історія українського правопису XVI–XX ст. Хрестоматія* / упоряд.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. С. 88–106.

357. *Маленко 2010* : Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). Харків: ХІФТ, 2010. 488 с.

358. *Мамчур и др. 1997* : Мамчур Е. А., Овчинников Н. Ф., Огурцов А. П. Отечественная философия науки: предварительные итоги. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997. 360 с.

359. *Мандибура 2011* : Мандибура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ: ІПіЕНД, 2011. 276 с.

360. *Масенко 2004* : Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. 164 с.

361. *Масенко 2013* : Масенко Л. Т. Шевельов Юрій Володимирович. *Енциклопедія історії України* / голова ред. кол. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 (Т–Я). С. 611.

362. *Маслійчук 2016* : Маслійчук В. Двадцять п'ять… 2016. [Електронний ресурс]. URL: www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2038-volodymyr-masliychuk-dvadtsiat-p-iat.

363. *Матвєєва 2015* : Матвєєва Т. С. Філологічні студії в Харківському університеті: культурно-історичний, естетичний, соціокомунікативний аспекти. *Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ ім. В. Н. Каразіна)* / за ред. Ю. М. Безхутрого. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. С. 93–185.

364. *Матвієнко 1932* : Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму). Харків: Радянська школа, 1932. 132 с.

365. *Матвієнко 1936* : Матвієнко О. Пасивні присудки на ***-но, -то*** і ***-ний, -тий*** в українській мові (закінчення). *Мовознавство*. 1936. № 9. С. 53–75.

366. *Мацько 2010* : Мацько Л. Стилістичне унормування української мови у концепції Олени Курило. *Репресовані мовознавці: зб. наук. праць* / за ред. Н. Бойко. Ніжин, 2010. С. 16–21.

367. *Мацюк Г. 2004* : Мацюк Г. Українське мовознавство XIX ст. крізь призму наукових шкіл. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологічна.* 2004. Вип. 34. Ч. ІІ. С. 3–11.

368. *Мацюк Г. 2018* : Мацюк Г. Вплив ідеології на мову, мовознавство і мовознавців: штрихи до образу українського суспільства першої третини XX ст. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2018. Вип. 6. С. 199–217.

369. *Мацюк З. та ін. 2005* : Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування: навчальний посібник. Київ: Каравела, 2005. 352 с.

370. *Машкін 1926* : Машкін А. Письменство й мова в сучасній школі (нариси). Харків: ДВУ 1926. 144 с.

371. *Мельник 2010* : Мельник Т. П. Процеси унормування лексики української мови у 20–30-х роках XX ст.: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАНУ. Київ, 2010. 20 с.

372. *Мельник 2013* : Мельник Т. Лінгвістичні праці О. Синявського в історії стандартизації лексичного та граматичного рівнів мовної системи. *Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукр. наук. конф (Тернопіль, 18–22.11.2013 р.).* Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 181-183.

373. *Мельничук 1966* : Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

374. *Мельничук 1981* : Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство.* 1981. № 2. С. 22–34.

375. *Мельничук 1997* : Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство.* 1997. № 2–3. С. 3–19.

376. *Метлинскій 1839* : Метлинскій А. Объясненіе непонятныхъ для великороссіянъ южнорусскихъ словъ и выраженій. *Думки и пѣсни та шче де-шчо Амвросія Могилы.* Харьковъ: Университетская типографія, 1839. С. 191–204.

377. *МПЯ 1988* : Методологические проблемы языкознания / под ред. А. С. Мельничука. Киев: Наукова думка, 1988. 216 с.

378. *Мех 2015* : Мех Н. Лінгвофілософська концепція О. О. Потебні й гуманітаристика XIX – XXI ст. *Культура слова*. 2015. Вип. 83. С. 32–36.

379. *Мех 2016* : Мех Н. Вплив «філософії мови» О. О. Потебні на розвиток вітчизняної гуманітарної науки кінця XIX–XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць Інституту історії України НАНУ*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 216–221.

380. *Михайлин 2003* : Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. Т. 1: Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. 720 с.

381. *Михайлин 2010* : Михайлин І. Л. Поезія, проза й «газетна література» в концепції О. О. Потебні. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія Філологія*. 2010. № 910. Вип. 60. Ч. ІІ. С. 22–26.

382. *Мозер 2008* : Мозер М. Причинки до історії української мови / за ред. С. Вакуленка. Харків: ХІФТ, 2008. 832 с.

383. *Мозер 2018* : Мозер М. Історія української мови. Київ, 2018. 27 с.

384. *Москаленко 1961* : Москаленко А. А. Нариси істрії української лексикографії. Київ: Радянська школа, 1961. 164 с.

385. *Муратов 1990* : Муратов А. Б. Теоретическая поэтика А. А. Потебни. *Потебня А. А. Теоретическая поэтика*. Москва: Высшая школа, 1990. С. 7–21.

386. *Муромцев 2004* : Муромцев І. В. Веселовська Зінаїда Миколаївна. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 66.

387. *Муромцев 2009, вип. 55* : Муромцев І. В. Ю. Шевельов – історик українського і світового мовознавства. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2009. № 843. Вип. 55. С. 10–15.

388. *Муромцев 2009* : Муромцев І. Наступність наукових поколінь. *Муромцев І. Вибрані праці* / упоряд. А. Нелюба. Харків: ХІФТ, 2009. С. 203–214.

389. *Муромцев 2009* : Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності. *Муромцев І. Вибрані праці* / упоряд. А. Нелюба. Харків: ХІФТ, 2009. С. 231–234.

390. *Муромцев 2016* : Муромцев І. В. Харківські й нехарківські мовознавці у харківській лінгвістичній школі. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали V Міжнар. наук. конф. (Харків, 7-8.04.2016)* / за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2016. С. 25–34.

391. *Муромцева 1985* : Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст. Харків: Вища школа, 1985. 152 с.

392. *Муромцева 1990* : Муромцева О. Лінгвістична діяльність Миколи Федоровича Наконечного. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 61–62.

393. *Муромцева 1996* : Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова. *Видатний філолог сучасності: наукові виклади на честь 85-річчя Ю. Шевельова.* Харків: Око, 1996. С. 37–42.

394. *Муромцева та ін. 1996* : Муромцева О. Г., Муромцев І. В. Українська мова у Харкові 90-х років XX ст. (стан і статус). *III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство*. Харків, 1996. С. 18–23.

395. *Муромцева 2000* : Муромцева О. Курило Олена Борисівна. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 266.

396. *Муромцева 2000* : Муромцева О. Г. Орфоепічні норми М. Ф. Наконечного та сучасні проблеми культури мови. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. 2000. Вип. 491. С. 11–14.

397. *Муромцева 2004* : Муромцева О. Галичанізм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 92.

398. *Муромцева 2004* : Муромцева О. Германізм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 95.

399. *Муромцева 2004* : Муромцева О. Гладкий Микола Дмитрович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 98.

400. *Муромцева 2004* : Муромцева О Г. Західноукраїнська мовно-літературна практика. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 197–199.

401. *Муромцева 2004* : Муромцева О. Наконечний Микола Федорович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 401.

402. *Муромцева та ін. 2004* : Муромцева О. Г., Скачкова В. В. Українсько-німецькі мовні контакти. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 742–743.

403. *Муромцева 2008* : Муромцева О. З історії української літературної мови. Харків: Сучасний друк, 2008. 229 с.

404. *Мушинка та ін. 2010* : Мушинка М. І., Хобзей Н. В. Зілинський Іван Михайлович. *Енциклопедія сучасної України* [електронний ресурс] / редкол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський та ін. Київ, 2010. Т. 10 (З–Зор). URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=16147.

405. *Мюллер-Фрейенфельс 1923* : Мюллер-Фрейенфельс Р. Поэтика: пер. с нем. / ред. и предисл. проф. А. И. Белецкого. Харьков: Изд-во «Труд», 1923. 216 с.

406. *Навроцький 1925* : Навроцький Б. Мова та поезія: нарис з теорії поезії. Київ–Харків: Книгоспілка, 1925. 241 с.

407. *Назаренко 2000* : Назаренко В. Ю. До питання про витоки Харківської філологічної школи. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2000. Вип. 491. С. 489–491.

408. *Назаров 2013* : Назаров Н. А. Українська етимологічна школа у контексті індоєвропеїстики та славістики першої половини XX ст. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство)*. 2013. Вип. 5. С. 120–129.

409. *Наконечний 1928* : Наконечний М. Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український правопис. Харків: Рух, 1928. 240 с.

410. *Наконечний 1958* : Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. *Українська мова і література в школі*. 1958. № 1. С. 3–16.

411. *Наконечний 1968* : Наконечний М. Перша граматика «нової» літературної мови (до 150-річчя видання граматики О. Павловського). *Мовознавство*. 1968. № 5. С. 43–51.

412. *Наконечний 1990* : Наконечний М. Ф. Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 63–69.

413. *НЗ 1926* : Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури / за ред. акад. Д. І. Багалія. Т. 2–3 (пам'яті проф. О. Потебні). Харків: ДВУ, 1926. 278 с.

414. *Наукові школи 2014* : Наукові школи Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди / за ред. акад. І. Ф. Прокопенка. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. 324 с.

415. *Науменко 2005* : Науменко Н. В. Символіка як стильова домінанта української новелістики кінця XIX – початку XX ст. Київ: НУХТ, 2005. 204 с.

416. *Нелюба 2007* : Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків, 2007. 302 с.

417. *Ніка 2014* : Ніка О. І. Історія української літературної мови. Київ: «Освіта України», 2014. 336 с.

418. *Ніковський 2018* : Ніковський А. Українсько-російський словник (репринт з вид. 1926 р.). Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2018. XII+864 с.

419. *Німчинов 1926* : Німчинов К. Український язик у минулому й тепер. Київ: ДВУ, 1926. 90 с.

420. *Німчинов 2000* : Німчинов К. Значення Потебні для українського національно-культурного руху. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2000. № 491. С. 152–159.

421. *Німчук 1966* : Німчук В. В. [Передмова] Перший словник української мови Павла Білецького-Носенка. *Білецький-Носенко П. Словник української мови* / упоряд. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. С. 5–37.

422. *Німчук 1985* : Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 223 с.

423. *Німчук 1997* : Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14.

424. *Німчук 2004* : Німчук В. В. Переднє слово. *Історія українського правопису XVI–XX ст. Хрестоматія* / упоряд.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. С. 5–26.

425. *Овсянико-Куликовскій 1893* : Овсянико-Куликовскій Д. А. А. Потебня какъ языковѣдъ-мыслитель. Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1893. 59 с.

426. *Овсянико-Куликовскій 1901* : Овсянико-Куликовскій Д. Н. Из синтаксическихъ наблюденій: къ вопросу о классификаціи субъектныхъ предложеній. Санктъ-Петербургъ: Изд-во И. Л. Овсянико-Куликовской, 1901. 128 с.

427. *Овсянико-Куликовскій 1911* : Овсянико-Куликовскій Д. Н. Изъ лекцій объ основахъ художественнаго творчества. *Вопросы теоріи и психологіи творчества.* Харьковъ, 1911. Т. 1 (изд. 2-е). С. 1–20.

428. *Овсянико-Куликовскій 1911* : Овсянико-Куликовскій Д. Н. Лингвистическая теорія происхожденія искусства и эволюціи поэзіи. *Вопросы теоріи и психологіи творчества.* Харьковъ, 1911. Т. 1 (изд. 2-е). С. 20–33.

429. *Овсянико-Куликовскій 1912* : Овсянико-Куликовскій Д. Н. Синтаксисъ русскаго языка. Санктъ-Петербургъ: Изд-во И. Л. Овсянико-Куликовской, 1912. 322 с.

430. *Овсянико-Куликовский 1923* : Овсянико-Куликовский Д. Н. Александр Афанасьевич Потебня. *Овсянико-Куликовский Д. Н. Воспоминания*. Петербург: Изд-во «Время», 1923. С. 166–188.

431. *Огієнко 1927* : Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Варшава, 1927. 216 с.

432. *Огієнко 1935* : Огієнко І. Складня української мови. Ч. 1: Вступ до вивчення складні. Жовква: Друкарня оо. Василіян, 1935. 195 с.

433. *Огієнко 1938* : Огієнко І. Складня української мови. Ч. 2: Головні й пояснювальні члени речення. Жовква: Друкарня оо. Василіян, 1938. 239 с.

434. *Огієнко 1978* : Огієнко І. Український стилістичний словник. 2-е вид. Вінніпеґ: Т-во «Волинь», 1978. 496 с.

435. *Огієнко 1995* : Огієнко І. І. Історія української літературної мови / упоряд. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 294 с.

436. *Огієнко 2004* : Огієнко І. Історія українськоі літературної мови / упоряд. М. С. Тимошик. Київ: НВЦ «Наша культура і наука», 2004. 436 с.

437. *Олексенко 2014* : Олексенко О. А. Лінгвістика в Харкові XIX – початку XX ст. *Олексенко О. А. Лінгвістичні етюди: зб. наук. праць*. Харків, 2014. С. 14–35.

438. *О правописаніи 1840* : О правописаніи малороссійскаго языка (отрывокъ изъ письма Грицка Основьяненки). *Маякъ: журналъ современнаго просвещенія, искусства и образованности, въ духе народности русской*. Санктъ-Петербургъ, 1840. Ч. V. Гл. V. С. 4–5.

439. *Ораці 2018* : Ораці Л. Український правопис і поворот у мовній політиці 1933 р. (за матеріалами газети «Вісті ВУЦВК»). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / за ред. С. Вакуленка. Харків: ХІФТ, 2018. С. 313–330.

440. *Орнатовскій 1810* : Орнатовскій И. Новѣйшее начертаніе правилъ россійской грамматики, на началахъ всеобщей основанныхъ. Харьковъ: Университетская типографія, 1810. 311 с.

441. *Острянко 2012* : Острянко А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць Інституту історії України НАНУ*. Київ, 2012. Вип. 22. С. 293–310.

442. *Павловскій 1818* : Павловскій А. П. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Санктъ-Петербургъ: Типографія В. Плавильщикова, 1818. VI+118 с.

443. *Палюх 2014* : Палюх О. Правописні дебати у галицькій періодиці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. *Збірник праць НДІ пресознавства*. Львів, 2014. Вип. 4. С. 205–239.

444. *Панюков 1989* : Панюков В. В. А. И. Белецкий как теоретик литературы / под ред. Е. В. Шпилевой. Киев: Наукова думка, 1989. 225 с.

445. *Пасько 2008* : Пасько І. Наукові школи в українському «провінційному» й «столичному» вимірі. Культурологічний аспект. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Культурологія*. 2008. Вип. 3. С. 14–24.

446. *Перегінець 1931 (VI)* : Перегінець М. Синтаксичне вживання граматичних форм: лекція VI. *Підвищений курс української мови / за ред. Л. Булаховського*. Харків: Радянська школа, 1931. 46 с.

447. *Перегінець 1931 (IX)* : Перегінець М. Синтакса простого речення: лекція IX. *Підвищений курс української мови / за ред. Л. Булаховського*. Харків: Радянська школа, 1931. 32 с.

448. *Перегінець 1931 (Х)* : Перегінець М. Синтакса складного речення: лекція Х. *Підвищений курс української мови / за ред. Л. Булаховського*. Харків: Радянська школа, 1931. 48 с.

449. *Пешковский 1956* : Пешковский А. А. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956. 511 с.

450. *Півторак 2013* : Півторак Г. Правопис. *Історія української мови: словник-довідник* / упоряд. В. В. Денисюк. Умань: Візаві, 2013. 254–259с.

451. *Підвищений курс 1931* : Підвищений курс української мови / за ред. Л. А. Булаховського. Харків: Радянська школа, 1931. 340 с.

452. *Піскунов 2013* : Піскунов О. В. Мова як динамічна система в студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов*. 2013. Вип. 10. С. 206–210.

453. *Плотников 1921* : Плотников И. П. Психологическая школа в языкознании и методика русского языка. Курск, 1921. 198 с.

454. *Плотников 1939* : Плотников И. П. Потебнианство как научное наследие. *Известия Воронежского пединститута*. 1939. Т. 5. Вып. 1. С. 47–66.

455. *Плющ 1958* : Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ: Радянська школа, 1958. 291 с.

456. *Побірченко 2005* : Побірченко Н. О. О. Потебня і Харківська громада. *Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності* / за ред. В. Франчук. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2005. С. 77–83.

457. *Погребенник 2005* : Погребенник Ф. Василь Сімович – український вчений і громадсько-культурний діяч. *Василь Сімович. Праці: у 2-х т.* / упоряд. Л. Ткач. Чернівці: Книги XXI, 2005. Т. 2: Літературознавство. Культура. С. 11–22.

458. *Подольська та ін. 2009* : Подольська Є. А., Подольська Т. В. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей. Київ: ІНКОС, 2009. 352 с.

459. *Полюга 1992* : Полюга Л. М. Українська мова у процесі духовного відродження українського народу (про збереження і тяглість національної свідомості). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*. Львів, 1992. Вип. 1. С. 208–224.

460. *Полюга 2005* : Полюга Л. М. Українське словництво на переломі тисячоліть. *Українознавчі студії*. 2005–2006. Вип. 6–7. С. 17–26.

461. *Попович 2018* : Попович А. С. Студії О. Курило, М. Сулими, О. Синявського і С. Смеречинського як підвалини вивчення стилістичної граматики української мови. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań: Wydawnictwo naukowe, 2018. Zeszyt VI. S. 141–146.

462. *Постаті 1995* : Постаті та ідеї: з історії мовознавства в Україні / за ред. Л. К. Ярошевської. Київ: Наукова думка, 1995. 149 с.

463. *Потебня 1877* : Потебня А. Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка: текстъ и примѣчанія (отдѣльный оттискъ изъ *Филологическихъ записокъ*). Воронежъ: Типографія В. И. Исаева, 1877. 57 с.

464. *Потебня 1905* : Потебня А. А. Отрывки изъ перевода Одиссеи. *Потебня А. А. Изъ записокъ по теоріи словесности. Приложенія*. Харьковъ: Изд. М. В. Потебни, 1905. С. 541–583.

465. *Потебня 1914* : Потебня А. А. О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи. О связи нѣкоторыхъ представленій въ языкѣ. О купальскихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленіяхъ. О долѣ и сродныхъ с нею существахъ. Харьковъ: Изд. М. В. Потебни, 1914. 243 с.

466. *Потебня 1926* : Потебня А. А. Мысль и язык. 5-е изд. Одесса, 1926. XXXII+207 с.

467. *Потебня 1958* : Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Т. 1–2. Москва: Учпедгиз, 1958. 533 с.

468. *Потебня 1968* : Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Т. 3: Об изменении значения и заменах существительного. Москва: Просвещение, 1968. XIV+549 с.

469. *Потебня 1973* : Потебня А. А. Ударение. Киев: Наукова думка, 1973. 167 с.

470. *Потебня 1976* : Потебня А. А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976. 616 с.

471. *Потебня 1981* : Потебня А. А. История русского языка: лекции, читанные в 1882–1883 гг. в Харьковском ун-те (публикация С. Ф. Самойленко) / за ред. Г. П. Їжакевич. Київ: Наукова думка, 1981. С. 119–168.

472. *Потебня 1985* : Потебня О. О. Естетика і поетика слова / пер. з рос. Київ: Мистецтво, 1985. 302 с.

473. *Потебня 1989* : Потебня А. А. Слово и миф. Москва: Правда, 1989. 623 с.

474. *Потебня 1992* : Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація: статті і фрагменти / упоряд. і вступ Ю. Шевельова. Нью-Йорк: УВАН у США, 1992. 155 с.

475. *Потебня 1993* : Потебня А. А. Мысль и язык. Київ: Синто, 1993. 192 с.

476. *Потебня 1996* : Потебня О. Думка й мова (фрагменти). *Слово. Знак. Дискурс: антологія світової літературно-критичної думки XX ст*. Львів: Літопис, 1996. С. 25–39.

477. *Потебня 2000* : Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Символ и миф в народной культуре. Москва: Лабиринт, 2000. 324 с.

478. *Прадід 2011* : Прадід Ю. Ф. Історія дослідження української фразеології (50–80-ті роки XX ст.). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія:*

матеріали міжнар. наук. конф (Київ, 12–13.05.2011) / за ред. І. С. Гнатюка. Київ, 2011. С. 50–73.

479. *Правописний 1931* : Правописний словничок. Москва: Центральне вид-во народів СРСР, 1931, XI+271 с.

480. *Просяник 2018* : Просяник О. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. Харків: ХІФТ, 2018. 276 с.

481. *Процик 2004* : Процик І. Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX ст. *Вісник НУ «Львівська політехніка».* 2004. № 503. С. 107–109.

482. *П'ятниченко 2004* : П'ятниченко С. В. Варіанти народних пісень із Роменщини в записах О. О. Потебні та П. О. Гнідича. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. праць.* / за ред. В. Ю. Франчук. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2004. С. 352–359.

483. *Радван 2003* : Радван Д. В. Загальнолінгвістична теорія фонеми та її розвиток в Україні: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / КНУ ім. Т. Шевченка. Інститут філології. Київ, 2003. 20 с.

484. *Ріґер 2002* : Ріґер Я. Упровідне слово. *Шевельов Ю. Історична фонологія української мови* / пер. з англ. Харків: Акта. 2002. С. VII–IX.

485. *Рижскій 1790* : Рижскій И. С. Умословіе или умственная философія. Санктъ-Петербургъ, 1790. 243 с.

486. *Рижскій 1806* : Рижскій И. С. Введеніе въ кругъ словесности. Харьковъ: Университетская типографія, 1806. 108 с.

487. *Рижский 1998* : Рижский И. С. Опыт риторики (1796). *В. И. Аннушкин. История русской риторики. Хрестоматия.* Москва: Академия, 1998. С. 235–241.

488. *Розвиток мовознавства 1980* : Розвиток мовознавства в УРСР (1957–1967) / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1980. 248 с.

489. *Русанівський 1975* : Русанівський В. М. Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень. *Мовознавство.* 1975. № 2. С. 3–11.

490. *Русанівський 1985* : Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1985. 229 с.

491. *Русанівський 1988* : Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наукова думка, 1988. 240 с.

492. *Русанівський 2001* : Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.

493. *Русанівський 2002* : Русанівський В. М. Стосунок «Проєкту» до реального українського правопису. *Мовознавство*. 2002. № 6. С. 92–98.

494. *Русовъ 1905* : Русовъ А. Отрывки изъ перевода Одиссеи. *Потебня А. А. Изъ записокъ по теоріи словесности. Приложенія*. Харьковъ: Изд. М. В. Потебни, 1905. С. 538–541.

495. *Рылов 2013* : Рылов С. А. Синхронно-диахронный подход А. А. Потебни к синтаксису и синкретизм древнерусского предложения-высказывания. *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі: зб. наук. праць*. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2013. С. 136–147.

496. *Рябченко 2001* : Рябченко О. Л. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства ім. О. О. Потебні (1920-ті рр.). *Збірник наукових праць НДПУ*. 2001. Т. VIII. С. 238–248.

497. *Сабалдир 2005* : Сабалдир Г. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації [рецензія] (С. Смеречинський. Нариси з української синтакси в зв'язку з фразеологією та стилістикою. «Радянська школа», 1932). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали* / за ред. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. С. 201–219.

498. *Савенок та ін. 2012* : Савенок Л. А., Водотика С. Г. Наукова школа: дослідницький, освітній і виховний потенціал. *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві: зб. наук. праць*. Одеса, 2012. Вип. 1 (1). С. 120–123.

499. *Самойленко 2016* : Самойленко Г. В. Ніжинський період життя і творчості П. С. Морачевського. *Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки. Зб. наук. праць НДУ ім. М. Гоголя*. Ніжин, 2016. № 7. Вип. 84. С. 235–264.

500. *Свириденко 2002* : Свириденко О. М. Романтична парадигма творчої діяльності Амвросія Метлинського: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.01.01 / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Київ, 2002. 20 с.

501. *Святченко 2018* : Святченко В. Системні властивості мови у студіях учених Лейпцизької лінгвістичної школи. *Південний архів. Філологічні науки: зб. наук. праць ХДПУ*. Херсон, 2018. Вип. 72 (1). С. 146–149.

502. *Святченко 2018, вип. 6* : Святченко В. Системні властивості мови в студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: зб. наук. праць ДДПУ*. Слов'янськ, 2018. Вип. 6. С. 35–44.

503. *Святченко 2019* : Святченко В. В. Системність мови в європейському мовознавстві XIX – початку XX ст.: фонетико-фонологічний рівень: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Слов'янськ, 2019. 250 с.

504. *Селіванова 1999* : Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ: Фітосоціоцентр, 1999. 148 с.

505. *Селіванова 2006* : Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

506. *Селіванова 2008* : Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

507. *Селіванова 2010* : Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.

508. *Селігей 2008* : Селігей П. О. Українське академічне мовознавство за дев'яносто років (1918–2008). *Мовознавство.* 2008. №4–5. С. 3–17.

509. *Селігей 2012* : Селігей П. О. Історія українського мовознавства XX – початку XXI ст. *Історія української культури: у 5 т.* Київ: Наукова

думка, 2012. Т. 5: Українська культура XX – початку XXI ст. Кн. 3: Культура та розвиток науки і технологій в Україні. С. 188–230.

510. *Серио 2001* : Серио П. Структура и целостность: об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе (1920–30-е годы) / пер. с франц. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 354 с.

511. *Симович 2010* : Симович В. Олександер Потебня. Великий український мисленник-мовознавець. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 158–159.

512. *Симоненко 2013* : Симоненко Л. О. Українознавчі й термінознавчі студії академіка А. Ю. Кримського. *Термінологічний вісник: зб. наук. праць Інституту української мови НАНУ*. 2013. Вип. 2 (1). С. 72–84.

513. *Синявська 2006* : Синявська Г. О. «Червоне колесо прокотилося по нашій родині з усією міццю». *Українська мова*. 2006. № 1. С. 90–98.

514. *Синявський 1922* : Синявський О. Порадник української мови. Харків – Берлін – Нью-Йорк: Космос, 1922. 150 с.

515. *Синявський 1928* : Синявський О. Н. Потебня як дослідник української мови. *Записки Харківського інституту народньої освіти ім. О. О. Потебні*. 1928. Т. 3. С. 14–18.

516. *Синявський 1929* : Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови. *Наукові записки Харківської науково-дослідчої кафедри мовознавста*. 1929. Т. 2. С. 5–33.

517. *Синявський 1931, зб. 1*: Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова*. 1931. Збірник 1. С. 93–112. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. С. 7–51. Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка. С. 116–124.

518. *Синявський 1931* : Синявський О. Норми української літературної мови. Харків – Київ: Вид-во «Література й мовознавство», 1931. 368 с.

519. *Синявський 1931, кн. 1* : Синявський О. [рецензія] Російсько-український словник ВУАН. *На мовознавчому фронті (збірник)* / за ред. Г. Ткаченко. Київ: Радянська школа, 1931. Кн. 1. С. 57–66.

520. *Синявський 1941* : Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське вид-во, 1941. 363 с.

521. *Синявський 2018* : Синявський О. Норми української літературної мови (репринт з вид. 1931 р.). Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2018. XX+368 с.

522. *Сімович 2005* : Сімович В. Праці: у 2-х т. / упоряд. Л. Ткач. Чернівці: Книги XXI, 2005. Т. 1. 520 с.

523. *Сінченко 2015* : Сінченко О. Неопотебнянство Бориса Навроцького. *Синопсис: текст, контекст, медіа* [електронне видання Київського ун-ту ім. Б. Грінченка]. 2015. № 2 (10). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_2_4.

524. *Скиба 2009* : Скиба І. Г. Регіональне та інтеррегіональне в українській лексикографії кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / ЛНУ ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. 19 с.

525. *Скопненко 2009* : Скопненко О. І. Спадщина О. Курило та Я. Льосика: до проблеми українського впливу в історії кодифікації нової білоруської літературної мови (20-ті – початок 30-х років XX ст.). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: зб. наук. праць КНУ ім. Т. Шевченка*. 2009. Вип. 10. С. 163–168.

526. *Скоробогатова 2014* : Скоробогатова Е. А. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтика именных категорий в текстах и идиостилях. Харьков: ХИФО, 2014. 236 с.

527. *Смеречинський 1932* : Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків: Радянська школа, 1932. 290 с.

528. *Снитко 1990* : Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц. Львів: Світ, 1990. 150 с.

529. *Соболь 2016* : Соболь Л. І. Явище семантизації графем української лінгвокультури та їхня прагматика: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. 264 с.

530. *Соссюр 1977* : Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Москва: Прогресс, 1977. 695 с.

531. *Срезневскій И. 1833* : Срезневскій И. И. Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго. Харьковъ: Университетская типографія, 1833. Ч. 1. 168 с.

532. *Срезневскій И. 1834* : Срезневскій И. И. Взглядъ на памятники украинской народной словесности. Письмо къ проф. И. М. Снегиреву. *Ученые записки Императорскаго Московскаго университета*. 1834. Ч. 6. С. 134–150.

533. *Срезневский И. 1986* : Срезневский И. И. Русское слово: избр. труды / сост. Н. А. Кондрашов. Москва: Просвещение, 1986. 176 с.

534. *Статєєва 1997* : Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалі спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.). Ужгород: Патент, 1997. 408 с.

535. *Степаненко 1998* : Степаненко М. І. Історія української мови. Київ: Освіта, 1998. 150 с.

536. *Степанов Є. 2015* : Степанов Є. М. Наукові ідеї Ватрослава Ягича в розвитку Одеської філологічної школи. *Ватрослав Ягич і проблеми слов'янознавства: зб. наук. праць міжнар. наук. конф. (Київ, 18-19.10.2013)* / за ред. В. Ю. Франчук. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2015. С. 258–269.

537. *Струганець 2002* : Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. Тернопіль: Астон, 2002. 352 с.

538. *Струганець 2011* : Струганець Л. Засади нормування лексики літературної мови у працях українських лінгвістів 20–30 рр. XX століття.

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. 2011. Вип. 2 (19). С. 20–33.

539. *Сулима 1927, кн. 1* : Сулима М. Регулятори й дисонатори української літературної мови. *Життя й революція*. 1927. Кн. 1. С. 74–78.

540. *Сулима 1927, № 5* : Сулима М. Дещо про зниклі дієприкметники. *Червоний шлях*. 1927. № 5. С. 145–168.

541. *Сулима 1927, № 2* : Сулима М. Дещо про культуру української мови. *Молодняк*. 1927. № 2. С. 63–73.

542. *Сулима 1927, № 3–4* : Сулима М. Мова української газети. *Червона преса*. 1927. № 3–4. С. 23–25.

543. *Сулима 1927* : Сулима М. З приводу наших мовних злиднів. *Радянська освіта*. 1927. № 2. С. 25–33.

544. *Сулима 1928, № 5* : Сулима М. Дещо про нормативно-мовну справу. *Радянська освіта*. 1928. № 5. С. 15–19.

545. *Сулима 1928, № 4* : Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові. *Шлях освіти*. Харків, 1928. № 4 (72), квітень. С. 132–142.

546. *Сулима 1928* : Сулима М. Українська фраза: коротенькі начерки. Харків: Рух, 1928. 98 с.

547. *Сумцовъ 1914* : Сумцовъ Н. Ф. Харьковскій періодъ научной деятельности И. И. Срезневскаго (оттискъ изъ сборника «Памяти И. И. Срезневскаго»). Петроградъ: Отделеніе Императорской академіи наукъ, 1914. С. 69–93.

548. *Сумцов 1918* : Сумцов М. Ф. Начерк розвитку української літературної мови. Харків: Союз, 1918. 40 с.

549. *Сумцов 1922* : Сумцов М. Велетень думки і слова (О. П. Потебня). Харків: ДВУ, 1922. 16 с.

550. *Сумцов 1926* : Сумцов М. До історії наукового впливу О. Потебні. *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури*. 1926. Т. 2–3. С. 5–10.

551. *Сумцов 2008* : Сумцов Н. Ф. Пятидесятилетие сборника А. Л. Метлинского «Народные южнорусские песни». *Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибрані праці* / упоряд. М. М. Красиков. Харків: Вид-во «АТОС», 2008. С. 355–366.

552. *СУЛМ 1969* : Сучасна українська літературна мова. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 435 с.

553. *СУЛМ 1972* : Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. 511 с.

554. *СУЛМ 1973* : Сучасна українська літературна мова. Стилістика / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1973. 587 с.

555. *Тараненко 2000* : Тараненко О. О. Українська лексикографія 1917 – кінця XX ст. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 465–466.

556. *Таращук 2004* : Таращук П. Передмова / Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. С. 3–4.

557. *Тезисы 1967* : Тезисы Пражского лингвистического кружка / *Пражский лингвистический кружок: сб. статей / сост. Н. А. Кондрашов*. Москва: Прогресс, 1967. С. 17–41.

558. *Тимковскій 1811* : Тимковскій И. Опытный способъ къ философическому познанію россійскаго языка. Харьковъ: Университетская типографія, 1811. 310 с.

559. *Тимошенко П. 1961* : Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: у 2-х част. Київ: Радянська школа, 1961. Ч. ІІ. 346 с.

560. *Тимошенко Ю. 2000* : Тимошенко Ю. В. Концепція розуміння Харківської школи О. Потебні на тлі еволюції рецептивно-герменевтичних ідей. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2000. № 491. С. 171–174.

561. *Тимченко 1926* : Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ: Друкарня УАН, 1926. 118 с.

562. *Тимченко 1927* : Тимченко Є. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. Харків: ДВУ, 1927. 93 с.

563. *Тихоненко 2013* : Тихоненко О. В. Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20-30-ті роки ХХ ст. Харків: Майдан, 2013. 180 с.

564. *Тихоненко 2015* : Тихоненко О. В. Словотвірні процеси в офіційно-діловому стилі української мови (на матеріалі словників ділової мови 20–30-х років ХХ ст.). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. 2015. Вип. 40. С. 47–52.

565. *Ткаченко Б. 1924* : Ткаченко Б. «Язык Шевченка» і «Галицийское наречие» (Шевченко в історії української літературної мови). *Література, наука, мистецтво (додаток до газети «Вісти ВУЦВК»)*. 1924. № 10. С. 2.

566. *Ткаченко Б. 1926* : Ткаченко Б. Реферати про українське словництво. *Шлях Освіти*. 1926. № 8–9. С. 268–278.

567. *Ткаченко Б. 1927, № 2* : Ткаченко Б. Лексична основа української літературної мови (доповідь). *Бюлетень Харківського наукового товариства*. 1927. № 2. С. 12–13.

568. *Ткаченко Б. 1927* : Ткаченко Б. Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах. *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства*. 1927. С. 123–131.

569. *Ткаченко НУС-І* : Ткаченко Б. Декілька слів про завдання і предмет стилістики: Лекція І. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)* / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930? 19 с.

570. *Ткаченко НУС-ІІ* : Ткаченко Б. Слово-показник у його відносинах до інших членів синонімічної групи: Лекція ІІ. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)* / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930? 19 с.

571. *Ткаченко НУС-III* : Ткаченко Б. Межі лексичної спільности в одноязичній громаді: Лекція III. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)*: § 14 / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930? 20 с.

572. *Ткаченко НУС-IV* : Ткаченко Б. Суттєві зауваження до викладу: Лекція IV. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)*: § 17 / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930? 17 с.

573. *Ткаченко НУС-V* : Ткаченко Б. Обсяг поняття «літературної мови»: Лекція V. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)*: § 19 / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930? 17 с.

574. *Ткаченко В. 2008* : Ткаченко В. Формування наукових шкіл в контексті функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті роки XX ст.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей Інституту історії України НАНУ*. 2008. Вип. 35. С. 37–51.

575. *Ткаченко Л. 2017* : Ткаченко Л. П. Розвиток риторики як навчального предмета професійного спрямування у системі підготовки майбутніх фахівців: дис. … докт. пед. наук: 13.00.04 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2017. 490 с.

576. *Ткаченко Л. 2018* : Ткаченко Л. Українська академічна риторична школа. *Освітній простір України: наук. журнал ПНУ ім. В. Стефаника*. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 14. С. 51–57.

577. *Трифонов 2000* : Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 20 с.

578. *Троян 1928* : Троян І. Дещо про фонеми української мови й вимову. *Збірник центральних державних курсів українознавства* / за ред. П. Гребінника, М. Осипова, Д. Рудченка, М. Васильківського. Харків: ДВУ, 1928. Вип. 1. С. 70–78.

579. *Троян 1931* : Троян І. Фонетика. Лекція ІІІ. *Підвищений курс української мови / за ред. Л. А. Булаховського*. Харків: Радянська школа, 1931. С. 57–103.

580. *Удовиченко 1980* : Удовиченко Г. М. Лінгвістично-філософські погляди О. О. Потебні. *Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень*. Київ: Вища школа, 1980. С. 50–57.

581. *Ужченко 2003* : Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія. Луганськ: Альма-матер, 2003. 362 с.

582. *Укр. мова XX ст. 2005* : Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / за ред. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. 399 с.

583. *УП 1926* : Український правопис (проєкт). Харків: ДВУ, 1926. 121 с.

584. *УП 1933* : Український правопис / Народний комісаріат освіти УРСР. Харків: Радянська школа, 1933. 95 с.

585. *Ушкалов 2016* : Ушкалов Л. Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія.* 2016. Вип. 74. С. 7–16.

586. *Фаріон 2009* : Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів: Свічадо, 2009. 120 с.

587. *Фізер 1991* : Фізер І. Естетична теорія Олександра Потебні: дериват «Берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень? (до 100-ліття з дня смерти О. Потебні). *Сучасність*. 1991. Ч. 12. С. 37–45.

588. *Фізер 1993* : Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: метакритичне дослідження. Київ: Academia, 1993. 112 с.

589. *Фізер 1996* : Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: метакритичне дослідження. Київ: АТ «Обереги», 1996. 192 с.

590. *Філон та ін. 2016* : Філон М., Хомік О. На пошану засновника Харківської філологічної школи. *Українська мова*. 2016. № 1. С. 128–130.

591. *Фінкель 1930* : Фінкель О. Критичний вступ до Потебні (вступна стаття). *Потебня О. О. З лекцій теорії словесности. Байка, прислів'я, приповідка*. Харків: ДВУ, 1930. С. 3–21.

592. *Фінкель 1927* : Фінкель О. Короткий вступ до теоретичної стилістики. *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства*. Кн. 1. Харків: ДВУ, 1927. С. 111–121.

593. *Франко 1967* : Франко З. Т. Дослідження в галузі стилістики. *Мовознавство на Україні за п'ятдесят років* / відп. ред. Й. А. Багмут. Київ: Наукова думка, 1967. С. 185–197.

594. *Франко 2004* : Франко З. Т. Голоскевич Григорій Костянтинович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 103–104.

595. *Франчук 1985* : Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Київ: Наукова думка, 1985. 168 с.

596. *Франчук 1986* : Франчук В. Ю. А. А. Потебня. Москва: Просвещение, 1986. 143 с.

597. *Франчук и др. 1998* : Франчук В. Ю., Рождественский Ю. В. Харьковская лингвистическая школа. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 569–570.

598. *Франчук 2004* : Франчук В. Ю. Харківська філологічна школа. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 779–780.

599. *Франчук 2012* : Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2012. 376 с.

600. *Фурман 2015* : Фурман А. Засадничі умови виникнення наукових шкіл. *Система сучасних методологій. Хрестоматія: у 4 т.* / упоряд. А. В. Фурман. Тернопіль: Вид-во ТНЕУ, 2015. Т. 2. С. 72–79.

601. *Халанскій 1893* : Халанскій М. Е. О филологическихъ мненіяхъ А. А. Потебни. *Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго общества*. 1893. Т. 5. Вып. 1. С. VI.

602. *Халанскій 1908* : Халанскій М. Е. Опытъ исторіи Историко-филологическаго факультета Императорскаго Харьковскаго Университета. *Историко-филологическій факультетъ Харьковскаго университета за первые 100 летъ его существованія (1805–1905)* / под ред. М. Г. Халанскаго и Д. И. Багалѣя. Харьковъ: Типографія А. Дарре, 1908. С. 1–168.

603. *Халанскій 1909* : Халанскій М. Материалы для биографіи А. А. Потебни (пребываніе въ Берлинѣ въ 1862–1863 гг.). *Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго общества*. 1909. Т. 18. С. 10–29.

604. *ХІФТ 2002* : Харківське історико-філологічне товариство (до 100-річчя XII Археологічного з'їзду): *бібліогр. покажч.* / уклад.: М. Г. Швалб, С. Б. Глибицька. Харків: ЦНБ ХНУ, 2002. 112 с.

605. *Харцієв 1927* : Харцієв В. І. Потебня і лапки. *Червоний шлях*. 1927. № 12. С. 116–134.

606. *Хвойняк 1929* : Хвойняк П. [рецензія] Гладкий М. Мова нашої преси. Київ, 1928. *Червоний шлях*. 1929. № 1 (70). С. 279–281.

607. *Ходанен 1994* : Ходанен Л. Кронеберг Иван Яковлевич. *Русские писатели (1800–1917): биографический словарь: в 7 т.* / под ред. П. А. Николаева. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1994. Т. 3. С. 159–160.

608. *Холодний 1928* : Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник інституту української наукової мови*. 1928. Вип. 1. С. 9–20.

609. *Храмов 1987* : Храмов Ю. А. Научные школы в физике. Киев: Наукова думка, 1987. 400 с.

610. *Храмов 2008* : Храмов Ю. О. Наукові школи в НАН України. *Наука та наукознавство: міжнар. наук. журнал ІДНТПІН ім. Г. М. Доброва НАНУ*. Київ, 2008. № 4. С. 122–133.

611. *Храмов 2018* : Храмов Ю. О. Періодизація в історії фундаментальних наук. *Наука та наукознавство: міжнар. наук. журнал ІДНТПІН ім. Г. М. Доброва НАНУ*. Київ, 2018. № 3. С. 92–104.

612. *Хухуни 1984* : Хухуни Г. Т. Основные тенденции развития русской лингвистической мысли конца XIX – первой трети XX вв. (описательная грамматика и история языка): автореф. дис. … д-ра филол. наук. Тбилиси, 1984. 38 с.

613. *Цейтлин А.* Методы домарксистского литературоведения. *Литературная энциклопедия: в 11 т. / под ред. А. В. Луначарского, В. М. Фриче*. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1934. Т. 7. Ст. 241–288.

614. *Циганок та ін. 2020* : Циганок Г., Лущик Ю., Пікулицька Л. Українська фонетична термінологія як об'єкт сучасного мовознавства: фонетичні школи в Україні у XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук: зб. наук. праць молодих вчених ДДПУ ім. І. Франка*. Дрогобич, 2020. Т. 5. № 27. С. 54–59.

615. *Ципердюк 2013* : Ципердюк О. Мовознавча термінологія в праці Олени Курило «Уваги до сучасної української літературної мови». *Фахова мова як динамічний функційний різновид загальнонародної української мови: зб. наук. праць II Всеукр. наук.-практ. конф. (Луганськ, 30-31.05.2013)*. Луганськ, 2013. С. 150–163.

616. *Цілуйко 1972* : Цілуйко К. К. О. Павловський як мовознавець. *З історії української мови (до 150-річчя «Грамматики» О. Павловського): зб. статей* / за ред. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1972. С. 3–16.

617. *Чапленко 1970* : Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970. 448 с.

618. *Червінська 2010* : Червінська О. Після Потебні, після Білецького, після Чижевського, після Затонського: сучасна українська літературознавча думка в межах ідей герменевтики та рецептивної теорії. *Питання літературознавства: зб. наук. праць ЧНУ ім. Ю. Федьковича*. Чернівці, 2010. Вип. 81. С. 3–23.

619. *Черемська 2000* : Черемська О. С. Проблема дерусифікації української мови в працях мовознавців 20–30-х років XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія.* 2000. Вип. 491. С. 190–193.

620. *Черемська 2004* : Черемська О. С. О. Потебня і О. Курило про унормування української літературної мови. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство*. 2004. № 1 (11). С. 27–30.

621. *Черемська 2008* : Черемська О. С. Щодо проблеми нормування термінологічної лексики (на матеріалі назв економічних понять). *Скарына і наш час: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гомель, 13.11.2008)*. Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2008. С. 308–313.

622. *Черемська 2009* : Черемська О. С. Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки XX ст.). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2009. № 854. Вип. 57. С. 44–48.

623. *Черемська 2009* : Черемська О. С. Історичний характер мовної норми. *Українська мова у XXI ст.: традиції і новаторство: тези доповідей II Всеукр. лінгвістичного форуму молодих учених (Київ, 24-26.04.2012)*. Київ, 2012. С. 167–169.

624. *Черемська 2012* : Черемська О. С. Ізмаїл Срезневський про значення рідної мови у формуванні мовної особистості. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. 2012. № 1021. Вип. 66. С. 51–55.

625. *Черемська 2014, вип. 50* : Черемська О. С. Засади лексичного нормування у працях мовознавців Харківської філологічної школи

(перша третина XX ст.). *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2014. Вип. 50. С. 108–111.

626. *Черемська 2014* : Черемська О. С. Шевченкова мова і літературомовна традиція в дослідженнях мовознавців Харківської філологічної школи першої половини XX ст. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014)* / за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 43–51.

627. *Черемська 2015* : Черемська О. Мовна особистість Олекси Синявського в історії Харківської філологічної школи 20–30 роки XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2015. Вип. 73. С. 47–53.

628. *Черемська та ін. 2015* : Черемська О. С., Масло О. В. Культивування критеріїв літературної норми у харківських часописах 20–30-х років XX ст. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 57. С. 127–131.

629. *Черемська 2016, vol. 1* : Черемська О. С. Лінгводидактичні погляди Л. Булаховського. *Tradiție și inovație în cercetarea filologică: conferința științifică internațională (Universitatea de stat A. Russo din Bălți, 27.10.2015)*. Bălți, 2016. Vol. 1. P. 109–112.

630. *Черемська 2016* : Черемська О. С. Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20–30-ті роки XX ст.). *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16.10.2015)*. София, 2016. С. 199–209.

631. *Черемська 2016, № 2* : Черемська О. Витоки Харківської філологічної школи і потебнянські національно-мовні традиції. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 92–111.

632. *Черемська 2016, вип. 84* : Черемська О. Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 187–195.

633. *Черемська 2017* : Черемська О. Харківська та Київська лінгвістичні школи 20–30-х років XX ст.: два підходи до формування літературного стандарту української мови з погляду Юрія Шевельова. *Science and Education: a New Dimension. Philology.* 2017. V. 34. Issue 124. P. 19–22.

634. *Черемська 2017, вип. 87* : Черемська О. С. Потрактування понять «літературна мова», «нормативність» у «Нарисі української стилістики» Бориса Ткаченка. *Культура слова.* Київ, 2017. Вип. 87. С. 91–105.

635. *Черемська 2017, вип. 77* : Черемська О. С. Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка в контексті харківських лінгвістичних студій 20-х – початку 30-х років XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 77. С. 123–131.

636. *Черемська 2018, № 4* : Черемська О. Філологічна школа Олександра Потебні в оцінці Олексія Ветухова. *Українська мова.* 2018. № 4. С. 97–109.

637. *Черемська 2018, вип. 48* : Черемська О. С. Лексикографія Харківської філологічної школи періоду українського романтизму. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.* Харків, 2018. Вип. 48. С. 316–322.

638. *Черемська 2019* : Черемська О. С. Стилістичні студії мовознавців Харківської філологічної школи 20–30-х років XX ст. *Stylistyka: międzynar. rocznik naukowy Uniwersytetu Opolskiego.* Opole, 2019. T. 28. S. 373–392.

639. *Чернецький 1968* : Чернецький В. Видатний мовознавець і педагог В. І. Харцієв. *Мовознавство.* 1968. № 3. С. 31.

640. *Чернобров 2017* : Чернобров Ю. Історичний паспорт синтаксичного терміна: джерела формування в XVI – І половині XX ст. *Українська мова*. 2017. № 1. С. 102–113.

641. *Чехович 1931* : Чехович К. Олександр Потебня – український мислитель-лінгвіст. Варшава, 1931. 185 с.

642. *Чижевський 1992* : Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Орій, 1992. 230 с.

643. *Чижевський 2005* : Чижевський Д. Значення Харківського університету в українському духовному житті. *Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т.* Київ: Смолоскип, 2005. С. 126–129.

644. *Шамрай 1930* : Шамрай А. Харківська школа романтиків. Харків: ДВУ, 1930. Т. 1. 276 с.

645. *Шевельов 1940* : Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського. *Учені записки ХДУ ім. О. М. Горького.* 1940. № 20. С. 131–170.

646. *Шевельов 1964* : Шевельов Ю. «Граматика», що належить до історії літератури: «Граматика малоросійського наріччя» Павловського та її автор. *Слово: література, мистецтво, критика, мемуари, документи (збірник)*. Нью-Йорк, 1964. Ч. 2. С. 177–197.

647. *Шевельов 1966, ч. 23* : Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. *Українські вісті: тижневик політики, економіки, культури і громадського життя*. 1966. Ч. 23 (5 червня). С. 2–3.

648. *Шевельов 1966* : Шевельов Ю. Мовознавство на Україні. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина / за ред. В. Кубійовича.* Париж – Нью Йорк: Молоде життя, 1966. Т. 5. С. 1626–1631.

649. *Шевельов 1987* : Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. 295 с.

650. *Шевельов 1992, ч. 2-3* : Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. *Мовознавство*. 1992. Ч. 2. С. 67–74; Ч. 3. С. 57–68.

651. *Шевельов 1992* : Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання: спроба реконструкції цілісного образу науковця. *Потебня О.*

Мова, національність, денаціоналізація: статті і фрагменти / упоряд. і вступ Ю. Шевельова. Нью-Йорк: УВАН у США, 1992. С. 7–46.

652. *Шевельов 1994* : Шевельов Ю. В. Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука. *Проблеми сучасної ареології* / за ред. П. Гриценко. Київ: Наукова думка, 1994. С. 11–19.

653. *Шевельов 1995* : Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Мовознавство*. 1995. Ч. 2–3. С. 3–9.

654. *Шевельов 1996* : Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення (матеріали засідань мовознавчої комісії та комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 рр.)*. Львів, 1996. С. 19–29.

655. *Шевельов 2002* : Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2002. 132 с.

656. *Шевельов 2002 (1979)* : Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. Харків: Акта, 2002. XII+1054 с.

657. *Шевельов 2003* : Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 160 с.

658. *Шевельов 2008* : Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн.* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Кн. 1. С. 26–279.

659. *Шевельов 2008* : Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношеній. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн.* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Кн. 1. С. 280–333.

660. *Шевельов 2008* : Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. *Вибрані праці: у 2 кн.* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Кн. 1. С. 461–497.

661. *Шевельов 2008* : Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн.* /

упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Кн. 1. С. 498–510.

662. *Шевельов 2012* : Шевельов Ю. До питання про природу та генезу називних речень. Харків: ХІФТ, 2012. 135 с.

663. *Шевельов 2013* : Мої зустрічі з Романом Якобсоном. *Забужко Оксана, Шевельов Юрій. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002. З доданими творами, коментарями, причинками до біографії та іншими документам.* 2-ге вид. Київ: КОМОРА, 2013. С. 350–404.

664. *Шевельов 2014* : Шевельов Ю. Олександр Потебня як мовознавець. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 295–304.

665. *Шевельов 2014* : Шевельов Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику. *Українська мова.* 2014. №3. С. 146–160.

666. *Шевельов 2014* : Шевельов Ю. «Я на сторожі коло їх поставлю слово». *Шевельов Ю. Дорогою відрадянщення*. Харків: ХІФТ, 2014. С. 58–60.

667. *Шевельов 2018* : Шевельов Ю. Мовне внормування в Україні та його внедійснення: доповідь на конференції «Мови та літератури неросійських народів Радянського Союзу» (McMaster University, Hamilton, Ont., Canada, 22–23.10.1976). *Українська мова: унормування, розунормування, перенормування (1920–2015)* / за ред. С. Вакуленка. Харків: ХІФТ, 2018. С. 515–535.

668. *Шевченко Л. 2012* : Шевченко Л. І. Дослідження Михайла Максимовича в контексті проблеми «Наукова школа / школи». *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2012. Вип. 25. С. 3–13.

669. *Шевченко Л. та ін. 2018* : Шевченко Л. І., Дядищева-Росовецька Ю. Б. Проблеми наукової школи в харківській славістиці

середини XIX ст.: О. О. Потебня і П. О. Лавровський. *Мовознавство*. 2018. № 6. С. 3–10.

670. *Шевченко Л. 2019* : Шевченко Л. І. Юрій Шевельов: модус наукового простору і традиції харківської історико-філологічної школи. *Київські полоністичні студії: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 23-25.05.2018)* / за ред. Р. Радишевського. Київ, 2019. Т. 35. С. 412–417.

671. *Шевченко Т. 2004* : Шевченко Т. Смеречинський Сергій Степанович [Стефанович]. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 628.

672. *Шерех 1951*: Шерех Ю. (Шевельов Ю.) Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 402 с.

673. *Шерех 1952, ч. 7*: Шерех Ю. (Шевельов Ю.) Українські мовознавці: Кость Михальчук (1840–1914). *Україна: українознавство і французьке культурне життя*. Париж, 1952. Ч. 7. С. 502–507.

674. *Шерех 1952, ч. 8* : Шерех Ю. (Шевельов Ю.) Українські мовознавці: Всеволод Ганцов (1892–?). *Україна: українознавство і французьке культурне життя*. Париж, 1952. Ч. 8. С. 600–604.

675. *Шерех 1954* : Шерех Ю. (Шевельов Ю.) Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпеґ, 1954. 77 с.

676. *Шерех 1998* : Шерех Ю. (Шевельов Ю.) Так нас навчали правильних проізношеній. *Шерех Ю. Поза книжками і з книжок*. Київ: Час, 1998. С. 236–280.

677. *Шерех 1998* : Шерех Ю. (Шевельов Ю.) Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. *Шерех Ю. Поза книжками і з книжок*. Київ: Час, 1998. С. 281–392.

678. *Шерстюк 1907* : Шерстюк Г. П. Коротка граматика для школи. Полтава: Український учитель, 1907. Ч. 1. 64 с.

679. *Широкорад 2004* : Широкорад Є. Х. Бесєдіна-Невзорова Віра Павлівна. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 48.

680. *Широкорад 2004* : Широкорад Є. Х. Лавровський Петро Олексійович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 289–290.

681. *Широкорад 2005* : Широкорад Ф. Х. Потебня Олександр Опанасович. *Олександр Опанасович Потебня (до 170-річчя з дня народження): біобібліогр. покажч.* / уклад.: В. Ю. Франчук, Ф. Х. Широкорад, Ю. Ю. Полякова. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2005. С. 3–8.

682. *Шкловский 1919* : Шкловский В. Потебня. *Поэтика: сборники по теории поэтического языка*. Вып. 1-2. Петроград: 18-я гос. типография, 1919. С. 3–6.

683. *Шкляревський 1994* : Шкляревський Г. І. Харківська філологічна школа. *Рідний край: навч. посібник з народознавства* / за ред. І. Ф. Прокопенка. Харків, 1994. С. 481–491.

684. *Школы 1977* : Школы в науке: сб. науч. статей / под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. Москва: Наука, 1977. 510 с.

685. *Шумицька 2010* : Шумицька Г. Розвиток української мови у 20–30-х роках ХХ ст.: журналістський аспект діяльності учасників Харківської правописної конференції. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Ужгород, 2010. Вип. 2. С. 130–135.

686. *Щеголевъ 1905* : Щеголевъ П. Дегуровъ (Дюгуровъ) Антонъ Антоновичъ (1765–1849). *Русскій біографическій словарь: в 25 т. / Русское историческое общество; гл. ред. А. А. Половцевъ*. Петроград: Типографія тов-ва «Общественная польза», 1905. Т. 6 (Дабеловъ–Дядьковскій). С. 160–163.

687. *Щерба 1912* : Щерба Л. Русскіе гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи. Санктъ-Петербургъ: Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1912. 155 с.

688. *Щербань 1991* : Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи. *Слово і час*. 1991. № 1. С. 16–21.

689. *Юревич 2005* : Юревич А. В. Науковедческая башня, или ещё раз о предмете и структуре науковедения. *Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки: сб. статей / под ред. А. Г. Аллахвердяна и др*. Москва: Логос, 2005. С. 26–42.

690. *Юрченко 1984* : Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.). Харків: Вища школа, 1984. 208 с.

691. *Яворська 2012* : Яворська Г. Онтологія мови в працях О. С. Мельничука та сучасна лінгвістика: деякі теоретичні наслідки. *Академік О. С. Мельничук і сучасне мовознавство: зб. наук. праць до 90-річчя з дня народження*. Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2012. С. 138–149.

692. *Ягичъ 1910* : Ягичъ И.-В. Исторія славянской филологіи. *Энциклопедія славянской филологіи* / под ред. И.-В. Ягича. Вып. 1. Санктъ-Петербургъ, 1910. VIII+961 с.

693. *Якобсон 1985* : Якобсон Р. Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985. 455 с.

694. *Ярошевский 1945* : Ярошевский М. Г. Учение А. А. Потебни о языке и мышлении: автореф. дис. … канд. филос. наук. Москва, 1945. 22 с.

695. *Ярошевский 1974* : Ярошевский М. Г. Структура научной деятельности. *Вопросы философии*. Москва, 1974. № 11. С. 97–109.

696. *Ясь 2010* : Ясь О. В. Наукові напрями, школи, течії, гуртки. *Енциклопедія історії України* / голова ред. кол. В. А. Смолій Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7 (Мл–О). С. 214–221.

697. *Doroszewski 1952* : Doroszewski W. Rozmowy o języku. Seria III. Warszawa: Biuro wydawnictw polskiego radia, 1952. 343 s.

698. *Jakobson 1928* : Jakobson R. Quelles sont les méthodes les mieux appropriées a un exposé complet et pratique de la phonologie d'une langue

quelconque? *Actes du Premier Congrès International de Linguistes (La Haye, 10-15.04.1928)*. Leiden: A. W. Sijthoff, 1928. P. 36–39.

699. *Jakobson 1960* : Jakobson R. Linguistics and poetics. *Style in Language* / Ed. by T. Sebeok. Cambridge: MIT Press, 1960. P. 350–377.

700. *Struhanets 2017* : Struhanets L. Development of the Ukrainian language word stock of the 20th – beginning of the 21st centuries. *Analele Universităţii din Craiova. Seria Ştiinţe Filologice. Lingvistică*. Craiova, 2017. Nr. 1–2. P. 409–414.

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Індивідуальна монографія

1. *Черемська О. С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX ст.). Харків: Видавець Савчук О. О. 2020. 484 с.

Розділи в колективних монографіях

2. *Черемська О. С.* Вступ. Розділ І. Слово в народнопоетичному й художньому контексті / О. С. Черемська, І. М. Ходарєва, І. Ю. Підгородецька, С. Ю. Сокол. *Слово в поетичній мові: функціональний аспект*: монографія. Харків: ХНЕУ, 2011. С. 3–32.

3. *Черемська О. С.* Вступ. Розділ І. Нормативні процеси в українській термінолексиці / О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх, Л. М. Архипенко, І. М. Шелепкова. *Становлення та нормування української економічної термінолексики*: монографія. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 3–40.

4. *Черемська О. С.* Дефініції слова в контексті лінгвософського виміру / О. С. Черемська, В. Г. Сухенко. *Ukrajinistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk* : kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně / Ed. H. Myronova et al. = *Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова* : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на філософському факультеті університету ім. Масарика в Брно / ред. Г. Миронова та ін. Brno: Jan Sojnek – Galium, 2015. S. 457–465.

Наукові праці в закордонних виданнях

5. *Черемська О. С.* Щодо проблеми нормування термінологічної лексики (на матеріалі назв економічних понять). *Скарына і наш час: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гомель, 13.11.2008).* Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2008. С. 308–313.

6. *Черемская О. С.* Переводческая деятельность Марии Пилинской. *Язык и культура в эпоху глобализации: сб. науч. трудов по материалам II Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 26.03.2015): в 2-х частях.* Санкт-Петербург, 2015. Ч. 1. С. 117–123.

7. *Черемська О. С.* Лінгводидактичні погляди Л. Булаховського. *Tradiție și inovație în cercetarea filologică: conferința științifică internațională (Universitatea de stat A. Russo din Bălți, 27.10.2015).* Bălți, 2016. Vol. 1. P. 109–112.

8. *Черемська О. С.* Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20–30-ті роки XX ст.). *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16.10.2015).* София, 2016. С. 199–209.

9. *Cheremska O.* The basic aspects of the Kharkiv Philological School's activity in the 1920s – early 1930s. *Modern Scientific Researches and Developments: theoretical value and practical results: materials of International scientific and pract. conf. (Bratislava, 15–18.03.2016) = Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати: матеріали Міжнар. науково-практ. конф. (Братислава, 15–18.03.2016).* Київ, 2016. Vol. 3. P. 148–150.

10. *Черемська О.* Харківська та Київська лінгвістичні школи 20–30-х років XX ст.: два підходи до формування літературного стандарту української мови з погляду Юрія Шевельова. *Science and Education a New Dimension. Philology.* 2017. V. 34. Issue 124. P. 19–22.

11. *Черемська О. С.* Стилістичні студії мовознавців Харківської філологічної школи 20–30-х років XX ст. *Stylistyka: międzynar. rocznik naukowy Uniwersytetu Opolskiego*. Opole, 2019. T. 28. S. 373–392.

12. *Черемська О. С.* До питання тлумачення термінів *потебніанство* та *неопотебнянство* в гуманітаристиці. *Дриновски сборник* / Българска АН, ХНУ ім. В. Н. Каразіна. София – Харков, 2019. Т. XII. С. 261–270.

Наукові праці у фахових виданнях України та в журналах, зареєстрованих в науково-метричних базах

13. *Черемська О. С.* Національно-мовна картина світу у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2003. Вип. 11, Ч. 1. С. 36–40.

14. *Черемська О. С.* О. Потебня і О. Курило про унормування української літературної мови. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство*. 2004. № 1 (11). С. 27–30.

15. *Черемська О. С.* До питання перекладу сакрального тексту. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2005. Вип. 19. С. 32–36.

16. *Черемська О. С.* Національна специфіка лексики української народної казки. *Культура народов Причерноморья*. Сімферополь, 2008. Т. 1, № 137. С. 286–290.

17. *Черемська О. С.* Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки XX ст.). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2009. № 854. Вип. 57. С. 44–48.

18. *Черемська О. С.* Проблеми термінологічного нормування в економічній сфері на сучасному етапі. *Ученые записки Таврического НУ им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации.* Сімферополь, 2011. Т. 24 (63), № 2, Ч. 2. С. 134–138.

19. *Черемська О. С.* Термінологічне нормування у 50–80-ті роки XX ст. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.* Харків, 2012. Вип. 22. С. 242–247.

20. *Черемська О. С.* Ізмаїл Срезневський про значення рідної мови у формуванні мовної особистості. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна.* 2012. № 1021. Вип. 66. С. 51–55.

21. *Черемська О. С.* Історико-мовна та українознавча спадщина професора Ольги Георгіївни Муромцевої. *Культура слова.* Київ, 2013. № 78. С. 55–58.

22. *Черемська О. С.* Засади лексичного нормування у працях мовознавців Харківської філологічної школи (перша третина XX ст.). *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна.* 2014. Вип. 50. С. 108–111.

23. *Черемська О. С., Масло О. В.* Культивування критеріїв літературної норми у харківських часописах 20–30-х років XX ст. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна.* 2015. Вип. 57. С. 127–131.

24. *Черемська О.* Мовна особистість Олекси Синявського в історії Харківської філологічної школи 20–30 рр. XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія.* 2015. Вип. 73. С. 47–53.

25. *Черемська О.* Витоки Харківської філологічної школи і потебнянські національно-мовні традиції. *Українська мова.* 2016. № 2. С. 92–111.

26. *Черемська О.* Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова.* Київ, 2016. Вип. 84. С. 187–195.

27. *Черемська О. С.* Потрактування понять «літературна мова», «нормативність» у «Нарисі української стилістики» Бориса Ткаченка. *Культура слова.* Київ, 2017. Вип. 87. С. 91–105.

28. *Черемська О. С.* Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка в контексті харківських лінгвістичних студій 20-х – початку 30-х років XX ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія.* 2017. Вип. 77. С. 123–131.

29. *Черемська О.* Філологічна школа Олександра Потебні в оцінці Олексія Ветухова. *Українська мова.* 2018. № 4. С. 97–109.

30. *Черемська О. С.* Лексикографія Харківської філологічної школи періоду українського романтизму. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2018. Вип. 48. С. 316–322.

31. *Черемська О. С.* Про «потебніанство», «потебніанців» і «неопотебніанців». *Культура слова*. Київ, 2018. № 89. С. 177–188.

32. *Черемська О. С.* Роль харківських мовознавців у становленні правописних норм української літературної мови (20-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 285–295.

33. *Черемська О. С., Жовтобрюх В. Ф.* У стихії пристрасного осягнення життя, людей і слова (до 85-річного ювілею І. В. Муромцева). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 285–295.

Додаткові публікації

34. *Черемська О. С.* Щодо проблеми нормування термінолексики видавничої справи. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали II Міжнар. наук. конф. (Харків, 21-23.04.2010)* / за ред. О. С. Черемської. Харків, 2010. Ч. 1. С. 110–116.

35. *Черемська О. С.* Юрій Шевельов у духовному вимірі світового українства. *Досвід Харківсько-Полтавської єпархії в українському церковному житті діяспори (1944–1989): матеріяли історико-богословської конференції (Харків, 17.12.2011)*. Харків: Вид-во «Фавор», 2012. С. 57–63.

36. *Черемська О. С.* Історичний характер мовної норми. *Українська мова у XXI ст.: традиції і новаторство: тези доповідей II Всеукр. лінгвістичного форуму молодих учених (Київ, 24-26.04.2012)*. Київ, 2012. С. 167–169.

37. *Черемська О. С.* Нормативний аспект наукової комунікації. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали III Міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19.05.2012)* / за ред. О. М. Кузя, О. С. Черемської. Харків, 2012. С. 55–62.

38. *Черемська О. С.* Наукова спадщина професора Муромцевої Ольги Георгіївни: відомого українського мовознавця, знаного фахівця в галузі лексикології. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2013. № 7. С. 38–40.

39. *Черемська О. С.* Погляд на перспективу: соціолінгвістичні проблеми у висвітленні О. Г. Муромцевої. *Життєсвіт Учителя і Друга: зб. матеріалів III Муромцевських читань (до 75-річчя від дня народження професора О. Г. Муромцевої)* / упоряд. О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх. Харків, 2013. С. 105–112.

40. *Черемська О. С.* Харківська філологічна школа: ідеї творення мовного стандарту. *Історичні, філософські, мовні і методологічні тенденції розвитку сучасної освіти: матеріали II Всеукр. науково-практ. конф. (Харківський нац. аграрний універ. ім. В. В. Докучаєва, 3–4.12.2015)*. Харків, 2014. С. 28–32.

41. *Черемська О. С.* Шевченкова мова і літературомовна традиція в дослідженнях мовознавців Харківської філологічної школи першої половини XX ст. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014)* / за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 43–51.

42. *Черемська О. С.* Вітаємо з ювілеєм професора Коломієць Лідію Іванівну. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014)* / за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 9–10.

43. *Черемська О. С.* Юрій Шевельов про харківську лінгвістичну школу 20–30-х років XX ст. і формування стандарту української літературної мови. *Юрій Шевельов: учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури: зб. статей / упоряд. С. В. Вакуленко.* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 41–54.

44. *Черемська О. С.* «Нарис української стилістики» Бориса Ткаченка в історії Харківської філологічної школи. *У просторі культури мови і стилю (Світлані Яківні Єрмоленко): наук. збірник*. Київ, 2019. С. 116–131.

45. *Черемська О. С.* Олексій Ветухов про наукову школу Олександра Потебні. *На шляху до «п'ятого Харкова...»: зб. наук. праць на пошану проф. Ю. М. Безхутрого*. Харків: Майдан, 2019. С. 70–88.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Концепцію та результати дослідження обговорено на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 9 від 15 жовтня 2020 р.).

Основні положення праці апробовано в доповідях на таких наукових форумах:

Міжнародні наукові та науково-практичні конференції

1. «Традиції і сучасне в українській культурі» (Харків 2002).
2. «Українська мова в часі і просторі» (Львів 2004).
3. «Загальнолюдські цінності та національний менталітет у дзеркалі слов'янських літератур» (Луцьк 2004).
4. «П'яті Лесезнавчі наукові читання» (Луцьк 2005).
5. «Українська преса початку XX століття як націєтворчий чинник» (Полтава 2005).
6. «Актуальні проблеми функціональної лінгвістики» (Харків 2005).
7. «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ 2006, 2009).
8. «Міжкультурні комунікації: проблеми російсько-українського білінгвізму» (Алушта 2006).
9. «Українська термінологія і сучасність» (Київ – Умань 2007).
10. «Текст та його одиниці в аспекті різних лінгвістичних парадигм (на матеріалі української та російської мов» (Харків 2007).
11. «Скарына і наш час» (Гомель, Білорусь 2008).
12. «Наукова спадщина Юрія Шевельова і світ сучасної української філології» (Харків 2008).
13. «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків 2010, 2012, 2014, 2016, 2018).
14. «Міжкультурні комунікації: ноосферна парадигма в мові» (Алушта 2008).

15. «Мовно-культурна комунікація в сучасному соціумі» (Київ 2008).

16. «Українство у світі: Україна є там, де живуть українці» (Чернігів 2009).

17. «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ 2009).

18. «Лінгвістичний опис художнього тексту в структурній та антропоцентричній парадигмах (на матеріалі української та російської мов)» (Харків 2010).

19. «Українська журналістика у двохсотлітній ретроспективі» (Харків 2012).

20. «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог 2015).

21. «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного знання: традиції і новаторство» (Харків 2017).

22. «Свобода в українській літературі: від свободи творчості до свободи сприйняття» (Харків 2017)

23. «Славянские чтения–10» (Кишинів, Молдова 2018).

24. «XII Кирило-Мефодіївські читання (до 200-річчя від дня народження академіка І. І. Срезневського)» (Харків 2012).

25. «Язык и культура в эпоху глобализации» (Санкт-Петербург, Росія 2015).

26. “Tradiție și inovație în cercetarea filologică” (Бєльці, Молдова 2015).

27. «Лексикографията в началото на XXI в.» (Софія, Болгарія 2015).

28. «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (Братислава, Словаччина 2016).

29. «Людина і право в сучасних ЗМІ» (Одеса 2018).

30. “Styl i pamięć” (Ополе, Польща 2018).

31. «Художній текст: лексика, граматика, стилістика» (Харків 2018).

32. «Наукові школи в гуманітаристиці: критерії, традиції, взаємовпливи (XIX Кирило-Мефодіївські читання)» (Харків 2019).

Всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції

33. «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та українська культура XIX–XX століть» (Харків 2003).

34. «Теоретичні і практичні аспекти культури мови» (Тернопіль 2004).

35. «Муромцевські читання» (Харків 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2017).

36. «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві» (Харків 2006).

37. «Григорій Квітка-Основ'яненко у просторі й часі української культури» (Харків 2013).

38. «Слово – текст – мова у дослідницьких парадигмах сучасної лінгвістики» (Харків 2015).

39. «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (Острог 2015).

40. «Слово – текст – мовна картина світу (до 180-річчя від дня народження О. О. Потебні)» (Харків 2015).

41. «Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики» (Харків 2016).

42. «Всеукраїнські Грищенківські читання» (Ніжин 2016).

43. «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики (до 100-річчя від дня народження Д. І. Багалія)» (Харків 2017).

44. «Культура слова» і час (до 50-річчя видання)» (Київ 2017).

45. «Філологічний факультет Харківського університету: від заснування до сьогодення» (Харків 2018).

46. «Науковий доробок професора О. Г. Муромцевої в українському мовознавчому вимірі» (Харків 2018).

47. «Правда життя й міф літератури (до 100-річчя від дня народження Олеся Гончара) (Харків 2018).

48. «Всеукраїнські Дорошенківські читання» (Харків 2019).

Всеукраїнський семінар молодих учених

49. «Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство» (Київ 2017).